

МАЗМУНУ

Физика-математикалык багыт

1. *Аванова Ж.А., Алтынбек кызы Мээримгүл.* Формирование математического мышления у учащихся в условиях компетентностного образования..... 5
2. *Аванова Ж.А., Нуркулова Г.* Развитие интеллектуальных умений учащихся в процессе изучения математики..... 12
3. *Алтынбек кызы Мээримгүл, Эсенбаева К.А.* Развитие зрительной памяти школьников на уроках математики..... 19
4. *Алыбаев К.С., Эрматали уулу Баяман.* Линии уровней гармонических функций и их применение..... 24
5. *Инамжанов А.* Особенности организации самостоятельных работ учащихся на разных этапах урока математики..... 28
6. *Нуркулова Г., Эсенбаева К.А.* Особенности развития слуховой памяти у школьников на уроках математики..... 33
7. *Пирматов А.З., Эрматали уулу Баяман, Анарбеков А.* Построение двумерной и трехмерной графики в пакете прикладных программ MATLAB..... 38
8. *Ураимхалилова А., Инамжанов А.* Требования к составлению заданий для учащихся на формирование навыков самостоятельных работ в процессе обучения темы «Десятичные дроби»..... 44
9. *Ураимхалилова А., Эргешалы кызы Нураида.* Теоретический подход к проблемам организации внеклассных занятий по математике..... 50
10. *Эргешалы кызы Н.* Организация математических состязаний по математике на основе требований к викторинам..... 56
11. *Эрматали уулу Баяман, Анарбеков А., Ибрагим кызы А.* Линии уровней гармонических функций и их применение..... 60

Техникалык багыт

12. *Ажыкулов С.М.* Цифровизация как фактор профессионального развития учителей... 65
13. *Бекташова Р.А., Абдразакова Г.А.* Программирование мобильных приложений с использованием среды MIT App Inventor..... 72
14. *Иванов Ю.В.* Способы и методы защиты информационных ресурсов..... 76
15. *Раева Б.Ж.* Новая модель формирования у будущих специалистов икт-компетентности..... 82

Медициналык багыт

16. *Темиров Н.М., Темирова В.Н., Толонова З.У., Жусубалиев Т.Ж., Бахавидинова Г.М.* Особенности заболеваемости вне больничной пневмонии население сузакского района жалал-абадской области в период пандемии..... 88
17. *Темиров Н.М., Темирова В.Н., Балтаева Н.Ж., Чолпонкулова Б.М., Баатырбекова Э.Б.* Эпидемиологическая особенности заболеваемости Covid-19 население сузукского района Жалал-Абадской области в период пандемии..... 93

Педагогикалык багыт

18. *Абдымажитова А.Н., Нусупова Р.С.* Вопросы профессиональной подготовки будущих специалистов в ВУЗах..... 100
19. *Ахунбекова Т.А.* Сказки-инструмент развития познавательных способностей у ребенка..... 106
20. *Торогелдиева Г.С., Таласбаева Г.С.* Необходимость инновационных подходов в системе образования..... 110
21. *Усувалиева Г.М.* Повышение качества образовательного и воспитательного процесса студентов..... 113
22. *Шишкареева А.К.* «Преимственность дошкольного образования в обучении учащихся начальных классов»..... 117

Табигый илимдер

23. *Базарбаева Г.Б., Султанов Ж.М., Зулушова А.Т., Абдукахор кызы Акылай.* Значение географических кружков в привлечение внимания у студентов к географии 123
24. *Жээнбекова Б.Ж., Бекболотова Э.О.* Технология выращивания лимонов в домашних условиях..... 126
25. *Зулушова А.Т., Базарбаева Г.Б., Шералы уулу Нурбек.* Роль географического наука в развитии туризма..... 130
26. *Зулушова А.Т., Самиев К.Т., Шерматова Ж.Т., Разжап кызы Үмүткан* Экологические проблемы при добычи полезных ископаемых кыргызстана..... 135
27. *Мырзанбетова А.К., Маматураимова Н.А.* Биологическая роль лизина..... 140
28. *Таиматова А.К.* Важность витаминов в питании животных..... 145
29. *Шерматова Ж.Т., Зулушова А.Т., Жыргалбек уулу Амантур, Шабданов А.* Проблемы с утилизацией или переработкой отходов (Даём вторую жизнь пластиковым изделиям)..... 149

Филологиялык багыт

30. *Алымкулова Г.Ч., Осмонова К.И.* Важность написания резюме и его особенности в деловом английском языке..... 155
31. *Дарбанов Б.Е., Акбуюков М.М.* Особенности языковой ситуации нашей республики..... 159
32. *Жороева Г.А.* Американский молодёжный сленг в развитии современного язык..... 165
33. *Жороева Г.А.* Использование песен и стихов в обучение английского языка..... 170
34. *Мырзабекова А.Ы.* Художественное исследование целостности судьбы общества и личности в повести “Лицом к лицу” Чингиза Айтматова..... 175
35. *Тургунбаева Н.* Роль преподавателя при изучении английского языка вне аудитории..... 178
36. *Ураимов К.М., Атаханова Г.К.* Образ алымкул аталыка в исторический роман Т.Касымбекова “Сломанный меч” 182

Экономикалык багыт

37. *Абдырахманова Г.Б.* «Перспективы развития государственной страховой организации в Кыргызстане»..... 186
38. *Аскарлова А.К., Эрматали уулу Баяман, Анарбеков А.* Использование математического моделирования в экономике..... 189
39. *Камчыбеков А., Каримова Ф., Арстанбеков Ж.* Проблемы правового регулирования статуса крестьянских (фермерских) хозяйств по действующему законодательству Кыргызской республики..... 194
40. *Кубанычбекова Л., Атабаева А.* Проблема абсолютности и относительности, вещного и обязательственного в правовой природе залога..... 198
41. *Султанов Ж.М., Низамиев А.Г., Самиев К.Т.* Значение национальных ценностей в развитии этнотуризма..... 202
42. *Тотубекова А.Ы.* Развитие страховое дело в кыргызской республики..... 206

Социалдык – гуманитардык багыт

43. *Тойчубекова Г.Ж.* Развитие мыслительной деятельности молодежи..... 211
44. *Тойчубекова Г.Ж.* Характер и здоровый образ жизни..... 216
45. *Эдилова М.М., Усенов А.А.* Гендерные стереотипы в выборе профессии (на примере Кыргызстана)..... 222

Тоо – кендер багыты

46. *Усенов К.Ж., Алибаев А.П., Иманкулов М.А., Куваков С.Ж.* Сравнительный анализ методов расчета запаса устойчивости бортов нагорных карьеров..... 227
47. *Иманкулов М.А., Такеева А.Р.* К выбору и обоснованию метода расчета устойчивости уступов и бортов карьеров..... 232

УДК 37.091.3+51

КОМПЕТЕНЦИЯЛЫК БИЛИМ БЕРҮҮ ШАРТЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН
МАТЕМАТИКАЛЫК ОЙ-ЖҮГҮРТҮҮСҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ*Аванова Ж.А. – п.и.к., доцент**E-mail: Avanova121053@mail.ru**Алтынбек кызы Мээримгүл – магистрант**E-mail: meerimakylbekova11@gmail.com**Б. Осмонов атындагы ЖАМУ,**Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада “Заманбап билим берүү жана тарбиялоо” түшүнүгү Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандартынын азыркы компетенциялык багытынын негизинде чечмеленген. “Заманбап билим берүү жана тарбиялоонун” максаты менен мазмуну салттуу окутуудагы кайсыларды жаңылоону талап кылат? – деген суроону туура жана так түшүнүү үчүн Билим берүү стандарттарын окуп-үйрөнүү зарылдыгы көрсөтүлгөн. Мамлекеттик билим берүү стандартында жалпы орто билимдин максаттары, милдеттери менен кошо негизги жана предметтик компетенттүүлүктөр талдоого алынган. Математика предметин окутууга коюлган компетенциялык талаптар аныкталып, аларды иш жүзүнө ашыруу үчүн окуучуларда ой-жүгүртүүнүн ыкмаларын жана формаларын калыптандыруу зарылдыгы мисалдар аркылуу чагылдырылган жана шайкешик таблицасы түзүлгөн, математикалык тапшырмалардын жана ишмердүүлүктөрдүн мисалдары каралган.

Түйүндүү сөздөр: Билим берүү стандарттары, компетенция, компетенциялык талаптар, жалпы жана предметтик компетенциялар, заманбап билим берүү, математикалык компетенциялар: эсептөөчүлүк, аналитика – функционалдык, көрсөтмөлүү – образдык, статистика – ыктымалдык, ой жүгүртүү, математикалык ой жүгүртүү, ой жүгүртүү операциялары, ой жүгүртүүнүн түрлөрү жана формалары, математикалык түшүнүк, пикирлоо (ой чабыт) жана акыл кортундусу (понятия, суждения и умозаключение), өз алдынчалуулук, ишмердүүлүк, тапшырмалар, проблемалык изденүү, изилдөө иш-аракеттери.

ФОРМИРОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ В
УСЛОВИЯХ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ОБРАЗОВАНИЯ*Аванова Ж.А. – к.п.н., доцент**E-mail : Avanova121053@mail.ru**Алтынбек кызы Мээримгүл – магистрант**ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Жалал-Абад,**Кыргызская Республика*

Аннотация: В статье трактуется понятие “современное образование и воспитание” в условиях компетентностного образования исходя из действующей государственного образовательного стандарта общего среднего образования в Кыргызской Республике. Исходя из анализа ГОССТАНДАРТА установлено необходимость изучения образовательных стандартов чтобы правильно и точно разобраться в вопросе: Какое содержание необходимо обновить в традиционном обучении с точки зрения «современного образования и воспитания»? Определены предметные компетентности при обучении математике по Госстандарту и для их реализации проиллюстрирована необходимость формирования у школьников методов и форм мышления, создана таблица соответствия. Даны примеры математических задач и заданий направленных на развитие у школьников операций и форм мышления в контексте требований математической компетентности.

Ключевые слова: Образовательные стандарты, компетенции, компетентностные требования, общие и предметные компетенции, современное образование; математические компетенции: вычисление, аналитика - функциональная, наглядная - образная, статистика – вероятностна; мышление, математическое мышление, мыслительные операции, типы и формы мышления: понятия, суждения и умозаключение; самостоятельность, деятельность, задачи, проблемно-поисковая и исследовательская деятельность.

FORMATION OF MATHEMATICAL THINKING IN STUDENTS IN THE CONDITIONS OF COMPETENCE EDUCATION

Avanova Zh.A. - Ph.D., Associate Professor

E-mail: Avanova121053@mail.ru

Altynbek kyzy Meerimgul - Master's student

JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Abstract: *The article interprets the concept of “modern education and upbringing” in the context of competence education based on the current state educational standard of general secondary education in the Kyrgyz Republic. Based on the analysis of GOSSTANDART, the need to study educational standards was established in order to correctly and accurately understand the question: What content needs to be updated in traditional education from the point of view of “modern education and upbringing”? Subject competences in teaching mathematics according to Gosstandart have been determined, and for their implementation, the need for the formation of methods and forms of thinking in schoolchildren has been illustrated, a correspondence table has been created. Examples of mathematical tasks and tasks aimed at the development of operations and forms of thinking in schoolchildren in the context of the requirements of mathematical competence are given.*

Key words: *Educational standards, competencies, competency requirements, general and subject competences, modern education; mathematical competencies: calculation, analytics - functional, visual - figurative, statistics - probabilistic; thinking, mathematical thinking, mental operations, types and forms of thinking: concepts, judgments and inference; independence, activity, tasks, problem-search and research activities.*

Бүгүнкү мектеп “Заманбап билим берүү жана тарбиялоо” - деген позиция менен иштөө зарылдыгын ар бир мугалим билет, бирок “Маселени кандайча ишке ашыруу керек? – деген суроо ар бирибизди ойлонтпой койбойт. Бул суроо татаал суроолордун бири, анткени окутуу процессине окуучу субъект катары катышып, алар ар түрдүү акыл тажрыйбасына, көп кырдуу ой жугуртүү жөндөмүнө ээ экендиги талашсыз. Заманбап билим берүү - бул ар бир окуучунун инсандыгын эске алуу, өз алдынча ой жүгүртүп өз алдынча билим алууга үйрөтүү, алган билимди түрдүү жагдайларда колдоно билүүгө көнүктүрүү болуп саналат. Салтуу окутуунун методикасы менен иштеп мындай талаптарды толук жана ийгиликтүү ишке ашырууга мүмкүн эмес. Анткени мугалимдин айтканын угуп, жаттап, белгилүү болгон эрежелер боюнча көнүгүүлөрдү кайталап чыгарууга багытталган сабактар аркылуу окуучунун ар тараптуу өнүгүүсүн камсыз кылуу мүмкүн эмес. Ошондуктан бала бакчадан баштап жогорку окуу жайлардын окутуучуларына чейин компетенциялык билим берүүнүн шартында “Заманбап билим берүү жана тарбиялоонун” максаты менен мазмуну салттуу окутуудагы кайсыларды жаңылоону талап кылат? – деген суроону туура жана так чечмелеп түшүнүүсү зарыл. Ал үчүн жаш мугалимдер өз билимин өркүндөтүүнү Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандартын (мындан ары – Мамлекеттик стандарт) окуп-үйрөнүүдөн баштаганы максаттуу деп эсептейбиз. Анткени, дүйнөлүк билим берүүнүн аймактарына кошо эле биздин республикабызда да коомдук

талаптарга ылайык келген компетенттүүлүккө багытталган билим берүүнүн стандарты (Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлигинин 2015-жылдын 8 октябрындагы № 1247/1 буйругу менен бекитилген) ишке аша баштады. Бул жаңы багыт менен иштөө мугалимден бир топ теориялык жана практикалык даярдыктарды талап кылат, ансыз сабакта мугалим тандап алган өзү үчүн жаңы болуп саналган окутуунун ыкмалары, методдору жана технологиялары пайдасыз гана эмес сабактын максатына жетүүсүнө терс таасир бериши да мүмкүн.

Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин Мамлекеттик билим берүү стандартында жалпы орто билимдин максаттары жана милдеттери менен кошо негизги компетенттүүлүктөрдүн тизмеси жана аларга жетүүнүн деңгээлдери, билим берүү тутумунун деңгээлинде мектептин, класстын жана айрым окуучулардын билиминин натыйжаларына баа берүүнүн негизги принциптери, мектептик билим берүүдөгү уюштуруу жана методикалык (технологиялык) өзгөртүүлөр белгиленген [1]. 2015-жылга чейинки иштеген Мамлекеттик стандарттарда (предметтик) компетенция түшүнүгү каралбагандыгын байкаса болот. Мурдагы стандарттарда билим берүү максаттары билим, билгичтик жана көндүмдөрдү калыптандыруу менен гана байланыштуу каралса, азыркы стандарттарда буга компетенциялык талаптар кошулуп социалдык заказдарды аткарууга жана коомдук талаптарга ылайык билимдерди өз алдынча өркүндөтө алган жаш муунду тарбиялап чыгаруу максатын көздөйт. Аталган документте негизги компетенттүүлүктөр, ал эми предметтик стандарттарда (жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандартынын негизинде түзүлөт) жалпы жана предметтик компетенциялар аныкталып жазылган жана предметтин мазмунуна ылайык компетенциялардын калыптануу деңгээлдерин аныктоонун сынамалары ачык көрсөтүлгөн.

Мамлекеттик стандартта “Негизги компетенттүүлүк” түшүнүгү – социалдык, мамлекеттик, кесиптик тапшырыкка ылайык аныкталган, окуу предметтеринин базасында жүзөгө ашырылган жана окуучунун социалдык тажрыйбасына негизделген көп функциялуулукка ээ болгон жана предметтен жогору турган билим берүүнүн өлчөнүүчү натыйжасы катары белгиленет. Анда “Компетенттүүлүк - бул кандайдыр бир кырдаалда – окуу, инсандык, кесипкөйлүк ишинде билимдин, ыктын жана жөндөмдүүлүктүн ар кандай элементтерин өз алдынча колдонууга адамдын интеграцияланган жөндөмү” – деп аныкталат [1]. Компетенция – бул окуучуларды билим алууга даярдоого карата мурдатан берилген, кандайдыр бир кырдаалда – окуу, инсандык, кесипкөйлүк ишинде анын натыйжалуу, үзүрлүү иши үчүн зарыл болгон социалдык талап (ченем), стандарттардын тизмеси болуп саналат.

Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандартында Компетенттүүлүккө багытталган билим берүүдө билим алуунун натыйжалары катары билим берүү процессинин белгилүү этабында негизги жана предметтик компетенттүүлүгүнө ээ болуу деңгээли менен көрсөтүлгөн окуучунун билимдеги жетишкендигинин топтому алынат. Белгилей кетсек, окутуунун натыйжасы катары Мамлекеттик стандартта негизги компетенттүүлүктөр төмөндөгүдөй аталган [1]:

1) Маалыматтык компетенттүүлүк (МК), ал окуучудан маалыматтарды пайдаланууга даярдыкты талап кылат; 2) Социалдык-коммуникациялык компетенттүүлүк (СК) – өз умтулууларын башка адамдардын жана социалдык топтордун таламдары менен айкалыштырууга даярдыкты калыптандырууга багытталат; 3) “Өз алдынча уюштуруу жана көйгөйлөрдү чечүү” компетенттүүлүгү (ӨИУК) – проблемаларды өз алдынча же башка адамдар менен өз ара аракеттенүү менен чечүүгө, туура чечимдерди кабыл алууга болгон даярдык.

Ал эми предметтик компетенттүүлүк – негизги компетенттүүлүккө карата жекече компетенттүүлүк, билим берүү натыйжаларынын топтому түрүндө айрым предметтердин материалдары менен аныкталат.

Мисалы, математикалык билим берүү стандарты боюнча 5-9-класстардын окуучуларына математикалык билим берүүдө төмөнкү: турмуштук маанилүү көндүмдөрдү (атап айтканда, ойлоону ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрү) жана жалпы математикалык маданиятты максаттуу түрдө калыптандыруу принцибине негизделет [2]. Аталган талаптарды жүзөгө ашыруу үчүн компетенттүүлүк мамиле колдонулат жана ал келечекте окуучу ээ болгон математикалык билимдер менен билгичтиктерди окуу, жеке жана эмгек ишмердүүлүгүндө өз алдынча колдоно билүү жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө шарт түзөт. Натыйжасында окуучулар төмөнкү предметтик компетенцияларга (ПК) ээ болушат [2]: Эсептөөчүлүк (Э). 2. Аналитика – функционалдык (А-Ф). 3. Көрсөтмөлүү – образдык (К-О). 4. Статистика - ыктымалдык (С-Ы) (Таблица-1.).

Демек, жогорудагы талдоонун негизинде “Заманбап билим берүү жана тарбиялоонун” максаты менен мазмуну:

- предметтик билим, билгичтиктер менен кошо Мамлекеттик стандар белгилеген компетенцияларды калыптандырууга багытталууга;

- турмуштук маселелерди чечүүгө зарыл болгон **ойлоону ишмердүүлүгүнүн көндүмдөрүн, жалпы математикалык маданиятты** калыптандырууга маанилүү салым кошууга тийиш.

Эми мектеп окуучуларынын математикалык ой-жүгүртүүсүн калыптандыруунун компетенциялык билим берүү (“Заманбап билим берүү жана тарбиялоонун”) шартындагы ордун аныктап алууга аракет жасап көрөлү. Ал үчүн математикалык ой жүгүртүү түшүнүгү, ой-жүгүртүүнүн ыкмалары (операциялары), формалары жөнүндө илимий маалыматтарды талдап жана аларды математикалык билим берүү стандартындагы компетенциялык талаптар менен шайкештигин салыштырып карайбыз.

Ой жүгүртүү – бул мээнин функциясы болуп, чыныгы дүйнөнүн адамдын ан-сезиминде чагылышы. ал сезим органдары аркылуу таанууга мүмкүн болбой калганда пайда болот. Ой жүгүртүү операциялардын: салыштыруу, анализ жана синтез, абстракция, жалпылоо жана конкреттештирүүнүн жардамында ишке ашат [5]. Дүйнөнүн турдуу кубулуштарын толук таануу учун адам теориялык ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болушу керек.

Салыштыруу – таанып билүү объектилеринин окшоштуктарын жана айрымачылыктарын табуу же жалпы жана өзгөчө касиеттерин аныктап бөлүп алуу. Салыштыруу математиканы окуп-үйрөнүүдө керектүү ыкмалардын бири, ансыз түшүнүү, жаңы билимге өз алдынча ээ болуу, билимдерди колдонуу болбойт. Ал үчүн окуучуларга максаттуу тапшырмалар берилиши керек. Мисалы: “Берилген ондук бөлчөктөрдү өсүү тартибинде жазгыла” – тапшырмасы (Э) тибиндеги компетенциялык тапшырма болот, анткени ондук бөлчөктөрдү таануу, чоң же кичине экендигин аныктай алуу сандар менен амалдарды аткарууга негиз болот, ал эми “Берилген төрт бурчтуктардан аянттары барабар болгондорун тапкыла” – тапшырмасы (КО) компетенциялык талаптарга ылайык келет. Мындай мисалдар компетенциялык деңгээлдерди текшерип көрүүгө да шарт түзөт (2-3-деңгээлдер).

Анализ – таанып билүү предметин ой аркылуу бөлүктөргө бөлүү. **Синтез** – айрым элементтерди же бөлүктөрдү ойдун жардамында бир бүтүнгө бириктирүү. Реалдуу ой жүгүртүү процессинде анализ жана синтез дайыма бирге аткарылат. Класс жогорулаган сайын математикалык окуу материалдарын түшүнүү, кабыл алуу, колдонуу окуучуларда анализ жана синтездөө ыкмалары өнүкпөгөн болсо татаалдашат, анткени математиканын табияты өзү ушуну талап кылат. Ошондуктан башталгыч класстан баштап эле ой жүгүртүүнүн бул ыкмасын өнүктүрүүгө мугалим көңүл буруу керек. Мисалы, “Вертолет 510 км шаарлардын аралыгын 3 саатта абанын агымы менен, 4 саатта соккон шамалга карама-каршы багыт менен басып өтүү” - маселесин чыгаруу сунушталсын, анда ал 3-деңгээлдеги компетенциялык тапшырма болот. Эгерде “Ушул маселеге суроо койгула жана аны чыгаргыла” – деген тапшырма берилсе, анда ал окуучунун анализдөө жана синтездөө

жөндөмүн аныктайт жана 2-деңгээлдеги компенциялык талапты аткарууга багытталат. Демек, окуучуларда ой-жүгүртүүнүн анализ жана синтез ыкмаларын калыптандырууда тапшырмалардын мүнөзү жана аларга коюлган суроолор мааниге ээ болот.

Анализ жана синтез ой жүгүртүү операцияларын теоремаларды жана маселелерди чыгарууда колдонулган аналитикалык жана синтетикалык методдор менен чаташтырууга болбойт.

Абстракция – объекттин кайсы бир маанилүү болгон касиеттерин жана белгилерин ой аркылуу бөлүп алуу. Натыйжада абстракциялоонун негизинде бөлүп алынган касиеттер же белгилер өздөрү ой жүгүртүүнүн объектиси болуп калат. Мисалы, геометриялык фигуралар түшүнүгү алгач практикалык предметтер, алардын формалары, мейкиндиктеги абалы катары каралып андан алардын түсү, массасы, жасалган материалы сыяктуу касиеттерин алып таштоо жолу менен абстракцияланып математикалык түшүнүк түрүндө пайда болот.

Жалпылоо - эки формада колдонулат: 1) эмпирикалык жалпылоо – ойлоонун натыйжасында жалпы касиеттери боюнча бир группага бириктирүү; 2) анализдөөнүн негизинде объектердин бир нече жалпы маанилүү касиеттери боюнча түшүнүктөрдү класстарга бириктирүү (тектештирүү, илимий теориялык жалпылоо). Эмпирикалык жалпылоодо ой жүгүртүү жекеден жалпыга, ал эми теориялык жалпылоодо жалпыдан жекеге (ичкиден сыртка) карай аракеттенет. Мисалы, окуучуларга үч бурчтуктун бурчтарынын суммасын жекече учурларда ченөө аркылуу текшерип көрүп андан кийин эмпирикалык жалпылоо жасоону сунуштоого болот (К-О ПК). Натыйжада окуучулар алынган гипотезаны теориялык далилдөө зарылдыгын түшүнүшөт.

Конкреттештирүү да эки формада көрүнөт: 1) ойлоо аркылуу жалпыдан жекеге өтүү; 2) ойлоо аркылуу абстрактуу жалпыдан конкреттүү жекеге өтүү менен жалпы түшүнүктүн касиеттерин жана белгилерин кеңейтүү же байытуу. Мисалы: 1) Үч бурчтуктун аянтын табуунун формуласынан тик бурчтуу үч бурчтуктун аянтынын формуласы аныкталат; 2) “Бардык жактарын барабар кылып алынган параллелограмм ромб деп аталса, бардык жактары барабар болгон тик бурчтук квадратты берет”-деген аныктамалар берилип, андан кийин берилген төрт бурчтуктардын моделдеринин ичинен аталган белгилери боюнча ромбду же квадратты табуу тапшырмасы берилсе анда бул тапшырма (К-О) компетенциялык талапка ылайык келет. Мында окуучулар тапшырма боюнча табылган төрт бурчтуктар эмне үчүн ромб же квадрат болоорун далилдеп көрсөтүүгө тийиш, ошондо гана аларда жалпыдан жекеге же конкреттүү ой-жүгүртүү ыкмалары калыптана баштайт.

Педагогикалык-психологияда ой жүгүртүүнүн төмөндөгүдөй түрлөрү көрсөтүлгөн: 1)көрсөтмөлүү-иш аракеттүү; 2)көрсөтмөлүү-образдуу; 3) теориялык (түшүнүктөр аркылуу).

Көрсөтмөлүү – иш аракеттүү ой жүгүртүү мектепке чейинки курактагы жаш балдарга мүнөздүү. Математикалык ой жүгүртүү – бул так абстрактуу, теориялык ой жүгүртүү болуп саналат.

Методикалык адабияттарда математиканы окутуу процессинде ой жүгүртүү формалары катары төмөнкүлөр аныкталган[3]: математикалык түшүнүк, пикирлөө (ой чабыт) жана акыл корутундусу (понятия, суждения и умозаключение). Математиканы окутуу процессинде ой жүгүртүү математикалык түшүнүк, пикирлөө (ой чабыт) жана ой (акыл) корутундусу формаларында ишке ашырылат.

Үч бурчтук деп эмнени айтабыз? – суроосунун жообун алсак бул математикалык түшүнүк болот. Адамдын аң-сезиминде түшүнүктүн калыптанышы анын айтылышы, жазылышы жана символдук белгилениши менен тыгыз байланышта болот. Демек, ар кандай математикалык түшүнүк аныктама катары жаттоо менен чектелсе, анын маани маңызын түшүнүүгө карата ойлоо иш-аракеттери жүргүзүлбөсө анда окуучунун компетенциялык өнүгүүсү жөнүндө сөз болушу мүмкүн эмес. **Математикалык түшүнүк – үйрөнүлүп**

жасаткан объекттин негизги касиетин чагылдыруучу ой жүгүртүүнүн формасы. Математикалык түшүнүктөрдүн аныктамаларын жаратууга багытталган сабактагы иш-аракеттер эмес, аларды талдап түшүнүүгө жана колдонууга багытталган тапшырмаларды аткаруу менен гана окуучуларда жалпы жана предметтик компетенцияларды калыптандырууга болот.

Ой жүгүртүүнүн пикирлөө (өз пикирин билдирүү, ой чабыт) формасы математикалык түшүнүктөрдүн бири-бири менен байланышын чагылдырат. Талкуулар чын же жалган болушу мумкун.

Акыл корутундусу бир же бир нече пикирлердин натыйжасында түзүлөт. Акыл корутундусунун негизги үч түрү белгилүү: **индуктивдүү; дедуктивдүү; аналогия боюнча.**

Индуктивдүү акыл корутундусу жекече фактылардан жалпыланган корутундуга келүүчү пикирлөө, ал эми **дедуктивдүү** акыл корутундусу жалпы учурлардан жекече жыйынтыктарга келүүнү камсыздоочу ой жүгүртүү болуп саналат.

Математикалык түшүнүктөрдүн касиеттерин далилдөөдө, формулаларды келтирип чыгаруу процессинде окуучуларда проблеманы чечүүдө өз алдынчалуулук орун алса, анда алардын иш-аракеттеринде ой-жүгүртүүнүн жогоруда белгиленген үч формасы тең катышат. Себеби, математикалык далилдөөлөр туура жана толук болушу үчүн керектүү түшүнүктөдүн аныктамалары жана мурда белгилүү болгон касиеттер аркылуу окуучулар ой-жүгүртүшөт. Экинчиден, мурда белгилүүлөрдү колдонуу процессинде тиешелүү операцияларды жасап көрүшөт б.а. кандай жыйынтык болоорун пикирлөө аркылуу божомолдоо зарылчылыгы келип чыгат. Үчүнчүдөн, иш-аракеттердин натыйжасында белгилүү бир корутундуга келишет. Бул процесс албетте, мугалимдин багыттоосун талап кылат. Эгерде сабакта мунун баарын мугалим өзү аткарса анда окуучунун компетенциялык билгичтиги жөнүндө сөз кылууга да мүмкүн эмес болот.

1-таблицада аталган компетенциялардын сыпаттамалары жана коюлган компетенциялык талаптарга ылайык зарыл болгон ой-жүгүртүүнүн ыкмалары жана формалары көрсөтүлдү. Таблицада байкалгандай окуучулар ой –жүгүртүүнүн түрдүү ыкмаларын жана формаларын туура колдонгон учурда гана компетенциялык талаптарды ишке ашырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Ошондуктан сабакта аткарылуучу иш-аракеттер жана тапшырмалар ой-жүгүртүүнүн формалары жана операциялары аркылуу алынган билимдерди өздөштүрүүгө жана бекемдөөгө шарт түзгөндөй берилүүсү керек.

Жыйынтыктап айтканда мектептерде математиканы компетенциялык талаптарга ылайык окутуу үчүн окуучуларда ой-жүгүртүү ыкмаларын жана формаларын калыптандыруу зарыл деп эсептейбиз. Ал үчүн сабакта өнүктүрүүчү окутуунун методдору жана технологиялары колдонулат [4].

Математикалык компетенциялык талаптардын шартында окуучулардын ой-жүгүртүү ыкмалары жана формалары

Таблица-1.

к/н	Компетен-т-түлүк	Компетенциянын сыпаттамасы	Ой-жүгүртүүнүн ыкмалары	Ой-жүгүртүүнүн түрлөрү	Ой-жүгүртүүнүн формасы
1.	Эсептөөчүлүк	Сандарды айырмалоо. Сандар менен арифметикалык жана алгебралык операцияларды жүргүзүү. Туянтмалардын сандык маанилерин эсептей алуу.	<i>Салыштыруу Конкреттештирүү Классификация Жалпылоо</i>	<i>1)көрсөтмөлүү-иш аракеттүү; 2)көрсөтмөлүү-образдуу (алгоритмалык)</i>	<i>Математикалык түшүнүк, пикирлөө (ой чабыт) Акыл корутундусу: индуктивдүү</i>
2.	Аналитика –	Негизги функцияларды жана туянтмаларды аныктоо, алардын	<i>Салыштыруу Конкреттештирүү</i>		<i>Түшүнүктөр аркылуу</i>

	функционал дык.	касиеттерин билүү. Базалык математикалык туюнтмалар менен арифметикалык жана алгебралык операцияларды жүргүзүү. Теңдемелерди, барабарсыздыктарды жана алардын системаларын чыгарганды билүү.	<i>Классификация</i> <i>Абстракция</i> <i>Жалпылоо</i> <i>Анализ</i> <i>Синтез</i> <i>Моделдештирүү</i>	1)көрсөтмөлүү-образдуу (функционалдык); 2)теориялык (аналитикалык)	<i>теориялык о.ж.</i> <i>Акыл корутундусу:</i> <i>Индуктивдүү жана дедуктивдүү;</i>
3.	Көрсөтмөлүү – образдуу	Негизги геометриялык фигураларды жана алардын элементтерин билүү. Негизги функциялардын графиктерин кайра өзгөртүп түзүүнүн эң жөнөкөй жолдорун билүү. Курчап турган чындыктын кубулуштарын талдоо үчүн аналитикалык туюнтмалардын графикалык көрсөтүлүштөрүн пайдалануу.	<i>Салыштыруу</i> <i>Конкреттештирүү (индукция)</i> <i>Классификация</i> <i>Абстракция</i> <i>Жалпылоо (дедукция)</i>	1)көрсөтмөлүү-иш аракеттүү; 2)көрсөтмөлүү-образдуу; 3)теориялык (түшүнүктөр аркылуу).	<i>Түшүнүктөр аркылуу теориялык о.ж.</i> <i>Акыл корутундусу:</i> <i>индуктивдүү;</i> <i>дедуктивдүү;</i>
4.	Статистикалык	Детерминацияланган жана детерминацияланбаган процесстер тууралуу түшүнүктөргө ээ болуу жана аларды айырмалоо. Көптүктөр менен операцияларды жүргүзө алуу. Статистикалык маалыматтарды жөнөкөй иштеп чыгуунун жолдорун билүү. Ыктымалдуулук-тун негизги касиеттерин билүү жана аларды курчап турган чындык менен байланышкан маселелерди чыгарууда колдоно алуу.	<i>Салыштыруу</i> <i>Конкреттештирүү</i> <i>Классификация</i> <i>Абстракция</i> <i>Анализ</i> <i>Синтез</i> <i>Жалпылоо</i>	1)көрсөтмөлүү-образдуу; 2)теориялык (түшүнүктөр аркылуу). 3)Логикалык	<i>Түшүнүктөр аркылуу теориялык о.ж.</i> <i>Акыл корутундусу:</i> <i>индуктивдүү;</i> <i>дедуктивдүү;</i>

Корутунду:

1. Компетенциялык билим берүү шартында окуучуларга маалыматтарды даяр формада берүү (кабыл алууга сунуштоо) окутуунун максаты боло албайт.
2. Компетенциялык билим берүү шартында математикалык билим берүүнүн максаты окуучунун ойлоону жөндөмдүүлүктөрүн өнүктүрүү эсептелет.
3. Ой жүгүртө билген адам ар дайым өзүнө пайдасы тийген, жаңы маалыматтарды алуу жөндөмүнө, акыл тажрыйбасына ээ болот.

4. Компетенциялык билим берүүгө багытталган окуучулардын ишмердүүлүктөрү, тапшырмалар ой-жүгүртүүнүн формалары жана операцияларын колдонуп аткарууга карата берилип, жаңы билимдерди өздөштүрүүгө жана бекемдөөгө шарт түзгөндөй болушу зарыл.
5. Математика боюнча предметтик компетенциялар сабакта жана сабактан сырткаркы иштерде ой-жүгүртүүнүн жалпы ыкмаларын өздөштүрүүгө жана билимдерди өз алдынча өздөштүрүүгө багытталган ишмердүүлүк менен бирге проблемалык изденүү, изилдөө иш-аракеттери уюштурулган учурда калыптанат.

Адабияттар

1. Кыргыз Республикасында жалпы орто билимдин мамлекеттик билим берүү стандарты. 2015-ж.
2. Кыргыз Республикасынын жалпы билим берүү уюмдарынын 5-9-класстары үчүн “Математика” боюнча предметтик стандарты. 2015-ж.
3. Аванова Ж.А. Орто мектепте математиканы окутуунун жалпы усулу. - Жалал-Абад: 2001, - 86 б.
4. Епишева О.Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 2003.
5. Фридман Л.М. Психолого -педагогические основы обучения математике в школе. -М.: Просвещение, 1983. – 160 с.

* * *

УДК: 37.015.31+51

МАТЕМАТИКАНЫ ОКУТУУДА ОКУЧУЛАРДЫН ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫК БИЛГИЧТИКТЕРИН ӨНҮКТҮРҮҮ

Аванова Ж.А. – п.и.к., доцент

Avanova121053@mail.ru

Нуркулова Г. – магистрант

Б. Осмонов атындагы ЖАМУ,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада компетенттүүлүккө багытталган билим берүү шартында математиканы окутууда окуучулардын интеллектуалдык билгичтиктерин өнүктүрүү проблемасына тиешелүү психологиялык-педагогикалык, методикалык адабияттар изилдөөгө алынган жана окуучудан күтүлүп жаткан интеллектуалдык өнүгүүнүн эң маанилүү компоненттери аныкталган. Математиканы окутуу жана тарбиялоо процессинде мектеп окуучуларды интеллектуалдык өнүктүрүүнүн методикалык системасындагы натыйжалуу мазмундук компоненттер белгиленген.

Ачкыч сөздөр: Интеллект, интеллектуалдык билгичтик, интеллектуалдык активдүүлүк, продуктивдүү ишмердүүлүк, позитивдүү мотивдер, математикалык ой жүгүртүү, көңүл буруу, кабыл алуу, эстет калуу, өз алдынча талдоо, тыянак чыгаруу, жалпылоо, математикалык объектилер, математикалык сүйлөм, ката, визуалдаштыруу, кыймыл аракеттүү, образдуу жана сөздүк-логикалык эс тутум, тапшырмалар, маселелер, интуиция, өзүн-өзү башкаруу.

РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ УМЕНИЙ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКИ

Аванова Ж.А. – к.п.н., доцент

Avanova121053@mail.ru

Нуркулова Г. – магистрант

ЖАГУ имени Б. Осмонова,

г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье исследуется психолого-педагогическая, методическая литература по развитию интеллектуальных умений учащихся при обучении математике в контексте компетентностного образования и определяются важнейшие составляющие ожидаемого интеллектуального развития учащихся. Выявлено эффективные содержательные компоненты в методической системе интеллектуального развития школьников в процессе обучения математике.

Ключевые слова: интеллект, интеллектуальные способности, интеллектуальная деятельность, продуктивная деятельность, положительные мотивы, математическое мышление, внимание, восприятие, восприятие, память, самоанализ, вывод, обобщение, математические объекты, математическое предложение, ошибка, визуализация, анимация, образное мышление. и вербально-логическая память, задачи, проблемы, интуиция, самоуправление.

DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL SKILLS OF STUDENTS IN THE PROCESS OF LEARNING MATH

Avanova Zh.A. – Ph.D., Associate Professor

Avanova121053@mail.ru

Altynbek kyzy Meerimgul – Master's student

JASU named after B. Osmonov, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic

Resume: The article examines the psychological, pedagogical, methodological literature on the development of intellectual skills of students in teaching mathematics in the context of competence-based education and identifies the most important components of the expected intellectual development of students. The effective content components in the methodological system of intellectual development of schoolchildren in the process of teaching mathematics are revealed.

Key words: intelligence, intellectual abilities, intellectual activity, productive activity, positive motives, mathematical thinking, attention, perception, perception, memory, introspection, conclusion, generalization, mathematical objects, mathematical proposition, error, visualization, animation, figurative thinking. and verbal-logical memory, tasks, problems, intuition, self-management.

Азыркы учурда дүйнөлүк билим берүүнүн өзгөрүүлөрүнө жараша биздин республикабызла да да коомдук талаптарга ылайык келген компетенттүүлүккө багытталган окутуу багытында билим берүүнүн стандарты (Кыргыз Республикасынын Билим жана илим министрлигинин 2015-жылдын 8 октябрындагы № 1247/1 буйругу) боюнча) ишке аша баштады. Бул жаңы багыт менен иштөө мугалимдерден “билимдик” талаптан инсанга багытталган окутуу талаптарына ылайык келген компетенттүүлүккө окутууну уюштуруу зарылдыгын көрсөттү. Окутууга мындай мамиле окуучулардын когнитивдик кызыгуусун өнүктүрүү үчүн шарттарды түзөт, окуучунун ой жүгүртүүгө жана изденүүгө болгон умтулуусун стимулдайт, анын жөндөмдүүлүктөрүнө, интеллектинин мүмкүнчүлүктөрүнө ишенүүгө түрткү берет. Сабактардын жүрүшүндө окуучулардын окуу процесстеринин ийгиликтүү жүрүшү үчүн зарыл болгон жеке жана интеллектуалдык өбөлгөлөр түзүлөт [1]. Окуучунун күтүлүп жаткан интеллектуалдык өнүгүүсүнүн эң маанилүү компоненти алардын логикалык көндүмдөрүн, операцияларды жана ыкмаларды калыптандыруу болуп саналат жана ал бир катар төмөнкү жагдайлар менен шартталат: билимди өздөштүрүү сапаты көбүн эсе ой жүгүртүүнү өнүктүрүү, акыл эмгегин уюштуруу, иш-аракеттин тигил же бул кырдаалга ылайык оптималдуу формаларын жана ыкмаларын тандоого жана ырааттуу ишке ашырууга негизделет; билим берүүнү маалыматташтыруудан; ой жүгүртүүнүн өнүгүүсү менен өз ара байланышта кептин өнүктүрүдөн көз каранды болот [2].

Адабияттарды талдоо көрсөткөндөй, мектеп окуучуларынын интеллектуалдык өнүгүү проблемасы менен алектенген бир катар авторлор бар. Алар: Н.С. Антонов, В.А. Гусев, Н.Б. Бабкин, О.Б. Богомолова, Е.А. Ведемина, Г.Д. Глейзер, Э.Ж. Жунусов, Т.Г. Зайцев, А.З. Зак жана башкалар. Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Ж. Пиаже, С.Л. Рубинштейн, Л.С. Сахаров, А.Н. Соколов, ж.б. окумуштуулар интеллекттин маани-маңызын жана өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн үйрөнүүгө чоң салымдарын кошушкан.

Кээ бир авторлордун илимий позицияларына токтолсок анда «интеллект» түшүнүгү инсандын акыл-эс жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү, анын ой жүгүртүү жөндөмү менен тыгыз байланышта экендигин көрүүгө болот. Мисалдар келтирели:

В.Штерндин аныктамасын берели: «Интеллект – бул инсандын ой жүгүртүүсүн келип чыккан талаптарга аң-сезимдүү түрдө туура келтирүү жөндөмдүүлүгү. Бул жаңы милдеттерге жана реалдуулук шарттарына жалпы акыл жагынан шайкештик.

Д.Векслер интеллектти инсандын адекваттуу иш-аракет кылууга, туура ой жүгүртүүгө жана курчап турган реалдуулук менен эффективдүү өз ара аракеттенүүгө болгон биргелешкен жана глобалдык жөндөмдүүлүгү катары аныктайт.

Р.Зиглер жана Д.Ричардс айткандай: “интеллект – бул кандайдыр бир айырмалоочу белгилери аркылуу аныкталбай турган, бирок жүрүм-турумдун белгилүү бир сандагы “прототиптери” аркылуу гана аныкталуучу түшүнүк.

Дж.Томпсон «Интеллект түз эле аныкталуучу психикалык сапат эмес, жөн гана айрым жүрүм-турум көрүнүштөрүн жөнөкөйлөштүрүүчү жана жалпылаган абстракттуу түшүнүк» деп эсептейт.

П.Гильфорд интеллектти маалыматты иштеп чыгуу жөндөмү катары карайт жана маалымат түшүнүгү аркылуу ал адамдын кабылдоосунун бүт спектрин түшүнөт.

Дженсен, Айзенк, Херристин ж.б. Интеллекттин «операционалдык» аныктамасын теорияны өнүктүрүүнүн кадамы катары эмес, теорияны куруу үчүн жетиштүү негиз катары караган. Бул концепция чындыкты өлчөө үчүн негиз болуп калат, анткени интеллект аны өлчөө ыкмасы менен аныкталат деп ырасталат. Бул атайылап тестирилөө процессинен тышкары, "интеллект" термининин бардык маанисин жоготушуна алып келет, анткени интеллектуалдык активдүүлүктүн табигый көрүнүштөрүнө, чыгармачыл интеллектуалдык мүмкүнчүлүктөргө (чыгармачылык), коомдук таанымдын эффективдүүлүгүнө (социалдык компетенттүүлүккө) карама-каршы келет. Ушул абалга байланыштуу “интеллектуалдык активдүүлүк” түшүнүгүн аныктап алуу зарылдыгы келип чыгат. Интеллектуалдык активдүүлүк – бул сырттан стимулдаштырылбаган ой жүгүртүүнүн уландысы [3]. Психологиялык процесстерди жана кубулуштарды изилдөөдө системалуу мамиленин терминологиясын колдонуу менен интеллектуалдык активдүүлүктүн негизги компоненттерин (же подсистемалары) интеллектуалдык (жалпы акыл жөндөмдүүлүктөр) жана интеллектуалдык эмес (биринчи кезекте мотивациялык) *акыл ишмердүүлүгүнүн факторлору* катары аныктоого болот. Ошол эле учурда интеллектуалдык активдүүлүк бул факторлордун бирине да өз өзүнчө дал келбейт. Акыл жөндөмдөр таанып-билүү кызыгуусунун кеңдигин жана тереңдигин аныктоочу интеллектуалдык ишмердүүлүктүн негизин (фундаментин) түзөт, бирок алар түздөн-түз эле байкалбайт, ал инсандын түзүлүшү аркылуу чагылат.

«Интеллектуалдык активдүүлүк» түшүнүгүн Д.Б. Богоявленская «руханий активдүүлүк», «ситуациялык стимулдаштырылбаган продуктивдүү ишмердүүлүк», «ситуациядан тышкары ой жүгүртүүнү улантуу», «таанып билүү чыгармачылыгы» деген түшүнүктөрдү да колдонот, аларды автор синонимдер катары түшүнөт. Бирок, бул синонимдер түшүнүктү толук аныктайт деп түшүнүүгө болбойт. Болгону каралган түшүнүктү кененирээк түшүнүүгө жардам берет, бир жактуулуктан алыстатат. Д.Б. Богоявленская интеллектуалдык ишмердүүлүктү чыгармачылыкты таалдоонун бирдиги катары карайт.

Ал эми интеллектуалдык өнүгүү – ой жүгүртүүнүн ар кандай түрлөрүн (эмпирикалык, образдуу, теориялык, конкреттүү тарыхый, диалектикалык ж.б. алардын биримдигинде) өздөштүрүү жана колдонуу жөндөмүнүн калыптанышы катары аныкталат. Анын органикалык бөлүгү чындыктын окуяларын жана кубулуштарын өз алдынча талдоо, өз алдынча тыянак чыгаруу жана жалпылоо, ошондой эле кепти өнүктүрүү: тилдин сөздүк байлыгына ээ болуу жана эркин колдонуу болуп саналат. Интеллектуалдык өнүгүүнүн мазмундук жагы – бул дүйнө жөнүндөгү негизги илимий билимдердин белгилүү көлөмүн камтыган чындыкка философиялык, конкреттүү тарыхый баа берүү жөндөмү катары кароого болот.

Окуучуларды интеллектуалдык өнүктүрүүдө математикалык ой жүгүртүүнү калыптандыруу зарыл, анткени ал мектепте окуган бардык илимдердин ичинен эң теориялык илим болуп абстракциянын жогорку деңгээлине ээ. Активдүү математикалык ой жүгүртүү процессинде ой жүгүртүүнүн айрым сапаттары (мисалы, ийкемдүүлүк, мейкиндиктик элестетүү, маанилүү нерселерди бөлүп көрсөтүү жөндөмдүүлүгү ж.б.) менен кошо эле физикалык, техникалык ой ж.б.у.с. жалпысынан илимий ой жүгүртүү менен барабар даражада тиешелеш келүүчү сапаттар калыптанат. Ой жүгүртүүнүн бул өзгөчөлүктөрүн биз илимий ой жүгүртүү сапаттары деп атайбыз. Алардын өзгөчө дидактикалык мааниси бар: мектеп окуучуларында калыптанышы математиканы ийгиликтүү окутууга гана эмес, табигый-математикалык циклдин башка предметтерин да ийгиликтүү окутууга көмөк көрсөтөт. Биздин оюбузча, ой жүгүртүүнүн максаттуулугу маселени чечүүдө иш-аракеттерди туура тандоо, берилген маселе койгон максатка дайыма көңүл буруу, ошондой эле ага жетүүнүн эң кыска жолдорун табууга умтулуу менен мүнөздөлөт. Буга мугалим тарабынан атайын тандалган, жаңы теманы изилдөөгө киргизген тапшырмалар көмөктөшөт, алар аркылуу окуучуларга аны изилдөөнүн максатка ылайыктуулугу ачыкталат жана муну менен байланыштуу суроолорду жана маселелерди кароонун ырааттуулугу аныкталат.

Билим берүү жаатында «Интеллектуалдык активдүүлүк» түшүнүгү менен бирге «Интеллектуалдык билгичтик» түшүнүгүн аныктап алуу маанилүү болгондуктан окуучулардын окуу ишмердүүлүгүндөгү бул түшүнүктүн ордун карап көрөлү. Өзүнүн эмгегинде Ю.К. Бабанский интеллектуалдык билгичтиктердин төмөнкү топторун аныктайт [2]: өз ишмердүүлүгүн мотивдештирүү; кылдаттык менен маалыматты кабылдоо; рационалдуу эс тутум; окуу материалын логикалык жактан түшүнүү, андагы негизги нерсени бөлүп көрсөтүү; көйгөйлүү когнитивдик маселелерди чечүү; көнүгүүлөрдү өз алдынча аткаруу; билим берүү жана таанып-билүү иш-аракеттеринде өзүн-өзү көзөмөлдөө.

Ю.К. Бабанский аныктаган интеллектуалдык билгичтиктердин маани мазмунун карап көрөлү.

1. Окуу үчүн мотивация. Ар кандай иштин, анын ичинде тарбиялык иштин ийгилиги көбүнчө окуунун позитивдүү мотивдеринин болушунан көз каранды экендиги белгилүү. Мында эки чоң топту бөлүүгө болот: когнитивдик кызыкчылык мотивдери жана окуудагы милдет жана жоопкерчилик мотивдери. Когнитивдик кызыкчылыктын мотивдери когнитивдик иш-аракеттерге, билим берүүчү талкууларга, аргументтерге жана окууну стимулдаштыруунун башка ыкмаларына болгон каалоонун күчөшүндө көрүнөт. Милдеттин жана жоопкерчиликтин мотивдери биринчи кезекте окуучунун аң-сезимдүү окуу тартиби, мугалимдердин, ата-энелердин талаптарын жоопкерчилик менен аткарууга, класстын коомдук пикирин урматтоого умтулуусу менен байланышкан. Мугалим үчүн эң негизгиси – бул тышкы стимулдун окуучулардын ички мотивациясынын өзүн өзү стимулдаштырууга өтүшүнө жетишүү болуп саналат.

Окуу процессине өзүн-өзү стимулдаштыруу процесси төмөнкүлөрдү камтыйт: окуучулардын окууну коомдук милдет катары аңдоосу; предметтин жана изилденүүчү маселенин теориялык жана практикалык маанисине баа берүү; тартипке баш ийүү

көндүмдөрүн өнүктүрүү, тарбиялоону эрктүү стимулдаштыруу; окуу кыйынчылыктарды туруктуулук менен жеңүү; мугалимдердин, ата-энелердин, класс кызматкерлеринин талаптарын аткаруунун өзү үчүн пайдалуулугун түшүнүү, ишке ашыруу; Алдыдагы жооптордон, класстык иштерден же экзамендерден коркуу сезимдеринен аң-сезимдүү түрдө четтөө.

2. *Кабыл алуу билгичтиги.* Кабылдоо – сезүү органдарынын түздөн-түз таасири астында нерселердин же кубулуштардын адамдын аң-сезиминде чагылдырылышы. Кабыл алуу процессинде жеке сезимдердин нерселердин жана окуялардын бүтүндүк образдарын иретке келтирүү жана бириктирүү жүрөт. Кабылдоо объектти бүтүндөй, анын касиеттеринин жалпылыгында чагылдырат. Ошону менен бирге эле кабылдоо сезимдердин жыйындысы эмес, өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болгон сезимдик таанып-билүүнүн сапаттык жаңы баскычы болуп саналат.

Кабыл алуунун эң маанилүү формасы – бул байкоо. Байкоо курчап турган дүйнөнүн объектилерин же кубулуштарын атайылап, системалуу кабылдоо катары мүнөздөлөт. Байкоодо кабыл алуу өз алдынча иш-аракет катары иштейт. Биз байкоо жөндөмдүүлүгүбүздү өстүрө алабыз. Байкоо көндүмдөрүн калыптандыруу окуучуларга көрсөтмөлүү окутуу принцибинде жаңы билимдерди натыйжалуураак үйрөнүүгө жардам берет. Албетте, окутуу процесси окуучулар сабакта мугалим тарабынан берилген маалыматты кабыл алгандай гана принципке негизделбеши керек; «Окуу процесси окуучулардын активдүү ой-жүгүртүү ишмердүүлүгү катары уюштурулушу керек». Ал үчүн мугалимдер максаттуу окуу тапшырмаларын түзүүнү билүүсү зарыл. Кабыл алууну өнүктүрүү үчүн окуу тапшырмаларынын жалпыланган түрлөрү төмөндөгүдөй болушу мүмкүн:

- 1). Бул математикалык объектилер (сандар, туюнтмалар, формулалар ж.б.) ушул таблицада канча жолу кездешээрин аныктагыла.
- 2). Маалыматты угуу же визуалдык кабыл алууда көрсөтүлгөн объекттерди аныктоо (аныктоо, айырмалоо).
- 3). Математикалык диктанттарды (эскиз, чийүү ж.б.) колдонуп угуп, жазып алыңыз.
- 4). Берилген убакытта тема боюнча маалымдаманы (таяныч конспекти) карап чыгыңыз жана аны мүмкүн болушунча так жазууга аракет кылыңыз.
- 5). Болжол менен кандайдыр бир маанини аныктаңыз (фигуранын өлчөмү, маалыматтар же маселени чечүүнүн натыйжасы).
- 6). Бул чоңдуктардын (сандар, туюнтмалар, сегменттердин узундугу, фигуралардын аянттары ж.б.) болжолдуу сандык маанисин таап көрүңүз жана салыштырыңыз.
- 7). Бул объекттерди карап чыгып, алардын маанилүү жана анча маанилүү эмес (жалпы, башка) касиеттерин белгилеңиз.

3. *Көңүл коюп угуу билгичтиги.* Көңүл коюучулук адамдын ишинин бардык түрлөрүнүн, биринчи кезекте эмгектик жана тарбиялык иштердин натыйжалуулугунун маанилүү жана ажырагыс шарты болуп саналат. Иш канчалык татаал жана жооптуу болсо, ошончолук көңүл бурууну талап кылат. «Билгичтик» түшүнүгүнүн аныктамасында иш-аракеттерди аң-сезимдүү аткаруу зарылчылыгы баса белгиленгендиктен, анда ыктыярдуу көңүл буруунун калыптанышын түшүнөбүз. Ыктыярдуу (эрктүү) көңүл эрксиз көңүл буруунун негизинде өнүгөт. Кыдат көңүл бөлүү жөндөмү адам өзүнүн ишмердүүлүгүндө өзүнө конкреттүү милдетти коюп, аракеттин программасын аң-сезимдүү түрдө иштеп чыкканда калыптанат. Бул интеллектуалдык жөндөм билим берүү аркылуу гана калыптанбастан, окуучулардын өз алдынча билим алуусу аркылуу да калыптанат.

Көңүл бурууну өнүктүрүү үчүн математикалык окуу тапшырмаларынын жалпыланган түрлөрү төмөнкүлөр болушу мүмкүн:

- 1). Математикалык сүйлөмдү (достун оозеки жообу, маселени чечүү ж.б.) түзүүнү улантыңыз.

2). Үй тапшырмасы боюнча суроолорду бергиле (мугалим түшүндүргөндөр же маселени чечүү боюнча ж.б.).

3). Кээ бир математикалык объекттердин тизмеси берилген; аларды мүмкүн болушунча тезирээк белгилүү бир тартипте жайгаштырыңыз.

4). Аныктаманы же теореманы түзүүдө катаны табыңыз (формула же туюнтманы жазууда, маселени чечүүдө же теореманы далилдөөдө, фигураны тартууда, маселенин же теореманын шартына ылайык чийүүдө ж.б.)

4. *Эс тутум билгичтиги.* Инсандын өз тажрыйбасын жаттоосу, сактоосу жана андан кийин кайра жаратуусу эс тутум деп аталат. Эс - адамдын психикалык жашоосунун эң маанилүү, аныктоочу, адамдын инсанынын биримдигин жана бүтүндүгүн камсыз кылуучу өзгөчөлүгү. Ар кандай маалыматтарды жаттоо, сактоо жана кайра чыгаруу көндүмдөрүнүн жыйындысын биз мындан ары интеллектуалдык жаттоо жөндөмү деп атайбыз. Эс тутум психикалык процесс катары үч негизги критерийге ылайык өзүнчө түрлөргө бөлүнөт: активдүүлүктө басымдуулук кылган психикалык ишмердүүлүктүн мүнөзү боюнча эс кыймыл аракеттүү, образдуу жана сөздүк-логикалык болуп бөлүнөт; иштин максаттарынын мүнөзү боюнча - эрксиз жана эрктүү болуп; консолидациялоонун жана консервациялоонун узактыгы боюнча (анын ролуна жана ишмердүүлүктөгү ордуна) - кыска мөөнөттүү, узак мөөнөттүү жана оперативдүү болуп бөлүнөт [4]. Образдуу эс тутум геометрияны (жана башка көптөгөн илимдерди) өркүндөтүп үйрөтүү үчүн окуучулардын элестөө эс тутумун өнүктүрүү өзгөчө маанилүү. Ойлор тилсиз болбойт, ошондуктан алар үчүн эстутум жөн эле логикалык эмес, сөздүк-логикалык деп аталат. Сөздүк-логикалык формадагы эс тутум окуу процессинде окуучулардын билимди өздөштүрүүсүнө зарыл болгон алдыңкы интеллектуалдык көндүмдөрдүн катарына кирет. Эстутумду өнүктүрүү боюнча окуу тапшырмаларынын жалпыланган түрлөрү төмөндөгүдөй аныкталат :

1). Тема боюнча үйрөнгөн формулаларды (терминдер, символдор ж.б.) эстеп жазып чыккыла

2). Ушул теорияда (тема, бөлүм, курс боюнча) бирдей тамга менен башталган терминдерин атаңыз.

3). Аталган терминдер менен символдордун (белгилердин), объектилердин жана алардын касиеттеринин ортосунда, же тескерисинче байланыштарды визуалдаштыргыла.

4). Бул объектилерди бир мүнөткө карап көрүңүз, анан алар боюнча эстеп калгандарды белгилүү (берилген, өз алдынча тандаган) тартипте атаңыз (жазыңыз, чийиңиз).

5). Бул тапшырма кандай теориялык билим менен байланышканын аныктаңыз.

5. *Интуицияга* – бул интеллектуалдык билгичтиктин бир түрү. «Интуиция (лат. Intuitio – ой жүгүртүү, көрүү, кароо) – объектти практикалык жана руханий өздөштүрүү процессинде алынган ой жүгүртүү, билим, визуалдык чагылдыруу менен бирдей маанидеги термин». Ал талкуусуз, далилдөөсүз эле туура жооптун ойдогу чагылышы же табылышы. Р.Декарт интуиция бул таанып – билүүнүн эң жогорку формасы, акыл-эстин, ой жүгүртүүнүн жардамысыз, далил позициянын, идеянын чындыгы айкын болуп калган учур деп түшүндүрөт. Илимий таанып-билүү бир эле логикалуу же түшүнүктүү ой-жүгүртүү менен чектелбейт, илимде сезимдик интеллектуалдык интуиция чоң роль ойнойт, анткени анын чындыгы практика жолу менен текшерилет.

6. *Окууда өзүн өзү башкара билүү билгичтиги.* Чындыгында материалдын өздөштүрүү даражасын, чечилип жаткан маселенин тууралыгын, өз иш-аракетинди дайыма текшерип туруу адатын калыптандырмайынча, анын тууралыгына кепилдик берүү мүмкүн эмес. Бул маселедеги мугалимдердин тажрыйбасындагы алгылыктуу аракет катары окуучулардын өз алдынча иштерди өз ара текшерүүсүн уюштуруусун айтсак болот.

7. *Көнүгүүлөрдү өз алдынча аткаруу, көйгөйлүү жана когнитивдик тапшырмаларды чече билүү билгичтиги.* Окуучулар тарабынан курчап турган реалдуулукта изилденип жаткан маселелердин колдонулуш чөйрөсүн табуу жана ошонун негизинде физиканын,

математиканын жана башка предметтер боюнча жаңы маселелерди түзүү боюнча тапшырмалар окуу маселелерин өз алдынча чечүү көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн баалуу каражаты болуп саналат. Окуучулар өз алдынча маселелерди түзгөндү, чыгарганды жакшы көрүшөт, айрыкча мугалим алардын жамааттык талкуусун, ошондой эле ойлоп табылган маселелердин эң жакшысын чечүүнү уюштурса натыйжалуу болот.

8. *Ой жүгүртүү жөндөмү.* Ой жүгүртүү жөндөмү – бул жаңы нерселерди издөө жана ачуу жөндөмү. Эски көндүмдөр менен иштөөгө мүмкүн болгон учурларда, көйгөйлүү кырдаал жаралбайт, ойлонуу жөндөмү талап кылынбайт. Мисалы, “2x2 канча болот?” – деген суроо ойлонууну пайда кылбайт. Окуучу айрым маселелерди же мисалдарды чечүүнүн жаңы ыкмасын жакшы өздөштүрүп жана ошол эле типтеги мисалдарды кайра-кайра чечүүгө аргасыз болгон учурларда да ойлонуу жөндөмүн колдонуу зарылдыгы жоголот. Демек, жашоодо да ар бир жагдай эле көйгөйлүү эмес, б.а. ойлонууга себеп боло албайт.

Акыл-эс жөндөмдүүлүгүн жана өз алдынча ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү психикалык ишмердүүлүктүн негизин түзөт. Даяр маалыматты бир жактуу үйрөнүү аркылуу ой жүгүртүүнүн өз алдынчалыгына жетишүү мүмкүн эмес. Ошондуктан репродуктивдүү ой жүгүртүүгө, көңүл бурууга жана эс тутумга багытталган окутуу ыкмалары интеллектуалдык өнүгүү үчүн жетишсиз. Ийгиликтүү окуу, окуу материалын түшүнүү жана өздөштүрүү үчүн окуучуларда ой жүгүртүүнүн үч компоненти болушу керек [5]:

1. Элементардык психикалык операциялардын жогорку деңгээли (анализ, синтез, салыштыруу, жалпылоо, маанилүүнү бөлүп көрсөтүү, классификация ж.б.);
2. Көп сандагы түрдүү маселелерди чыгарууда, маселени чечүүнүн бир нече варианттарынын пайда болушунда көрүнгөн жогорку активдүүлүк, эркин ой жүгүртүү;
3. Кубулуштарды талдоо үчүн жалпыланган схемаларды колдонуудагы ой жүгүртүүнүн жогорку деңгээлдеги уюшкандыгы жана максаттуулугу.

Корутунду

1. Интеллект - бул инсандын адекваттуу иш-аракет кылууга, туура ой жүгүртүүгө жана курчап турган реалдуулук менен эффективдүү өз ара аракеттенүүгө болгон биргелешкен жана глобалдык жөндөмдүүлүгү.
2. Интеллектуалдык өнүгүү – ой жүгүртүүнүн ар кандай түрлөрүн (эмпирикалык, образдуу, теориялык, конкреттүү тарыхый, диалектикалык ж.б. алардын биримдигинде) өздөштүрүү жана колдонуу жөндөмүнүн калыптанышы катары аныкталат.
3. Окуучуларды интеллектуалдык өнүктүрүүдө математикалык ой жүгүртүүнү калыптандыруу зарыл, анткени ал теориялык ой жүгүртүү болуп абстракциянын жогорку деңгээлине ээ.
4. Интеллектуалдык билгичтиктерди төмөнкүлөр аныктайт [2]: өз ишмердүүлүгүн мотивдештирүү; кылдаттык менен маалыматты кабылдоо; рационалдуу эс тутум; окуу материалын логикалык жактан түшүнүү, андагы негизги нерсени бөлүп көрсөтүү; көйгөйлүү когнитивдик маселелерди чечүү; көнүгүүлөрдү өз алдынча аткаруу; билим берүү жана таанып-билүү иш-аракеттеринде өзүн-өзү көзөмөлдөө.
5. Математиканы окутууда репродуктивдүү ой жүгүртүүгө, көңүл бурууга жана эс тутумга багытталган окутуу ыкмалары интеллектуалдык өнүгүү үчүн жетишсиз.
6. Математика сабактарында интеллектуалдык билгичтиктерди калыптандыруу мугалим тарабынан атайын түзүлгөн тапшырма, маселелердин иштелип чыгуусун талап кылат жана анын натыйжасы сабакта ишмердүүлүк процессин уюштуруудан көз каранды болот.
7. Окуучулардын интеллектуалдык билгичтиктерин өнүктүрүү математиканы компетенцияга багыттап окутуунун атайын жолу болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз Республикасынын жалпы билим беүү уюмдарынын 5-9 - класстары үчүн “Математика” боюнча предметтик стандарты. 2015-ж.
2. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды / Ю.К. Бабанский: [Сост. М.Ю. Бабанский; Авт. Выступ.ст. Г.Н. Филонов и др.]; - М.: Педагогика, 1989. -558 с.
3. Зайцев В.Н. Практическая дидактика. – М.: Народное образование, 2000.
4. Епишева О.Б. Технология обучения математике на основе деятельностного подхода: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 2003.
5. Фридман Л.М. и др. Изучение личности учащихся и ученических коллективов: Кн. для учителя. – М.: Просвещение, 1990.

* * *

УДК 31.091.8-055.1+51**РАЗВИТИЕ ЗРИТЕЛЬНОЙ ПАМЯТИ ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ**

*Алтынбек кызы Мээримгүл – магистрант,
Эсенбаева К.А. – магистрант,
ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, КР
klaraesenbaeva502@mail.ru*

Аннотация: *Цель исследования – определить роль зрительной памяти и приемы их развития учащихся на уроках математики. Память лежит в основе способностей человека, является условием приобретения знаний, формирования умений и навыков учащихся. В статье рассмотрены роль памяти в развитии учащихся, выделены особенности зрительной памяти. В результате представлены некоторые приемы и учебные задания для организации учебной деятельности по развитию зрительной памяти школьника на уроках математики.*

Ключевые слова: *память, зрительная память, развитие зрительной памяти, поле зрения, наглядное восприятие, репродукция, особенности зрительной памяти.*

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН КӨРҮҮ ЭС ТУТУМУН ӨНҮКТҮРҮҮ

*Алтынбек кызы Мээримгүл – магистрант,
Эсенбаева К.А. – магистрант,
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, КР
klaraesenbaeva502@mail.ru*

Аннотация: *Изилдөөнүн максаты – математика сабагында окуучулардын көрүү эс тутумунун ролун жана аларды өнүктүрүү ыкмаларын аныктоо. Эс тутум адам баласынын жөндөмдүүлүгүнүн негизи болуп саналат, ал билимди өздөштүрүүнүн, окуучулардын жөндөм, көндүмдөрүн калыптандыруунун шарты болуп эсептелет. Макалада эс тутумдун окуучулардын өнүгүүсүндөгү ролу каралып, көрүү эс тутумунун өзгөчөлүктөрү баса белгиленди. Натыйжада, математика сабагында мектеп окуучуларынын көрүү эс тутумун өнүктүрүү боюнча ишмердүүлүктөрүн уюштуруу үчүн кээ бир ыкмалар жана аларга ылайык тапшырмалар келтирилди.*

Түйүндүү сөздөр: *эс тутум, көрүү эс тутуму, көрүү эс тутумунун өнүгүшү, көрүү талаасы, визуалдык кабыл алуу, репродукция, көрүү эс тутумунун өзгөчөлүктөрү.*

DEVELOPMENT OF THE VISUAL MEMORY OF PUPILS AT THE LESSONS OF MATHEMATICS

Altynbek kyzy Meeringul – Master's student

Esenbaeva K.A. – Master's student

JASU named after B. Osmonova, Jalal-Abad, KR

klaraesenbaeva502@mail.ru

Annotation: *The purpose of the study is to determine the role of visual memory and methods of their development in pupils in mathematics lessons. Memory is the basis of human abilities, it is a condition for the acquisition of knowledge, the formation of skills and abilities of pupils. The article examines the role of memory in the development of pupils, highlights the features of visual memory. As a result, some techniques and educational tasks are presented for organizing educational activities for the development of a schoolchild's visual memory in mathematics lessons.*

Key words: *memory, visual memory, development of visual memory, visual field, visual perception, reproduction, features of visual memory.*

Память в человеческой жизни имеет значимое место. Внимание, память, мышление и речь входят в число познавательных процессов человека и обеспечивают ему возможность сохранять в сознании запечатленное, выражать последнее и передавать его другим людям. Именно память определяет способность человека к обучению, развитию. Если мы помним – это означает, что мы справляемся с усвоением, сохранением и извлечением соответствующей информации. Наш мозг является изобретателем, т.е. воспринимая (зрительной, слуховой, двигательной, осязательной и обонятельной) соответствующую информацию по характеру их проявления (образной, словесно-логической, механической, эмоциональной), отбирает, сортирует и хранит самые важные, ценные информации.

Так как, целью исследования является определение роли зрительной памяти и приемы их развития школьников на уроках математики, вначале определим роль зрительной памяти.

Зрительная память — непосредственное отражение информации глазами.

Аристотель подчеркивал, что память относится к прошлому, к бывшему, и специфическое отличие памяти от воображения видел в том, что память не простое обладание образом, но обладание образом как подобием того, чего это образ. Свой взгляд он иллюстрировал примером, как нарисованное животное может быть рассмотрено и как животное, и как «подобие». Аристотель, говоря о памяти, обыкновенно имел в виду зрительно-образную память, и потому его утверждения относятся главным образом к ней [1, 74].

Зрительная память связана с сохранением и воспроизведением зрительных образов. Хорошей зрительной памятью нередко обладают люди с эйдетическим восприятием, способные в течение достаточно продолжительного времени «видеть» воспринятую картину в своем воображении после того, как она перестала воздействовать на органы чувств. В связи с этим данный вид памяти предполагает развитую у человека способность к воображению. На ней основан, в частности, процесс запоминания и воспроизведения материала: то, что человек зрительно может себе представить, он, как правило, легче запоминает и воспроизводит [2, 221].

Как нам известно, существуют два вида памяти:

- непосредственная (механическая)

- опосредованная, ее роль увеличивается с возрастом: чем старше ребенок, тем большее количество математический материал усваивается благодаря этой памяти.

В области зрительной памяти мы имеем несколько ступеней: простую репродукцию, простое воспоминание и сознательное припоминание. Поскольку речь идет о простой репродукции, не только непроизвольной, но и даже не осознаваемой, когда репродукции происходят автоматически, без усилия со стороны субъекта, и у него даже нет отношения к этой репродукции [1, 87].

В отношении памяти неоднократно ставился парадоксальный вопрос: развивается ли она, не лучше ли у детей, чем у взрослых? В детстве запоминание как будто прочнее, чем в зрелые годы: то, что выучено в школе, сплошь и рядом запоминается на всю жизнь. Для того чтобы разрешить этот вопрос, нужно прежде всего различать между способностью к заучиванию и способностью к длительному запоминанию. Способность к длительному запоминанию достигает кульминационного пункта в сравнительно раннем возрасте. Иную линию развития проходит способность к заучиванию. Она возрастает в течение длинного ряда лет. Данные о более точном определении её возрастных уровней несколько расходятся. По данным более старых исследований, подытоженных Мейманом, способность к заучиванию постоянно, но медленно возрастает до 13 лет. С 13 до 16 лет наблюдается более быстрый рост памяти. По новейшим данным значительный рост способности к заучиванию падает на возраст от 8 до 10 лет (начало школьного обучения). Далее оно особенно возрастает с 11 до 13 лет (время значительного развития мышления). С 13 лет наблюдается некоторое относительное снижение в темпах развития памяти. Новый рост начинается с 16 лет. Таким образом, периоды особенно интенсивного роста памяти приходится на годы, следующие за началом школьного обучения. Конечно, прочность памяти зависит от целого ряда условий: от состояния здоровья и в первую очередь нервной системы, от типа памяти, от организованности в работе и др. Большая органическая пластичность ребёнка является, по-видимому, основанием преимуществ детской памяти; более совершенные формы организации — основание преимуществ памяти взрослых. Количественные данные о развитии памяти требуют, однако, дальнейшего качественного анализа, исходя из дифференциации различных сторон и проявлений памяти [3, 360-361].

Зрительная память связана запечатлением и восстановлением опыта, основанного на зрительных образах. Суть проявления данного вида памяти в том, что человек может зрительно представлять себе необходимую информацию. Придя в первый класс, многие дети могут уже запоминать произвольно, в том числе и зрительные образы, но данное умение крайне несовершенно. Тренировка зрительной памяти заключается в целенаправленной концентрации внимания при запечатлении зрительных образов. Причем необходимо постепенно увеличивать объем запоминаемого материала, требовать максимальной точности воспроизведения. В процессе обучения обращать внимание на развитие сознательного управления запоминаемой информацией, регулирование процессами ее воспроизведения и припоминания [4, 2].

Когда мы запоминаем нечто такое, что можно обозначить словом, то мы этим словом, как правило, пользуемся, мысленно произнося его про себя несколько раз, причем делаем это или осознанно, продуманно, или неосознанно, механически. Если требуется зрительно запомнить какую-либо картину, то, внимательно посмотрев на нее, мы обычно закрываем глаза или отвлекаем внимание от разглядывания для того, чтобы сосредоточить его на запоминании. При этом мы обязательно стараемся мысленно воспроизвести увиденное, представить его зрительно или выразить его смысл словами. Часто для того, чтобы нечто действительно запомнилось, мы стараемся по ассоциации с ним вызвать у себя определенную реакцию. Порождение такой реакции следует рассматривать как особый психофизиологический механизм, способствующий активизации и интегрированию процессов, служащих средством запоминания и воспроизведения [2, 225]. Как считает А.Н. Леонтьев, у детей младшего школьного возраста в большей степени развита наглядно-образная память. Ученики точнее и дольше сохраняют в своей памяти определенные события, информацию, людей, случаи. По мнению Блонского начало зрительной памяти связывается со вторым годом жизни, и считается, что этот вид памяти достигает своей высшей точки только к юношескому возрасту.

Особенностями зрительной памяти учеников являются:

- Наглядное восприятие – познание геометрических фигур, таблицы четырех операций, правила выполнения устных и письменных действий над числами, формулы;
- Способность самостоятельно классифицировать - распределять предметы на основании общих признаков по группам, причем соответствующие действия выполняются еще во внешней развернутой форме.
- Выполнение действия - наблюдается полное овладение структурой и выполнением познавательного действия в уме.

Опираясь к вышеуказанным, приводим упражнения на развитие зрительной памяти на уроках математики.

На уроках математики можно использовать специальные приемы по развитию памяти:

1. Прием составления плана в устной форме.

К этому типу приема можно включить составление плана решения задачи, примера и т.п., ученик будет работать в соответствии с составленным планом.

А) В данных выражениях требуется указать порядок выполнения действий, затем вычислить их значения:

$$510 - (400 - 20 \times 4)$$

$$(410 + 360 : 4) : 5$$

$$200 + (300 - 140 + 60)$$

$$(870 - 210 \times 4) : 5$$

$$(220 - 60) : (200 : 5)$$

$$100 - 25 \times (77 - 74)$$

$$380 - 130 \times 2 + 6$$

$$(81 : 9) : (3 \times 3)$$

Б) Составь устно план для решения задачи. В лагере за 3 летних месяца отдохнуло 1000 ребят. Из них в июне – 300, а в июле – в 2 раза больше ребят чем в июне. Поставь вопрос и реши задачу.

Данные примеры направлены на определение алгоритма или плана выполнения действий, указав порядок действий, зрительно воспринимают их запись, т.е. обратив внимание на их структуры, учащиеся анализируют. Результат зависит от составленного алгоритма. Ученик визуально воспринимает математические символы, словесно их связывает.

2. Прием соотнесения.

Установите соответствие между многочленами и приемами разложения на множители, которые можно применить к каждому многочлену

1. $3xy - 6z$

2. $4y^2 - 12y + 9$

3. $16ab^2 + 5b^2c + 10c^2 + 32ac^2$

4. $Z^3 + 21 + 3z + 7z^2$

5. $y^5 - 2y^4 + y^2$

6. $(6b + 8)^3 - 125b^3$

А – вынесение общего множителя за скобки

Б – с помощью формул сокращенного умножения

В – способ группировки

В данном случае для учеников были представлены многочлены, которые требуют соотнесения для разных приемов разложений зрительно с инструкций. Суть этого приема заключается в том, что они должны вначале представить формулы сокращенного умножения, правила вынесения общего множителя за скобку, способа группировки или наглядно увидев перечисленные приемы разложения, после этого сравнивают соответствующие приемы, их применяют, затем их классифицируют.

3. Прием выделения смысловых опорных пунктов.

Применив прием выделения смысловых опорных пунктов, решите примеры:

$$(567 + 90) - 267$$

$$(374 + 60) - 74$$

$$(529 + 67) - 129$$

$$(247 + 50) - 47$$

$$(676 + 40) - 476$$

$$(923 + 36) - 323$$

В этом случае, ученики визуально опираются на данные числа, на их разрядные составные и на компоненты, затем анализируют так, что здесь неуместно использование правила порядка выполнения действий, поэтому эффективно использовать правило вычитание числа от суммы для всех случаев.

4. Прием сравнения, анализа и обобщения

1. Определите, сколько треугольников в данном прямоугольнике (рис.1).

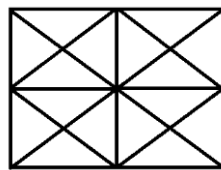


Рис. 1.

2. Сколько треугольников вы видите?

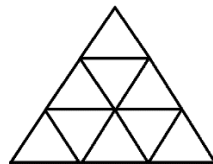


Рис. 2.

На последнем случае наглядно представлены фигуры, ученики сравнивая, анализируя и обобщая получают ответы.

Все перечисленные приемы являются инструментами развития зрительной памяти на уроках математики (были приведены для разных возрастов учеников).

Как уже выше напомнилось, нужно прежде всего учитель математики должен стараться подобрать задания на активизацию и интегрированию процессов, служащих средством запоминания и воспроизведения увиденной визуальной информации. Так как математика является абстрактной наукой, конкретизация соответствующих материалов помогает лучше воспринимать информацию. После зрительного восприятия материала и его небольшой умственной обработки, т.е. после осмысления можно «видеть» в отсутствие самого данного материала в поле зрения. Чтоб развивать зрительную память учащихся на уроках математики, надо дать возможность наглядно иллюстрировать или дать соответствующие формулы и правила, увидев связь между искомыми компонентами математических понятий, учащиеся получают возможность связывать детали, их анализировать и обобщать.

Использованная литература:

1. Блонский П.П. Память и мышление /Наркомпрос, Гос.науч.-иссл.ин-т психологии. – М.;Л.: Гос.соц.-экон.изд-во, 1935, С.213.
2. Немов Р. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
3. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии – Издательство: Питер, 2002, С. 781
4. Шельгина О. Б. Приемы развития зрительной памяти в процессе формирования навыков табличного умножения и деления // Научно-методический электронный журнал «Концепт». - 2016. - № S20. - 0,4 п. л. - URL: <http://e-koncept.ru/2016/76231.htm>.

* * *

УДК 517.968.73

ГАРМОНИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ДЕҢГЭЭЛ СЫЗЫКТАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН КОЛДОНУЛУШУ

*Алыбаев К.С. – д.ф.-м.н., профессор,
E-mail: alybaevkurmanbek@rambler.ru
Эрматали уулу Баяман – магистрант,
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ., Кыргызстан,
Жалал-Абад ш., Ленин к. 57
E-mail: ermatalievbayaman@gmail.com*

Аннотация: Бул макалада гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарына карата мисалдар, бутактанган деңгээл сызыктар, бутактанбаган деңгээл сызыктар жана өзгөчө чекитүү деңгээл сызыктардын сүрөттөлүштөрү жана гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарын сингулярдык козголгон сызыктуу турактуу коэффициенттүү теңдемелердин чечимдерин изилдөөдө колдонулушу каралды.

Ачык сөздөр: гармоникалык функция, Лапласдын теңдемеси, бутактанган деңгээл сызыктар, бутактанбаган деңгээл сызыктар, өзгөчө чекитүү деңгээл сызыктар, сингулярдуу козголгон турактуу коэффициенттүү теңдемелер, бир байламталуу область, чектик катмар.

ЛИНИИ УРОВНЕЙ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ

*Алыбаев К.С. – д.ф.-м.н., профессор,
E-mail: alybaevkurmanbek@rambler.ru
Эрматали уулу Баяман, магистрант,
ЖАГУ им. Б.Осмонова, Кыргызстан,
г.Джалал-Абад, ул. Ленина 57.
E-mail: ermatalievbayaman@gmail.com*

Аннотация: В данной статье рассматриваются примеры линий уровня гармонических функций, разветвленных линий уровня, не разветвленных линий уровня и изображений линий уровня с особой точкой и использование линий уровня гармонических функций для изучения решений линейных уравнений с постоянными коэффициентами с сингулярным возбуждением.

Ключевые слова: гармоническая функция, уравнение Лапласа, разветвленные линии уровня, неразветвленные линии уровня, особые линии уровня точки, уравнения с постоянными коэффициентами с сингулярным возбуждением, односвязная функция, погранслои.

LINE OF HARMONIC FUNCTIONS LEVELS AND THEIR APPLICATION

*Alybaev K.S. – doctor of phys.-math., sciences,
professor,
E-mail: alybaevkurmanbek@rambler.ru
Ermatali uulu Bayaman, master student
JASU named after B.Osmonov, Kyrgyzstan,
city Jalal-Abad, Lenin street 57.
E-mail: ermatalievbayaman@gmail.com*

Abstract: This article examines examples of level lines of harmonic functions, branched level lines, non-branched level lines and images of level lines with a singular point and the use of level lines of harmonic functions to study solutions of linear equations with constant coefficients with singular excitation.

Key words: harmonic function, Laplace equation, branched level lines, unbranched level lines, special point level lines, equations with constant coefficients with singular excitation, simply connected function, limit layer.

$u(x, y)$ функциясы $D \in R^2$ областында аныкталсын.

$$\text{Аныктама 1. } \Delta u = \frac{\partial^2 u}{\partial x^2} + \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 0$$

теңдеме Лапластын теңдемеси деп аталат. Гармоникалык функциялар боюнча маалыматтар [1], [2], [3], [4], [5], [6] адабияттарда каралган.

Аныктама 2. $u(x, y)$ функциясы D областында Лапластын теңдемесин канааттандырса, анда $u(x, y)$ функциясы D областында гармоникалык деп аталат.

Мисалдар.

$$1. \quad u(x, y) = x^2 - y^2, \quad (x, y) \in R^2.$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 2, \quad \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = -2$$

болгондуктан бул функция Лапластын теңдемесин канааттандыргандыктан, гармоникалык болот.

$$2. \quad u(x, y) = x^2 + y^2, \quad (x, y) \in R^2.$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = 2, \quad \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = 2 \Rightarrow 2 + 2 = 4 \neq 0$$

бул функция Лапластын теңдемесин канааттандырбагандыктан, гармоникалык болбойт.

$$3. \quad u(x, y) = e^x \cdot \cos y, \quad (x, y) \in R^2.$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = e^x \cdot \cos y, \quad \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = -e^x \cdot \cos y \Rightarrow e^x \cdot \cos y - e^x \cdot \cos y = 0$$

Демек берилген функция гармоникалык.

$$4. \quad u(x, y) = \frac{x}{x^2 + y^2}, \quad (x, y) \in R^2 - (0, 0)$$

$$\frac{\partial^2 u}{\partial x^2} = \frac{-2x(3y^2 - x^2)}{(x^2 + y^2)^3}, \quad \frac{\partial^2 u}{\partial y^2} = \frac{2x(3y^2 - x^2)}{(x^2 + y^2)^3}.$$

Мындай болгондуктан бул функция гармоникалык.

$$5. \quad u(x, y) = -\frac{y}{x^2 + y^2}, \quad (x, y) \in R^2 - (0, 0)$$

функциясы гармоникалык болоору ушундай эле далилденет.

Аныктама 3. $u(x, y), (x, y) \in D$ гармоникалык функция берилсин.

$(p) = \{(x, y) \in D, u(x, y) = p - \text{const}\}$ көптүк $u(x, y)$ функциясынын деңгээл сызыгы деп аталат.

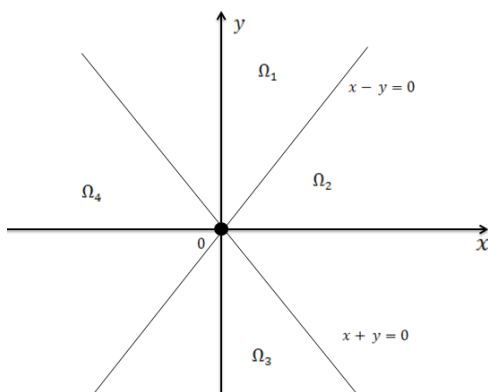
Мисалдар.

$$1. \quad u(x, y) = x^2 - y^2, \quad (x, y) \in R^2.$$

Гармоникалык функция берилсин. Бул функциянын деңгээл сызыгын сүрөттөйлү

$$(p_0) = \{(x, y) \in R^2, x^2 - y^2 = 0\}$$

деңгээл сызыкты карайлы. (p_0) сызыгы $(0, 0)$ чекитинде бутактанат. Бутактардын теңдемеси $x - y = 0, x + y = 0$ түрдө аныкталат жана алар өз ара перпендикуляр болгон түз сызыктар болушат (сүрөт 1).



Сүрөт 1. Бутактанган деңгээл сызыктар

(p_0) деңгээл сызык R^2 тегиздигин төрт бөлүккө бөлөт. Бөлүктөрдү $\Omega_1, \Omega_2, \Omega_3, \Omega_4$ деп белгилейли (сүрөт 1).

$$\forall (x, y) \in \Omega_1 \cup \Omega_3 (u(x, y) \leq 0),$$

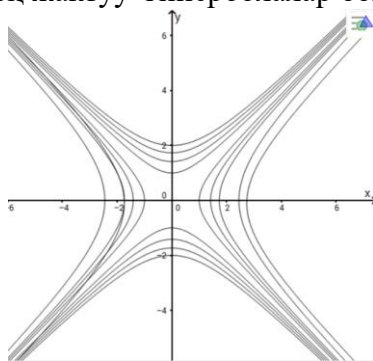
$$\forall (x, y) \in \Omega_2 \cup \Omega_4 (u(x, y) \geq 0)$$

катыштар орун алат.

Ар бир бөлүктөгү деңгээл сызыктар

$$x^2 - y^2 = p \neq 0$$

тендеме аркылуу аныкталган тең жактуу гиперболалар болушат (сүрөт 2).

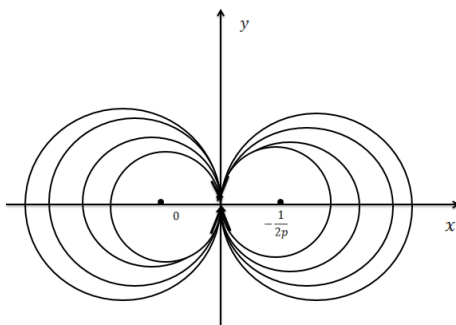


Сүрөт 2. Бутактанбаган деңгээл сызыктар

$$2. u(x, y) = \frac{y}{x^2 + y^2}, \quad (x, y) \in R^2 - (0, 0) \equiv D$$

$$(p_0) = \{(x, y) \in D, u(x, y) = 0\}$$

деңгээл сызыгы, $(0, 0)$ чекитине тирелүүчү y огунун бөлүктөрүнөн турат (сүрөт 3).



Сүрөт 3. Өзгөчө чекиттүү деңгээл сызыктар

$\frac{y}{x^2 + y^2} = p$ ($p \neq 0$) деңгээл сызыктарды аныктайлы.

$$\frac{1}{p}x = x^2 + y^2, \quad \left(x - \frac{1}{2p}\right)^2 + y^2 = \frac{1}{4p^2}$$

ээ болобуз. Бул теңдеме борбору $(-\frac{1}{2p}; 0)$ чекитинде, радиусу $r = \frac{1}{|2p|}$ жана жаалары $(0, 0)$ чекитине тирелген айлананы аныктайт (сүрөт 3).

Гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктарын сингулярдык козголгон сызыктуу турактуу коэффициенттүү теңдемелердин чечимдерин изилдөөдө колдонолу.

$$1. \quad \varepsilon z'(t, \varepsilon) = az(t, \varepsilon) \quad (1)$$

теңдеме

$$\varepsilon z'(t, \varepsilon) = az(t, \varepsilon) \quad (2)$$

баштапкы шарты менен берилсин.

(1) де $0 < \varepsilon$ -чыныгы кичине параметр; $t \in D \subset C$ -комплексдик сандардын көптүгү, ал эми D -бир байламталуу ачык область; $z(t, \varepsilon)$ – белгисиз функция; $a \in C$ жана $a_1 + ia_2, a_1, a_2 \in R, i = \sqrt{-1}$.

(1)-(2) маселенин чечимин $t \in D$ үчүн $\varepsilon \rightarrow 0$ да изилдөө маселесин коёлу.

(1)-(2) маселенин чечимин төмөнкүдөй туюнтууга болот.

$$z(t, \varepsilon) = z^0 e^{\frac{a(t-t_0)}{\varepsilon}} \quad (3)$$

$t = t_1 + it_2, t_0 = t_{10} + it_{20}, t_1, t_2$ -чыныгы өзгөрмөлөр, t_{10}, t_{20} -чыныгы сандар.

Белгилөөлөрдү эске алып (3)нү төмөнкүдөй жаза алабыз

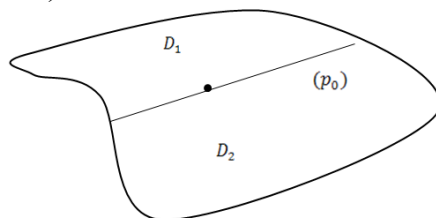
$$z(t, \varepsilon) = z^0 e^{\frac{1}{\varepsilon}[a_1(t_1-t_{10}) - a_2(t_2-t_{20}) + i(a_2(t_1-t_{10}) + a_1(t_2-t_{20}))]} \quad (4)$$

$A_1(t_1, t_2) = a_1(t_1 - t_{10}) - a_2(t_2 - t_{20})$ функция аркылуу аныкталган

$$(p_0) = \{t \in D, A_1(t_1, t_2) = 0\}$$

деңгээл сызыкты карайлы.

(p_0) –сызыгы (t_{10}, t_{20}) чекити аркылуу өткөн түз сызыкты аныктайт жана ал D областын D_1, D_2 бөлүктөргө бөлөт (сүрөт 4).



Сүрөт 4.

$A_1(t_1, t_2)$ функциянын белгилерин D_1, D_2 областтарында аныктайлы. Бул функциянын белгилери a_1, a_2 сандардан көз каранды.

Эгерде: $\frac{a_1}{a_2} > 0$ болсо, анда $\forall t \in D_1 (A_1(t_1, t_2) \leq 0), \forall t \in D_2 (A_1(t_1, t_2) \geq 0), \frac{a_1}{a_2} < 0$

болгондо тескерисинче болот. Барабардык D_1, D_2 областтарынын чек араларында $((p_0))$ гана орун алат.

$\frac{a_1}{a_2} > 0$ болсун, анда $\forall t \in D_1 (|z(t, \varepsilon)| \leq |z_0|)$.

$$(p_{0\varepsilon}^-) = \{t \in D, A_1(t_1, t_2) = \varepsilon \ln \varepsilon\}$$

деңгээл сызыкты алалы.

(p_0) жана $(p_{0\varepsilon}^-)$ сызыктар менен чектелген областты $D_{1\varepsilon}$, ал эми $D_1 \setminus D_{1\varepsilon} = D_{10}$ деп белгилейли. $(p_{0\varepsilon}^-)$ сызыгы D_{10} го таандык болсун.

Эгерде: $t \in D_{1\varepsilon}$ болсо $|z(t, \varepsilon)| \leq |z_0|, t \in D_{10} (z(t, \varepsilon) \rightarrow 0)$ б.а. бул учурда (1)-(2) маселенин чечими козголбогон теңдеменин чечимине умтулат. $D_{1\varepsilon}$ - чектик катмар областы болот.

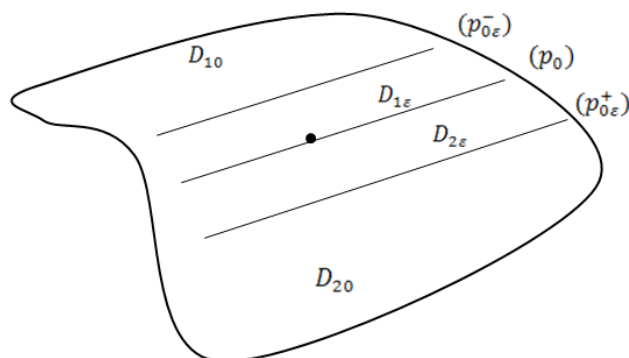
Жогорудагыдай эле жол менен

$$(p_{0\varepsilon}^+) = \{t \in D, A_1(t_1, t_2) = -\varepsilon \ln \varepsilon\}$$

сызыкты (p_0) жана $(p_{0\varepsilon}^+)$ сызыктар менен чектелген областы

$D_{2\varepsilon}, D_2 \setminus D_{2\varepsilon} = D_{20}$ белгилесек, анда $t \in D_{2\varepsilon} (|z(t, \varepsilon)| \leq |z_0|)$,

$t \in D_{20}(z(t, \varepsilon) \rightarrow \infty)$ катыштар орун алат. Демек, $D_{2\varepsilon}$ –чектик катмар областы, ал эми D_{20} -чечим чектелбеген область болот (сүрөт 5).



Сүрөт 5. Чектик катмар областтары

Колдонулган адабияттар:

1. Евграфов М.А. Аналитические функции/М.А. Евграфов – М.: Наука, 1968.
2. М.А.Лаврентьев, Б.В.Шабат , Методы теории функций комплексного переменного-М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит. 1973. — 749 с.
3. Тиман А.Ф., Трофимов В.Н. Введение в теорию гармонических функций. – М.: 1968.- 208 с.
4. А. Б. Васильева, В. Ф. Бутузов Асимптотические разложения решений сингулярно возмущенных уравнений. Главная редакция физико-математической литературы издательства «Наука», 1973, стр. 272.
5. Васильева А.Б. Асимптотические разложения решений сингулярно возмущенных уравнений [Текст] / А.Б. Васильева, В.Ф. Бутузов. – Москва:Наука, 1973. – 272 с.
6. Васильева А.Б. Асимптотические методы в теории сингулярных возмущений [Текст] / А.Б. Васильева, В.Ф. Бутузов. – Москва: Высшая школа, 1990. – 208 с.
7. Васильева А.Б. Сингулярно возмущенные уравнения в критических случаях [Текст] / А.Б. Васильева, В.Ф. Бутузов. – Москва: Изд-во МГУ, 1978. – 106 с.

* * *

УДК 37.091.33

МАТЕМАТИКА САБАГЫНЫН ТҮРДҮҮ ЭТАПТАРЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ АЛДЫНЧА ИШТЕРИН УЮШТУРУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Инамжанов А. – магистрант

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары, КР

Аннотация: Изилдөөнүн максаты – сабактын этаптарында өз алдынча иштерди уюштуруу жолдорун жана өзгөчөлүктөрүн аныктоо. Математиканы окутуу методикасынын негизги проблемаларынын бири болуп окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу эсептелет. Өз алдынча иштерди сабактын тиешелүү этаптарында уюштуруунун максаттуу болушу жөнүндө көйгөй орчундуу орунга ээ. Макалада окуучулардын өз алдынча иштердин түрлөрү жана алардын сабактын түрдүү баскычтарында классификацияланышы каралды. Натыйжада ар бир этапка уюштурулуучу өз алдынча иштердин орду аныкталды жана мисалдар менен негизделди.

Ачкыч сөздөр: өз алдынча иш, мектептин милдети, максат, милдет, өз алдынча техникалык көндүмдөр.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ УЧАЩИХСЯ НА РАЗНЫХ ЭТАПАХ УРОКА МАТЕМАТИКИ

Инамжанов А. – магистрант

ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, КР

Аннотация: Цель исследования - выявить способы и особенности организации самостоятельной работы на этапах урока. Одна из основных проблем в методике обучения математике - организация самостоятельной работы учащихся. Актуальна проблема целесообразности организации самостоятельной работы на соответствующих этапах урока. В статье были рассмотрены виды самостоятельных работ учащихся и их классификация на разных этапах урока. В результате были определены роль самостоятельных работ организованных для каждого этапа и обоснованы примерами.

Ключевые слова: самостоятельная работа, задача школы, цель, задача, самостоятельные технические навыки.

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT WORKS OF PUPILS AT DIFFERENT STAGES OF THE LESSON OF MATHEMATICS

Inamzhanov A. – master's student

JASU named after B. Osmonova,

Jalal-Abad, KR

Annotation: The purpose of the study is to identify the ways and features of the organization of independent work at the stages of the lesson. One of the main problems in the methodology of teaching mathematics is the organization of pupils independent work. The problem of the expediency of organizing independent work at the appropriate stages of the lesson is urgent. The article examined the types of independent work of pupils and their classification at different stages of the lesson. As a result, the role of independent work organized for each stage was determined and justified by examples.

Key words: independent work, school task, goal, task, independent technical skills.

«Окуучуларды өз алдынчалуулукка болгон акыл-эс жөндөмдүүлүгүн ойготуу жана аны адатка айландыруу жөнүндө кабар берүү, өз алдынча аткара ала турган учурда иш-аракет кылууга мүмкүндүк берүү, зарыл болгон учурда ага жардам берүү менен баланын ишмердүүлүгүн багыттоо, мугалимди жардамысыз жаңы билимге алууга каалоосун жана жөндөмдүүлүгүн арттыруу – мектептин милдети», - деп жазган К.Д.Ушинский. Ошондуктан мектеп окуучуларынын бир гана предметтик билимдерин жана көндүмдөрүн гана эмес, окуучулардын өз алдынчалуулугун жана чыгармачылык активдүүлүгүн калыптандырууга багытталган ишмердүүлүгүн уюштуруу математика мугалиминин ишинин негизги принциби болуп саналат.

«Окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча иши – бул мугалимдин түздөн түз катышуусуз бирок, анын тапшырмасы боюнча атайын бөлүнүп берилген убакыт ичинде аткарылуучу иш. Мында окуучулар тапшырмада коюлган максатка жетүү үчүн өздөрүнүн багытталып, чымыркандыгын көрсөтүү, жаш, акыл жана күч аракеттеринин натыйжасын тигил же бул формада туюнтуу менен умтулушат» [5, 114]

Окуу ишмердүүлүгүндө кыйынчылыктардын көбөйүшүнө шарт түзбөгөн окуу процесси мектеп окуучуларынын таанып билүү маанисин өнүктүрө албайт. Өтө жеңил тапшырмалар окуучулардын кызыгуусун жаратпайт. Башка жагынан алып караганда, аткарууга мүмкүнчүлүгү жетпеген тапшырманы окуучунун аткаруусу өзүнө ишенбөөчүлүк сезимин жаратып, активдүүлүктү азайтат. Окуучуларды эмгектеги жаңы аракеттерге стимул берүү, жаңы кыйынчылыктарды өз алдынча жеңүү үчүн өз алдынча иштердин түрлөрүн ушундай пландаштыруу жана окуу-тарбия процессине ар кандай тапшырмаларды киргизүү жөндөмдүүлүгү мугалимдин чеберчилигинин маанилүү белгиси болуп саналат [2,27].

Окуучулардын продуктивдик активдүүлүгүнүн деңгээлдеринин дал келүүчүлүгүнө карата өз алдынча иштердин түрлөрү:

- Үлгү боюнча өз алдынча иш – окуучунун чыныгы өз алдынча иш-аракетинин негизин түзөт жана, албетте, көндүмдөрдү жана жөндөмдөрдү калыбына келтирүү, калыптандыруу жана аларды туруктуу бекемдөө үчүн зарыл өз алдынча иштин түрү болуп саналат;

- Реконструкциялоочу өз алдынча иш – мектеп окуучуларынын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн өнүктүрүү үчүн шарттарды түзөт, окуяларды, кубулуштарды, фактыларды талдоону үйрөтөт, таанып-билүүнүн ички мотивдерин өнүктүрүүгө көмөктөшөт, таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын жана методдорун калыптандырат. Мындай түрдөгү өз алдынча иш окуучунун андан аркы чыгармачылык ишмердүүлүгүнө негиз түзөт.

- Вариативдүү өз алдынча иш – белгилүү үлгүдөн тышкары жооп табуу көндүмдөрүн калыптандырат. Жаңы чечимдерди тынымсыз издөө, алынган билимди жалпылоо жана системалаштыруу, аны таптакыр стандарттуу эмес кырдаалдарга өткөрүү окуучунун билимин ийкемдүү кылат, чыгармачыл инсанды калыптандырат.

- Чыгармачыл өз алдынча иш – мектеп окуучуларынын өз алдынча иш-аракетинин системасынын таажысы болуп саналат. Алар билимди өз алдынча издөө көндүмдөрүн бекемдеп, чыгармачыл инсанды калыптандыруунун эң эффективдүү каражаттарынын бири болуп саналат.

Б.П.Есипов боюнча өз алдынча иштерди сабактын түрдүү баскычтарында колдонулган түрлөрү төмөнкүчө классификацияланган:

1. Жаңы теманы түшүндүрүү учурундагы өз алдынча иштердин түрлөрү:
 - а. Мугалимдин түшүндүрүп бергенин ишке ашыруучу окуучулардын өз алдынча иши;
 - б. Мугалим түшүндүрүп жаткан учурда аткарылуучу өз алдынча иштер;
 - в. Окуучулардын өз алдынча окуу китебиндеги материал менен аткарган иштери;
 - г. Окуу китебиндеги теманын мазмунун өз алдынча окуп, түшүнүгүн айтуу же башкаларга түшүндүрүү;
 - д. Окуган текст (аныктама, эрежелер) боюнча өз алдынча схема же таблица түзүү жана толтуруу;
 - е. Мугалимдин жаңы теманын мазмуну боюнча берген суроолорго окуу китебинен өз алдынча жооп табуу;
 - ж. Жаңы билимдерди мугалимдин түшүндүрүп берүүсүнөн мурда өз алдынча ээ болуусу;
2. Окуучулардын жаңы материалды түшүнгөнүнүн негизинде өз алдынча иштердин түрлөрү:
 - а. Өз алдынча жаңы ээ болгон түшүнүк боюнча жөндөм, көндүмдөрдү калыптандыруу көнүгүүлөрү;
 - б. Өз алдынча техникалык көндүмдөргө ээ болуу көнүгүүлөрү;
 - в. Өз алдынча маселе түзүү жана чыгаруу көнүгүүлөрү;
 - г. Өз алдынча доклад даярдоо;
 - д. Өз алдынча практикалык иштерди аткаруу;
3. Окуучулардын билим, жөндөм, көндүмдөрүн текшерүү жана кайталоо максатында өз алдынча иштердин түрлөрү:
 1. Кайталоого карата өз алдынча иштер;
 2. Билим жөндөмдөрүн текшерүүгө карата өз алдынча иштер;

Качан гана өз алдынча иштерди уюштурууда, кылдаттык менен ойлонулган өз алдынча иштерди жүргүзүүнүн методикасы менен иш алынып барылса, балдардын практикалык мүнөздөгү жөндөмдөрүнүн жана көндүмдөрүнүн калыптануу темпи тездетилет, бул болсо өз кезегинде таанып билүү жөндөмдөрүн жана көндүмдөрүн калыптандырууга оң таасирин тийгизет. Убакыттын өтүшү менен класста өз алдынча иштерди системалуу түрдө уюштуруу жана аны математика боюнча ар кандай үй

тапшырмаларынын түрлөрү иштер менен айкалыштыруу окуучуларда туруктуу өз алдынча көндүмдөрүн иштеп чыгууга турткү берет. Бул акырындык менен программалык материалды үйрөнүүнүн темпин жогорулатууга, изилдөөчүлүк тапшырмаларды жана башка чыгармачылык мүнөздөгү түрдүү типтеги тапшырмаларды аткарууга убакыт көбөйтүүгө мүмкүндүк берет. Өз алдынча ишти окутуу ыкмасы катары дээрлик бардык окутуу методдоруна киргизүүгө болот, ал окуу процессинин ар кандай этаптарында пайдаланылууга тийиш. Бул мүнөздөгү көз-карашты И.М.Грищенко жалпылаган.

Демек окуу процессин уюштуруудагы сабактын баскычтарында компоненттерге ылайык өз алдынча иштердин түрлөрүн төмөнкүчө мүнөздөөгө болот:

1. Сабактын максатын, милдетин коюу этабында өз алдынча иштөө. Мурунку материалды актуалдаштыруунун негизинде окуучу эмнелерди билгендигин аныктоо максатында жана өтүлө турган сабакта эмнелерди билбегени жөнүндө ойлонууга турткү берүүчү иш-аракеттин жалпы ыкмасын калыптандырууга багытталган тапшырмаларды камтыйт. Мындай түрдөгү өз алдынча иштерди топтук формада жүргүзүү максатка ылайыктуу.

2. Сабакка коюлган максатты, милдетти чечүү этабындагы өз алдынча иштер.

Жаңы маалымат даяр түрдө киргизилбеген тапшырмаларды камтыйт. Жаңы эрежелер, аныктамалар окуучунун өз алдынча изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүнүн натыйжасы болуп калат. Өз алдынча иштин бул түрү топтук жана жуптук формада жүргүзүүгө сунуштаса болот.

3. Жеке практикалык маселелерди чечүү баскычында жүргүзүлгөн өз алдынча иштөө. Ишти аткаруунун жалпы ыкмасына кайрылуу аркылуу коюлган тапшырманы аткаруу жөндөмүн калыптандырат.

4. Көзөмөл жана өзүн өзү көзөмөл этабында өз алдынча иштөө. Өз алдынча иштөөнүн эң баалуусу болуп өзүн-өзү көзөмөлдөө эсептелет, ал адамдын өзүнүн ишмердүүлүгүнөн, жүрүм-турумун жөнгө салуу каалоосунан турган жөндөмүн мүнөздөгөн касиет болуп саналат. Тажрыйба көрсөткөндөй, балдар башкалардын катасын жакшы байкайт, ошондуктан сабакта өз ара бири-бирин көзөмөлдөө жүргүзүү керек. Бул болсо эмгекке чын жүрөктөн ак ниет мамилени калыптандырат.

Бул мүнөздөлгөн өз алдынча иштердин түрлөрүн математика сабагында конкреттүү “Эки белгисиздүү сызыктуу теңдемелер системасы” темасын өтүүгө сабактын баскычтарына карата алгоритм боюнча мүнөздөйлү:

1. Сабактын максатын, милдетин коюу этабында өз алдынча иштөөгө:

Окуучуларга сабактын аталган этабында өз алдынча ойлонууга турткү берүүчү суроо берүү менен кайрылуу

Берилген эки өзгөрмөлүү теңдемелердин кайсынысы сызыктуу болуп саналат?

1) $5x+2y=10$ 2) $-7x+y=5$ 3) $xy=12$ 4) $x^2 + y^2 = 20$

2. Сабакка коюлган максатты, милдетти чечүү этабындагы өз алдынча иштөөгө:

$3x - y = 0$ теңдемеси берилсин.

Төмөнкү суроолордун үстүндө ойлонгула:

А) (1; 3), (1/3;1), (-3; 9), (1,5; -1,5) сандардын түгөйлөрү берилген теңдеменин чечими болуп саналабы?

Б) Берилген теңдеменин дагы бир нече чечимдерин тапкыла;

В) Эки өзгөрмөлүү сызыктуу теңдеме канча чечимге ээ болушу мүмкүн?

3. Теманы жана сабактын максатын жарыялоо этабында уюштурулган өз алдынча иштөөгө: Кырдаалдын математикалык моделин түзгүлө: эки сандын суммасы 10 го, ал эми айырмасы 12 ге барабар.

Силер түзгөн модель эмнени түшүндүрөт?

Математикалык модель $x+y=5$ жана $x-y=7$ эки белгисиздүү эки сызыктуу теңдемеден турат. Бул шартты канааттандырган санды тапкыла (6, -1).

Ал 6 жана – 1 сандарынын түгөйү жөнүндө эмнени айтууга болот? (ал эки теңдемени тең канааттандырат)

Бул теңдемелерге жалпы аталыш бергиле, бүгүнкү сабактын темасын атагыла жана максатын аныктап көргүлө.

4. Окуу китебиндеги текст менен өз алдынча иштөө:

Окуучулар окуу китебинен текстти окушат жана суроого жооп беришет.

Эки сызыктуу теңдемелердин системасы деген эмне жана аны кантип жазуу туура болот?

Эки сызыктуу теңдемелердин системасынын чечимин эмне деп атайбыз?

Эки сызыктуу теңдемелердин системасын чыгаруу деген эмне?

5. Өздөштүрүлгөн материалды бышыктоо (тапшырмаларды окуучулар өз алдынча көрсөтүлгөн үлгү боюнча аткарышат, жыйынтыгын бири-бирине айтып салыштырышат)

1. (10, 15) сандардын түгөйү

$$\begin{cases} x + y = 25 \\ 2x - y = 5 \end{cases}$$

теңдемелер системасынын чечими болобу? Текшергиле.

2. (1; 2), (-2; -5), (4; 3), (0; 1) сандардын түгөйлөрүнүн кайсынысы

$$\begin{cases} 4x - 3y = 7 \\ 5x + 2y = 26 \end{cases} \text{ теңдемелер системасынын чечими болот?}$$

3. $3x + 2y = 12$ – сол жак варианттагы окуучуларга

$5y - 2x = 1$ – оң жак варианттагы окуучуларга

Берилген теңдемеде у ти х аркылуу туюнткула, алынган формуланы колдонуп, бул теңдеменин үч кандайдыр бир чечимин тапкыла

6. Сабакта өтүлгөндөрдү жалпылоого карата окуучуларга өз алдынча жооп жаздыруу үчүн суроолорду берүү.

7. Албетте, класста өтүлгөндөрдү бышыктоо иретинде, окуучуларды өз алдынчалуулукка калыптандырууга багытталган өз алдынча иштердин түрлөрүнүн эң көп колдонулганы жана колдонууда эффективдүүлүгү байкалып, ишке ашырылып жүргөн түрү – бул окуучулардын өз алдынча аткарган үй тапшырмасы.

Окуу процессин уюштуруудагы сабактын баскычтарында компоненттерге ылайык өз алдынча иштердин түрлөрүн, Б.П.Есипов боюнча өз алдынча иштерди сабактын түрдүү баскычтарында колдонулган түрлөрүн, окуучулардын продуктивдик активдүүлүгүнүн деңгээлдеринин дал келүүчүлүгүнө карата өз алдынча иштердин түрлөрүн эске алып, математика сабагынын дээрлик бардык этаптарында өз алдынча иштерди уюштуруу жолдоруна ылайык аларда көрсөтүлгөн өзгөчөлүктөр: ал мугалимдин жана окуучулардын аткарган иш-аракеттердин компоненттерине карата тандалат жана төмөнкүчө бөлүштүрүүгө болот:

Сабактын баскычтары	Өз алдынча иштин түрлөрү
1-баскыч: уюштуруу, күтүүлөр, өтүлгөндөрдү кайталоо	<ul style="list-style-type: none"> - Өз алдынча үйдөн аткарып келген тапшырма; - Өз алдынча өтүлгөндөрдү кайталоо үчүн түзүлгөн математикалык диктант; - Өтүлө турган сабакка өбөлгө түзүүгө даярдалган математикалык диктант; - Өбөлгө түзүү үчүн 2 вариантка бөлүнгөн 2-3 суроо-тапшырмадан турган иш.
2-баскыч: баяндоо, көрсөтүү, түшүндүрүү, окуу	<ul style="list-style-type: none"> - Жаңы билимдерди мугалимдин түшүндүрүп берүүсүнөн мурда өз алдынча ээ болуусу; - Мугалим түшүндүрүп жаткан учурда аткарылуучу өз алдынча иштер; - Окуу китебиндеги материал менен иштөө өз алдынча иштери;

	<ul style="list-style-type: none"> - Мугалимдин түшүндүрүп бергенин ишке ашырууга багытталган окуучулардын өз алдынча иши; - Окуу китебиндеги теманын мазмунун өз алдынча окуп, түшүнүгүн айтуу же башкаларга түшүндүрүү; - Окуган текст (аныктама, эрежелер) боюнча өз алдынча схема же таблица түзүү жана толтуруу; - Мугалимдин жаңы теманын мазмуну боюнча берген суроолорго окуу китебинен өз алдынча жооп табуу;
3-баскыч: практика, бышыктоо	<ul style="list-style-type: none"> - Өз алдынча жаңы ээ болгон түшүнүк боюнча жөндөм, көндүмдөрдү калыптандыруу көнүгүүлөрү; - Өз алдынча техникалык көндүмдөргө ээ болуу көнүгүүлөрү; - Өз алдынча маселе түзүү жана чыгаруу көнүгүүлөрү; - Өз алдынча доклад даярдоо; - Өз алдынча практикалык иштерди аткаруу;
4-баскыч: жалпылоо	<ul style="list-style-type: none"> - Кайталоого карата өз алдынча иштер; - Билим жөндөмдөрүн текшерүүгө карата өз алдынча иштер.

Колдонулган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б., Тимофеев А. Математиканы окутууда окуучулардын өз алдынча иштөө ыктарына машыктыруу. –Ф.: “Мектеп”, -1965.
2. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке [текст]/Б.П.Есипов.-М.: просвещение, 1961. -203с.
3. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся -М.:Педагогика,-1972-184с
4. Пидкасистый П.И. Педагогика [текст] /П.И. Пидкасистый. –М.: Педагогическое общество России, 2006. –332с.
5. Самсалиева К.О. Кыргызская Академия Образования. Математика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу. -Б. 113-117

* * *

УДК 31.091.8-055.1+51

МАТЕМАТИКА САБАГЫНДА ОКУУЧУЛАРДЫН УГУУ ЭС ТУТУМУН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Нуркулова Г. – магистрант,
 Эсенбаева К.А. – магистрант,
 Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
 Жалал-Абад шаары, КР
klaraesenbaeva502@mail.ru*

***Аннотация:** Изилдөөнүн максаты – математика сабагында окуучулардын угуу эс тутумунун ролун жана аларды өнүктүрүү ыкмаларындагы өзгөчөлүктөрдү аныктоо. Угуу эс тутуму үчүн киргизүү маалыматтары интравербалдык жооптун бирдиктери болуп саналат, алар угуу кокустук эс тутумунда бир нече мүнөткө гана сакталат. Андан ары оозеки жооп пайда болуп, сүйлөө үндөрүн эсине кайтарууга жардам берет. Эс тутумду өнүктүрүүдө дал ушул байланыш абдан маанилүү роль ойнойт. Макалада угуу, угуу-көрүү айкалышкан эс тутумдарын өстүрүү жолдору каралды, угуу эс тутумдарын өстүрүүгө карата иш-аракеттер белгиленди. Натыйжада, математика сабагында окуучулардын угуу, көрүү-угуу эс тутумун өнүктүрүү боюнча ишмердүүлүктөрдү уюштурууга айрым ыкмалар келтирилип, мисалдар менен негизделди.*

***Түйүндүү сөздөр:** эс тутум, угуу эс тутуму, угуу эс тутумунун өнүгүшү, аудиалдар, вербалдык, угуу эс тутумунун өзгөчөлүктөрү.*

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СЛУХОВОЙ ПАМЯТИ У ШКОЛЬНИКОВ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

*Нуркулова Г. – магистрант,
Эсенбаева К.А. – магистрант,
ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, КР
klaraesenbaeva502@mail.ru*

Аннотация: Цель исследования - определить роль слуховой памяти школьников на уроках математики и особенности их развития. Входные данные для слуховой памяти - это единицы интравербального ответа, которые хранятся в слуховой памяти с произвольным доступом всего на несколько минут. Дальнейшая вербальная реакция поможет запомнить звуки речи. Эта связь играет очень важную роль в развитии памяти. В статье были рассмотрены способы развития слуховой, зрительно-слуховой памяти и определены действия по развитию слуховой памяти. В результате были представлены некоторые приемы организации развития слуховой, зрительно-слуховой памяти у школьников на уроках математики и обоснованы примерами.

Ключевые слова: память, слуховая память, развитие слуховой памяти, слуховая, вербальная, особенности слуховой памяти.

PECULIARITIES OF DEVELOPMENT OF HEARING MEMORY IN PUPILS AT THE LESSONS OF MATH

*Nurkulova G. – Master's student,
Esenbaeva K.A. – Master's student
JASU named after B. Osmonova, Jalal-Abad, KR,
klaraesenbaeva502@mail.ru*

Annotation: The purpose of the study is to determine the role of schoolchildren's auditory memory in mathematics lessons and the characteristics of their development. The inputs to auditory memory are intraverbal response units that are stored in auditory random access memory for only a few minutes. Further verbal response will help memorize the sounds of speech. This connection plays a very important role in the development of memory. The article considered the ways of development of auditory, visual-auditory memory and identified actions for the development of auditory memory. As a result, some methods of organizing the development of auditory, visual-auditory memory in schoolchildren were presented in mathematics lessons and were substantiated by examples.

Key words: memory, auditory memory, development of auditory memory, auditory, verbal, features of auditory memory.

Эс тутум - адамдын жөндөмдүүлүгүнүн негизи, ал окуунун, билим алуунун, көндүмдөрдү өнүктүрүүнүн шарты экендиги талашсыз. Эс тутумсуз инсандын да, коомдун да нормалдуу иштеши алга жүрүшү мүмкүн эмес. Адам өзүнүн эс тутумунун, анын жетишкендигинин негизинде жаныбарлардан айырмаланып, азыркы бийиктиктерге жеткен. Ал эми адамзаттын мындан аркы прогресси бул функцияны тынымсыз өкүндөтүүнүн негизинде элестетүүгө болот. [2, 218].

Эс тутумдун түрлөрү адам баласынын эмнени жаттап же кайра иштеп чыгууга карата айырмаланат. Репродукция адаттардын, көндүмдөрдүн калыптанышында туюнтулган кыймылдарга жана аракеттерге, аң-сезимдин визуалдык мазмунуна (объекттердин же сөздөрдүн сүрөттөлүшүнүн сүрөттөрү), ойлорго жана сезимдерге тиешелүү болушу мүмкүн. Буга ылайык эс тутумдун төмөнкүдөй түрлөрү бөлүнөт: көндүмдөр жана адаттар менен туюнтулган кыймылдаткыч эс тутум, образдуу эс тутум (визуалдык, угуу, тактилдик ж.б.), логикалык эс тутум жана сезимдик эс тутум (аффективдүү) [4, 355].

Окуучулардын угуу эс тутумун математика сабагында өнүктүрүүгө болобу? Эгер өнүктүрүүгө болсо, анда кантип?

Бул суроого жооп берүү үчүн адегенде угуу эс тутуму деген эмне экенин аныктап алалы.

Угуу эс тутуму – бул ар кандай үндөрдү, мисалы, музыкалык, кепти жакшы жаттоо жана так кайталоо. Бул филологдорго, чет тилдерин үйрөнүп жаткандарга, акустикага, музыканттарга керек. Сүйлөө эс тутумунун өзгөчө түрү сөз, ой жана логика менен тыгыз байланышта болгон сөздүк эс тутум. Эс тутумдун бул түрү ага ээ болгон адам окуялардын маанисин, ой жүгүртүү логикасын же кандайдыр бир далилдерди, окулуп жаткан тексттин маанисин жана башкаларды угуп, ал маалыматты өз сөзү менен, абдан так башкаларга жеткире алат. Мындай эс тутумга окумуштуулар, тажрыйбалуу лекторлор, университеттин мугалимдери жана мектеп мугалимдери ээ. [2, 221].

Маалымат узак мөөнөттүү эс тутумга киргизилгенде, адатта, акустикалык формага кайра коддолот. Эгерде субъекттер визуалдык түрдө алардын саны боюнча кыска мөөнөттүү эс тутумдун көлөмүнөн ашкан сөздөрдүн олуттуу санын көрсөтүшсө, анан аны кайра чыгарууда кетирген каталарын талдаса, анда көбүнчө сөздөрдөгү туура тамгалар жазуу менен эмес, үнү жагынан аларга жакын ката тамгалар ошол тамгалар менен алмаштырылат. Мүмкүн болгон кыска мөөнөттүү сактоо механизмдеринин бири убакытты коддоону, б.а. жаттаган материалдын адамдын угуу же көрүү системасында белгилүү, ырааттуу жайгашкан символдор түрүндө чагылдырылышын түшүндүрөт [2, 225].

Шартсыз үстөмдүк кылуунун негизинде эс тутумдун «таза» түрлөрү өтө сейрек кездешет. Көбүнчө, иш жүзүндө биз көрүү, угуу жана кыймылдаткыч эс тутумдун ар кандай айкалыштарына туш болобуз. Алардын типтүү аралашмасы визуалдык-мотордук, көрүү-угуу жана мотордук угуу эс тутуму болуп саналат [3, 229].

Бул айтылгандар жогорудагы суроого жооп берүүдө, угуу эс тутумун гана өстүрүү маселесин карабастан, көрүү-угуу жана мотордук-угуу эс тутумдарын айкалышкан эс тутумдарын өстүрүү жолдорун кароону талап кылат.

А.А.Смирнов жана А.Н.Леонтьевдин пикири боюнча окуучулардын эс тутумунун өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

1. Ар бир окуучунун эс тутумун өнүктүрүүнүн индивидуалдуу жолунун болушу;
2. Визуалдык-сүрөттүү эс тутумдун басымдуу болушу;
3. Эс тутумду өнүктүрүү процесси бир калыпта эмес;
4. Эс тутумдун эркисиз экендиги.

Джордж Сперлинг 1960-жылы эксперименталдык түрдө угуу эс тутуму вербалдык маалыматты сактоонун жана аны оңой кайра чыгаруунун негизги шарттарынын бири экендигин аныктаган.

Угуу эс тутум үчүн киргизүү маалыматтары интравербалдык жооптун бирдиктери болуп саналат, алар угуу кокустук эс тутумунда бир нече мүнөткө гана сакталат. Андан ары оозеки жооп пайда болуп, сүйлөө үндөрүн эсине кайтарууга жардам берет. Кыска мөөнөттүү жаттоодо дал ушул байланыш абдан маанилүү роль ойнойт. Мектепте оозеки маалыматты кулак менен иштеп чыгууну жакшы билген окуучулар аудиалдар деп аталат, алар адатта абдан жакшы баага ээ болушат жана конспекттерди же окуу китептерин карабай эле сабакта айтылгандардын бардыгын мыкты эстей алышат. Бирок дүйнөдө абсолюттук аудиалдардын 5-7% гана бар, башка адамдар маалыматты визуалдык, кинестетикалык же дискреттик булактар аркылуу кабыл алышат.

Угуу эс тутуму – үн аркылуу берилген түспөлдөрдү жана таасирлерди сактоого мүмкүндүк берүүчү сенсордук эс тутумдун бир түрү.

Окуучулардын угуу эс тутумдарын өнүктүрүүнүн оңой жолдорунун бирине токтололу, ал үчүн төмөнкү нускама боюнча мугалим окуучулар менен биргеликте иш алып баруусу керек:

- 4 жөнөкөй бир орундуу сандарды бир окуучу атасын, уккула (Мисалы: 1, 8, 4, 6);

- Эми бул окуучу атаган сандарды тескери тартипте атагыла же тескери тартипте кайталагыла;

- Силерде кандай кыйынчылыктар жаралды? (жоопторду угат);
- Эгерде эч кандай кыйынчылык болбосо, беш жуп санды бир окуучу атайт;
- Келгиле, уккан жөнөкөй сандарды тескери тартипте атагылачы;

Мындай жөнөкөй ыкма тыныгуу учурунда балдардын угуу эс тутумун жакшы абалда кармоого жардам берет жана андан ары өнүктүрүүгө мүмкүндүк берет.

Балдарда угуу эс тутумунун өнүгүшү табигый түрдө болот. Буга жадыбалдын элементтеринин окулушун, компоненттердин ортосундагы байланышты, аныктаманын формулировкаланышын угуу, берилгендерди (бирөө окуп жатканда же аудиокитептерди колдонууда), маанилүү маалыматты үн чыгарып айтуу жана кайталоо көмөктөшөт. Мындай учурда негизги каражат болуп саналган математикалык тилди курал катары колдонуу, бул ыкманын баалуулугу болуп саналат.

Геометриялык тапшырмаларды балдарга түшүндүрүүдө, алар алгач түшүнүктүн аныктамасын угуу аркылуу анын чиймесин элестетүү аркылуу эске сактаса, анда ал үн эс тутумун өстүрүүгө иш аракет жасаган болот, ал эми аныктаманы угуп, анализдеп, берилгендерди талдаса, андан соң анын чиймесин көзү менен көрсө угуу-көрүү эс тутумун калыптандырууга карата процесстин жүрүшү ишке ашырылган болуп саналат.

Эс тутумду өнүктүрүү процессинде угуу активдүүлүгүн өркүндөтүүчү атайын тапшырма, көнүгүүлөрдү уюштуруу зарыл.

Эс тутумдун башка түрлөрүнө салыштырмалуу угуу эс тутумун өнүктүрүү артыкчылыктан болушу керек. Эс тутум интенсивдүү акыл аракетинен негизделсе, жаттоо сапаты жана өндүрүмдүүлүгү жогорулайт. Угуу эс тутумун өнүктүрүүгө багытталган техникалар, көнүгүүлөр жана тапшырмалар дагы башка психикалык процесстер: кабыл алуу, көңүл буруу, ой жүгүртүү, эмоционалдык-эрктүү сапаттарды өнүктүрүү менен ажырагыс байланышта болушу керек.

Математика сабагы башка сабактардан өзгөчөлөнүп, угуу эс тутумун калыптандырууда угуу-көрүү, угуу-мотордук эс тутумдарды айкалыштырып калыптандырууга жана өстүрүүгө саламын кошо ала турганына ынандык. Анткени орус тили, кыргыз тили сабактарында диктант жазууда угуу аркылуу, сөздөрдүн айтылышы менен жазылышындагы айырмачылыктарды түшүнүү жана катчылык кетирбөө сыяктуу учурду гана кароо менен негизги өзгөчөлүктү айтсак болот, бирок баарыбызга белгилүү болгондой ал сабактарда угуу эс тутумдарын калыптандырууга жана өстүрүүгө тиешелүү иш-чараларды жүргүзүүнүн жолдору көп.

Математика сабагы абстракттуу илим болгондуктан, окуучулардын билим, жөндөм, көндүмдөрүн калыптандырууга карата жүргүзүлүүчү иштер конкреттелип берилбесе, иш алгылыктуу болбойт же тескерисинче жүргүзүлбөсө натыйжа жакшы көрсөткүчтү бербейт. Демек, математика сабагынын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык, жогоруда каралган ыкмаларды жалпыласак, алар төмөнкүчө классификацияга ээ болобуз:

- **Маалыматты угуу аркылуу жазууга, чиймеге же сүрөткө чагылдыруу;**

Мисалы: функция түшүнүгүнүн аныктамасын угуздан кийин, закон-ченемдүүлүктү окуучулар толук камдуу түшүнүп, анын аргументтин маанилерине туура келүүчү функциянын маанилеринин туура келүүсүн графикалык сүрөттөө аркылуу мүнөздөсө, функциянын берилиш жолдорунун (аналитикалык, графиктик жана таблицалык) өз ара байланышын билүү, түшүнүү, колдонуу жана талдоо жөндөмдүүлүгү калыптанат.

- **Аудиокөнгүзүүлөрдү даярдоо жана сабакта колдонуу;**

Мисалы: жаңы теманы түшүндүрүүдө аныктама, эрежелерди үн менен коштолгон слайддарды же видеолорду даярдоо окуучулардын жаңы материалды кабыл алуу, угуу жана көрүү эс тутумдарын калыптандырат. Алсак, кыскача көбөйтүүнүн формулалары менен

тааныштырууда, ар бир формуланын формулировкаканышы, анын колдонулушун ачып берүү менен алардын угуу-көрүү эс тутумдарын өстүрүүгө салым кошот:

«сандардын квадраттарынын айырмасы – ал сандардын суммасы менен айырмасынын көбөйтүндүсүнө барабар» – угуу эс тутумун;

$a^2 - b^2 = (a + b)(a - b)$ – көрүү эс тутумун, ошондуктан угуу-көрүү эс тутуму калыптанат;

$$101 \cdot 99 = (100 + 1)(100 - 1) = 100^2 - 1^2 = 10000 - 1 = 9999$$

- **Амалдардын маанисин угуу-түшүнүү жана байланыштыруу аркылуу тексттерди түзүү, башкача айтканда уккан сүйлөмдөрдү математикалык тилге өткөрүү.**

Мисалы: Экинчи мүчөсүнөн баштап улам кийинки мүчөсү өзүнөн мурдагы мүчөгө ушул прогрессия үчүн турактуу болгон бир эле d санын кошуудан алынуучу сан удаалаштыгы арифметикалык прогрессия деп аталат, d саны [арифметикалык](#) прогрессиянын айырмасы деп аталат: $a_1, a_1 + d, a_1 + 2d, \dots, a_1 + nd, \dots$; же $a_1, a_2, \dots, a_n, \dots$; $d = a_2 - a_1$.

Эстутумду өнүктүрүүнүн ыкмалары:

1. Ой жүгүртүү аркылуу эс тутумун өнүктүрүү.

а) «Жаттоону орнотуу» термини менен таанышуу – бир нерсени эстеп калуу максатын коюу.

б) «Орнотуу» менен жаттоонун «орнотуусуз» жаттоодон артыкчылыгы эки иштин аткарылышынын натыйжаларын салыштыруу болуп саналат: жаттоо үчүн орнотуу жана орнотуусуз жаттоо.

в) Окуучулар менен «Мугалимдин сөзүн дароо жаттоо» келишимин түзүү - мындай жаттоонун «сырын» түшүнүү: мугалимдин тапшырмасын уккандан кийин, аны дароо өзүнө кайталаса, ошондо уккан нерсе эч кыйынчылыксыз эсте калат.

г) тапшырманы бир убакта жаттоо жөндөмүн өнүктүрүүгө үйрөтүү:

- мугалим тапшырманы айтат;
- окуучулар өздөрүнө кайталап, тапшырманы аткарышат;
- мугалим ар бир окуучунун жаттоо жөндөмүн бир жолу текшерет жана баалайт.

2. Кыска мөөнөттүү жаттоо ыкмалары (көрүү жана угуу диктанттары) – көңүл бурууну үйрөтүү, ой жүгүртүүнү активдештирүү, туура жазуу, аң-сезимдүү жаттоо, көрүү менен кабыл алуунун тактыгын өнүктүрүү.

А) көрүү диктанттары - биринчи сапты эки жолу окуу:

- биринчиси таанышуу, экинчиси -сөздөрдөгү "обочолонгон" жерлерди бөлүп көрсөтүү;
- жазуу жабылат;
- көздү жумуп, сүйлөмдү, сөздөрдү, аларга кирген ар бир тамганы баарын элестетүү;
- дептерге жазуу.

Б) угуу диктанттары:

- укканын абдан так көчүрүп, өзүнө кайталоо.
- Жазуу процессинде "үн" аркылуу керектүү маалыматты кандайча сунуштай турганын сезүү;
- андан кийин кайсы сөз, кандай угулганы ж.б.у.с.

бул иш аракеттер ийгиликтүү ишке ашырылыш үчүн төмөнкүдөй план түзүлүүсү керек:

а) абдан кунт коюп угуу; б) өзүндө кайталоо; в) дептерге жазуу.

Сабактын жүрүшүндө, анын этаптарына карата аудиалдар үчүн иш-аракеттерди көрсөтөлү:

- Сабактын башталышында же уюштуруу этабында: Теманы айтуу, сабактын эпиграфын же сабакка тиешелүү цитата келтирип угузуу
- Билимдерди актуалдаштыруу: Фронталдык суроо, математикалык диктант, көзүн жумуп оозеки эсептөө, дирижерлук менен оозеки эсептөө ж.б.

- Жаңы материалды түшүндүрүү: Көйгөйлүү диалог, аудио же үн менен коштолгон компьютердик презентациялар, жообун табууга тапшырмалар, Эврика тибиндеги маселе, мээге чабуул ж.б.
- Бышыктоо: «туура – туура эмес» тапшырмалары, тапшырмаларды окуу, «таап ал» тибиндеги тапшырмалар, алгачкы сурамжылоо, чыгармачыл иштин презентациясын угуу, Аукцион ж.б.
- Жыйынтыктоо: Математикалык диктант, фронталдык сурамжылоо, самооценка, топтук сурамжылоо.
- Үй тапшырма: Кандайдыр бир маалыматты угуу тапшырмасын камтыган чыгармачыл иш.

Аталган иш-аракеттер окуучулардын угуу эс тутумдарын калыптандырууга жана өстүрүүгө негиз боло алат.

Жалпылап айтканда, аудиалдарга сунуштала турган тапшырмалардын түрлөрү аркылуу алардын угуу эс тутумдарын өстүрүүгө болот: тапшырманы мугалим үн чыгарып окуп, тапшырманы балдар өздөрү укканы боюнча аткарып, укканын класска айтып берип, досуна бир нерсени түшүндүрүп, математикалык диктант жазып, укканы боюнча негизги ойлорду жазып, аларды негиздеп, талдап, салыштырып, фактыларды салыштырып аткаруу.

Колдонулган адабияттар:

1. Блонский П.П. Память и мышление /Наркомпрос, Гос.науч.-иссл.ин-т психологии. – М.;Л.: Гос.соц.-экон.изд-во, 1935, С.213.
2. Немов Р. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. — 4-е изд. — М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2003.
3. Немов Р. Общие основы психологии: психология в трех книгах. Книга 1. Учеб. для студ. высш. пед. учеб. Заведений. — М.: Гуманитарный, 2008. –С.687.
4. Рубинштейн, С. Л. Основы общей психологии – Издательство: Питер, 2002, С. 781

* * *

УДК 517.9

МАТЛАВ КОЛДОНМО ПАКЕТИНДЕ ЭКИ ЖАНА ҮЧ ӨЛЧӨМДҮҮ ГРАФИКТЕРДИН ТУРГУЗУЛУШУ

Пирматов А.З. – ф. – м.и.к., доцент

E-mail: pirmatov@mail.ru

Эрматали уулу Баяман, Анарбеков А. – магистранттар,

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ., Кыргызстан, Жалал-Абад ш., Ленин к. 57

E-mail: ermatalievbayaman@gmail.com

Аннотация: Бул макалада MATLAB колдонмо пакети боюнча маалыматтар жана колдонмо пакетте эки жана үч өлчөмдүү графиктердин декарттык жана уюлдук координаталар системасында сызыктуу масштабдуу, сызыктуу, каркастуу жана контурдуу бет түрүндөгү сүрөттөлүшүн алуу жолдору, мисалдар жана графиктерин, деңгээл сызыктарын сүрөттөө каралды.

Ачык сөздөр: MATLAB колдонмо пакети, функциянын графиктери, декарттык жана уюлдук координаталар системасы, символдор, команда жазылуучу терезе, жумушчу стол, графикалык сүрөттөлүш, деңгээл сызык, контурдук бет, каркастуу бет, ачык каркастуу бет, сызыктуу масштабдуу график

ПОСТРОЕНИЕ ДВУМЕРНОЙ И ТРЕХМЕРНОЙ ГРАФИКИ В ПАКЕТЕ ПРИКЛАДНЫХ ПРОГРАММ MATLAB

Пирматов А.З. – к.ф.-м.н, доцент

E-mail: pirmatov@mail.ru

Эрматали уулу Баяман, Анарбеков А. – магистранты,

ЖАГУ им. Б.Осмонова, Кыргызстан, г.Джалал-Абад, ул. Ленина 57.

E-mail: ermatalievbayaman@gmail.com

Аннотация: В данной статье, в пакете прикладных программ MATLAB, рассмотрено построение о двух-и трехмерной графики в декартовой и полярных системах координат в виде линейного масштаба, линейной, каркасной и контурной поверхности и их примеры, описания графики и линий уровня.

Ключевые слова: Пакет прикладных программ MATLAB, графики функций, декартова и полярная система координат, символы, рабочий стол, графическое представление, линия уровня, контурная страница, каркасная страница, открытая каркасная страница, линейный масштабируемый график

CONSTRUCTION OF TWO-DIMENSIONAL AND THREE-DIMENSIONAL GRAPHICS IN THE MATLAB APPLICATION SOFTWARE PACKAGE

Pirmatov A.Z. Ph.D.-M.N., Associate Professor

E-mail: pirmatov@mail.ru

Ermatali uulu Bayaman, Anarbekov A. – master students,

JASU named after B.Osmonov, Kyrgyzstan, city Jalal-Abad, Lenin street 57.

E-mail: ermatalievbayaman@gmail.com

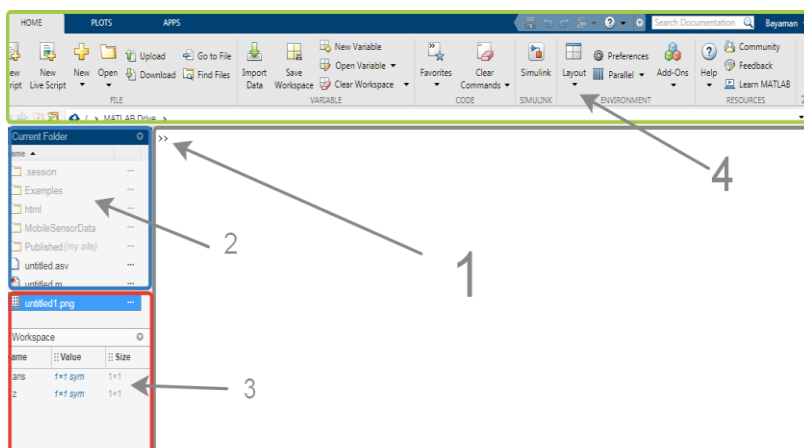
Abstract: In this article, in the MATLAB application software package, the construction of two- and three-dimensional graphics in Cartesian and polar coordinate systems in the form of linear scale, linear, wireframe and contour surfaces and their examples, descriptions of graphics and level lines are considered.

Key words: MATLAB application software package, function graphs, Cartesian and polar coordinate system, symbols, desktop, graphical representation, level line, contour page, wireframe page, open wireframe page, linear scalable graph

MATLAB (кыс. [англ.](#) Сөзү «Matrix Laboratory») — техникалык маселелерди чыгаруу үчүн колдонмо программалык пакет. Бул пакетти миллиондогон инженерлер жана илимий кызматкерлер колдонушат жана көптөгөн заманбап [Linux](#), [macOS](#), [Solaris](#), [Windows](#) операцияндук системаларында иштейт [4].

MATLAB программасын ишке киргизип ачуу менен экранда жумушчу стол пайда болот. Бул жумушчу стол төмөнкү негизги панелдерден турат (сүрөт 1).

1. Команда жазылуучу терезе;
2. Учурдагы же каралып жаткан папка;
3. Жумуш орду;
4. Функциялар панели.



Сүрөт 1. MatLab программасынын жумушчу столу

MatLab программасында эки өлчөмдүү жана үч өлчөмдүү графиктерди түзүү башка математикалык пакеттерге караганда бир кыйла артыкчылыктуу жана жеңил.

Эки өлчөмдүү графиктерди MatLab программасында сүрөттөө үчүн төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот:

1. **plot**-сызыктуу масштабдуу графиктер;
2. **loglog** –логарифмалык масштабдуу графиктер;
3. **polar** –уюлдуу координаталар системасындагы графиктер;
4. **plotyy** –эки вертикалдык окту камтыган графиктер;

Программада сызыктуу масштабдуу графиктер төмөнкүдөй командалардын жардамында тургузулат:

plot(y) -командасы сызыктуу функциялардын графиктерин сүрөттөйт;

plot(x,y) -командасы эки өлчөмдүү графиктердин сүрөттөлүшүн камсыздайт;

plot(x,y,s) -командасы эки өлчөмдүү графиктердин сүрөттөлүшүн s параметринин жардамында сүрөттөлүшүн камсыздайт;

Жогорудагы s параметри төмөнкү таблица (2-таблица) боюнча маанилерди камтыйт. Мисалы, параметрдин мааниси маркердин тиби, сызыктардын түстөрү жана сызыктардын тиби боюнча маанилерди камтыйт.

2-таблица.

График түсү		Маркердин тиби		Сызыктын тиби	
1		2		3	
y	Сары	.	Чекит	-	Тыгыз
m	Роза	0	Тегерекче	:	Пунктирлүү
c	Көк	x	Кайчылаш	-.	Штрих-пунктир
r	Кызыл	+	+ белгиси	--	штрихтүү
g	Жашыл	s	Квадрат		
w	Ак	d	Ромб		
k	Кара	v	Чокусу төмөн караган үч бурчтук		
		^	Чокусу жогору караган үч бурчтук		
		<	Чокусу сол багыттуу үч бурчтук		
		>	Чокусу оң багыттуу үч бурчтук		
		p	Беш чокулуу үч бурчтук		

plot(x1, y1, s1, x2, y2, s2, ...) - командасы бир нече функциялардын графиктердин бир координата системасында же программанын бир эле жумушчу столунда сүрөттөлүшүн камсыз кылат.

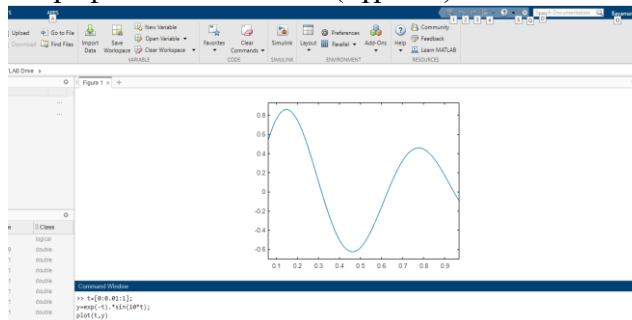
Жогорудагы каралган маалыматтарды мисалдарда карайлы.

Мисал 1. $y(t)=e^{-t} \cdot \sin(10 \cdot t)$ функциясы берилсин. Берилген функцияны $t \in [0,1]$ интервалы боюнча 0,01 кадамы менен графигин тургузуу талап кылынсын.

Алгач программаны ачып, команда жазылуучу терезеге мисалда берилген функциянын берилишин 2-таблицаны колдонуу менен символдук жазылышын төмөнкүдөй киргизебиз.

```
>>t=[0:0.01:1];
y=exp(-t).*sin(10*t);
plot(t,y)
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 2).



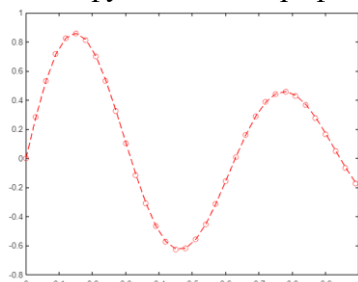
Сүрөт 2. $y(t)=e^{-t} \cdot \sin(10 \cdot t)$ функциясынын графиги

Мисал 3. $y(t)=e^{-t} \cdot \cos(10 \cdot t)$ функциясынын графигин $t \in [0,1]$ интервалы боюнча 0,03 кадамы менен штрихтелген кызыл сызыктуу жана айлана түрүндөгү маркер менен сүрөттөгүлө.

Команда жазылуучу терезеге мисалда берилген функциянын символдук жазылышын төмөнкүдөй киргизебиз. Сүрөттөлүш параметр түрүндө берилгендиктен 2-таблицаны колдонуубуз. Сызык түсү кызыл таблица боюнча “r”, сызыктын тиби штирх таблица боюнча “—”, маркердин тиби айлана түрүндө таблица боюнча “o”.

```
>>t=[0:0.03:1];
y=exp(-t).*sin(10*t);
plot(t,y,'ro--')
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 4).



Сүрөт 4. $y(t)=e^{-t} \cdot \cos(10 \cdot t)$ функциясынын графиги

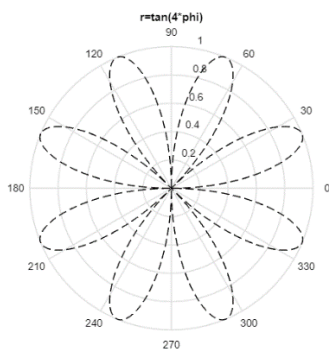
Уюлдуу координаталар системасында графиктерди $\text{polar}(\text{phi},r)$ и $\text{polar}(\text{phi},r,s)$ – командаларынын жардамында $r=r(\text{phi})$ функциясынын графигин уюлдуу координаталар системасында түзүүгө болот. Мында phi -берилүүчү бурч жана r -радиус.

Мисал 4. $r=\text{tg}(4\phi)$ функциясынын графигин тургузуула.

Команда жазылуучу терезеге функциянын символдук жазылышын киргизебиз.

```
>> phi=0:0.01:2*pi;
polar(phi, sin(4*phi),'-k');
title('r=tan(4*phi)');
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 5).



Сүрөт 5. $r = \text{tg}(4\phi)$ функциясынын графиги

Үч өлчөмдүү графиктерди MatLab программасында сүрөттөө үчүн төмөнкүдөй түрлөргө бөлүүгө болот:

plot3 (x,y,z)- командасынын жардамында үч өлчөмдүү график түзүлөт;

contour- командасы менен үч өлчөмдүү мейкиндиктеги графиктин деңгээл сызыгы сүрөттөлөт;

mesh- командасы менен үч өлчөмдүү клеткалуу бет сүрөттөлөт;

surf- командасынын жардамында түстүү жана клеткалуу бетте функциянын графигинин деңгээ сызыгы проекцияланат [5].;

Функциянын графигинин сызыктуу бет түрүндө сүрөттөөдө төмөнкү функцияларды колдонобуз:

plot3(...) жана **contour3(...)**.

Мисал 5. $z(x,y) = x + y^3$ функциясы берилсин. Берилген функциянын графигин тургузгула. Мында x жана y өзгөрмөлөрү $[-8,8]$ интервалында 0,5 кадамы менен өзгөрүлсүн жана сызык үзгүлтүксүз кара түс менен сүрөттөлсүн.

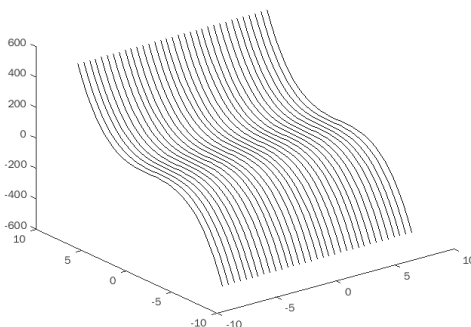
Команда жазылуучу терезеге функциянын символдук жазылышын киргизебиз.

```
>> [x,y]=meshgrid(-8:0.5:8);
```

```
z=x+y.^3;
```

```
plot3(x,y,z,'k')
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 6).

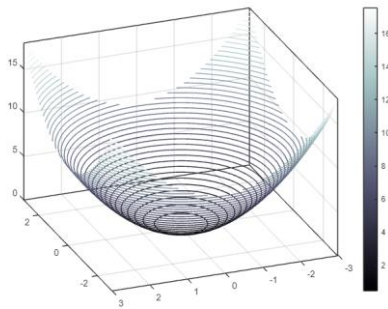


Сүрөт 6. $z(x,y) = x + y^3$ функциясынын графигинин сызыктуу бет түрүндө сүрөттөлүшү

Мисал 5. $z(x,y) = x^2 + y^2$ функциясы берилсин. Берилген функциянын графигин тургузгула. Мында x жана y өзгөрмөлөрү $[-3,3]$ интервалында 0,3 кадамы менен өзгөрүлсүн жана сызыктардын саны 40 болсун.

Алгач программаны ачып, команда жазылуучу терезеге мисалда берилген функциянын символдук жазылышын төмөнкүдөй киргизебиз. Кошумча катары сызыктардын санын **contour3 (x,y,z,40)** функциясынын жардамында кошобуз жана графикке түстүү шкаланы кошуу үчүн **colormap (bone)** жана **colorbar** функцияларын колдонобуз.

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 7).



Сүрөт 7. $z(x,y)=x^2 + y^2$ функциясынын графиги

Функциянын графигин каркастуу бет түрүндө сүрөттөөдө **plot3(...)** функциясын колдонобуз.

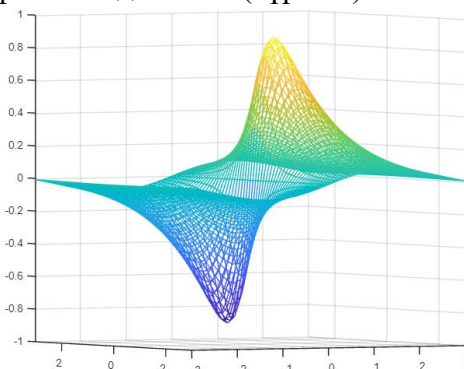
Функциянын графигин ачык каркастуу бет түрүндө сүрөттөөдө **hidden off** функциясын колдонобуз.

Мисал 7. $z=\sin(x)/(x^2+y^2+0,3)$ функциясы берилсин. Берилген функциянын графигин тургузгула. Мында x жана y өзгөрмөлөрү $[-3, 3]$ интервалында 1 кадамы менен өзгөрүлсүн жана функциянын графигин ачык каркастуу бет түрүндө сүрөттөгүлө.

Команда жазылуучу терезеге символдук жазылышын киргизебиз.

```
>>[x,y]=meshgrid(-3:0.1:3);
z=sin(x)/(x.^2+y.^2+0.3);
mesh(x,y,z)
hidden off
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 9).



Сүрөт 9. $z=\sin(x)/(x^2+y^2+0,3)$ функциясынын ачык каркастуу бет түрүндө сүрөттөлүшү

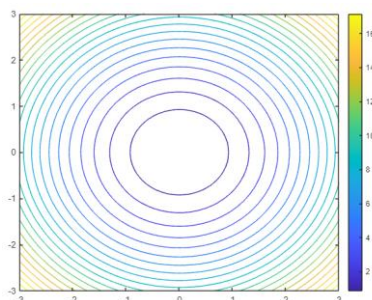
Функциянын графигин контур түрүндө сүрөттөөдө **contour(...)** жана **contourf(...)** функцияларын колдонобуз.

Мисал 8. $z(x,y)=x^2 + y^2$ функциясы берилсин. Берилген функциянын графигин контур түрүндө тургузгула. Мында x жана y өзгөрмөлөрү $[-3,3]$ интервалында 0,1 кадамы менен өзгөрүлсүн жана сызыктардын саны 20 болсун.

Алгач программаны ачып, команда жазылуучу терезеге мисалда берилген функциянын символдук жазылышын төмөнкүдөй киргизебиз.

```
>> [x,y]=meshgrid(-3:0.1:3);
z=x.^2+y.^2;
contour(x,y,z,20)
colorbar
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 10).



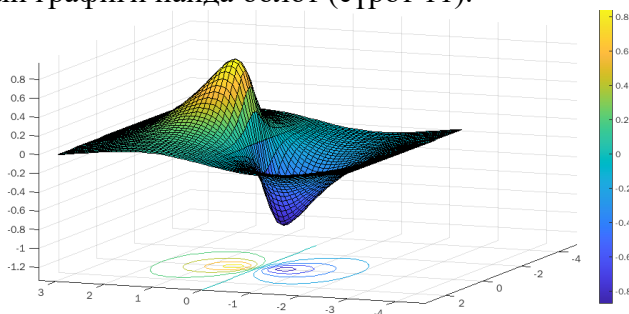
Сүрөт 10. $z(x,y) = x^2 + y^2$ функциясынын контур түрүндөгү графиги
 Функциянын деңгээл сызыгын сүрөттөөдө **surf(...)** функциясын колдонобуз.

Мисал 9. $z = \sin(x)/(x^2 + y^2 + 0.3)$ функциясы берилсин. Берилген функциянын деңгээл сызыгын тургузула. Мында **x** жана **y** өзгөрмөлөрү $[-2, 2]$ интервалында 1 кадамы менен өзгөрүлсүн.

Команда жазылуучу терезеге функциянын символдук жазылышын киргизебиз.

```
>> [x,y]=meshgrid(-3:0.1:3);
z=sin(x)./(x.^2+y.^2+0.3);
mesh(x,y,z)
hidden off
surf(x,y,z)
colorbar
```

Символдук жазылышын киргизген соң компьютердин “enter” клавишасын басабыз натыйжада функциянын графиги пайда болот (сүрөт 11).



Сүрөт 11. $z = \sin(x)/(x^2 + y^2 + 0.3)$ функциясынын деңгээл сызыгынын сүрөттөлүшү
 Функциянын графигине анимация берүү үчүн **comet(...)** функциясын колдонобуз.

Колдонулган адабияттар

1. Ануфриев И. Е. Самоучитель MatLab 5.3/6.x.- СПб. : БХВ-Петербург, 2002. – 710 с.
2. Дьяконов В.П. Компьютерная математика. Теория и практика.- М.: Нолидж, 2001. – 1295с.
3. Дьяконов В.П., Абраменкова И.В. MATLAB. Обработка сигналов и изображений. Специальный справочник.- СПб.: ПИТЕР, 2002. – 602с.
4. Бондаренко В.Ф., Дубовец В.Д. MATLAB. Основы работы и программирования. Компьютерная математика. Учебный курс / В.Ф. Бондаренко, В.Д. Дубовец.– Минск: Харвест, 2010. – 256с.
5. Потемкин В.Г. MATLAB: среда проектирования инженерных приложений. – М.: Диалог-МИФИ, 2003. – 447 с.
6. Потемкин В.Г. Справочник по MATLAB. – СПб.: Питерпресс, 2002. –248 с.
7. Кучеренко Н.Л. MATLAB: ТИПЫ ДАННЫХ, МАССИВЫ, РАБОТА С ФАЙЛАМИ,ГРАФИКА, ИНТЕРФЕЙС: Учебно-методическое пособие. –Бишкек: КРСУ, 2011. – 95

* * *

УДК 37.091.33

“ОНДУК БӨЛЧӨКТӨР” ТЕМАСЫН ОКУТУУ ПРОЦЕССИНДЕ ОКУУЧУЛАРДЫН ӨЗ
АЛДЫНЧА ИШТӨӨ КӨНДҮМДӨРҮН КАЛЫПТАНДЫРУУГА ТАПШЫРМАЛАРДЫ
ТҮЗҮҮ ТАЛАПТАРЫ

Ураимхалилова А. – п.и.к., доцент

Инамжанов А. – магистрант

*Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад
шаары, КР*

Аннотация: Практикада сабактын эффективдүүлүгүн жогорулатуунун, окуучуларды математика сабагында активдештирүүнүн эң жеткиликтүү жана текшерилген жолу болуп өз алдынча окуу иштерин уюштуруу эсептелет. Ал азыркы сабакта өзгөчө орунга ээ, анткени окуучу өзүнүн өз алдынча ишмердүүлүгүнүн процессинин натыйжасында гана билимге ээ болот. Бул көйгөйдү чечүү максатында, “Ондук бөлчөктөр” темасынын мисалында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу маселелери каралды. Өз алдынча иштөө көндүмдөрүн калыптандырууга түзүлүүчү тапшырмаларга талаптар негизделди, мисалдар келтирилди.

Ачык сөздөр: өз алдынча ишмердүүлүк, активдүүлүк, дифференцирленген тапшырмалар, күтүлүүчү натыйжалар, алгоритмдик кадамдар.

ТРЕБОВАНИЯ К СОСТАВЛЕНИЮ ЗАДАНИЙ ДЛЯ УЧАЩИХСЯ НА
ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ САМОСТОЯТЕЛЬНЫХ РАБОТ В ПРОЦЕССЕ
ОБУЧЕНИЯ ТЕМЫ «ДЕСЯТИЧНЫЕ ДРОБИ»

Ураимхалилова А. – к.п.н., доцент

Инамжанов А. – магистрант

*ЖАГУ им. Б. Осмонова,
г. Джалал-Абад, КР*

Аннотация: В практике самым доступным и проверенным способом повышения эффективности урока, активизации учащихся на уроках математики - является организация самостоятельного обучения. На сегодняшний день уроке ему отведено особое место, потому что учащийся получает знания только в результате процесса самостоятельной деятельности. Для решения данной проблемы был рассмотрен вопрос организации самостоятельной работы учащихся на примере темы «Десятичные дроби». Обоснованы требования к заданиям на развитие навыков самостоятельной работы, приведены примеры.

Ключевые слова: самостоятельная деятельность, активность, дифференцированные задачи, ожидаемые результаты, алгоритмические шаги.

REQUIREMENTS FOR THE COMPOSITION OF TASKS FOR PUPIL FOR THE
FORMATION OF THE SKILLS OF INDEPENDENT WORK IN THE PROCESS OF
LEARNING THE TOPIC "DECIMAL FRACTIONS"

Uraimkhalilova A.C.

Inamzhanov A. – Master's student

*JASU named after B. Osmonova,
Jalal-Abad, KR*

Annotation: In practice, the most accessible and proven way to increase the effectiveness of a lesson, to motivate students in mathematics lessons is to organize self-study. In today's lesson, it has a special place, because the student receives knowledge only as a result of the process of independent activity. To solve this problem, the issue of organizing independent work of students

was considered on the example of the topic "Decimal fractions". The requirements for assignments for the development of skills in independent work are substantiated, examples are given.

Key words: independent activity, activity, differentiated tasks, expected results, algorithmic steps.

Чыгармачыл ишмердүүлүгү өнүккөн бардык жагынан жөндөмдүү инсанды тарбиялоо биздин коомубуздун эң маанилүү маселелеринин бири болуп эсептелет. Бул маселелерди чечүүдө окуучулардын өз алдынча иштерин туура уюштуруу белгилүү ролду ойнойт. Ар бир мугалим үчүн өз алдынча иштерди уюштуруу түйшүктүү жана жоопкерчиликтүү иштердин бири. Окутуу процессиндеги окуучулардын өз алдынча иши – бул мугалимдин түздөн-түз катышуусуз, бирок анын тапшырмасы боюнча атайын бөлүнүп берилген убакыт ичинде аткарылуучу иш [2, 114].

Окутуу процессинде окуучулардын чыгармачыл активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугун арттырууга орчундуу салым кошкон улуу педагогдор: Бабанский Ю.К., Есипов Б.П., Лернер И.Я., Скаткин Ж.Б., психологдор Менчинская Н.А., Гальперин П.Я., Выготский Л.С., Эльконин Д.Б. жана башкалар. Бул изилдөөлөр окуучулардын чыгармачыл активдүүлүгүн жана өз алдынчалуулугун өнүктүрүүнүн эффективдүү каражаты болуп өз алдынча иш орун алаарын көрсөттү.

Алдыңкы педагогдор сабакта балдар мүмкүн болушунча өз алдынча эмгектениши керек деп эсептешкен, ал эми мугалим таанып билүү ишмердүүлүгүнүн ыкмаларын калыптандырууга багытталган өз алдынча эмгекти жетектөөсү керек. Мектеп окуучуларына өз алдынча иштөө ыкмаларын жана жолдорун үйрөтүшпөйт, жекече учурда түшүндүрмө, жайылтылган жана топтоштурулган түшүндүрүү ыкмаларын, эреже жана түшүндүрмөлөрдү келтирип чыгаруу, идеяларды формулировкалоого жана аларды мааниси, мазмуну боюнча алдын-ала чечмелөөгө, башкача айтканда окуучунун окуу-таануу ишмердүүлүгүнүн негизин түзгөн ыкмаларды пайдаланууга үйрөтүү [8, 202].

Окуучулардын өз алдынча ишмердүүлүгүнүн деңгээлдери:

1. Копиялоочу аракеттер – окуучулар берилген үлгү боюнча иштешет. Объект жана кубулуштарды идентификациялоо, аларды белгилүү үлгүгө карап, салыштыруу жолу менен таануу. Бул деңгээлде окуучулар өз алдынча ишмердүүлүккө даярданышат.
2. Репродуктивдик ишмердүүлүк – негизинен эстин деңгээлинен сыртка чыкпаган үйрөнүлүүчү объекттин түрдүү касиеттери жөнүндө маалыматтарга таянып аткаруу ишмердүүлүгү. Бирок бул деңгээлде таанып билүү ишмердүүлүгүнүн ыкмалары жана методдору жалпыланат, берилгенге караганда типтүү, бирок татаалыраак маселелерди чыгарууга өтөт.
3. Продуктивдүү ишмердүүлүк – индуктивдүү жана дедуктивдүү корутундуларды чыгаруу жөндөмдүүлүгүн талап кылуучу белгилүү үлгүдөн сыртка чыгуучу маселелерди чыгаруу үчүн ээ болгон билимдерди өз алдынча колдонуу ишмердүүлүгү.
4. Өз алдынча ишмердүүлүк – чечимдерди кабыл алуунун жаңы программаларын түзүү шарттарында, жаңы ситуацияларда жаңы маселелерди чыгарууга багыт алуу, гипотездик аналогиялуу ой жүгүртүүнү иштеп чыгуу [8, 203].

Ю.К.Бабанский өзүнүн китебинде “Математика боюнча өз алдынча иштөө ийгиликтүү уюштурулушу үчүн мугалимде өз алдынча иштөөнүн негизги классификациялары жөнүндө түшүнүк бар болушу керек”, - деп жазган. “Конкреттүү шарттарга жараша мугалим өз алдынча иштөөнүн түрлөрүн тандайт”, - деген. Көбүнчө практикада жана теорияда кездешкен өз алдынча иштердин классификациясы:

- 1) окуучунун өз алдынчалык даражасына жараша;
- 2) индивидуалдаштыруу даражасы боюнча;
- 3) дидактикалык максаттарга карата;
- 4) билимдердин булагы боюнча ж.б [10].

Өз алдынча иштерге коюлуучу талаптар:

- Каалагандай өз алдынча иш өз алдынчалуулуктун каалагандай деңгээлинде конкреттүү максатка ээ болушу керек;
- Ар бир окуучу ишти аткаруунун тартиби жана ыкмасы менен тааныш болушу керек;
- Өз алдынча иш окуучунун окуу мүмкүнчүлүктөрүнө туура келүүсү керек;
- Өз алдынча иштин татаалдыгы өз алдынчалуулуктун бир деңгээлинен экинчи деңгээлге акырындык менен өтүү принцибин канааттандыруусу керек;
- Окуу процессинде үй тапшырмасынын, өз алдынча иштин корутундусу пайдаланылууга тийиш;
- Өз алдынча иштин түрлөрү айкалышып жана процесс башкарылууга тийиш;
- Өз алдынча иштин дайындалышы – таанып-билүү жөндөмдүүлүгүнүн чыгармачылык ой жүгүртүү, чечимди кабыл алуу инициативасынын өнүгүшүн камсыз кылат. Ошол себептен тапшырманы тандап жатканда, шаблондук аткарууга минималдык тапшырма берилиши керек;
- Иштин мазмуну, аны аткаруу формасы окуучуларды кызыгуу пайда болгондой, аягына чыгаруу каалоосу болгондой тандалышы керек;
- Өз алдынча иш эмгекке адат жана көндүм пайда болгондой уюштурулушу керек;
- Өз алдынча ишти уюштуруу формасы индивидуалдык, группалык, фронталдык болуп бөлүүгө болот [8, 205].

Өз алдынча окуу ишинин мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн ар түрдүүлүгүнөн жана анын чечмеленишинен анын маңызын чечмелөөгө кеңири таралганын бөлүп көрсөтүүгө болот. Ошентип, бир көз-караштын жактоочулары мугалим менен окуучулардын окуу жана таанып-билүү иш-аракетинин процессинде өз ара аракеттенүүсүнүн мүнөзүн жөнгө салуучу белгини негизги деп аташат. Бул белгинин чечмеленишиндеги айырмачылыктарга карабастан, анын мааниси өзгөрүүсүз бойдон калууда: мугалимдин бул ишке түздөн-түз катышуусун эсепке албагандагы мектеп окуучуларынын ишмердүүлүгүнө кыйыр (кыйыр) жетекчилиги. Өз алдынча иштөөнү аныктоодо бул өзгөчөлүктү формулировкалоо боюнча алгачкы аракеттердин бири Р.М.Микельсон тарабынан жасалган, ал «окуучулардын тапшырмаларды эч кандай жардамсыз, бирок мугалимдин көзөмөлүндө аткаруусу» деп түшүнгөн [9, 28].

Азыркы убакта билим сапатын жогорулатуу талабы коюлуу менен окуучулардын ар кандай көндүмдөрүнүн калыптануу даражасын ачып берүүчү жалпылоочу сабактардын ролу өсө баштады. Аларга билимди кайталоодо жана системалаштырууда негизги роль таандык. Мындай сабактарда өз алдынча иштөөнүн түрдүү формаларын колдонуу мүмкүнчүлүктөрү бар: окуу китеби, сөздүк же маалымдама китептери, колдонмолор менен иштөө, көйгөйлөрдү чечүү. Бул сабактарда ар кандай тапшырмалар камтылган жазуу жүзүндөгү текшерүү иштери жүргүзүлөт: туура жоопту тандоого берилген тесттик тапшырмалар, бош орунду толуктоого берилген тексттер (текстке жетишпеген сөздөрдү киргизүү), деформацияланган текст (текстте каталарды табуу жана оңдоо), "дал келүүчүлүктү аныктоо", таяныч конспект түзүү, сунушталган суроолорго жооп берүү, схема, таблица, чечимди толтуруу, маселе чыгаруу ж.б.

“Ондук бөлчөктөр” темасына жасалган логикалык-математикалык анализ Кыдыралиев С.К., Урдаветова Г.М., Дайырбекова Г.М. “Математика” 5-класстын окуу китеби [4] окуу китебине жүргүзүлдү.

5-класстарды окуу программасына ылайык “Ондук бөлчөктөр жана алар менен амалдар” бөлүмүнө 26 саат бөлүнгөн [5, 16-17].

Ондук бөлчөктөрдү окутуунун негизги максаты – сан түшүнүгүн өнүктүрүү, арифметикалык амалдарды аткаруу билгичтигин иштеп чыгуу, практикалык тапшырмаларды математика тилине которуу [6, 5].

Күтүлүүчү натыйжалар:

5.1.1.1. сандарды курчап турган кубулуштарды чагылдыруунун формасы катары туура кабылдайт жана түшүнөт;

5.1.1.3. сандык мүнөздөмөлөр боюнча эсептөөчү мүнөздөгү операцияларды жүргүзөт [6, 14].

Чечмелеп айтканда

- Ондук бөлчөктүн маанисин сандын жазылуу формасы катары түшүнөт, разряд, ондук белги жөнүндө так түшүнүккө ээ болот, салыштыруу, тегеректөө эрежесин билет;
- Ондук бөлчөктөрдү окуганды, жазганды, салыштырганды жана тегеректегенди билет;
- Өзүнүн билимдерин практикада, турмушта колдоно алат;
- Ондук бөлчөктөрдү кошуу, кемитүү, көбөйтүү, бөлүү амалдарын аткарат;
- Ондук бөлчөктөрдү көрсөтүлгөн разрядга чейин тегеректейт.

“Ондук бөлчөктөр” темасы математикада маанилүү орунга ээ. Сан түшүнүгү кеңейет.

Ондук бөлчөк бөлүмдөрү 10, 100, 1000 ж.б. бөлчөктөрүнүн жазылыш ыкмасы катары кадимки бөлчөктөрдүн жекече учуру катары пайда болгон. Ондук бөлчөктөр чоң практикалык мааниге ээ, анткени чен өлчөмдөрдүн метрикалык системасы менен тыгыз байланышкан.

Ондук бөлчөк түшүнүгү киргизилет, ондук жана кадимки бөлчөктөрдүн байланышы жөнүндө алгачкы түшүнүктөр берилет, бөлчөктү кадимки бөлчөккө айландыруу критерийлери каралат. Ондук бөлчөктөрдү окуу жана жазуу көндүмдөрүнүн калыптанышына көп көңүл бурулат, алардын чен өлчөмдөрдүн метрикалык системасы менен байланышы ачып берилет. Бөлчөктөрдү салыштыруу жөнүндө суроо кадимки бөлчөктөрдүн негизги касиеттери менен ажырагыс байланышта каралат. Аны колдонуу нөлдү оң жагына улап жазып же алып таштап жазуу мүмкүнчүлүгүнөн турган ондук бөлчөктөрдүн маанилүү касиетин орнотууга мүмкүндүк берет. Бул суроону жеткиликтүү жана кызыктуу болууга координаталык шооланы колдонуу шарт түзөт.

Ондук бөлчөктөрдү кошуу жана кемитүү натуралдык сандарды кошуу жана кемитүүгө аналогиялуу берилет. Бул операцияларды окуучулар аткаруу тажрыйбасы ондук бөлчөктөрдү кошуу жана кемитүү эрежелерин оңой формулировкалоого мүмкүндүк берет.

Ондук бөлчөктөрдү кошуу жана кемитүүнү окутууда тексттик маселелер, “дарыя боюнча кыймыл” маселелери, берилгендери ондук бөлчөктөр болгон теңдемелерди чыгаруу ээлейт.

Сандарды тегеректөө жөнүндө маселе “сандын жакындаштырылган мааниси” түшүнүгү аркылуу каралат.

Математиканы окутуу процессинде өз алдынча иштерди уюштуруу жана жүргүзүү жөндөмдүүлүктөрү, көндүмдөрү калыптанышы үчүн төмөндөгүдөй талаптарга жооп бериши керек:

1-талап. өз алдынча иштөө үчүн тапшырмалар максималдуу дифференцирленген жана көп деңгээлдүү болушу керек.

Дифференцирленген тапшырмалар колдонулган өз алдынча иш анын мазмунунан жана дидактикалык максатынан көз-каранды түрдө сабактын башталышында, ортосунда жана акырында берилет. Окуу процессинде дифференцирленген тапшырмалар колдонулган өз алдынча иш менен коллективдик ишти айкалыштаруунун ар кандай түрлөрү бар.

“Ондук бөлчөктөр” темасы боюнча дифференцирленген тапшырмалардын түрлөрүн карап көрөлү:

- Чыгарылышты тандоо тапшырмалары;
- Алгоритмдик кадамдары менен берилген тапшырмалар;
- Тиешелүү көрсөтмө жана нускамалары менен берилген тапшырмалар;
- Аткаруу үлгүсү менен берилген тапшырмалар;

- Кандайдыр бир бөлүгү аткарылган тапшырмалар;
- Кошумча конкреттештерүүсү менен тапшырмалар;
- Кошумча суроолору менен берилген тапшырмалар;

“Ондук бөлчөктөр” темасы боюнча өз алдынча иштөө үчүн тапшырмаларга коюлган **2-талап**. Кээ бир тапшырмалар алгоритмдик кадамдар менен сунушталууга тийиш. Анткени, окуучу мазмуну алгоритмдик кадамдарды түшүндүргөн элементардык амалдарды аткарганды жакшы билсе гана, алгоритмдик сунуштама катаны жокко чыгарууга көмөктөшөт.

Алгоритмдик кадамдар амалдарды стандартташтырылган ыкмасын окутууда кеңири пайдаланылат.

“Ондук бөлчөктөрдү кошуу жана кемитүү” темасын окутууда өз алдынча иштөө үчүн алгоритмдик кадамдар менен берилген тапшырманы карайлы:

1. кошууну аткаргыла (үтүрдөн кийин белгилерди теңдеп, натуралдык сандарды кошкондой, кошуу амалын аткаргыла): $8,5+1,9454$.
2. Катердин өздүк ылдамдыгы $15,2$ км/саат, дарыянын агымынын ылдамдыгы $3,8$ км/саат. Катердин ылдамдыгын тапкыла:
 - a. дарыянын агымы боюнча (агым боюнча ылдамдыкты табуу үчүн, катердин ылдамдыгы менен агымдын ылдамдыгынын суммасын табуу керек);
 - b. дарыянын агымына каршы (агымга каршы ылдамдыкты табуу үчүн, катердин ылдамдыгы менен агымдын ылдамдыгынын айырмасын табуу керек).
3. Туянтманын маанисин тапкыла (үтүрдөн кийин белгилерди теңдеп, натуралдык сандарды кошкондой кошкула):

a. $6,33 + 3,8$	b. $8,5 + 5,88$	c. $18,39 + 5,3$	d. $54 + 8,6$	e. $32,3 + 6,487$
-----------------	-----------------	------------------	---------------	-------------------
4. тракторчулардын үч бригадасы $4586,32$ га жер айдашты. Биринчи бригада $1483,32$ га, ал эми үчүнчү бригада – биринчи бригадага караганда $473,32$ га аз жер айдашты. Экинчи бригада канча гектар жер айдашты?
 - a) үчүнчү бригада канча га жер айдаганын тапкыла;
 - b) жалпы айдалган жердин аянтынан биринчи жана экинчи бригадалар айдаган жердин аянттарын кемиткиле.

3-талап: тиешелүү көрсөтмөлөрдү, нускамаларды колдонуу менен аткарылуучу өз алдынча иштөө тапшырмаларын сунуштоо керек.

Жаңы материалды үйрөнгөндөн кийинки биринчи сабактарда мисалдарды чыгарууда иштин борбордук звеносуна көңүл бурууну активдештирүү максатында, кеңеш, үлгүлөр менен берилген өз алдынча иштерди сунуштоо максаттуу.

Мисалы: тик бурчтуктун жактары x см жана y см. Анын периметрин тапкыла жана алынган жыйынтыкты жакынкы бүтүн санга чейин тегеректегиле.

Үлгү: $x = 3,128$; $y = 3,147$ берилсин.

$$P = 2x + 2y = 2(x + y), P = (3,128 + 3,147) \cdot 2 = 6,275 \cdot 2 = 12,55 \approx 13.$$

Үлгүгө таянып тапшырманы аткаргыла: $x = 4,243$, $y = 2,452$

4-талап – окуучулардын өз алдынча иштеринде түрдүү формалардын жана ыкмалардын колдонулушу, б.а. тест, математикалык диктант ж.б.

Мисалы:

1. Кошууну аткаргыла: $0,27 + 2$

a. $2,27$ б. $0,37$ в. $0,29$

2. Кемитүүнү аткаргыла: $1 - 0,53$

a. $0,53$ б. $0,47$ в. $1,47$

3. $x + 4,75 = 7,8$ теңдемесин туура барабардыкка айландырган белгисиз санды тапкыла.

a. $3,25$ б. $3,15$ в. $11,55$

“Ондук бөлчөктөр” темасын окутуу процессинде окуучулардын өз алдынча иштөө көндүмдөрүн калыптандырууга багытталган тапшырмаларды даярдоо үчүн коюлган

талаптар – чыгармачыл инсандын таанып-билүү активдүүлүк, өз алдынчалуулук сапаттарын өнүктүрүүгө көмөктөшөт. Анализ, синтез, салыштыруу сыяктуу психикалык операцияларды калыптанышына жана андан ары өнүгүшүнө шарт түзөт.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бекбоев И.Б., Тимофеев А. Математиканы окутууда окуучулардын өз алдынча иштөө ыктарына машыктыруу. –Ф.: “Мектеп”, -1965.
2. Самсалиева К.О. Математика сабагында окуучулардын өз алдынча иштерин уюштуруу. КАО. 113-1176.
3. Пидкасистый П.И. Самостоятельная деятельность учащихся.-М:Педагогика,-1972-184с
4. Кыдыралиев С.К., Урдавлетова Г.М., Дайырбекова Г.М. Математика. 5-класс.
5. Математика Жалпы билим берүүчү уюмдар үчүн программа V-IX класстар-Б.-2018-316
6. Математика. Жалпы билим берүү уюмдарынын V-IX класстар үчүн предметтик стандарт. –Б. -2018. –356.
7. Есипов Б.П. Самостоятельная работа учащихся на уроке [текст] / Б.П.Есипов. –М.: просвещение, 1961. –203с.
8. Пидкасистый П.И. Педагогика [текст] / П.И. Пидкасистый. –М.: Педагогическое общество России, 2006. –332с.
9. Депман И.Я. и др. За страницами учебника математики «Просвещение». -1989.
10. Выготский, Л.С. Психология [Текст] /Л.С.Выготский.-М.:ЭКСМО - Пресс,2000.-108 с.

* * *

УДК 37.091.33

МАТЕМАТИКА БОЮНЧА КЛАССТАН ТЫШКАРКЫ ИШТЕРДИ УЮШТУРУУ КӨЙГӨЙЛӨРҮНӨ ТЕОРИЯЛЫК КӨЗ-КАРАШ

*Ураимхалилова А. – п.и.к., доцент
Эргешалы кызы Нураида. – магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад
шаары, КР*

Аннотация: Азыркы мектептин негизги милдеттеринин бири – окуучулардын жөндөмдүүлүктөрүн толук көрсөтүүгө, демилгелүүлүгүн өнүктүрүүгө жардам берүү, көз карандысыздык, чыгармачылык деңгээлге жеткирүү болуп саналат. Мектеп окуучуларынын математикалык кызыгууларын жана аларды мектеп практикасынын шарттарында калыптандыруу жана өнүктүрүү абдан маанилүү көйгөйлөрдөн болуп саналат. Андыктан, бул макалада ал көйгөйдү чечүүгө негизги каражат болуп эсептелген – класстан тышкаркы иштерди уюштуруу максаттары, типтери каралды. Айрым түрлөрүнүн уюштурулуу көйгөйлөрү, өзгөчөлүктөрү камтылды, аларга карата аныктоочу талаптар аталды.

Ачкыч сөздөр: класстан тышкаркы иштер, математикалык ийримдер, математикалык кечелер, математикалык экскурсиялар, коллективизм.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПРОБЛЕМАМ ОРГАНИЗАЦИИ ВНЕКЛАССНЫХ ЗАНЯТИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ

*Ураимхалилова А. – к.п.н., доцент
Эргешалы кызы Нураида. – магистрант
ЖАГУ им. Б. Осмонова, г. Джалал-Абад, КР*

Аннотация: Одна из главных задач современной школы - помочь ученикам в полной мере проявить свои способности, развить инициативу, самостоятельность и творческие способности. Развитие математических интересов школьников и их формирование в

контексте школьной практики является важнейшей проблемой. Поэтому в данной статье рассматриваются типы и цели организации внеклассных занятий, которые являются основными средствами решения данной проблемы. Внесены организационные проблемы и особенности некоторых видов, а также названы определяющие требования.

Ключевые слова: внеклассные занятия, математические кружки, математические вечера, математические экскурсии, коллективизм.

THEORETICAL APPROACH TO THE PROBLEMS OF ORGANIZATION OF OUT-OF-CLASS WORKES IN MATHEMATICS

Uraimkhalilova A. – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Ergeshaly kyzy Nuraida. – undergraduate

JASU named after B. Osmonova, Jalal-Abad, KR

Annotation: One of the main tasks of a modern school is to help pupil fully demonstrate their abilities, develop initiative, independence and creativity. The development of the mathematical interests of schoolchildren and their formation in the context of school practice is a major problem. Therefore, this article discusses the types and purposes of organizing extracurricular activities, which are the main means of solving this problem. Organizational problems and features of some types are introduced, and defining requirements are named.

Key words: out-of-class workes, math circles, math evenings, math excursions, collectivism.

"Сабактан башка сонун нерсе бар жерде – сонун, сонун сабактар бар, ал жерде ар кандай окуучулардын класстан тышкары өнүгүү формалары бар», - деп улуу педагог В.А.Сухомлинскийдин класстан тышкары иштердин ордунун баалуулугун айткан цитата көңүл бурдурбай койбойт.

Класстан тышкары иштер – мектептин окуу-тарбия иштеринин курамдык бөлүгү, окуучулардын эс алуусун уюштуруунун формаларынын бири. Окуучуларды турмушка даярдоо жана ар тараптан өнүгүүсү үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөрдү берет.

Класстан тышкары иштин сабактан айырмачылыгы болуп, окуучулардын өз каалоосу менен катышуусу эсептелет. Анын формасы жана мазмуну жергиликтүү шарттардан, окуучулардын каалоосунан көз-каранды экендиги талашсыз.

Класстан тышкары иштердин дидактикалык потенциалы Б.Е.Вейц, Н.Я.Виленкин, Г.В.Дорофеев, А.И.Маркушевич, А.Г.Мордкович, Л.М.Фридман, С.И.Шварцбург сыяктуу математиктердин изилдөөлөрүндө аныкталган.

Математика боюнча класстан тышкары иштердин мазмуну, салттуу формалары, методдор Г.Д.Балк, В.А.Гусев, В.С.Павлович, А.И.Орловдордун эмгектеринде мүнөздөлгөн.

Класстан тышкары иштерди пландаштырууда жана өткөрүүдө төмөндөгүдөй максаттар коюлат:

- Программалык материалдарды тереңдетүү;
- Окуучуларды программага кирбеген айрым теориялык материалдар менен тааныштыруу;
- Окуучулардын логикалык ойлоосун өстүрүү менен өз алдынча пикир жүргүзө билүүсүнө жетишүү;
- Окуучуларды математика предметине кызыктыруу, сөз байлыгын өстүрүү, реферат, докладдарды жазууга үйрөтүү;
- Окуучуларды өз алдынча кошумча адабияттар менен иштөөгө үйрөтүү ж.б. [1, 5-6].

Окуучулардын класстан тышкары иштеринин формалары өзгөчө категорияны берет. Алар математикалык ийримдер, олимпиада, конкурс ж.б. окуучулардын бардык иши каалоочулардан башталып иштейт, окуучулардын курамы алардын окуган классы, курагы

боюнча бир тектүү эмес. Аларды чакырылган адистер же математик мугалимдер жетектейт. Класстан тышкаркы иштердин формасы терең билим берүүчүлүк жана тарбия берүүчүлүк мааниге ээ, алар түрдүүчө болушат жана мугалимден эрудицияны, чыгармачыл мамилени талап кылышат [3, 218].

Класстан тышкаркы иштер окуучуларга да, мугалимге да эбегейсиз пайда келтирет. Мугалим класстан тышкаркы ишти ийгиликтүү жүргүзүүсү үчүн дайыма өзүнүн билимин кеңейтип, изденүүгө аракет жасоосу керек. Ал анын сапатына оң таасирин тийгизет.

Математика боюнча класстан тышкаркы иш – сөзсүз түрдө эмес мугалим менен бирдикте системалуу түрдө уюштурулган сабакты айтабыз. Математиканы окутуунун теориясы менен методикасында класстан тышкаркы ишти 2 типке бөлөт:

- 1) Программалык материалдан артта калган окуучулар менен кошумча класстан тышкаркы сабак өтүү. Негизги максаты: окуучулардын математика сабагынан жетишүүсүн камсыздоону көздөйт.
- 2) Математикага жан дили менен берилген окуучулар үчүн уюштурулат. Биз окуучуларга олимпиадага катышууга даярдоону, ошондой эле математикадагы кызыктуу көнүгүүлөр менен иштөөнү шарттайт [3, 114]

Математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштурууда төмөндөгү формаларды колдонсо болот: математикалык кечелер, ийримдер, математикалык олимпиадалар, жаш математиктер коому, математикалык экскурсиялар, математика жумалыгы, илимий математикалык адабияттарды окуу, оюндар, викториналар, мектепте математикалык конференцияларды уюштуруу, ар кандай математикалык моделдерди жасатуу жана дубал газеталар кирет [2, 114-115].

Математикалык ийримдер

Ийримди уюштурууда, мугалим окуучулардын арасынан математикага кызыккан балдарды чогултуп, ийримдин максаты менен тааныштырып, ийримдин жүрүшүндө эмне иш менен алектеништерин билдириши керек, ошону менен ийрим жаралат. Ийрим иштеп жаткан учурда мүмкүн болушунча, аларга үйдө да азыраак өлчөмдө кызыктуу тапшырмаларды аткарууга мүмкүндүк берүү керек.

Эң алгач, ийримдин биринчи сабагын өтүүдө уюштуруу маселелери (ийримдин старостасын дайындоо, ийримдин дубал газетасын жасалгалоого редколлегия мүчөлөрүн дайындоо, ийримдин уставын кабыл алуу, ийримдин мүчөлөрүнүн укуктарын жана милдеттерин аныктоо, ийримдин планын бекитүү, докладдарды бөлүштүрүү) жана кызыктуу маселелерди чыгаруу.

Ийримдин ишинин жүрүшүндө фокус, оюн, софизмдерди сунуштабашы керек, анткени ийримге зыян келтирилиши мүмкүн. Себеби ийримдин катышуучуларында математикалык ийрим жөнүндө түшүнүк кызыктуу математика ийриминдей жалган сезим пайда болуп калышы абзел [5, 8-9].

Математикалык ийримди уюштуруунун өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

- 1) Ийримдин өнүгүшүнүн айкындыгы. Биринчи сабакта 5-7минутада окуучуларга кыскача ийримдин өнүгүшү боюнча мүнөздөмө берип, ийримден эмнени алыша тургандыгын, кандай суроолорго жооп беришеерин айтып берүүсү керек.
- 2) Кийинки сабактарга караганда негизги тема жеңилереек болушу керек. Ар бир сабактын материалы – ал биринчиби же биринчи эмеспи окуучуларга жетишеерлик кызыктуу жана жеткиликтүү болушу керек. Ийримдин биринчи сабагына келген окуучулардын каалоосу жана өнүгүүсүн эске алып, кийинкиге караганда бир аз жеткиликтүү теманы тандоо керек.
- 3) Биринчи сабакты мугалим өзү өтөт. Эгер окуучулар ийримдик иш менен анча тааныш болбосо, бул өтө маанилүү болуп саналат. Окуучулар ийримдин сабактарында кантип чыгып сүйлөө керектиги жөнүндө үлгү алышат.

- 4) Биринчи сабактан баштап ийримдин журналы чыгат. Биринчи сабактын аягында окуучулар менен жакынкы ийримдин сабагын, анын темасын, ошол сабакта чыгып сүйлөөгө катыша турган окуучулар жөнүндө макулдашуу керек. Ошондой эле ийримдин журналына басылып чыга турган материалдарды да кеңешип алуу керек. Натыйжада ийримде окуучулар алектенген иштер боюнча колдонмо даяр болот.

Математикалык экскурсиялар

Класстан тышкаркы иштердин кийинки түрү математикалык экскурсиялар.

Математикалык экскурсиялар – кызыктуу, бирок класстан тышкаркы иштердин салыштырмалуу аз колдонулган формасы. Аларды бир гана жергиликтүү геодезиялык иштерге келтирилет деп ойлоого болбойт. Экскурсия учурунда мектепте окутулган түрдүү геометриялык фигурлар кайсы жерде кездешкендигин жана колдонулганын, эл чарбачылыгынын түрдүү областтарында математиканын колдонулуштары менен таанышышат. Экскурсияда окуучулар өздөрү билген формулаларды бул же тигил геометриялык чоңдуктарды (узундук, аянт, көлөм) эсептөө үчүн колдонуу учурларына кездешеерин көрөт. Жакшы пландалган экскурсиялар окуучуларды ар бир кадамда математикага туш келүүгө, математика бардык жерде бар экендигине ынанууга, ал адам баласы үчүн зарыл экендигине ишенимдүүлүгүн бекемдейт. Окуучуларда бул мредметке кызыгуу жогорулайт [5, 80].

Экскурсияга даярдык кыйла эчак убакыт мурда башталат. Алдын-ала мугалим тиешелүү аймакка чыга турган аймак боюнча консультация алып, техникалык коопсуздуктарды эске алууга даярдык жүргүзүүгө тийиш, мисалы: темир жол курулушуна же тейлөөгө экскурсияга чыгуунун алдында атайын адабияттар менен таанышыш керек. Андан соң экскурсия мезгилинде карала турган суроолордун тизмесин түзүү керек. Экскурсия өтүү үчүн темир жолдун тилкеси алдын-ала тандалып, өлчөнүүчү инструменттер, зарыл болгон көрсөтмө куралдар даярдалышы керек. Экскурсиялар паркта, токойдо, дарыянын боюнда, айыл чарбасында, курулушта, үйлөрдө, көпүрөдө, картографиялык бюродо, өндүрүштө ж.б. жүргүзүлөт.

Математикалык кечелер

Класстан тышкаркы ишти уюштурууда математикалык кечелер өзгөчө орунга ээ.

Математикалык кечелерди параллель класстардагы окуучулар үчүн өткөрүү ыңгайлуу. Кээде математикалык кечелер 8-9-класстар жана 5-7-класстардын окуучулары үчүн жүргүзүлөт. Шаарларда мектептер ортосунда математикалык кече өткөрүүгө да болот.

Математикалык кечеге даярдануу – аябай талыкпай жасай турган иш. Ошол себептен жаңы иш жолун баштап жаткан мугалим бир жылда бир эле кечени өткөрүүгө багыт алса болот.

Кечеге даярдыкты кече өткөрүлө турган күндөн бир жарым-эки ай мурда көрө башташ керек. Даярдык иштерин жетектөө үчүн математика мугалиминен жана бир нече (4-5) окуучулардан турган комиссия дайындалат. Башка окуучулар менен кеңешип, мүмкүнчүлүктөрдү таразалап, кеченин планын түзүп, катышуучулардын макулдугу менен жооптуулар дайындалат. Комиссия бардык даярдык иштери соңуна чыгышы үчүн акыркы мөөнөттү дайындайт. Ар бир катышуучунун даярдыгынын сапатын көзөмөлдөө керек болот.

Мүмкүн болушунча кечеге даярданып жатканда, окуучулардын өз алдынчалуулугун жана демилгелүүлүгүн байкоо максатында өздүк ишмердүүлүк үчүн максималдык мүмкүнчүлүк берүү керек.

Кеченин негизги максаты – окуучулардын математикага болгон кызыгуусун жогорулатуу болгондуктан, анын уюштурулушуна окуучулардын мүмкүн болушунча көбүн тартууга аракет жасоо керек. Эгер окуучуга программанын кандайдыр бир номерин даярдоо тапшырылган болсо, анда анын кечеге болгон кызыгуусу кыйла артат.

Математикалык кече болооруна бир нече күн калганда кеченин өткөрүлүү орду, мөөнөтү жана анын программасы жөнүндө кулактандыруу илинүүгө тийиш. Айрым учурда ребус катары даярдаса да болот. Кечеге башка жанаша жайгашкан мектептердин ошол курактагы окуучулары көрүүчү катары чакырылгандыгы жакшы. Чакыруу барактары мүмкүн болушунча кооздолуп жасалганы жакшы.

Кеченин узактыгы көбүнчө эки-үч саатка созулат. Кече үчүн атайын математикалык дубал газета даярдалышы керек. Кеченин темасына байланыштуу китептердин, макалалардын көргөзмөсүн уюштуруу максаттуу.

Кече өткөрүлүп жаткан залды атактуу математиктердин портреттери менен, математикалык мазмундагы плакаттар менен, ошондой эле софизмдер, геометриялык иллюзиялар, маселелер (мисалы: олимпиадага даярдоочу маселелер, логикалык маселелер, математикалык ребустар) менен кооздоп, жасалгалоо керек [5, 108-109].

Класстан тышкаркы иштер мектептин алдына коюлган тарбиялык маселелерди чечүү үчүн чоң мүмкүнчүлүк жаратат, алар: эрктүүлүк, туруктуулук, демилге көтөрүүчүлүк, акылдуулук. Ийримге катышуу, математикалык кечелерге даярдоо жана башка окуучуларды тарбиялоодо биргелешип иштөөнүн түрлөрү окуучуларды коллективизм сезимин тарбиялоого шарт түзөт.

Класстан тышкаркы иштердин маанисин анын мүмкүнчүлүктөрү, максаттары, мазмуну, формалары аркылуу карап чыгып, төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрүн аныктоого болот:

1. Окутуунун жүрүшүндө ишке ашкан, тарбиялык таасир менен биргеликте уюштурулган класстан тышкаркы иштер баланын жеке сапаттарын калыптандырат, балдардын ишинин ар кандай түрлөрүнүн жыйындысы болуп саналат.

2. Убакыт боюнча чектелгенбеген. Класстан тышкаркы иштер, биринчиден, чоң-кичине иштердин жыйындысы болуп саналат, анын натыйжасы өз убагында кечиктирилип, мугалим тарабынан дайыма эле көзөмөлдөнө бербейт.

3. Талап-тартиптин жоктугу. Мугалим сабак өтүүгө караганда, класстан тышкаркы иштердин мазмунун, формаларын, каражаттарын, ыкмаларын тандоодо көбүрөөк эркиндикке ээ десек болот. Бир чети, бул алардын өздөрүнүн көз-караштарына жана ишенимдерине ылайык иш-аракет жасоого мүмкүнчүлүк жаратат. Экинчиден, мугалимдин тандоого болгон жеке жоопкерчилиги күчөйт. Ошондой эле, тартиптин жоктугу мугалимдин демилге көтөрүүсүн талап кылат.

4. Класстан тышкаркы иштердин натыйжасына көзөмөлдүн жоктугу. Сабактын милдеттүү элементи болгон – окуучулардын окуу материалын өздөштүрүү процессине текшерүү болсо, класстан тышкаркы иштерде мындай көзөмөл болбойт. Ал кечиктирилген натыйжаларга байланыштуу болушу мүмкүн эмес. Иштин натыйжалары эмпирикалык түрдө ар кандай кырдаалдарда окуучуларга жүргүзүлгөн байкоолор аркылуу аныкталат. Бул иштин жыйынтыгына атайын каражаттардын жардамы менен мектеп психологу объективдүү баа бере алат.

5. Жалпы жыйынтыктар, жеке сапаттардын өнүгүү деңгээли бааланат. Белгилүү бир форманын эффективдүүлүгүн аныктоо өтө кыйын жана айрым учурда мүмкүн эмес. Бул өзгөчөлүк мугалимге төмөнкүдөй артыкчылыктарды берет: натыйжаларды баалоо менен байланышкан окуучуларда стресстин жоктугу жана формалдуу эмес баарлашуунун табигый абалы.

6. Класстан тышкаркы иштер тыныгуу убагында, сабактан кийин, майрам, дем алыш, каникул күндөрү, башкача айтканда сабактан тышкаркы сааттарда жүргүзүлөт.

7. Класстан тышкаркы иштер ата-энелердин жана башка улуулардын социалдык тажрыйбасын тартуу үчүн кеңири мүмкүнчүлүктөргө ээ.

Класстан тышкаркы иштердин өзгөчөлүктөрүнө таянып, ага карата аныктоочу талаптарды атасак:

1. Класстан тышкаркы иштерди уюштурууда жана өткөрүүдө максат коюу милдеттүү болуп эсептелет. Максат коюлбаса, формализмди пайда кылып, мугалим менен окуучулардын ортосундагы мамиле бузулуп, жыйынтыгында тарбиянын эффективдүүлүгү нөлгө же терс натыйжаларга алып келет.
2. Класстан тышкаркы иштин башталышынын алдында, күтүлүүчү натыйжаларды аныктап алуу керек. Бул жалпы максатка жетүүгө – баланын коомдук тажрыйбаны өздөштүрүүсүнө жана позитивдүү баалуулуктар системасын калыптандырууга көмөктөшө тургандай тапшырмаларды түзүүгө көмөк түзөт.
3. Класстан тышкаркы иштерде ар бир баланын оптимисттик мамиленин болушу зарыл жана ага таянуу керек. Иштин жыйынтыгы кечиктирилгендиктен, мугалимде ар дайым оң жалпы жыйынтыкка жетүү мүмкүнчүлүгү бар. Бул бала мугалимдин жардамы менен өзүнө ишенип, мыкты болууну кааласа, ал мүмкүн болот.
4. Педагог-уюштуруучу жогорку инсандык сапаттарга ээ болушу керек. Класстан тышкаркы иштерде мугалимдин балдар менен болгон байланышынын ролу чоң, аны орнотуу мугалимдин айрым жеке сапаттарысыз ишке ашпайт. Класстан тышкаркы иштерде балдар мугалимди биринчи кезекте инсан катары баалап, жалганды, эки жүздүүлүктү, жасалмалуулукту эч качан кечирбейт.
5. Класстан тышкаркы иштерди уюштурууда мугалим тынымсыз чыгармачылык изденүүдө болуп, класстын учурдагы абалына ылайык берген жаңы формаларды таап, түзүшү керек. Мугалимдин чыгармачылыгы класстан тышкаркы иштерди эффективдүү уюштуруунун жана жүргүзүүнүн зарыл шарты болуп саналат.

Бул талаптар практикада ишке ашырылышы үчүн класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун ырааттуулугун аныктоо зарыл. Аталгандарды индивидуалдык жана массалык формадагы класстан тышкаркы иштерди уюштуруу үчүн да колдонсо болот.

Класстан тышкаркы иштердин түрлөрү айкалышып, окуучулардын таанып билүү ишмердүүлүгүнүн өнүгүүсүнө таасирин тийгизет: кабыл алуу, элестетүү, көңүл буруу, ой жүгүртүү, кеп, кыялдануу. Ал окуучулардын чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн калыптандырууга жардам берет, анын элементтери маселелерди чечүүнүн эң рационалдуу жолдорун тандоо процессинде, математикалык же логикалык тапкычтыкта, класстан тышкаркы иштерде топтук оюндарды өткөрүүдө көрүнөт. Кээ бир класстан тышкаркы иштер балдарга математиканын жашоодогу ролун тереңирээк түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Класстан тышкаркы иш-чаралар өнөктөштүккө жана өз ара жардамдашууга өбөлгө түзөт. Мындай иштердин натыйжасында, сезим маданияты тарбияланып, адилеттик, ар-намыс, милдет, жоопкерчилик сыяктуу интеллектуалдык сезимдер тарбияланат.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Мадраимов С.М., Арынбаев Э.К., Закиров Н.З. Математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу жана өткөрүү. Ош. -2010. -114б.
2. Биймурсаева Б.М., Ыдырысова Д.К. Математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштурууда колдонууга багытталган акыл көнүгүүлөрүнүн мүмкүнчүлүктөрү. Известия вузов Кыргызстана. -№5. –Б. 114-117.
3. Пидкасистый П.И. Педагогика [текст] / П.И. Пидкасистый. –М.: Педагогическое общество России, 2006. –332с.
4. Айзенберг М.И. Некоторые формы внеклассных работ по математике /М.И.Айзенберг, П.К.Петрушин // Математика в школе. -1985. -№5. –С. 54-55.
5. Балк М.Б., Балк Г.Д. Математика после уроков. –М. Просвещение. -1971. –С.464
6. В.А.Гусев, А.И.Орлов, А.Л.Розенталь. Внеклассная работа по математике в 6-8класссах. –М. Просвещение. -1984. – С.289.

* * *

УДК 37.091.33

ВИКТОРИНАГА КОЮЛГАН ТАЛАПТАРГА БЫЛАЙЫК МАТЕМАТИКА БОЮНЧА
МЕЛДЕШТЕРДИ УЮШТУРУУ

*Эргешалы кызы Н. – магистрант
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад шаары, КР*

Аннотация: Изилдөөнүн максаты - жалпы билим берүүчү мектепте математика боюнча класстан тышкары иштердин түрү болгон математикалык мелдештерди уюштуруунун жана өткөрүүнүн ыкмаларын өркүндөтүүнүн мүмкүнчүлүктөрүн аныктоо. Математикага кайдыгер окуучулар менен бирге бул предметти абдан жакшы көргөндөр да бар. Математика сабагынан алган билимине канааттанбай, сүйүктүү предмети жөнүндө көбүрөөк билгиси келип, анын жашоодо кандай колдонуларын билгиси келгендер, кызыктуу, татаал маселелерди чечүүнү каалашат. Класстан тышкары иштердин түрдүү формалары бул багытта эбегейсиз салым кошо алат, андыктан алардын арасында окуучулардын кызыгуусун жана каалоосун жараткан түрү математикалык мелдештер. Макалада математикалык мелдештерге викториналарды уюштуруу техникалары жана талаптары каралды. Натыйжада математикалык мелдештердин командалык жана жеке түрүнө карай уюштуруу талаптары аныкталды.

Ачкыч сөздөр: класстан тышкары иштер, математикалык олимпиада, регата, эстафета, викторина.

ОРГАНИЗАЦИЯ МАТЕМАТИЧЕСКИХ СОСТЯЗАНИЙ ПО МАТЕМАТИКЕ НА
ОСНОВЕ ТРЕБОВАНИЙ К ВИКТОРИНАМ

*Эргешалы кызы Нураида. -магистрант
ЖАГУ им. Б. Осмонова,
г. Джалал-Абад, КР*

Аннотация: Цель исследования - выявить возможности для улучшения организации и проведения математических состязаний, которые являются формой внеклассных занятий по математике в средних школах. Наряду с равнодушными к математике школьниками есть и любители этого предмета. Неудовлетворенные своими знаниями математики, хотят больше узнать о любимом предмете и о том, как использовать его в жизни, решать интересные и сложные задачи. Различные формы внеклассной деятельности могут внести огромный вклад в эту область, поэтому среди них есть математические состязания, которые вызывают интерес и желание учащихся. В статье рассматриваются приемы и требования к организации викторин на математических олимпиадах. В результате были определены требования к организации математических соревнований по командным и индивидуальным видам.

Ключевые слова: внеклассные занятия, математическая олимпиада, регата, эстафета, викторина.

ORGANIZATION OF MATHEMATICAL COMPETITIONS IN MATHEMATICS BASED ON
REQUIREMENTS FOR QUIZ

*Ergeshaly kyzy Nuraida. – undergraduate
JASU named after B. Osmonova,
Jalal-Abad, KR*

Annotation: The aim of the study is to identify opportunities for improving the organization and conduct of math competitions, which are a form of extracurricular mathematics in secondary schools. Along with schoolchildren who are indifferent to mathematics, there are also lovers of this subject. Dissatisfied with their knowledge of mathematics, they want to learn more about their

favorite subject and how to use it in life, to solve interesting and complex problems. Various forms of extracurricular activities can make a huge contribution to this area, which is why there are math challenges among them that arouse the interest and desire of pupils. The article discusses the techniques and requirements for the organization of quizzes at mathematical Olympiads. As a result, the requirements for the organization of mathematical competitions in team and individual types were determined.

Key words: *extracurricular activities, mathematical Olympiad, regatta, relay race, quiz.*

А.Эйнштейндин “Илимдердин ичинен Математика өзгөчө урмат менен колдонулат, анткени буга негиз болуп, башка илимдердин жоболору белгилүү даражага чейин талашка түшүп, аларды жаңы ачылыштар менен жокко чыгаруу коркунучта болгон учурда, анын жоболору туура жана талашсыз жалгыз жагдай кызмат кылгандыктан”, - деп айткан цитатасынын мазмунуна таянып,

1934-жылы Ленинград университетинде математик окутуучулардын (проф. Б.Н.Делоне, проф. Г.М.Фихтенгольц ж.б.) тобунун демилгеси менен окуучулардын математикалык олимпиадасы өткөрүлгөн. Бул демилге көптөгөн башка шаарлардагы математикалык жамааттарда колдоого ээ болгон. Кийинки 1935-жылы математикалык олимпиада Москвада өткөрүлгөн. Акыркы кездерде областтык, республикалык, эл аралык математикалык олимпиадалар өткөрүлүп келе жатат. Бул олимпиадалар башка өлкөлөр үчүн да үлгү боло алды [3, 121].

Математикалык мелдештер класстан тышкары иштердин кызыктуу турмушунун бири болуп окуучулардын билиминин сапатын өстүрүүгө багытталат. [2, 63].

Бүгүнкү билим берүү стандарттары билим, түшүнүү, колдонуу деңгээлинде гана ой жүгүртүүгө жөндөмдүү окуучуларды эмес, талдоо, баалоо, чыгармачылык деңгээлде ой жүгүртүүгө жөндөмдүү болгон, маалыматтык, социалдык-коммуникациялык жана өз алдынча көйгөйлөрдү уюштуруу жана чечүү жөндөмдүүлүгүнө ээ болгон окуучуларды тарбиялоо зарылдыгы экендигинде. Ушуга байланыштуу азыркы коомдо бул сапатка ээ болгон адамга муктаждык бар. Окуучулардын ар кандай математикалык турнирлерге катышуусу, аларга даярдануу боюнча туура уюштурулган иш-чаралар, математикалык олимпиадалардын атайын тандалып алынган формалары жана мазмуну алардын чыгармачылыкка чейинки активдүүлүгүн калыптандырууга, математикага болгон кызыгуусун олуттуу түрдө жогорулатууга, сокуучунун аталган 3 негизги компетенттүүлүгүн калыптандырууга көмөктөшөт.

Акыркы жылдары жеке жана командалык болуп бөлүнгөн көптөгөн ар кандай математикалык сынактар өткөрүлүүдө. Анын жеке түрлөрүнө төмөнкүлөр кирет: оозеки, жазуу жүзүндөгү олимпиадалар, математикалык экспресс; ал эми командалыкка - математикалык регата, математикалык күрөш, математикалык карусель жана башкалар кирет.

Алгач математикалык олимпиадаларга токтолсок.

Математикалык олимпиадаларды өткөрүү атайын жобого ылайык жүргүзүлөт:

➤ Олимпиаданын негизги максаттары жана милдеттери:

- Жөндөмдүү окуучуларга колдоо көрсөтүү менен өнүгүүсүнө шарт түзүү;
- жалпы билим берүү мектептердин окуучуларынын арасында түрдүү интеллектуалдык таймаштардын түрлөрүн өркүндөтүү, өзгөчө математика сабагына окуучулардын кызыгуусун арттыруу;
- жөндөмдүү окуучуларды илимий-изилдөө иштерине тартуу;
- окуучуларды өз деңгээлдерин баалоого жана терең билим алуу мүмкүнчүлүктөрүн тандап билүүгө үйрөтүү.
 - Катышуу тартиби;
 - Олимпиаданы уюштуруу тартиби

Олимпиада 3 баскыч менен жүргүзүлөт:

1. Бул баскыч республика боюнча бир күндө, бир убакытта башталып, райондун жалпы орто билим берүү уюмдарынын (мектептеринен, гимназияларынын, лицейлеринин) 6-класстарынын 7ден окуучу катышат. Олимпиаданын I-баскычынын өткөрүлүүчү жайы райондук/шаардык уюштуруу комитети тарабынан сынактын борборлору бекитилет;
2. Бул баскычта райондук/шаардык уюштуруу комитети тарабынан бекитилген сынактын борборлорунда өткөрүлгөн олимпиадаларда байгелүү орундарды ээлеген 10 окуучу катышат. II баскычтын өткөрүлүүчү жайлары көрсөтүлөт;
3. Республикалык жыйынтыктоочу баскыч: Жыйынтыктоочу баскычына катышууга II баскычтагы олимпиаданын байгелүү 1-2-3-4-5-орундарды ээлеген, беш окуучуну камтыган областтык командалары катышат.
 - Олимпиаданы өткөрүү тартиби;
 - Олимпиаданы жыйынтыктоо жана сыйлык тапшыруу
 - Олимпиаданы каржылоо [4].

Олимпиадалык тапшырмалар жана аларды Математикалык викториналар математикалык кечелерде, ийримдерде өткөрүлөт. Математикалык викториналардын суроолорунун саны жана татаалдыгы аларды өткөрүүнүн формаларынан көз-каранды болот. Математикалык кечелерде жеңил 8-10 суроолорду, ал эми математикалык ийримдерде 6-8 татаалыраак суроолорду сунуш кылууга болот. Математикалык викторинага тиешелүү материалдарды даярдоодо:

- 1) математика курсунун окулуп бүткөн бардык бөлүмдөрүн кайталоо;
- 2) белгилүү бир темаларды кайталоо максаттарын көздөгөн суроолорду сунуш кылуу зарыл [1, 75].

Математикалык мелдештердин эң жеңил уюштурулуучу формаларынын бири болуп математикалык викториналар эсептелет. Аларды математикалык кечелерде, математикага арналган жалпы мектептик кечелерде, айрым математикалык ийримдердин жолугушууларда колдонсо болот [3,126].

"Викторина" аталышы латындын "victoria" - жеңиш деген сөзүнөн келип чыккан. Викторина – математика же башка илимдер жаатындагы жеке адамдардын ортосундагы, командалардын ортосундагы мелдешти, мелдешти уюштуруунун формаларынын бири. Викториналарды уюштуруу математика боюнча класстан тышкары иштердин формаларынын бири болуп саналат. Викторина түрүндөгү сынак, эң мыкты математикти, эң ыкчам тапкычты, эң мыкты классты тандоого мүмкүндүк берет жана төмөнкүдөй ишке ашырылат: окуучулардын белгилүү бир курактык тобуна жеткиликтүү суроолордун, тапшырмалардын, мисалдардын системасы сунушталат. Балдар өз ыктыяры менен маселелерди, мисалдарды чыгарышат, суроолорго жооп беришет жана натыйжаларды оозеки же жазуу жүзүндө билдирүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушат. Тапшырмалардын натыйжаларынын сапатын текшерүү жана тиешелүү эсепке алуу мыкты математикти, же мыкты тапкычты же мыкты классты тандоого негиз болот. Викторинаны уюштуруу көп убакытты талап кылбайт. Ушунусу менен ал өзүнө мугалимдерди тартат. Класс ичинде викториналар өткөрүлүп, анда мыкты тапкычтар аныкталат же класстардын окуучуларынын ортосунда викторина өткөрүлүп, бири-бири менен жарышышат. Жогоруда айтылгандай эле, викторинага катышуу ыктыярдуу, бирок ар бир сынак мыкты тапкычтардын «копилкаларына» кошумча кошуп турат. Викториналар эң мыкты математиктер айырмаланган математика ийриминин ичинде, жаш математиктер клубунда да өткөрүлүп турса болот, анда параллелдүү класстардын командаларынын ортосунда мелдеш уюштурулат. Викториналар окуучулардын математикага болгон кызыгуусун арттыруу, математиканы сүйүүчүлөрдү аныктоо, андан соң математика ийримдерине тартуу, алардын жөндөмдүүлүктөрүн көрсөтүү максатында өткөрүлөт.

Викторинаны уюштуруу техникасы. Каалоочулардын баары викторинага катышууга болот. Катышуучулардын санынан көз-каранды түрдө түрдүүчө уюштурулат.

1 – форма. Ар бир суроо же тапшырма мугалим же викторинаны өткөрүп жаткан окуучу тарабынан окулат. Жоопту берүү үчүн бир нече минут убакыт берилет. Биринчи кол көтөргөн окуучу жооп берет. Эгер жооп толук болбосо, анда викторинанын башка катышуучусуна жоопту айтуу мүмкүнчүлүгү берилет. Толук жооп үчүн эки упай, толук эмес, бирок канааттандырылгыч жоопко 1 упай берилет. Эң көп упайга ээ болгон окуучулар (2ден 4 кө чейин) жеңүүчү деп табылышат. Айрым суроолор окулуп, кээ бирлеринин кыскача шарты доскада жазылышы мүмкүн. Эгер викторинанын катышуучуларынын саны азыраак (50-60 окуучу) болсо, анда ушундайча өткөрүү ыңгайлуу. Эгер катышуучулардын саны көбүрөөк болсо (100-200 окуучу), анда викторинаны уюштуруунун башка формасын колдонуу керек.

2 - форма. Доскада же башка-башка плакаттарда же өзүнчө таратылуучу баратарда алдынала суроолор жана тапшырмалар жазылып турат. Ар бир окуучуга жоопторду же чыгарылышын, ошондой эле өзүнүн фамилиясын, атын, классын жазууга барак таратылып берилет. Ал баракты викторинанын жюриине берет. Викторинанын башталышынан кандайдыр бир убакыт өткөндөн кийини (мисалы 30 минут) катышуучулардын барагын кабыл алуу токтотулат. Жюри чыгарылыштарды текшерип, викторинанын жеңүүчүлөрүн аныктайт. Жеңүүчүлөргө белектер (көбүнчө математика боюнча китептер) берилет.

Викториналык типтеги жеңил маселелерди чыгаруу жөндөмдүүлүгү татаал маселелерди чыгара алаарын күбөлөндүрбөйт. Викторинаны олимпиадага айландырбоо керек. Олимпиада – мелдештин жоопкерчиликтүүрөөк формасы. Викторинанын узактыгы – 25-30 минутадан көп эмес. Викториналарды уюштурууга коюлган талаптар төмөнкүлөр:

- Викторинанын кандай шарттарда жана окуучулардын кандай курамында өткөрүлдүгүнө байланыштуу тапшырмалардын мазмуну жана саны аныкталат. Эгерде викторина класста же жаш математиктер клубунда өткөрүлсө, оозеки жооп берүүсү гана талап кылынуучу 8-10 жөнөкөй суроолор берилет. Алардын арасында кызыктуу мүнөздөгү суроолор болушу мүмкүн. Бул суроолор жана тапшырмалар алдын ала даярдалышы керек.

- Викторинаны өткөрүүдө класста катышуучулардын алдында алып баруучунун ролун мугалим аткарат, ал эми клубда алып баруучу катары эки адам (эки мектеп окуучусу же мугалим жардамчысы менен) аткарышат. Алып баруучулар кезектешип окуучуларга тиешелүү суроолорду беришет. Алып баруучулардын бири тапшырманы окуп жатканда, экинчиси катышкандардын кайсынысы биринчи жооп берүү үчүн кол көтөргөнүн байкап турат. Алып баруучулар чечимди угуп, жооптун сапаты боюнча корутундулайт. Жооп берген окуучу жылдызча же желек белгисин алат. Викторинанын бардык суроолоруна жооп алгандан кийин командалардын же жалгыздан окуучулардын алган упайларын эсептейт жана жеңүүчүлөрдү белгилейт.

- Көбүнчө, викторина белгилүү мөөнөткө (мисалы, бир жума) бир нече суроолор сунушталып, математика боюнча тапшырмалар (6-8) берилип өткөрүлөт. Ал суроолор жана тапшырмалар окуучуларды өзүнө кооз чакыруу менен кайрылуу аркылуу кооздолгон дубал газетасы аркылуу сунушталат. Балдар ал жуманын ичиндеги сунуш кылынган тапшырмаларды жазуу жүзүндө аткарышып, аты-жөнүн, классты көрсөтүшүп, тиешелүү дубал газетага же викторина жазылган плакатка чапталган чөнтөкчөгө салышат. Бул учурда викторинанын демилгечиси болуп математикалык ийрим же жаш математиктердин клубунун штабы эсептелет.

- Викторинада окуучулардын саны көп болушу үчүн түрдүү татаалдыктагы суроолор болушу керек. Ар бир тапшырманын жообу, викторинанын суроосу анык сандагы упайлар менен бааланышы керек.

- Эң мыкты математиктерди аныктоо үчүн викторина айрым учурларда параллелдүү класстардын ортосунда мелдеш катары үч турда өткөрүлөт. Алгачкы эки раунд адаттагыдай

болуп саналат, натыйжалары тиешелүү түрдө салыштырылуучу параллель класстар үчүн бирдей татаалдыктагы математика боюнча кадимки текшерүү иштер берилет. Алар чечүүчү турга даярдык катары кызмат кылат, викторинанын катышуучуларына адегенде эки милдеттүү тапшырмалар берилет. Аларды чыгаргандан кийин, жогорку татаалдыктагы тапшырмалар берилет. Үч раунддан кийин жыйынтык чыгарылат.

- Викторина өткөрүлүүчү максаттардын негизинде материал түрдүүчө тандалат. Викторина төмөнкүлөрдү камтышы мүмкүн:

- а) белгилүү бир теманы кайталоо боюнча тапшырмалар;
- б) бардык өтүлгөн темалардын негизги бөлүмдөрүн кайталоо үчүн тапшырмалар;
- в) өтүлгөн темалардын негизги бөлүмдөрүнө оюн-зоок элементтерин киргизүү менен алынган тапшырмалар;

Көбүнчө, викториналар кызыктуу элементтер менен жалпы мүнөздө болот.

Викторинанын мазмуну: викторина үчүн суроолор жеңил түшүндүрүлгөн, ойдо аткарганга ылайыктуу, көлөмдүү эмес, көп тиркемелерди талап кылбаган болушу керек. Сабакта аткарылган типтүү маселелер викторина үчүн кызыксыз. Маселелерден сырткары, викторинага математиканын тарыхы жөнүндө суроолорду кошууга болот. Ошондой суроолорду келтирсек: 1. Эки улуу советтик математиктерди атагыла. Алар жөнүндө эмне билесиңер? 2. ... деген эмне (мисалы, номограмма, циклоида, планиметр)? 3. Төмөнкү фразаны формулировкалаганда кайсы сөздү алып койсо болот? (мисалы: “эгер а,в,с кесиндилеринин ар бири, калган экөөсүнүн суммасынан кичине, бирок айырмасынан чоң болсо, анда а,в,с жактуу үч бурчтук түзүүгө болобу?”) 4. $a - |a|$ айырмасы эмнеге барабар? 5. Беш бурчтуктун жактары 1м, 2м, 4м, 8м, 16м болушу мүмкүнбү? Жалпы билим берүүчү мектепте математика боюнча класстан тышкаркы иш-чараларды уюштуруунун жана өткөрүүнүн натыйжалуулугу билим берүү процессин модернизациялоо шартында жогорулайт, качан гана класстан тышкаркы иш-чаралар максаттуу уюштурулса, коюлган талаптарга шайкеш негизделген тапшырма-суроолор менен коштолсо, андан сырткары жогоруда аталган тапшырмаларды азаманбап технологияларга негиздеп, тагыраак айтканда мультимедиялык каражаттарды даярдоо менен класстан тышкаркы иштерди ийгиликтүү ашырууга болот. Жалпы билим берүүчү мектепте математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруунун жана өткөрүүнүн салттуу ыкмалары менен маалыматтык коммуникациялык каражаттарды колдонуу мүмкүнчүлүктөрүн гармониялуу айкалыштыруу, класстан тышкаркы иштердин дидактикалык максаттарынын мазмунун эске алуу менен маалыматтык жана коммуникациялык каражаттарды техникалык каражаттардын жардамында тандоо ийгиликтүү натыйжа берет.

Жогоруда аталган талаптарды эске алуу менен математикалык мелдештердин командалык жана жеке формаларын уюштуруу эффективдүү болоору талашсыз.

Колдонулган адабияттар:

1. Мадраимов С.М., Арынбаев Э.К., Закиров Н.З. Математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштуруу жана өткөрүү. Ош. -2010. -114б.
2. Биймурсаева Б.М., Ыдырысова Д.К. Математика боюнча класстан тышкаркы иштерди уюштурууда колдонууга багытталган акыл көнүгүүлөрүнүн мүмкүнчүлүктөрү. Известия вузов Кыргызстана. -№5. –Б. 114-117.
3. Блак М.Б., Балк Г.Д. Математика после уроков. –М. Просвещение, -1971, -С. 464.
4. <https://kutbilim.kg/news/inner/zhobo-2-ky/>
5. Куканова О. М. Система внеклассных мероприятий по математике // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 21. – С. 51–55. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/45096.htm>

* * *

УДК 517.968.73

ГАРМОНИКАЛЫК ФУНКЦИЯЛАРДЫН ДЕҢГЭЭЛ СЫЗЫКТАРЫНЫН
КОЛДОНУЛУШУ

Эрматали уулу Баяман, Ибрагим кызы Асел,
Анарбеков А. – магистранттар,
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ., Кыргызстан,
Жалал-Абад ш., Ленин к. 57
E-mail: Ermatalievbayaman@gmail.com

Аннотация: Бул жумушта ашуу чекитине ээ болгон сызыктуу сингулярдык козголгон сызыктуу теңдеменин чечиминин асимптотикалык өзгөрүшү комплекстик тегиздикте изилденди. Изилдөө үчүн гармоникалык функциялардын деңгээл сызыктары колдонулду. Деңгээл сызыктардын жардамында тегиздик бир нече бөлүктөргө бөлүнүп, ар бир бөлүктө чечимдин асимптотикалык өзгөрүшү изилденди.

Ачкыч сөздөр: сингулярдык козголуу, козголбогон теңдеме, пределге өтүү, гармоникалык функция, деңгээл сызыктар, асимптотика.

ЛИНИИ УРОВНЕЙ ГАРМОНИЧЕСКИХ ФУНКЦИЙ И ИХ ПРИМЕНЕНИЕ

Эрматали уулу Баяман,
Ибрагим кызы Асел,
Анарбеков А. – магистранты,
ЖАГУ им. Б.Осмонова, Кыргызстан,
г.Джалал-Абад, ул. Ленина 57.
E-mail: Ermatalievbayaman@gmail.com

Аннотация: В данной работе исследовано асимптотическое поведение решений сингулярно возмущенное уравнение с точкой перевала. Исследование проведено с применением линии уровня гармонических функций. Линиями уровней плоскость разделена на несколько частей и в каждой части исследована асимптотическое поведение решения.

Ключевые слова: сингулярное возмущение, невозмущенное уравнение, гармонические функции, линии уровня, асимптотика.

LINE OF HARMONIC FUNCTIONS LEVELS AND THEIR APPLICATION

Ermatali uulu Bayaman, Ibrahim kyzy Asel,
Anarbekov A. – master students
JASU named after B.Osmonov, Kyrgyzstan,
city Jalal-Abad, Lenin street 57.
E-mail: Ermatalievbayaman@gmail.com

Abstract: In this paper, the asymptotic behavior of solutions of a singularly perturbed equation with a pass point is investigated. The study was carried out using the harmonic function level line. The plane is divided into several parts by lines of levels and the asymptotic behavior of the solution is investigated in each part.

Key words: singular perturbation, unperturbed equation, harmonic functions, level lines, asymptotics.

$$\varepsilon x'(t, \varepsilon) = a(t)x(t, \varepsilon) + \varepsilon \varphi(t) \quad (1)$$

теңдеме

$$x(t_0, \varepsilon) = x^0 \quad (2)$$

баштапкы шарты менен берилсин.

(1)-(2) көрүнүштөгү маселе айрым учурларда $[1 - 2]$ эмгектерде каралган.

(1) теңдемеде $a(t) = t - b$, мында $b \in c$. $D = \{t \in C, |t - b| < r\}$ болсун.

Төмөнкү шарт аткарылсын:

(1) де $\varepsilon=0$ деп алуу менен

$$(t + b)\xi(t) = 0$$

козголбогон теңдемеге ээ болобуз.

Бул теңдеме $\xi(t) \equiv 0$ чечимге ээ.

Маселе. $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(t, \varepsilon) = 0$ катыш орун алган област жашайбы? Мында

$x(t, \varepsilon)$ -(1)-(2) маселенин чечими.

Коюлган маселени чечүү үчүн (1)-(2) маселени төмөндөгүдөй теңдеме менен

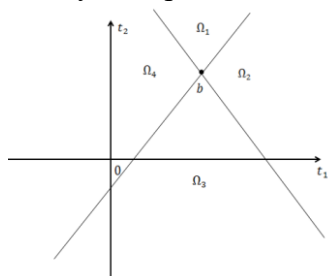
$$\text{алмаштырабыз } x(t, \varepsilon) = x^0 \exp \frac{(t-b)^2 - (t_0-b)^2}{2\varepsilon} + \int_{t_0}^t \varphi(\tau) \exp \frac{(t-b)^2 - (\tau-b)^2}{2\varepsilon} d\tau. \quad (3)$$

$t_0 = b$ деп эсептейли.

$F(t) = (t - b)^2$ функцияны карайлы. $b = b_1 + ib_2$, мында $b_1, b_2 \in R^+$ болсун,

$R^+ = (0; +\infty)$ $t = t_1 + it_2$ деп алалы жана $ReF(t) = (t_1 - b_1)^2 - (t_2 - b_2)^2$ функцияны аныктайлы. (3) теңдеменин чечимин изилдөө үчүн $ReF(t)$ функциянын деңгээл сызыктарын колдонобуз.

$(p_0) = \{t \in C, ReF(t) = 0\}$ деңгээл сызыкты карайлы. Бул деңгээл сызык $t = b$ чекитинде бутактанат жана бутактар C тегиздигин төрт бөлүккө бөлөт [3 - 4] (сүрөт 1).



Сүрөт 1. C тегиздигинин бөлүнүшү.

Бөлүктөрдү $\Omega_1, \Omega_2, \Omega_3, \Omega_4$ деп белгилейли. $t_1 - b_1 - t_2 + b_2 = 0$ жана $t_1 - b_1 + t_2 - b_2 = 0$ теңдемелер аркылуу бутактар аныкталат. $ReF(t)$ функциясынын $\Omega_j (j = 1, \dots, 4)$ бөлүктөрдөгү белгилерин аныктайлы.

$$\forall t \in \Omega_1 \cup \Omega_3 (ReF(t) \leq 0), \forall t \in \Omega_2 \cup \Omega_4 (ReF(t) \geq 0)$$

катыштар орун алат. Барабардык белгилер (p_0) сызыгында гана орун алат.

1. $t \in \Omega_1$ учурду карайлы. (3) функциядагы интеграл үчүн интегралдоонун жолун тандайлы. Интегралдоонун жолу

$t_1 - b_1 - t_2 + b_2 = 0$ түз сызыктын b жана $\tilde{t} = \tilde{t}_1 + i\tilde{t}_2$ чекиттерди туташтыруучу жана $t_1 - b_1 + t_2 - b_2 = q$ ($q > 0$) түз сызыктын \tilde{t}, t чекиттерин туташтыруучу бөлүктөрүнөн турат.

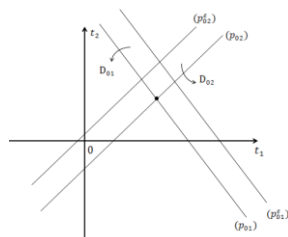
$$(p_{01}^\varepsilon) = \{t \in C, t_1 - b_1 + t_2 - b_2 = -\varepsilon \ln \varepsilon\},$$

$$(p_{02}^\varepsilon) = \{t \in C, t_1 - b_1 - t_2 + b_2 = \varepsilon \ln \varepsilon\} \quad \text{сызыктарды карайлы.}$$

$$(p_{01}) = \{t \in C, t_1 - b_1 + t_2 - b_2 = 0\},$$

$$(p_{02}) = \{t \in C, t_1 - b_1 - t_2 + b_2 = 0\} \text{ белгилөөлөрдү киргизели.}$$

(p_{01}) жана (p_{01}^ε) сызыктары менен чектелип Ω_1 ге таандык болгон областы Ω_{10} ; (p_{02}) , (p_{02}^ε) сызыктары аркылуу чектелип Ω_1 де жаткан областы Ω_{20} аркылуу белгилейли (сүрөт 2).



Сүрөт 2. D_{01}, D_{02} областтар

$D_0 = D \setminus (D_{01} \cup D_{02})$, $(D_{01} \cup D_{02}) = D_\varepsilon$ болсун.

(3) функцияны $D_\varepsilon, D_{01}, D_{02}, D_0$ областтарда жана $(p_{01}), (p_{02})$ сызыктарда карайлы.

1.1 $t \in (p_{01})$ болсун. (3) барабардыктан төмөндөгүгө ээ болобуз

$$x(t, \varepsilon) = x^0 \exp \frac{i(t_1 - b_1)(t_2 - b_2)}{\varepsilon} + \int_{b_2}^{t_2} \varphi(\tau) \exp \frac{i(t_1 - b_1)(t_2 - b_2) - i(\tau_1 - b_1)(\tau_2 - b_2)}{\varepsilon} (1 + i) d\tau_2, \quad (4)$$

мында $t_1 = t_2 + b_1 - b_2$, $\tau_1 = \tau_2 + b_1 - b_2$.

(4) функциянын интегралын карайлы.

(p_{01}) жана (p_{02}^ε) сызыктардын кесилиш чекитин табалы:

$$t_1 - b_1 + t_2 - b_2 = t_1 - b_1 - t_2 + b_2 - \varepsilon \ln \varepsilon.$$

Мындан

$$t_2 = b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon.$$

Бул табылган маанини (p_{01}) сызыктын теңдемесине койсок

$$t_1 = b_1 + \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon.$$

Демек кесилиш чекит

$$\left(b_1 + \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon, b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon \right).$$

Алгач интегралды $b_2 \leq t_2 < b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon$ аралыкта карайлы.

Бул учурда

$$|J_0(t, \varepsilon)| \leq M_1 \int_{b_2}^{t_2} d\tau_2 = |x^0| + M_1(t_2 - b_2) = M_1(-\varepsilon \ln \varepsilon).$$

Демек $b_2 \leq t_2 < b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon$ аралыкта

$$|x(t, \varepsilon)| \leq |x^0| + M_1(-\varepsilon \ln \varepsilon).$$

$(t_1, t_2) \in D$ жана $b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon < t_2$ болсун.

$$\begin{aligned} J_0(t, \varepsilon) &= \int_{b_2}^{t_2} \varphi(\tau) \exp \frac{i(t_1 - b_1)(t_2 - b_2) - i(\tau_1 - b_1)(\tau_2 - b_2)}{\varepsilon} (1 + i) d\tau_2 = \\ &= \int_{b_2}^{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon} \varphi(\tau) \exp \frac{i(t_1 - b_1)(t_2 - b_2) - i(\tau_1 - b_1)(\tau_2 - b_2)}{\varepsilon} (1 + i) d\tau_2 + \\ &+ \int_{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon}^{t_2} \varphi(\tau) \exp \frac{i(t_1 - b_1)(t_2 - b_2) - i(\tau_1 - b_1)(\tau_2 - b_2)}{\varepsilon} (1 + i) d\tau_2. \end{aligned}$$

$J_0(t, \varepsilon)$ интегралы үчүн алынган барабардыктагы биринчи интеграл

$O(-\varepsilon \ln \varepsilon)$ тартипте. Экинчи интегралга бөлүктөп интегралдоо методун колдонолу.

$$\begin{aligned} J_{02} &= \int_{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon}^{t_2} (1 + i) \left(\frac{i\varepsilon}{2(\tau_2 - b_2)} \varphi(\tau) \right) d \exp \frac{i(t_1 - b_1)(t_2 - b_2) - i(\tau_2 - b_2)^2}{\varepsilon} = \\ &= \frac{i(1+i)\varepsilon}{2(\tau_2 - b_2)} \cdot \varphi(\tau) \Big|_{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon}^{t_2} - i(1+i)\varepsilon \int_{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon}^{t_2} \left(\frac{\varphi(\tau)}{\tau_2 - b_2} \right)' \times \exp \frac{i(t_2 - b_2)^2 - i(\tau_2 - b_2)^2}{\varepsilon} d\tau_2 = \\ &= \frac{i(1+i)\varepsilon}{2(\tau_2 - b_2)} \cdot \varphi((1+i)t_2 + b_1 - b_2) - \frac{i(1+i)\varepsilon}{\varepsilon \ln \varepsilon} \cdot \varphi((1+i)\tau_2 + b_1 - b_2) - \\ &- i(1+i)\varepsilon \int_{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon}^{t_2} \frac{\varphi'(\tau)(\tau_2 - b_2)^{(1+i)} - \varphi(\tau)}{(\tau_2 - b_2)^2} \times \exp \frac{i(t_2 - b_2)^2 - i(\tau_2 - b_2)^2}{\varepsilon} d\tau_2. \end{aligned}$$

Алынган барабардыкта модулга көчсөк

$$\begin{aligned} |J_{02}| &\leq M_2 \varepsilon \left[\frac{1}{t_2 - b_2} - \frac{1}{\varepsilon \ln \varepsilon} \right] + M_3 \varepsilon \int_{b_2 - \frac{1}{2} \varepsilon \ln \varepsilon}^{t_2} \frac{1}{(\tau_2 - b_2)^2} d\tau_2 = \\ &= M_2 \left(\frac{\varepsilon}{t_2 - b_2} - \frac{1}{\ln \varepsilon} \right) + M_3 \varepsilon \left(-\frac{1}{t_2 - b_2} + \frac{2}{\ln \varepsilon} \right) \leq M_4 \frac{\varepsilon}{t_2 - b_2}. \end{aligned}$$

Демек $b_2 < t_2$ маанилер үчүн $|J_0(t, \varepsilon)| \leq M_5(-\varepsilon \ln \varepsilon)$. Алынган баалоолорду эске аласак $t \in (p_{01})$ үчүн $|x(t, \varepsilon)| \leq M_6$ жана $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(t, \varepsilon)$ жашабайт.

- 1.2. $t \in (p_{02})$ сызык учур 1.1 учурдагыдай эле далилденет.
 1.3. $t \in D_\varepsilon$ болсун интегралдоонун жолдорун эске алуу менен (3) дөн төмөндөгүнү алабыз.

$$x(t, \varepsilon) = x^0 \exp \frac{(t-b)^2}{2\varepsilon} - \int_{b_2}^{\tilde{t}_2} \varphi(\tau) \exp \frac{(t-b)^2 - i(\tau_2 - b_2)^2}{2\varepsilon} (1+i) d\tau_2 + \int_{\tilde{t}_2}^{t^2} \varphi(\tau) \exp \frac{(t-b)^2 - i(\tau_2 - b_2)^2}{2\varepsilon} (i-1) d\tau_2. \quad (5)$$

(5) туюнтмада

$$t = t_1 + it_2 = (i-1)t_2 + b_1 + b_2 + q, \\ \tau = (i-1)\tau_2 + b_1 + b_2 + q$$

(5) де модулга көчсөк

$$|x(t, \varepsilon)| \leq |x^0| + M_6[(\tilde{t}_2 - b_2) + M_7(t_2 - \tilde{t}_2)] \leq |x^0| + M_7(-\varepsilon \ln \varepsilon).$$

Натыйжада $t \in D_\varepsilon$ үчүн

$$|x(t, \varepsilon)| \leq |x^0| - M_8(\varepsilon \ln \varepsilon)$$

баалоо туура болот.

- 1.4. $t \in D_{01} \cup D_{02}$ учур үчүн да 1.3 учурдагыдай эле баалоо туура болот.

- 1.5. $t \in D_0$. Бул учурда, интегралдоонун жолун эске алуу менен (5) алабыз, бирок $ReF(t) = Re(t-b)^2 \leq O(\varepsilon \ln \varepsilon)$ болгондуктан ($\varepsilon \rightarrow 0$) да

$$|x^0| \exp \frac{ReF(t)}{\varepsilon} \rightarrow 0, \\ \left| \int_{b_2}^{\tilde{t}_2} \varphi(\tau) \exp \frac{(t-b)^2 - i(\tau_2 - b_2)^2}{2\varepsilon} d\tau_2 \right| \rightarrow 0, \\ \left| \int_{\tilde{t}_2}^{t^2} \varphi(\tau) \exp \frac{(t-b)^2 - i(\tau - b)^2}{2\varepsilon} (i-1) d\tau_2 \right| \rightarrow 0.$$

Жыйынтык: Коюлган маселенин чечими D_0 областы болот.

$t \in D_3$ учур 1 учурдагыдан орчундуу өзгөчөлүксүз эле изилденет. Бул учурда да $D_0 \subset D_3$ областы жашап, бул областа $\lim_{\varepsilon \rightarrow 0} x(t, \varepsilon) = 0$ катыш орун алат.

3. $t \in D_2 \cup D_4$ болсун.

$$|x(t, \varepsilon)| \geq \exp \frac{Re(t-b)^2}{2\varepsilon} \left[|x^0| - \int_{t_0}^t |\varphi(\tau)| \exp \frac{-Re(\tau-b)^2}{2\varepsilon} |d\tau| \right]$$

ээ болобуз.

$t \in D_2 \cup D_4$ үчүн $Re(t-b)^2 > 0$ болгондуктан (мында t өзгөрмө $D_2 \cup D_4$ областарынын чек аралары болгон $(p_{01}), (p_{02})$ сызыктардан алысыраак жайгашкан деп эсептейбиз)

$\exp \frac{Re(t-b)^2}{2\varepsilon} \rightarrow +\infty$ ($\varepsilon \rightarrow 0$ да), ал эми [...] кашанын ичиндеги интеграл $O(\varepsilon)$ тартипте болот. Мындай болгондо

$$|x(t, \varepsilon)| \rightarrow +\infty.$$

$D_2 \cup D_4$ областарында маселенин чечими жашабайт.

Колдонулган адабияттар:

1. Алыбаев К.С. Метод линий уровня исследования сингулярно возмущенных уравнений при нарушении условия устойчивости // Вестник Кыргызского государственного национального университета. – Серия 3, Выпуск 6, 2001. – С. 190–200.
2. М. А. Шишкова, Рассмотрение одной системы дифференциальных уравнений с малым параметром при высших производных, Докл.АН СССР, 1973, том 209, номер 3,576-579
3. М.А.Лаврентьев, Б.В.Шабат, Методы теории функций комплексного переменного- М.: Наука. Гл. ред. физ.-мат. лит. 1973. — 749 с.
4. М.В. Федорюк / Метод перевала // Наука. ГРФМЛ Москва. 1977. 368 стр.

* * *

УДК: 37.013 (575.2)

САНАРИПТЕШТИРҮҮ МУГАЛИМДИН КЕСИПТИК ӨНҮГҮҮСҮНҮН ФАКТОРУ КАТАРЫ

*Ажыкулов С.М. – п.и.к., доцент
Башкаруунун автоматташтырылган
системалары кафедрасы ЖАМУ*

Аннотация: Санариптик билим берүү чөйрөсүнүн баалуулугу – ал окуучуларда XXI кылымдын коому тарабынан талап кылынган жана заманбап адамдын инсандык жана социалдык статусун аныктоочу көптөгөн эң маанилүү сапаттарды жана көндүмдөрдү калыптандырууга көмөктөшөт: маалыматтык активдүүлүк жана медиа сабаттуулугу, глобалдуу ойлоону жөндөмү, үзгүлтүксүз билим алуу жана чыгармачылык көйгөйлөрдү чечүүгө жөндөмдүүлүк, командада иштөөгө каалоо, коммуникация жана профессионалдык мобилдүүлүк, жарандык аң-сезим жана укуктук этика тарбияланат.

Негизги сөздөр: маалыматтык технологиялар, техникалык прогресс, санариптештирүү, маалыматтык коом, мультимедиа, өз алдынча билим берүү.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ КАК ФАКТОР ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ УЧИТЕЛЕЙ

*Ажыкулов С.М. – к.п.н., доцент кафедра
автоматических систем управления ЖАГУ*

Аннотация: Ценность цифровой образовательной среды в том, что она способствует формированию у обучающихся многих важнейших качеств и умений, востребованных обществом XXI века и определяющих личностный и социальный статус современного человека: информационная активность и медиаграмотность, умение мыслить глобально, способность к непрерывному образованию и решению творческих задач, готовность работать в команде, коммуникативность и профессиональная мобильность, воспитываются гражданское сознание и правовая этика.

Ключевые слова: информационные технологии, технический прогресс, цифровизация, информационное общество, мультимедиа, самообразование.

DIGITALIZATION AS A FACTOR IN THE PROFESSIONAL DEVELOPMENT OF TEACHERS

*Azhykulov S.M. - Candidate of Pedagogical
Sciences, Associate Professor
Department of Automated Control Systems JASU*

Annotation: The value of the digital educational environment is that it contributes to the formation of many of the most important qualities and skills that are in demand by the society of the XXI century and determine the personal and social status of a modern person: information activity and media literacy, the ability to think globally, the ability to continue education and solve creative problems, the willingness to work in a team, communication skills and professional mobility, civil consciousness and legal ethics are brought up.

Key words: information technologies, technological progress, digitalization, information society, multimedia, self-education.

Учурда Кыргызстанда санариптик экономиканы өнүктүрүү үчүн зарыл шарттарды түзүүгө багытталган бир катар демилгелер ишке ашырылууда, бул өз кезегинде өлкөнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн, жарандардын жашоо сапатын жогорулатып, экономикалык өсүштү жана улуттук эгемендүүлүктү камсыз кылат. Маалыматтык коомду өнүктүрүү стратегиясы өзгөчө мааниге ээ. «Билим берүүнү өнүктүрүү» мамлекеттик программасын ишке ашыруунун алкагында «Кыргыз Республикасындагы заманбап

санариптик билим берүү чөйрөсү» артыкчылыктуу долбоору болуп саналат. Долбоор ар кандай курактагы жана социалдык статустагы жарандарга заманбап маалыматтык технологияларды колдонуу менен сапаттуу билим алуу мүмкүнчүлүгүн түзүүгө багытталган.

Профессионалдык чөйрөдө да, күнүмдүк турмушта да адамдын жашоосун камсыздаган техникалык жана маалыматтык каражаттар жашоонун ажырагыс бөлүгү болуп калды. Азыркы коомдун маалыматташтыруу процесси окутуунун технологияларынын мазмунуна оңдоолорду киргизүү менен байланышкан педагогикадагы олуттуу өзгөрүүлөр менен коштолууда. Азыркы учурда заманбап техникалык мүмкүнчүлүктөргө адекваттуу болуп, адамдын маалыматтык коомго гармониялуу киришине көмөктөшүүсү керек. Заманбап маалыматтык технологияларды колдонуу окутуунун натыйжалуу ыкмаларын иштеп чыгуунун жана окутуунун усулдарын өркүндөтүүнүн зарыл шарты болуп саналат. Бул процессте маалыматтык технологиялар өзгөчө орунгу ээ, анткени аларды колдонуу окуучулардын окууга болгон мотивациясын жогорулатууга, окуу убактысын үнөмдөөгө жардам берет, ал эми интерактивдүүлүк жана визуалдуулук окуу материалын жакшыраак көрсөтүүгө, түшүнүүгө жана өздөштүрүүсүнө шарт түзөт. Сабактагы маалыматтык технологиялардын негизги педагогикалык максаттары: • окуучунун инсандыгын өнүктүрүү, анын ичинде: чыгармачылык, конструктивдүү-издөө ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү, баарлашуу жөндөмүн өнүктүрүү;

• татаал кырдаалдарда өзгөчө чечимдерди кабыл алуу жөндөмүн өнүктүрүү; • изилдөө көндүмдөрүн жогорулатуу.

Билим берүү процессинде маалыматтык технологияларды колдонуунун багыттары ар түрдүү максаттар үчүн педагогикалык программалык камсыздоону иштеп чыгуу гана эмес: окутуу, диагностикалоо, контролдоо, моделдөө, симуляторлор, оюндар, ошондой эле окуу веб-сайттарын өнүктүрүү, усулдук жана дидактикалык программаларды иштеп чыгуу. материалдар, реалдуу объекттерди башкаруу (окутуучу боттор), виртуалдык моделдер менен компьютердик эксперименттерди уюштуруу жана өткөрүү жана башкалар.

Маалыматтык технологияларды колдонууда инсандын бардык мүмкүнчүлүктөрүн – когнитивдик, моралдык, адеп-ахлактык, чыгармачыл, коммуникативдик жана эстетикалык мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууга умтулуу зарыл. Азыркы учурда эң кеңири колдонулганы бул мультимедиялык каражаттарды колдонуу менен интеграцияланган сабактар. Билим берүү презентациялары окутуунун ажырагыс бөлүгүнө айланууда, бирок бул IT-колдонмонун эң жөнөкөй мисалы. Акыркы мезгилде мугалимдер белгилүү бир предметтик чөйрөнү тигил же бул даражада чагылдырган автордук педагогикалык программалык камсыздоону түзүп, ишке киргизип, аны изилдөөнүн технологиясы ишке ашырылып, окуу-тарбия иштеринин ар кандай түрлөрүн ишке ашырууга шарттар түзүлгөн. Бул потенциалдар жетишээрлик жогорку деңгээлде ишке ашырылышы үчүн маалыматтык билим берүү технологияларын (мындан ары МКТ - компетенция) билим чөйрөсүндө педагогикалык компетенттүүлүк керек.

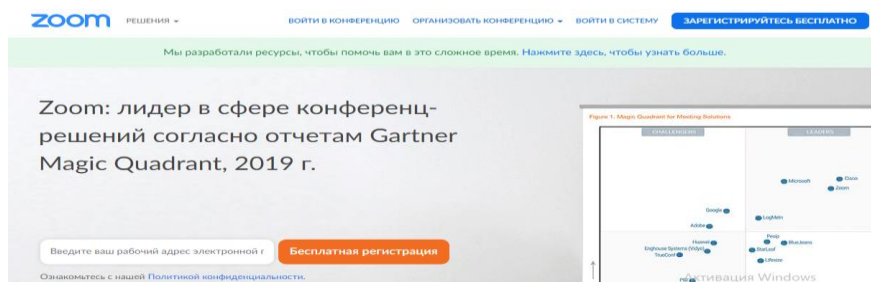
Ошентип, профессионалдык ишмердүүлүгүндө МКТны колдонгон мугалим МКТ компетенттүү болушу керек. Мугалимдин МКТ компетенттүүлүгү үч компонентти камтыйт: 1. Жалпы колдонуучу компонент; 2. Жалпы педагогикалык компонент;

3. Предметтик-педагогикалык компонент. Келгиле, бул компоненттердин ар бирине кыскача токтололу.

Жалпы колдонуучу МКТ компетенттүүлүгүнө колдонуучунун көндүмдөрү кирет, анын ичинде видеофотографияны колдонуу, заматта кабарлашуу системаларын колдонуу жөндөмү, МКТны колдонуунун этикалык жана укуктук нормаларын сактоо менен Интернетте жана маалымат базасын издөө көндүмдөрү.

Жалпы педагогикалык МКТ компетенттүүлүгү окутуунун ыкмаларын жана билим берүүнүн мазмунун терең реструктуризациялоо менен байланышкан: билим берүү ишинин ар кандай

формалары үчүн маалыматтык технологияларды колдонуу; жеке, топтук, жамааттык; МКТнын мүмкүнчүлүктөрүн эске алуу менен долбоордук иш-чараларды пландаштыруу; жеткиликтүү интернет ресурстарын пайдалануу; интерактивдүү моделдерди, виртуалдык лабораторияларды колдонуу; үй тапшырмаларын даярдоодо алыскы ресурстарды колдонуу; электрондук түрдө тапшырмаларды жана тесттерди даярдоо жана студенттерди окуу процессине активдүү катышууга тартуу (ИСде). Заманбап коммуникация каражаттарын колдонуу менен студенттерди окуу процессине активдүү катышууга тартуу мугалимдин маанилүү милдети болуп саналат: e-mail, forum, Skype, AVN порталдары, Kelbil, ZOOM, Jitsi Meet, Kahoot, Bandicam, Whatsapp, telegram жана башка платформалар аркылуу жана башкалар.



Электрондук курстар үчүн ресурстар (электрондук курстар)

- Moodle
- Open Edx
- Canvas
- Google Classroom

Онлайн курс ресурстары

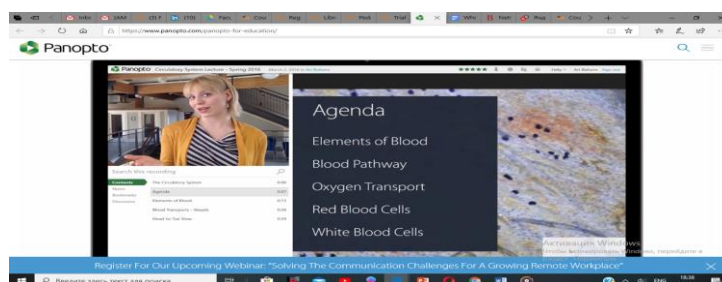
- Stepic
- Eduardo
- Teachbase
- DreamStudy
- GetCourse
- OpenProfession

COVID-19 учурунда акысыз онлайн курстары. Ачык билим берүү - www.opened.ru (504 курс)

- www.geekbrains.ru
- Coursera.org
- Netology - www.netology.ru
- Enano - www.edunano.ru
- Онлайн билим берүүнү өнүктүрүү фонду - www.eldf.ru (102 курс)
- www.openprofession.ru
- www.lektorium.tv (5000+ видеолекция, 100 курс)
- Университеттин ачык лекциялык залы 2035 - www.lectoriy.2035.university
- Москва мамлекеттик университети - www.distant.msu.ru

Arzamas - www.arzamas.academy

Panopto лекцияларды жаздыруу платформасы <https://www.panopto.com/panopto-for-education/>



Предметтик-педагогикалык МКТ компетенттүүлүгү иш чөйрөсүнө туура келет жана төмөнкүчө аныкталат: мугалим дидактикалык материалдарды жана жумушчу документтерди өз алдынча даярдоонун алдыңкы ыкмаларына ээ болушу керек, бул билим берүү процессинде МКТ каражаттарын комплекстүү колдонууну пландаштырууга жана уюштурууга мүмкүндүк берет. Ошентип, берилген стандартта мугалимдин МКТ компетенциясына коюлган талаптарды шарттуу түрдө эки деңгээлге – технологиялык жана методикалык деп бөлүүгө болот. Биринчиси, колдонуучуга маалыматтык технологияларга ээ болуу камсыздалган позицияларды камтышы керек. Талаптардын экинчи деңгээли – методикалык – окуучулар менен окуу-тарбия иштеринде МКТны колдонуунун усулдары боюнча мугалимдин билимин камтыйт.

Мугалимдин кесиптик МКТ компетенттүүлүгүнө жетишүү үчүн оптималдуу модель төмөнкү факторлордун жыйындысы менен камсыз кылынат:

- жарактуу мамлекеттик билим берүү стандартынын болушу (билим берүүнүн каалаган деңгээли); - жетиштүү технологиялык базанын болушу (Мамлекеттик стандарттын талабы): кең тилкелүү интернет-канал, мобилдик компьютерге туруктуу жетүү, ЖОЖдо орнотулган маалыматтык чөйрөнүн (МС) инструменталдык комплекти; - СЭСтин иш жүзүндө ишке ашыруу үчүн мугалимдин муктаждыгынын болушу жана билим берүү уюмунун администрациясынын орнотулушу, ИСде билим берүү уюмунун кызматкерлеринин иши жөнүндө жергиликтүү ченемдик актылардын кабыл алынышы;

- билим берүү мекемесинин ИСде анын ишмердүүлүгүнө эксперттик баа берүү аркылуу сертификаттоо менен квалификацияны жогорулатуу системасында педагогдун негизги МКТ компетенциясын баштапкы өздөштүрүү - МКТ компетенциясынын чөйрөсүндө мугалимдин өз алдынча билим алуусу.

Сабак окутууну уюштуруунун негизги формасы катары, узакка созулган дидактикалык жана методикалык изденүүлөрдүн натыйжалары бириге турган, предметтердин жолуккан жери, анын натыйжасында алардын ар бири өзгөрүп, жаңы нерсеге ээ болот. Маалыматтык-билим берүү чөйрөсүндө сабактар (класстар) өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ болот: мугалимдин сабактагы позициясы өзгөрөт, окуу-тарбия процесси индивидуалдашат, ага байланыштуу окуучулардын таанып билүү активдүүлүгү активдешет, ар кандай формаларды айкалыштыруу мүмкүнчүлүгү пайда болот. Билим берүү уюмунун алкагындагы когнитивдик ишмердүүлүк, сабактын илимий деңгээлин жогорулатуу максатында билимдин ар кандай чөйрөлөрүндөгү мугалимдер менен адистердин биргелешкен интерактивдүү иш-аракети, ошондой эле студенттердин алыскы топторунун ортосунда билим берүү диалогу, маалымат базаларын пайдалануу жана аралыктан кирүү мүмкүнчүлүгү бар лабораториялык комплекстер. Мунун баары мугалимден МКТнын жогорку деңгээлде болушун талап кылат жана илгерилеген илимий-техникалык өнүгүү аны бул багытта дайыма өркүндөтүүгө үндөйт.

Колдонулган адабияттар:

1. Богдановская И.М., Заиченко Т.П., Долбоор Ю.Л. «Педагогика жана психологиядагы маалыматтык технологиялар: ЖОЖдор үчүн окуу куралы. Үчүнчү муундагы стандарт. - СПб.: Питер, 2015. -- 304с.
2. Иванова Е.О. «Информациялык коомдо окутуу теориясы / Э.О. Иванова, И.М. Осмоловская. - М.: Билим, 2011. -- 190-ж.
3. Стариченко Б.Е. «Мугалимдин кесиптик стандарты жана МКТ компетенттүүлүгү» // Россиядагы педагогикалык билим берүү, 2015, №7, 6-15-б.
4. http://iacis.ru/pressroom/news/sovet_mpa_sng/informatsiya_o_deyatelnosti_mezhparlamentskoy_assamblei_gosudarstv_uchastnikov_sng_v_2013_godu/
5. <http://iite.unesco.org/pics/publications/ru/files/3214694.pdf>

УДК 004.72

MIT APP INVENTOR ЧӨЙРӨСҮНҮН ЖАРДАМЫ МЕНЕН МОБИЛДИК КОЛДОНМОЛОРДУ ПРОГРАММАЛОО

Бекташова Роза Абдакимовна
ОшГУнун ага окутуучусу,
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна
ЖАГУнун ага инспектору
a.gulmira79@mail.ru

Аннотация: макалада MIT App INVENTOR чөйрөсүн студенттер үчүн программалоону окутуу процессинде колдонуу мүмкүнчүлүгү талданат. MIT App INVENTOR чөйрөсү окуу процессинде колдонуу үчүн эң ыңгайлуу, анткени программалоо эң жөнөкөй программалоо тилинде код блокторун колдонуу менен визуалдык режимде толугу менен ишке ашырылат.

Ачык сөздөр: автоматташтырылган башкаруу системасы, дизайн, программалоо, MIT App Inventor, андроид, мобилдик тиркеме.

ПРОГРАММИРОВАНИЕ МОБИЛЬНЫХ ПРИЛОЖЕНИЙ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СРЕДЫ MIT APP INVENTOR

Бекташова Роза Абдакимовна старший
преподаватель ОшГУ
Абдразакова Гулмира Абдыжапаровна
старший инспектор ЖАГУ
a.gulmira79@mail.ru

Аннотация: В статье анализируется возможность использования среды MIT App INVENTOR в процессе обучения студентов программированию. Среда MIT App INVENTOR наиболее удобна для использования в процессе обучения, поскольку программирование полностью реализовано в визуальном режиме с использованием блоков кода на простейшем языке программирования.

Ключевые слова: автоматизированная система управления, проектирование, программирование, MIT App Inventor, android, мобильное приложение.

MOBILE APP PROGRAMMING WITH MIT APP INVENTOR

Bekdashova Roza Abdakimovna
Senior lecturer of Osh State University
Abdrzakova Gulmira Abdyzhaparovna Senior
Inspector of JAGU, a.gulmira79@mail.ru

Abstract: The article analyzes the possibility of using the MIT App INVENTOR environment in the process of teaching programming to students. The MIT App INVENTOR environment is the most convenient to use in the learning process, although programming is completely implemented in a visual mode using code blocks in the simplest programming language.

Keywords: automated control system, design, programming, MIT App Inventor, android, mobile application.

MIT App Inventor бул Android платформасы үчүн булутка негизделген тез визуалдык тиркемелерди иштеп чыгуу чөйрөсү болуп саналат. MIT App Inventor иштеп чыгуу чөйрөсүндө программаларды куруу Basic программасына окшош жөнөкөй программалоо тилинде түзүү жана код блокторун колдонуу менен визуалдык режимде толугу менен ишке ашырылат. Программалоону үйрөнүүдө негизги кыйынчылыктардын бири – көп сандагы

сөз–буйруктарды, коддун структурасын жаттап алуу керек. MIT App Inventorдо түстүү блоктор ар дайым алар менен эмне жасаса болоорун сунуштайт.

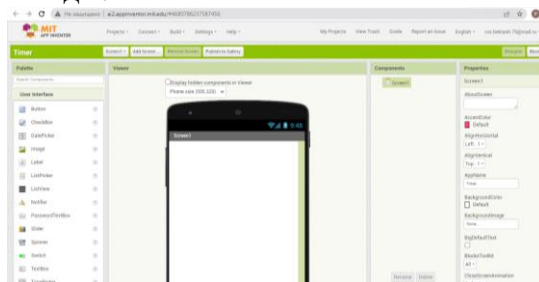
Программалоо – бул чыгармачылык жана логикалык процесс, аны үйрөнүү жаңыдан баштагандар үчүн оңой эмес.

Блокторду колдонуу түстүү деталдардын окулган санын кабыл алуу үчүн когнитивдик жүктү азайтат. Студент аларды кантип туура жайгаштырууга көбүрөөк көңүл бурат. MIT App Inventor чөйрөсүн колдонуунун ыңгайлуулугу үчүн, алгачкы долбоорду түзүп көрөбүз.

1. Жаңы долбоорду түзүү.

Бул үчүн менюдан Долбоорлор → Жаңы долбоорду баштоону тандап алабыз. Долбоордун атын киргизүү үчүн терезе пайда болот. Долбоордун атын түзүүдө, аталыш долбоордун маңызын чагылдырарын эске алуу керек (атында боштуктарга жана башка атайын белгилерге жол берилбейт).

Бизде жаңы долбоор ачылды.



1-сүрөт

1–блок «Палитра» блогу – бул орнотулган модулдар жана блоктор. Бул блоктордун тобу түзүлгөн компоненттерге белгилүү бир аракеттерди/функцияларды дайындоого мүмкүндүк берет.

2–блок «Көрүүлөр» – визуалдык дисплей үчүн мобилдик аппараттын экран модели.

3–блок «Компоненттери» – инициализацияланган объекттердин программасынын компоненттери.

4–блок «Касиеттери» – Компоненттердин касиеттери.

Колдонмобуз үчүн 1–блоктон 3 стандарттуу объектти тандап алышыбыз керек: Текст кутусу (textbox1), баскыч(button1) жана коштомо жазуу (label1). Ал үчүн 1–блоктон аларды бирден 2–блокко жылдырабыз. Эгер баардыгын туура кылган болсоңуз, объекттер 3–блокто көрсөтүлөт.

Кийинки кадам баскычтагы энбелгинин атын өзгөртүү болуп саналат. 2–блокто баскычты тандаңыз (бул үчүн сиз аны басышыңыз керек) жана 4 – блокко өтүңүз. «Касиеттер» блогунда «Текст» баскычынын касиеттерин табышыңыз керек. «Button1» дегенди «Бас». Кийинки кадамыбызда программалоо жазабыз.

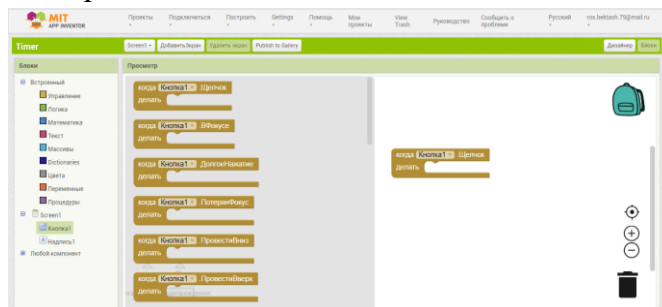
Эми бизде колдонмо интерфейси (визуалдык дисплей) даяр. Аны иштетсек же мобилдик түзүлүшкө жүктөп алсак, ал иштейт, бирок баскычтарды басканда же тексти киргизгенде эч нерсе болбойт. Программаны (инструкцияны) жазуу үчүн программалоо режимине өтөбүз. Бул үчүн, жогорку оң бурчтагы «Блоктор» баскычын чыкылдатыңыз. Сиз түшүнгөндөй, буга чейин биз «Дизайнер» режиминде болчубуз жана бул режимге кайра өтүү үчүн «Блоктор» баскычынын жанындагы «Дизайнер» баскычын басышыңыз керек.

Келгиле, биздин программа эмне кылышы керектиги жөнүндө дагы сүйлөшөлү.

Оператор өзүнүн атын «Текст» талаасына киргизет: «Айбек». Андан кийин оператор «Бас!» жана 1–жазууда: «Салам, Айбек!» деген жазуу пайда болот.

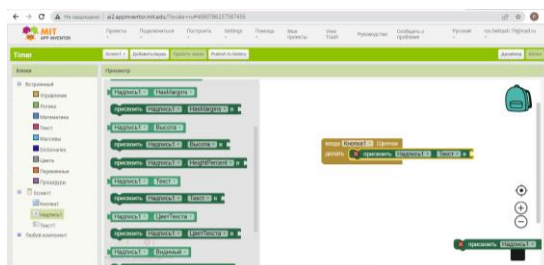
1 – блок элементтерди жана функцияларды камтыйт, алар биз колдоно ала турган компоненттер деп аталат. Бул үчүн, керектүү элементти жумуш аймагына сүйрөө керек. Компоненттер орнотулган жана интеграцияланган болуп бөлүнөт. Эми түздөн–түз инструкцияларды (программаларды) түзүүгө киришели. Биз муну ар кандай блокторду бир сүрөткө түзүү менен жасайбыз – бул табышмакты чогултууга абдан окшош. Биздин программанын 1 элементи окуянын триггери болот – баскычты чыкылдатуу. Ал үчүн «1–

баскыч» компонентин тандап, «Когда Кнопка1.Щелчок» функциясын тандап, жумушчу аймактын ортосуна жылдырыңыз.



2-сүрөт

Биздин программанын 2-элементи «Надпись1» компонентине маанилерди дайындоочу элемент болот. Бул үчүн «Текст1» компонентин тандап, «Текст1. Фон түсүн дайындоо» функциясын тандаңыз. Биз өткөрүп жана баскыч функциясына тиркелет. Эгерде биз бардыгын туура кылсак, чыкылдатууга окшош сигнал угулат. Андан кийин, биз тексттик маалымат менен иштеп жаткандыктан, фондун түсүн «Текст» деп өзгөртүңүз.



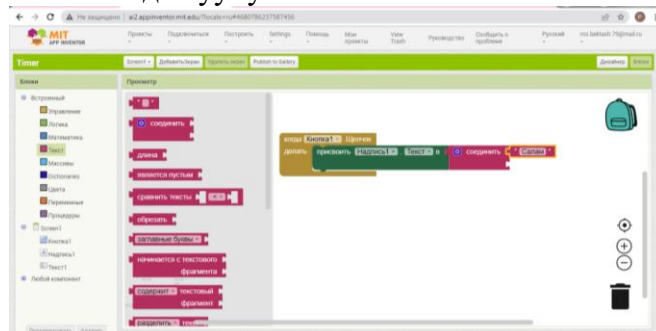
3-сүрөт

Биздин программанын 3-элементи орнотулган «Текст» объекти болот. Туташуу компонентин тандаңыз. Бул элемент текст фрагменттерин бир текстке чаптоого мүмкүндүк берет. Бул элемент «Присвоить Надпись1.Текст» элементине туташтырылган болушу керек.



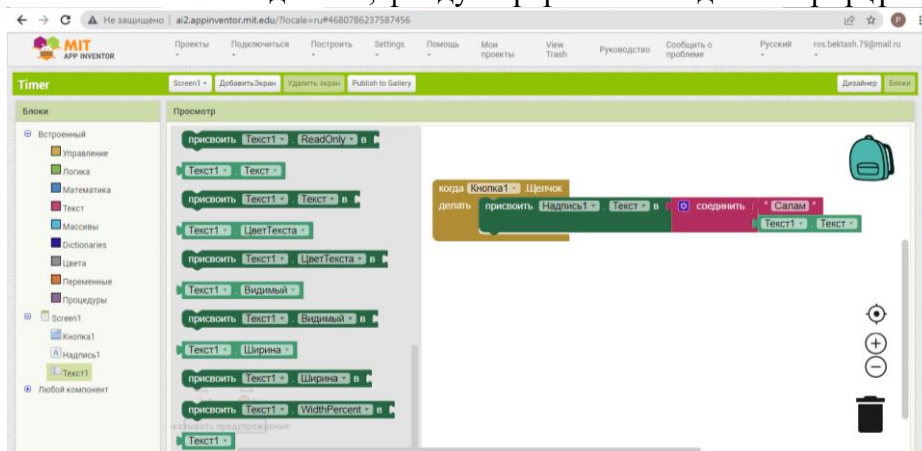
4-сүрөт

4-элемент – бул текст талаасы. Башында ал бош. Бул элементтер блогунда биз статикалык саламдашуу маалыматын жазабыз. Бул үчүн, карама-каршы компоненттерден «Текст» тандаңыз, андан кийин компонентти тандаңыз, биринчи деңгээлге «туташуу» элементин тиркеңиз. Бул блокто биз саламдашууну жазабыз: «Салам».



5-сүрөт

5-элемент. Биз саламдашууну оператордун текст кутучасына киргизген аты менен жупташтырышыбыз керек. Бул үчүн «Текст1» обьектин тандап, «Текст1.ЦветФона» элементин тандап, «байланыш» блогуна туташтырыңыз. Андан кийин, биз тексттик маалымат менен иштеп жаткандыктан, фондун түсүн «Текст» деп өзгөртүңүз.



6-сүрөт

Биздин программа даяр. Эми биз колдонмону сыноону карап көрөбүз.

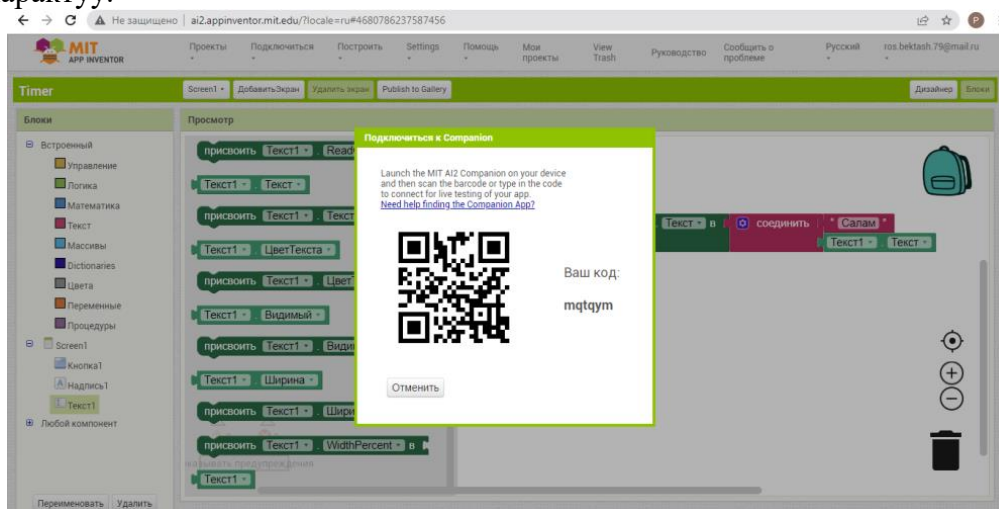
Биринчиден, биз белгилер түрүндөгү көрсөткүчтөрдү карайбыз ! жана Х. Эгерде бул белгилердин жанында 0 саны болсо, анда бардыгы туура жасалган. Бул белгилер эмнени билдирет:

! программада каталар бар экенин билдирет. Бул каталар менен программа башталат, бирок туура иштебейт.

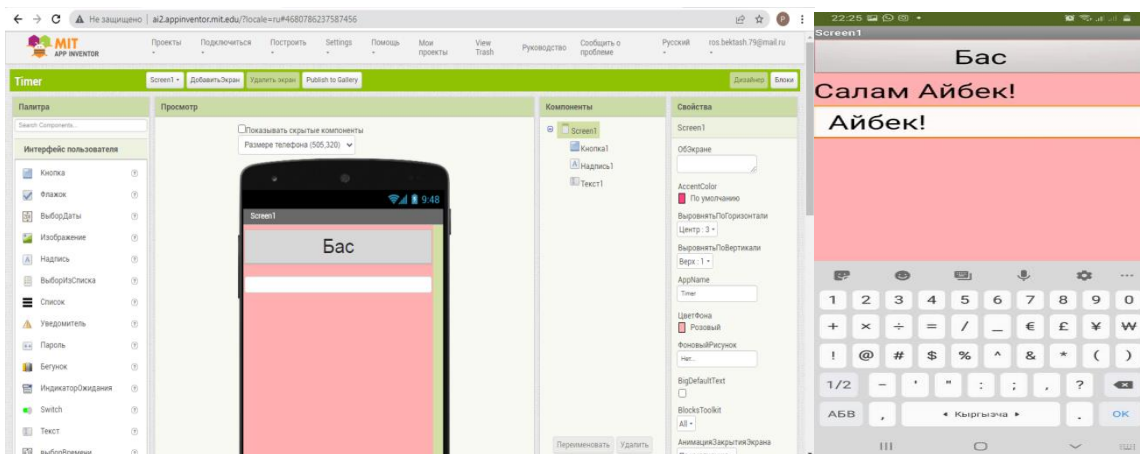
X белгиси коркунучтуу катаны билдирет. Мындай каталар менен программа башталбайт.

Бул белгилердин жанындагы сан мындай каталардын санын көрсөтөт. Эгерде сиз бардыгын туура кылган болсоңуз, анда каталар болбошу керек жана кийинки кадамга өтсөңүз болот. Биздин программаны мобилдик аспапка жүктөп алуу үчүн App Inventor бир нече вариантка ээ. Биз эң жөнөкөйүн колдонобуз. Тиркемени жүктөп алуу үчүн аны APK файлына компиляциялоо керек. Жана бул орнотуу файлын мобилдик түзмөгүңүзгө өткөрүңүз. Үстүнкү менюда биз «Кошулуу» бөлүмүн тандайбыз, подпунктта «Колдонмо (жүктөө үчүн QR кодун түзүү. арк)» тандайбыз.

Программа өзү программаны түзүп, QR кодун түзөт. Бул коду окусак, биздин программа сиздин мобилдик түзмөгүңүзгө автоматтык түрдө жүктөлөт. Маанилүү эскертүү: QR коду 2 саатка жарактуу.



7-сүрөт



8-сүрөт

9-сүрөт

Мобилдик телефонубуздан төмөндөгүдөй программаны көрөбүз.

Андан кийин биз тиркемени телефонубузга же аны компьютерге сактайбыз. Көрүнүп тургандай, MIT App Inventor чөйрөсү менен иштөө принциптери үчүн жеткиликтүү жана мобилдүү. Бул биринчи курстардын студенттерине программалоону үйрөтүүдө колдонуу үчүн идеалдуу деп ойлойм.

Колдонулган адабияттар:

1. Гололобов В.Н. «Умный дом» своими руками./Гололобов В.Н.М.:ИТ Пресс,2007.416 с.
2. Архипов В.Г. «Системы для «интеллектуального» здания». «Строй Маркет». № 45, 1999. 21 с.
3. Mike Riley «Programming Your Home Automate with Arduino, Android, and Your Computer» - «The Pragmatic Bookshelf Dallas, Texas • Raleigh, North Carolina», 2012. 58с.
4. <https://progtips.ru/android/programmirovanie-mobilnyh-prilozhenij-s-pomoshhyu-app-inventor.html>

* * *

УДК 004.056.5

МААЛЫМАТТЫК РЕСУРСТАРДЫ КОРГООНУН ЖОЛДОРУ ЖАНА ЫКМАЛАРЫ

**Иванов Ю.В. – Б.Осмонов атындагы
ЖАМУнун проф. Т.Бекболотов атындагы
Аксы колледжи
edward_1988@bk.ru, тел: 0777 50-02-06**

Анатация: *Адамдар өз сырларын коргоого умтулушат. Маалыматтык технологиялардын өнүгүшү, алардын адам ишинин бардык чөйрөлөрүнө кириши маалыматтык коопсуздук көйгөйлөрүнүн жыл сайын актуалдуу болуп, ошол эле учурда татаалдашып баратканына алып келет. Маалыматты иштетүү технологиялары тынымсыз өркүндөтүлүп, алар менен бирге маалыматтык коопсуздукту камсыз кылуунун практикалык ыкмалары да өзгөрүүдө.*

Ачык сөздөр: *Маалыматты коргоо, Маалымат технологиялар, Коркунучтардын булагы.*

СПОСОБЫ И МЕТОДЫ ЗАЩИТЫ ИНФОРМАЦИОННЫХ РЕСУРСОВ

**Иванов Ю.В. ЖАГУ им Б.Осмонов Аксыский
колледж им. проф. Т.Бекболотова
edward_1988@bk.ru, тел: 0777 50-02-06**

Анатация: *Людам свойственно защищать свои секреты. Развитие информационных технологий, их проникновение во все сферы человеческой деятельности*

приводит к тому, что проблемы информационной безопасности с каждым годом становятся всё более и более актуальными – и одновременно более сложными. Технологии обработки информации непрерывно совершенствуются, а вместе с ними меняются и практические методы обеспечения информационной безопасности.

Ключевые слова: Защита информации, Информационные технологии, Источники угроз.

WAYS AND METHODS OF PROTECTING INFORMATION RESOURCES

*Ivanov Y.V. - JAGU named after B. Osmonov Akxy
College named after Professor T. Bekbolotov
edward_1988@bk.ru, tel: 0777 50-02-06*

Annotation: People tend to protect their secrets. The development of information technologies, their penetration into all spheres of human activity leads to the fact that the problems of information security are becoming more and more relevant every year - and at the same time more complex. Information processing technologies are constantly improving, and with them the practical methods of ensuring information security are changing.

Keywords: Protected information, Information Technology, Sources of threats.

Введение

Людам свойственно защищать свои секреты. Развитие информационных технологий, их проникновение во все сферы человеческой деятельности приводит к тому, что проблемы информационной безопасности с каждым годом становятся всё более и более актуальными – и одновременно более сложными. Технологии обработки информации непрерывно совершенствуются, а вместе с ними меняются и практические методы обеспечения информационной безопасности. Действительно, универсальных методов защиты не существует, во многом успех при построении механизмов безопасности для реальной системы будет зависеть от её индивидуальных особенностей, учёт которых плохо поддаётся формализации. Поэтому часто информационную безопасность рассматривают как некую совокупность неформальных рекомендаций по построению систем защиты информации того или иного типа.¹

Информационная сфера сегодня – не только одна из важнейших сфер международного сотрудничества, но и объект соперничества. Страны с более развитой информационной инфраструктурой, устанавливая технологические стандарты и предоставляя потребителям свои ресурсы, определяют условия формирования и осуществления деятельности информационных инфраструктур в других странах, оказывают воздействие на развитие их информационной сферы. Поэтому в промышленно развитых странах при формировании национальной политики приоритет получают развитие средств защиты и обеспечение безопасности информационной сферы. Концентрация информации в компьютерных системах вынуждает наращивать усилия по её защите. Национальная безопасность, государственная тайна, коммерческая тайна – все эти юридические аспекты требуют усиления контроля над информацией в коммерческих и государственных организациях. Работа, ведущаяся в этом направлении, привела к появлению новой дисциплины – «Информационная безопасность».

Специалист в области информационной безопасности отвечает за разработку, создание и эксплуатации системы, призванной обеспечить целостность, доступность и конфиденциальность циркулирующей в организации информации. В его функции входит обеспечение физической защиты (аппаратные средства, компьютерные сети), а также защиты данных и программного обеспечения.

Обеспечение информационной безопасности – дело не только очень дорогостоящее (затраты на покупку и установку технических и программных средств защиты могут составлять более половины стоимости компьютерной техники), но и очень сложное: при создании системы безопасности информации трудно определить возможные угрозы и

уровень необходимой защиты, требуемый для поддержания информационной системы в рабочем состоянии. Современное информационное общество может формироваться и эффективно развиваться только в условиях правового государства, основанного на безусловном применении норм законодательства. Роль права в жизни информационного общества становится определяющей, все его члены должны исполнять нормы законов и разрешать возникающие споры цивилизованным способом на основе законодательства. 1

Современные методы обработки, передачи и накопления информации способствовали появлению угроз, связанных с возможностью потери, искажения и раскрытия данных. Поэтому обеспечение информационной безопасности является одним из ведущих направлений развития информационных технологий. Рассмотрим основные понятия защиты информации и информационной безопасности:

Защита информации – деятельность по предотвращению утечки защищаемой информации, несанкционированных и непреднамеренных воздействий на защищаемую информацию.

Объект защиты – сама информация, носитель информации или информационный процесс, в отношении которых необходимо осуществлять защиту в соответствии с поставленной целью защиты информации.

Цель защиты информации – желаемый результат защиты информации. Целью защиты информации может являться предотвращение ущерба собственнику, владельцу, пользователю информации в результате возможной потери (утечки) информации или несанкционированного и непреднамеренного воздействия на информацию.

Эффективность защиты информации – степень соответствия результатов защиты информации по отношению к поставленной цели.

Защита информации от утечки – деятельность по предотвращению распространения защищаемой информации (её разглашения), несанкционированного доступа к защищаемой информации и получения защищаемой информации злоумышленниками.

Защита информации от разглашения – предотвращение несанкционированного доведения защищаемой информации до неконтролируемого количества получателей информации.

Защита информации от несанкционированного доступа – предотвращение получения защищаемой информации заинтересованным субъектом с нарушением установленных правовыми документами, собственником либо владельцем информации правил доступа к защищаемой информации. Заинтересованным субъектом может быть юридическое лицо, группа физических лиц, общественная организация, отдельное физическое лицо и даже государство.

Система защиты информации – совокупность органов и исполнителей, используемая ими техника защиты информации, а также объекты защиты, организованные и функционирующие по установленным правилам, которые соответствуют правовым, организационно-распорядительным и нормативным документам по защите информации.

Под **информационной безопасностью** понимают защищённость информации от незаконного ознакомления, преобразования и уничтожения, а также защищённость информационных ресурсов от воздействий, направленных на нарушение их работоспособности. Природа этих воздействий может быть самой разнообразной. (попытки проникновения злоумышленников, ошибки персонала, выход из строя аппаратных и программных средств, стихийные бедствия (ураган, землетрясение, пожар) и т. п.) 1

Классификация и содержание возможных угроз информации Угрозы безопасности информации в современных системах её обработки определяются умышленными (преднамеренные угрозы) и естественными (непреднамеренные угрозы), разрушающими и искажающими воздействия внешней среды, надёжностью функционирования средств

обработки информации, а также преднамеренных корыстным воздействием несанкционированных пользователей, целями которых являются хищение, уничтожение, разрушение, несанкционированная модификация и использование обрабатываемой информации. При этом под умышленными, или преднамеренными, понимаются такие угрозы, которые обуславливаются злоумышленными действиями людей. Случайными, или естественными, являются угрозы, не зависящие от воли людей. В настоящее время принята следующая классификация угроз сохранности (целостности) информации.

Источники угроз. Под источником угроз понимается непосредственный исполнитель угрозы с точки зрения её негативного воздействия на информацию. Источники можно разделить на следующие группы: — люди; — технические устройства; — модели, алгоритмы, программы; — технологические схемы обработки; — внешняя среда.

Предпосылки появления угроз. Существуют следующие предпосылки, или причины появления угроз:

— объективные (количественная или качественная недостаточность элементов системы) — не связанные непосредственно с деятельностью людей и вызывающие случайные по характеру происхождения угрозы; — субъективные — непосредственно связанные с деятельностью человека и вызывающие как преднамеренные (деятельность разведок иностранных государств, промышленный шпионаж, деятельность уголовных элементов и недобросовестных сотрудников), так и непреднамеренные (плохое психофизиологическое состояние, недостаточная подготовка, низкий уровень знаний) угрозы информации.¹

Угрозы информационным ресурсам проявляются в овладении конфиденциальной информацией, её модификации в интересах злоумышленника или её разрушении с целью нанесения материального ущерба.

Осуществление угроз информационной безопасности может быть произведено: через агентурные источники в органах коммерческих структур, государственного управления, имеющих возможность получения конфиденциальной информации;

Путём подкупа лиц, работающих на предприятии или в структурах, непосредственно связанных с его деятельностью;

Путём перехвата информации, циркулирующей в средствах и системах связи и вычислительной техники, с помощью технических средств разведки и программно-математических воздействий на неё в процессе обработки и хранения;

Путём подслушивания переговоров, ведущихся в служебных помещениях, автотранспорте, в квартирах и на дачах;

Через переговорные процессы с зарубежными или отечественными фирмами, используя неосторожное обращение с информацией.

Через «инициативников» из числа сотрудников, которые хотят улучшить своё благосостояние с помощью «заработка» денег или проявляют инициативу по другим материальным или моральным причинам.¹

Способы и методы защиты информационных ресурсов

Вместе с развитием способов и методов преобразования и передачи информации постоянно развиваются и методы обеспечения её безопасности. Современный этап развития этой проблемы характеризуется переходом от традиционного её представления как проблемы защиты информации к более широкому пониманию — проблеме информационной безопасности, заключающейся в комплексном её решении по двум основным направлениям. К первому можно отнести защиту государственной тайны и конфиденциальных сведений, обеспечивающую главным образом невозможность несанкционированного доступа к ним. При этом под конфиденциальными сведениями понимаются сведения ограниченного доступа общественного характера (коммерческая тайна, партийная тайна и т. д.).

Ко второму направлению относится защита от информации, которая в последнее время приобретает международный масштаб и стратегический характер. При этом выделяют три

основных направления защиты от так называемого информационного оружия (воздействия): – на технические системы и средства; – общество; – психику человека.

В соответствии с этим подходом уточнены и дополнены множества угроз информации, функции и классы задач по защите информации.1

Установление градаций важности защиты защищаемой информации (объекта защиты) называют категорированием защищаемой информации.2

Обеспечение безопасности информации требует сохранения следующих её свойств:

– целостности; – доступности; – конфиденциальности.

Целостность информации заключается в её существовании в неискажённом виде, т. е. неизменном по отношению к её исходному состоянию. Под целостностью информации понимается свойство информации сохранять свою структуру и/или содержание в процессе передачи и хранения.

Доступность – свойство, характеризующее способность информации обеспечивать своевременный и беспрепятственный доступ пользователей к интересующим их данным.

Конфиденциальность – свойство, указывающее на необходимость введения ограничений на доступ к ней определённого круга пользователей, а также статус, предоставленный данным и определяющий требуемую степень их защиты.1

Деятельность, направленную на обеспечение информационной безопасности, принято называть **защитой информации**.

Методы обеспечения информационной безопасности весьма разнообразны.

Сервисы сетевой безопасности представляют собой механизмы защиты информации, обрабатываемой в распределённых вычислительных системах и сетях. **Инженерно–технические методы** ставят своей целью обеспечение защиты информации от утечки по техническим каналам – например, за счёт перехвата электромагнитного излучения или речевой информации. **Правовые и организационные методы** защиты информации создают нормативную базу для организации различного рода деятельности, связанной с обеспечением информационной безопасности. **Теоретические методы** обеспечения информационной безопасности, в свою очередь, решают две основных задачи. Первая из них – это формализация разного рода процессов, связанных с обеспечением информационной безопасности. Так, например, формальные модели управления доступом позволяют строго описать все возможные информационные потоки в системе – а значит, гарантировать выполнение требуемых свойств безопасности. Отсюда непосредственно вытекает вторая задача – строгое обоснование корректности и адекватности функционирования систем обеспечения информационной безопасности при проведении анализа их защищённости. Такая задача возникает, например, при проведении сертификации автоматизированных систем по требованиям безопасности информации.1

Что касается подходов к реализации защитных мероприятий по обеспечению информационной безопасности, то сложилась трёхстадийная разработка таких мер.

I стадия – выработка требований – включает:

- определение состава средств информационной системы
- анализ уязвимых элементов информационной системы
- оценка угроз (выявление проблем, которые могут возникнуть из-за наличия уязвимых элементов)
- анализ риска (прогнозирование возможных последствий, которые могут вызвать эти проблемы)

II стадия – определение способов защиты – включает ответы на следующие вопросы:

какие угрозы должны быть устранены и в какой мере?

какие ресурсы системы должны быть защищаемы и в какой степени?

с помощью каких средств должна быть реализована защита?

какова должна быть полная стоимость реализации защиты и затраты на эксплуатацию с учётом потенциальных угроз?

III стадия – определение функций, процедур и средств безопасности, реализуемых в виде некоторых механизмов защиты.2

Первоочередными мероприятиями по реализации политики обеспечения информационной безопасности государства являются: разработка и внедрение механизмов реализации правовых норм, регулирующих отношения в информационной сфере, а также подготовка концепции правового обеспечения информационной безопасности; разработка и реализация механизмов повышения эффективности государственного руководства деятельностью государственных средств массовой информации, осуществления государственной информационной политики; принятие и реализация федеральных программ, предусматривающих формирование общедоступных архивов информационных ресурсов, повышение правовой культуры и компьютерной грамотности общества, комплексное противодействие угрозам информационной войны, создание безопасных информационных технологий для систем, используемых в процессе реализации жизненно важных функций общества и государства, пресечение компьютерной преступности, создание информационно-телекоммуникационной системы специального назначения; развитие системы подготовки кадров, используемых в области обеспечения информационной безопасности.1

Реализация вышеперечисленных мер, обеспечивающих безопасность информационных ресурсов, существенно повышает эффективность всего процесса информатизации в организации, обеспечивая целостность, подлинность и конфиденциальность дорогостоящей деловой информации, циркулирующей в локальных и глобальных информационных средах.2

Заключение

Процесс информатизации затронул практически все стороны жизни общества. Информатизация является характерной чертой жизни современного общества. Она пропитывает все направления человеческой деятельности. С появлением новых информационных технологий информация становится необходимым атрибутом обеспечения деятельности государств, юридических лиц, общественных объединений и граждан. От качества и достоверности информации, от её оперативности получения зависят многие решения, принимаемые на самых разных уровнях – от глав государств до рядового гражданина. Обеспечение информационной безопасности – комплексная задача, потому что сама информационная среда есть сложный и многоплановый механизм, где могут присутствовать такие компоненты, как персонал, электронное оборудование, программное обеспечение и т. д.

Для решения многих проблем обеспечения информационной безопасности необходимо применение следующих мер: законодательных, организационных и программно-технических. Игнорирование хотя бы одного из аспектов этой проблемы может привести к потере (утечке) информации, которая в жизни современного общества приобретает всё более важное значение и играет немаловажные роли.

Список литературы:

1. Цирлов В.Л. Основы информационной безопасности автоматизированных систем. краткий курс М.: Изд-во Феникс 2008.
2. Правовое обеспечение информационной безопасности: учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений/(С. Я. Казанцев, О. Э. Згадзай, Р. М. Оболенский и др.); под ред. С. Я. Казанцева. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 240 с.
3. Шаньгин В. Ф. информационная безопасность компьютерных систем и сетей: учеб. пособие. – М.: ИД «Форум»: Инфра-М, 2008 – 416 с.: ил. – (Профессиональное образование).

4. Сёмкин С.Н, Э. В. Беляков, С. В. Гребенев, В. И. Козачок. Основы организованного обеспечения информационной безопасности объектов информатизации. М.: Изд-во «Гелиос АРВ» 2005
5. Основы информационной безопасности. Учебное пособие для вузов / Е. Б. Белов, В. П. Лось, Р. В. Мещеряков, А. А. Шелупанов. – М.: Горячая линия – Телеком, 2006 -544 с.
6. Цирлов В.Л. Основы информационной безопасности автоматизированных систем. краткий курс М.: Изд-во Феникс 2008
7. Правовое обеспечение информационной безопасности: учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений/(С. Я. Казанцев, О. Э. Згадзай, Р. М. Оболенский и др.); под ред. С. Я. Казанцева. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2007. – 240 с.

* * *

УДК 004**БОЛОЧОК АДИСТЕРДИН ИКТ-КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУНУН
ЖАҢЫ МОДЕЛИ**

Раева Б.Ж. – улук окутуучу, **Б.Осмонов**
атындагы ЖАМУ, Жалал-Абад шаары,
e-mail: konung-batina@mail.ru

Аннотация: Макалада кесиптик билим берүүдө ИКТ-компетенттүүлүктү калыптандыруунун жаңы модели сунушталат. Жаңы моделдин аң-сезимсиз компетентсиздик, аң-сезимдүү компетентсиздик, аң-сезимдүү компетенттүүлүк жана аң-сезимсиз компетенттүүлүк денгээлдери конкреттүү мисалдардын жардамында баяндалат. Бул терминдер буга чейин педагогикада практикаланбагандыктан, аларга тийиштүү аныктамалар берилип, ИКТ-компетенттүүлүктүн мисалында чечмеленет. Аталган денгээлдердин практикалык позициядан чечмелениши көрсөтүлөт. Ошондой эле, бул багытта эмне кылуу керектиги тууралуу кесиптик окуу жайларга жана алардын окутуучуларына сунуштар берилет.

Түйүндүү сөздөр: аң-сезимсиз ИКТ-компетентсиздик, аң-сезимдүү ИКТ-компетентсиздик, аң-сезимдүү ИКТ-компетенттүүлүк, аң-сезимсиз ИКТ-компетенттүүлүк, компетенттүүлүк, ИКТ-компетенттүүлүк, компетент-түүлүктү калыптандыруу модели, компетенция.

**НОВАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ У БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ИКТ-
КОМПЕТЕНТНОСТИ**

Раева Б.Ж. – ст. преподаватель, **ЖАГУ им.**
Б.Осмонова, г. Жалал-Абад,
e-mail: konung-batina@mail.ru

Аннотация: В данной статье предлагается новая модель формирования ИКТ-компетентности будущего специалиста. Уровни новой модели достижения ИКТ-компетентности - неосознанная ИКТ-некомпетентность, осознанная ИКТ-некомпетентность, осознанная ИКТ-компетентность и неосознанная ИКТ-компетентность рассматриваются конкретными примерами. Данные термины являются в педагогической теории и практике профессионального учебного заведения новой, поэтому здесь даются соответствующие определения. Кроме того, в данной статье даются рекомендации профессиональным учебным заведениям с точки зрения внедрения данной новой модели в практику.

Ключевые слова: неосознанная ИКТ-некомпетентность, осознанная ИКТ-некомпетентность, осознанная ИКТ-компетентность, неосознанная ИКТ-компетентность, компетентность, ИКТ-компетентность, модель формирования компетентности, компетенция.

A NEW MODEL OF ACHIEVING PROFESSIONALISM

Raeva B.J. – teacher, JASU by B. Osmonov, Jalal-Abad city, e-mail: konung-batina@mail.ru

Annotation: *This article proposes a new model for the formation of ICT competence of a future specialist. The levels of the new model for achieving ICT competence - unconscious ICT incompetence, conscious ICT incompetence, conscious ICT competence and unconscious ICT competence are considered with specific examples. These terms are new in the pedagogical theory and practice of a vocational educational institution, therefore, appropriate definitions are given here. In addition, this article provides recommendations for professional educational institutions in terms of implementing this new model in practice.*

Key words: *unconscious ICT-incompetence, conscious ICT-incompetence, conscious ICT-competence, unconscious ICT-competence, competence, ICT-competence, model of competence formation, competence.*

Биз маалыматтык цивилизациядагы социумдун жаңы модели калыптанып жаткан мезгилде жашап жатабыз. Бул модель конкреттүү идеялардын жалпы туюнтулушу десек болот. Бирок, келечектеги социумдун перспективалык моделинин айрым контурлары белгиленип жаткандыгын тастыктаса болот. Анын башкы мүнөздөөчүсү болуп, бул же тигил моделдин турмушка ашырылышы аркылуу камсыздалуучу жашоонун сапаты эсептелет. Моделдин пайдубалына, бүгүнкү күндө маанилүү болгон коомдук жана инсандык баалуулуктар коюлат: “чынчылдык, шыктуулук, башкалар менен жашап кетүүгө жана кызматташууга жөндөмдүүлүк, жоопкерчилик, жеке демилге менен ишке киришүүнү каалоо, лидерлик, жаңылыктарга умтулуу, инновацияларды кабыл ала билүү, чыгармачылдык, новаторлук, толеранттуулук, гендердик сезгичтик, адилеттүүлүк, ак ниеттик, токтоолук, аналитикалык ой жүгүртүү, логикалык ой жүгүртүү” [4]. Буга биз чыгармачылык жана креативдүүлүк сапаттарды кошууну сунуштап жатабыз. Социумдун моделин ушундайча түшүнүүгө байланыштуу бир катар түшүнүктөрдүн мазмунун тактоого туура келет: гражданин, демократия, саясат, башкаруу, мамлекеттүүлүк, мекенчилдик, укук, милдет, эркиндик, эффективдүүлүк, чыгармачылык, креативдүүлүк ж.б. Жашоонун тийиштүү сапатын камсыздай турган факторлорду издөө процесси жүрүп жатат. Албетте, коомдун пайдубалына, ар бир адамдын аң-сезиминин коомдук аң-сезимдеги ролун жана маанисин күчөтүүгө, тандалган чиновниктердин ишмердүүлүктөрүн жарандык координациялоого приоритет берилет. Бюрократиялык башкаруу системасы башкаруунун коомдук системасына алмашты. Коомдогу мындай өзгөрүү процесси анык бир макамга ээ (мүмкүн башкаруунун антибюрократиялык ыңкылабы).

Башкаруу ишмердүүлүгүндөгү негизги өзгөрүүлөрдүн өзөгү катары башкаруунун негизги принцибин – “мамлекет – адам үчүн” – бөлүп көрсөтүү менен аныкталышы мүмкүн. Бийлик органдарынын көңүл борборуна адам коюлат, ал эми жарандар мамлекеттин өнөктөштөрү болуп калыптанышат.

Жарандардын, маалыматтык коомдогу уюмдардын кызматкерлеринин ишмердүүлүктөрүнүн эффективдүүлүгүн баалоо үчүн жаңы, учурдагы шарттарга адекваттуу, инсандын интегративдик мүнөздөөчүсү болгон компетенттүүлүк түшүнүгүн пайдалануу сунушталат.

Ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгүнүн бул мүнөздөмөсү адамдарды коомдогу жетектөөчү позицияларга (кызматтарга) тандоонун жаңы критерийлерин иштеп чыгууга, жарандардын, конкреттүү уюмдардын кызматкерлеринин жүрүм-турум жана ишмердүүлүк сапатынын өсүшүнө дем берүүгө негиз катары кызмат кылат.

Мында илим өз функцияларын аркалап, социалдык жашоодогу өзгөрүүлөрдү иликтеп, жаңы түшүнүктөрдү аныктап, аларга тийиштүү аныктамаларды берип, маалыматтык

цивилизациядагы социалдык жашоону коштоп турган мыйзам ченемдүүлүктөрдү таап, аларды билимге айландырат.

Өзгөрүүлөр коомдук бардык тармактарды ичине алды. Билим берүү да мамлекеттин жашоо ишмердүүлүгүндөгү тармактардын бири. Ал да өзгөрүп жатат. Педагогика илими педагогикалык практиканы өндүрүш менен тейлөө тармактарына резонанс кылууга аракет жасап жатат [1].

Педагогика илиминдеги иш билим берүү тармагынын өткөөл мезгилиндеги карама-каршылыктарды талкуулоодон башталат. Жогоруда белгиленген жаңы жашоо-турмуштун негизги принциптери билим берүүгө мүнөздүү принципалдуу карама-каршылыктарды формулировкалоого мүмкүнчүлүк берет:

- жекелик менен универсалдуулук,
- заманбаптуулук менен салттуулук,
- мүмкүнчүлүктөрдү теңдөөгө умтулуу менен мелдешке чыгуу зарылдыгы,
- руханий адеп-ахлак менен материалдык дүйнө,
- адамдын мүмкүнчүлүктөрү менен билимдин өнүгүү темпи.

Компетенттүүлүк адамдын (жүрүм-турум) ишмердүүлүгүнүн эффективдүүлүгүн интегралдык мүнөздөөчүсү, максатка жетүү ийгилигинин өлчөмү катары көптөгөн илимдердин изилдөө объекти жана предмети болуп эсептелет. Ошону менен катар, ишмердүүлүк адамдын жашоосундагы феномен эсептелет.

Билимдерди, билгичтиктерди, көндүмдөрдү, проблемаларды чечүү ыкмаларын, коомдогу жашоо эрежелерин өздөштүрүү, инсандык кайсы бир сапаттарга ээ болуу жашоо ишмердүүлүгүнүн шарттары болуп эсептелет. Эреже катары, ар кандай адамдык ишмердүүлүк коом тарабынан бааланат. Мында адам эмнеге ээ болуп тургандыгы маанилүү эмес, ишмердүүлүктүн эффективдүүлүгү, белгиленген максатка кандай каражаттар менен жеткендиги маанилүү. Ушундай ченемди компетенттүүлүк дейбиз.

Инсандык сапаттардын кайсы бир баскычына жетүү үчүн көмөк болгон билим берүүнүн денгээлин аяктаган адамга тийиштүү квалификация, окумуштуулук даража же аскердик чин ж.б. берилет. Ошентип, өздөштүрүлгөн денгээлдин негизинде инсан (уюм) ыйгарым укуктарга ээ болот.

Компетенцияны ушундайча түшүнүү тактоолорду талап кылат. Бул инсандын когнитивдик жана аффективдик түзүүчүлөрүнө билимге, билгичтикке жана көндүмгө баалуулук мамилелерди калыптандыруу аркылуу ишке ашырылышы ыктымал. Бул учурда компетенциялар формалдуу түрдө ыйгарылган укуктарды эле эмес, ошондой эле моралдык-баалуулук аспектини да мүнөздөп калат. Мисалы, педагогдун диплому ага окуу жайда анык бир кызматты ээлөөгө эле укук бербей, бирок анын өзүнүн чечимине, ээ болгон билимине карата мамилесинин денгээли педагогдун башка облигин калыптандырат – моралдык-баалуулук укуктуу педагог.

Компетенцияларды билим берүүнүн жыйынтык элементтери катары баалоого болот. Компетенциялар когнитивдик (билим, билгичтик, көндүм), ошондой эле аффективдик (эмоциялар) жана эрктик түзүүчүлөрдү камтышын белгилей кетели.

Психологиялык-педагогикалык теория менен практикада компетенттүүлүк мамилени мүнөздөөчү түшүнүктөр дал болсо так аныктала элек. «Компетенттүүлүк» жана «компетенция» терминдерин чечмелөөгө карата түрдүү пикирлер бар.

Латынчадан которгондо компетенция («competentia»)- «дал келүү», «бирдей ченемде болуу» дегенди туюнтат.

«Компетенция» М.В.Моисееванын пикиринде «Кандайдыр бир мекеменин же жактын ыйгарым укуктарынын топтому; ошол жак таанып-билген, ээ болгон тажрыйбалар топтому» [3, 93-б.], Г.К.Селевко боюнча «...кырдаалды кайра түзүү максатын коюуга жана ага жетүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн чогуу уюштурулушу» [5, 140-б.], Е.К.Хеннердин түшүнүгүндө «... инсандын белгилүү бир

компетенцияга төп келүү даражасын чагылдыруучу жана өзгөрүлүп жаткан социалдык шарттарда конструктивдүү аракеттенүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү билгичтиктеринин деңгээли» [6, 6-б.], ал эми М.Б.Лебедева боюнча «...инсандын белгилүү бир предметтерге жана процесстерге багытталган ишмердүүлүгү сапаттуу жана натыйжалуу болушу үчүн зарыл болгон, өз ара байланышкан сапаттарынын (мотивация, билимдер, билгичтиктер, көндүмдөр, ишмердүүлүк, жөндөмдүүлүктөр) жыйындысы» [2, 25-б.].

Жогоруда айтылган аныктамаларды анализдөөнүн натыйжасында мындай тыянакка келүүгө болот: компетенция - бул, билим менен кырдаалдын ортосунда байланыш орнотууга болгон жалпы даярдык жана проблеманы чечүү жол-жобосун калыптандыруу. Үйрөнүүчүнүн билим алууга карата даярдыгына алдын-ала коюлуучу кандайдыр бир обочолонгон талап. Билим берүү компетенциясы - үйрөнүүчүнүн өздөштүргөн билимдерин, билгичтиктерин жана көндүмдөрүн турмушта пайдаланууга болгон даярдыгы же анын практикалык ишмердүүлүктү ишке ашырууга болгон жөндөмдүүлүгү.

XX кылымдын аягында Европа Кеңешинде оозеки жана жазма карым-катышка ээ болууга тиешелүү болгон бир топ маанилүү саясий жана социалдык компетенциялардын катарында информациялык коомдун пайда болуусуна байланышкан компетенциялар да белгиленген. Мисалы, жаңы технологияларга ээ болуу, аларды колдоно билүү, массалык маалымат каражаттары таратып жаткан маалымат менен рекламаларга сын көз менен мамиле кылуу жөндөмдүүлүгү ж.б. Демек, компетенттүүлүк - бул адамдын тиешелүү компетенцияга ээ болуусу, анын ишмердүүлүк предметине болгон инсандык мамилесин камтыйт. Компетенттүүлүк – бул мүнөздүү болуп калган инсандык сапат (мүнөздөмө) жана берилген чөйрөдөгү ишмердүүлүк боюнча минималдуу тажрыйба.

Ошентип, компетенция жана компетенттүүлүк тууралуу көптөгөн талкуулар, талаш пикирлер айтылып келет. Албетте, түшүнүктөрдүн аныктамаларын тактап алуу зарыл нерсе. Бирок, алардын калыптануу жол-жоболору жөнүндө сөз кылбай коюуга болбойт. Төмөндө компетенттүүлүктүн төрт деңгээли жана алардын бири-бири менен байланышы карап көрөлү.

1-деңгээл. Аң-сезимсиз ИКТ-компетентсиздик. Бул деңгээлде студент окуу-таанып билүү ишмердүүлүгүндө, болочок кесиптик ишмердүүлүгүндө ИКТны пайдаланууга компетенттүү эмес экендигин билбейт. Бул же тигил кесиптик тармакта, адистик ишмердүүлүктө, тийиштүү кыймыл-аракеттерде ИКТ-компетентсиз экендигин билбеген абал. Көйгөй эмнеде? 1-деңгээлде адам компетентсиз экендигин түшүнбөгөндүгүндө. Мисалы, техникалык окуу жайдын студенти инженердик кесипти түшүнбөй эле тандайт. Ал инженердик кесипти туура же туура эмес тандагандыгын, жөндөмдүүлүгү дал келерин же келбестигин билбейт, тагыраак айтканда, түшүнбөйт. Аны менен кошо ал кесиптик ишмердүүлүктө информациялык коммуникациялык технологиялардын колдонулушунда билбейт.

Бул деңгээлде ар бир адам, анын ичинде болочок адис, студент эмнени билбегендигин, эмнени жасай албагандыгын, эмнеге жөндөмү бар же жок экендигин өзү билбейт. Бирок аракетин улантып отуруп, 2-деңгээлге өтүшү мүмкүн. “Сокур сезим” менен, тажрыйбалуу адамдардын, айрыкча окутуучулардын айткандарын угуп, кыймыл-аракеттерин тууроо аркылуу кандайдыр даражада натыйжаларга ээ болот. Бирок дагы деле компетентсиз экендигин аңдай албайт.

Мындай учурда окутуучу эмне кылат? Адегенде, студенттерге ИКТнын окуу-таанып билүү ишмердүүлүктөгү, ошондой эле келечектеги кесиби боюнча ишинде ээлеген ордун жана маанисин айтып, аларды мотивациялоо менен багыт берип, ИКТны студент тандаган кесипти ийгиликтүү үйрөнүүгө жана аны натыйжалуу аркалоого багыт берет. Бул учурда студенттин алдында эки маселе коюлуп калууда: 1. Тандаган кесибин ИКТнын жардамында үйрөнүү. 2. Тандаган кесиптик ишмердүүлүгүндө ИКТны колдонууну үйрөнүү, жок дегенде

кесиптик практикада көрүү аркылуу таанышуу. Тактап айтканда, кесиптик практика ИКТны милдеттүү түрдө үйрөнүү керектигин көрсөтөт.

2-денгээл. Аң-сезимдүү ИКТ-компетентсиздик. Аң-сезимдүү ИКТ-компетентсиздик денгээл - бул студент ИКТнын болочок кесиптик ишмердүүлүктө кандайча колдонула тургандыгы боюнча эмнени билбегендигин, эмнени жасай албагандыгын, эмнеге жөндөмсүз экендигин түшүнүп, билген абал. Мисалы, студент ИКТны тандаган кесибин үйрөнүүдө колдонууга жөндөмдүү же жөндөмдүү эмес экендигин, кесиптик иш-аракеттерди ИКТнын жардамында аткара аларын же албастыгын, кесипти туура же туура эмес тандагандыгын түшүнөт. Же болочок кесипти үйрөнүүгө байланыштуу кандайдыр бир окуу-таанып билүү иш-аракетин аткарып жатканда, кайсы бир кыймыл-аракеттерди туура эмес аткарып жаткандыгын түшүнүү учуру. Аны кантип билсе болот? Өзүнүн эффективдүү ИКТ-компетенттүү болбой жаткандыгынан улам түшүнөт. Анткени, бир эле кыймыл-аракетти жасап, бир студент ийгиликке жетип жатат, ал эми экинчиси жетпей жатат. Бул тыянак “себеп-натыйжа” байланышынан келип чыгат. Бир студенттин таанып-билүү ишмердүүлүгүнүн жыйынтыгы, ага окшогон эле башка студенттин жыйынтыгынан төмөн болуп жатса, демек, анда ал кыймыл-аракетти тийиштүү денгээлде аткара албай жатат деген тыянакка келүү абзел. Муну түшүнүү – бул өтө чоң жеңиш. Анткени, түшүнө албай калган студент, артка, аң-сезимсиз компетентсиздикке түшүп кетиши ыктымал. Студенттердин 80% артка кетери практикада белгилүү. Булар компетентсиз экендигин түшүнөт, бирок эч кандай чечим кабыл алышпайт. Эч кандай аракет жасашпайт.

Мындай учурда окутуучулар жамааты, айрыкча кесиптик калыптандыруучу кафедра ар бир студенттин аталган денгээлге чыгышына кызыкдар болуп, тийиштүү методикалык аракеттерди жасашы керек. Мында жаңы милдет пайда болот. Ал түрдүү предметтерди окутуп жаткан окутуучулар студент тандаган кесип боюнча ишмердүүлүктөгү анын ордун так аныкташы керек. Мисалы, ошол эле информатика мугалими ИКТнын студент тандаган кесиптеги ордун так аныкташы керек.

3-денгээл. Аң-сезимдүү ИКТ-компетенттүүлүк. Аң-сезимдүү ИКТ-компетенттүүлүк – бул эң оор денгээл, анткени, мында студент такай чыңалууда, аракетте, процессте болот. Бул денгээлге келген студент тандаган кесибин өздөштүрүүдө туура аткара албаган кыймыл-аракеттерин байкап, аны тактап, ийине жеткирүү үчүн машыгууну көбөйтөт жана күчөтөт. Мындай денгээлге чыккан студент болочок кесибин үйрөнүүдө ИКТнын ролу жана мааниси боюнча биринчиден, ой жүгүртүүсүн өзгөртөт, экинчиден, сөзүн алмаштырат, үчүнчүдөн кыймыл-аракетин тактайт. Натыйжада бул студенттин адаттары 21 күндө өзгөрүп, тийиштүү нукка келет. Ишмердүүлүк процессиндеги кыймыл-аракеттердин аткарылышы салыштырмалуу ийине жеткире аткарыла баштап, натыйжа улам жогору боло баштайт. Алсак, болочок адис ИКТ-компетенттүү кесипкөй болуу үчүн зарыл болгон компоненттерди өздөштүрүү үчүн машыга баштайт. Сабак процессинде ал жасап жаткан аракеттери жөнүндө, аларды туура же туура эмес аткарып жатамбы деп ойлоно берет.

Бул денгээлде такай күрөш жүрүп турат. Туура аткаргысы келет, бирок натыйжада туура эмес болот. Ушунтип жүрүп отуруп, аягында туура аткарып каларын практика көрсөтүүдө. ИКТ катышкан ишмердүүлүктү 50-100 жолу туура аткаргандан кийин да студент ошол аракет жөнүндө ойлой берет. Студенттер чыңалышат, ошону эле ойлой бериши керек. Ошондо алар болочок кесиптик ишмердүүлүгүндө ИКТнын ролун жана маанисин так түшүнө башташат. Мында практика, практика жана практика роль ойнойт. Демек, окутуучулар жамаатынын милдети – практикалык мүнөздөгү тапшырмаларды, көнүгүүлөрдү, маселелерди жана мисалдарды көбүрөөк берип, студенттерди өз алдынча иштөөгө багыт берүү менен чектелгени абзел.

4-денгээл. Аң-сезимсиз ИКТ-компетенттүүлүк.

Аң-сезимсиз ИКТ-компетенттүүлүккө өтүү автоматтык жол менен, дароо эле ишке ашпайт. Кайсы бир ишмердүүлүктү, иш-аракетти, кыймылды бир нече жолу аң-сезимдүү

түрдө аткаруунун натыйжасында, бир убакта аларды ойлонбой эле аткарып калабыз. Мисалы, студент кесиптик таанып билүү ишмердүүлүгүнүн кайсы бир этабында, ИКТны колдонуунун этаптарын, методдорун, формаларын, интернет каражаттарын ойлонбой эле, автоматтык түрдө пайдаланып калат. Мындай учурда болочок адис жасап чыгарган продукциясынын сапаттуулугуна зарыл болгон билимдердин, билгичтиктердин, көндүмдөрдүн эффективдүүлүгү тууралуу ойлонуп, ошолорго толугу менен сүнгүп кире баштайт. Алсак, жогорку окуу жайларга кредиттик система киргизилди. Бирок окутуучулар кайсы денгээлде жүрүшөт. Кредиттик системада иштөөгө компетентсиз экендигин түшүнө электер, түшүнгөндөр, тийиштүү иш-аракеттерди аткаруу боюнча машыгууну улантып жаткандар, аны ойлонбой эле, студенттерди кесиптик даярдыгы кандайча өзгөрүп жаткандыгын ойлонуп жаткандар барбы? Ооба бар. Ошондуктан, жогорку кесиптик окуу жайдын окутуучулары да өзүлөрүнүн кайсы денгээлде экендигин аңдап, ошого жараша чечимдерди кабыл алып, тажрыйбаларын өркүндөтүүсү керек. Мисалы, информатика окутуучусун алалы. Ал өзүнүн кесиптик ишмердүүлүгүндө ИКТ-компетенттүү же компетентсиз экендигин тактагандыгы максатка ылайыктуу болот.

Ошентип, болочок адистерди компетенттүүлүк мамиленин негизинде даярдоодо, төрт денгээлдүү моделди ишке ашыруу шарт экендигин көрдүк. Перспективада, кесиптик окуу жайларга болочок адистерди даярдоо процессинде, айтылган денгээлдерди пландаштырууну сунуштайт элек. Анткени жогоруда талдоого алынган төрт денгээл сөзсүз болот. Алардын бирөөсүн да секирип өтүүгө болбостугу далилдөөнү талап кылбайт. Кийинки изилдөөлөрүбүздө компетенттүүлүктүн төрт денгээли менен кесиптик билим берүүнүн этаптарынын оптималдуу айкалыштыруу проблемаларын карайбыз.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Концепция модернизации российского образования на период до 2010 года [Текст] // Стандарты и мониторинг в образовании. – 2002. - №1. – С.3-6.
2. Лебедева, М.Б. Что такое ИКТ-компетентность студентов педагогического университета и как ее формировать [Текст]: Информатика и образование / М.Б. Лебедева, О.Н. Шилова. –М.: - 2004. - №3 - С.95-101.
3. Моисеева, М.В. Развитие профессиональной компетентности в области ИКТ [Текст]: Базовый уч.курс / М.В. Моисеева.– М.: 2008. – 256 с.
4. Самойлов, Е.А. Компетентностно-ориентированное образование: социально-экономические, философские и психологические основания: монография/ Е.А.Самойлов. – Самара: Изд-во СГПУ, 2006. – 160 с.
5. Селевко, Г.К. Компетентности и их классификация [Текст] / Г.К.Селевко. –М.: 2004. - № 4. - С.138-143.
6. Хеннер, Е.К. Информационно-коммуникационная компетентность учителя: структура, требования и система измерения [Текст]: Информатика и образование / Е.К. Хеннер – М.: – № 12. – 2004.– С. 5-9.

* * *

УДК 616.24-008.87

ОСОБЕННОСТИ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ ВНЕ БОЛЬНИЧНОЙ ПНЕВМОНИИ
НАСЕЛЕНИЕ СУЗАКСКОГО РАЙОНА ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД
ПАНДЕМИИ

*Темиров Н.М. – к.м.н. доцент, ЖАГУ,
Медицинский факультет.*

*Темирова В.Н. – преподаватель, МУК., г. Бишкек,
Толонова З.У. - преподаватель, Жусубалиев Т.Ж. -
преподаватель, Бахавидинова Г.М. –
преподаватель, ЖАГУ Медицинский факультет
г.Жалал-Абад, КР*

Аннотация: В статье отражены анализ заболеваемости вне больничной пневмонии Сузакском районе Жалал-Абадской области в период пандемии 2020году. В результате анализа заболеваемости было показано, что начало заболеваемости внебольничной пневмонии пришло на июнь месяц 2020г. Высокая заболеваемость вне больничной пневмонии была зарегистрирована в осенний период: октябрь - ноябрь, затем в летний период: июль пик заболеваемости.

В районе наибольший поражаемый возраст пришелся на возраст от 30 до 64 лет. Затем 65 лет и выше и 18-29 лет. По району заболели больше женщины, чем мужчины. Наибольший, удельный вес заболеваемости внебольничной пневмонии зарегистрировано среди неработающего населения, затем среди пенсионного возраста и медицинские работники. По району из числа медицинских работников, заболевших подтвержденный случай внебольничной пневмонией - 7,9%. Согласно эпидемиологического анамнеза, больные указали заражение в местах временного пребывания: - были на похоронах внутри района и за пределами – 45,8%, принимали участие на выборах – 38,4%, были на свадьбе внутри района и в городе -12%, выезжали за пределы района и города - 2,5% и находились на лечении частных клиниках -1,1%. Для организации медицинской помощи больным с внебольничной пневмонией в период пандемии в районе, с июля, август и октябрь месяцы были организованы - 5 дневных стационара, на 332 койки. Обеспеченность койками на 10 тыс.населения составило - 11,3%.

Ключевые слова: - внебольничная пневмония, летний и осенний периоды, пандемия, возраст, очаговость, эпидемиологический анамнез, контингенте, летальность, изолятор, дневной стационар.

FEATURES OF THE INCIDENCE OF NON-HOSPITAL PNEUMONIA IN THE
POPULATION OF THE SUZAK DISTRICT OF THE JALAL-ABAD REGION DURING THE
PANDEMIC

*Temirov N.M. – Candidate of Medical Sciences JASU,
Faculty of Medicine.*

*Temirova V.N.- teacher, International University of
Kyrgyzstan., Bishkek,
Tolonova Z.U. – teacher, Zhusubaliev T.Zh. – teacher,
Bahavidinova G.M. – teacher, JASU,
Faculty of Medicine, Jalal-Abad, Kyrgyz Republic*

Annotation: The article presents an analysis of the incidence of out-of-hospital pneumonia in the Suzak district of Jalal-Abad region during the 2020 pandemic. As a result of the morbidity analysis, it was shown that the beginning of the incidence of community-acquired pneumonia occurred in the month of June 2020. A high incidence of out-of-hospital pneumonia was recorded in the autumn period: October-November, then in the summer period: July is the peak of morbidity.

In the region, the greatest affected age was between 30 and 64 years old. Then 65 years and above and 18-29 years. In the district, more women fell ill than men. The highest proportion of community-acquired pneumonia incidence was registered among the unemployed population, followed by medical workers of retirement age. In the district, 7.9% of the medical workers who fell ill with a confirmed case of community - acquired pneumonia. According to the epidemiological history, patients indicated infection in places of temporary stay:- attended funerals inside and outside the district-45.8%, participated in elections-38.4%, attended weddings inside the district and in the city-12%, traveled outside the district and city - 2.5% and were treated in private clinics -1.1%. To organize medical care for patients with community - acquired pneumonia during the pandemic, 5 day hospitals with 332 beds were organized in the region from July, August and October. The provision of beds per 10,000 population was 11.3%.

Key words: - community-acquired pneumonia, summer and autumn periods, pandemic, age, focality, epidemiological history, contingent, mortality, isolation ward, day hospital.

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН, СУЗАК РАЙОНУНУН КАЛКЫНЫН ПАНДЕМИЯ
МЕЗГИЛИНДЕ ООРУКАНАДАН ТЫШКАРЫ ПНЕВМОНИЯ ООРУСУ МЕНЕН
ЖАБЫРКАГАН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Темиров Н.М. – м.и.к., доцент ЖАМУ,
Медицинский факультет,*

*Темирова В. Н. – окутуучу, Кыргызстан
Эл аралык университети, Бишкек*

*Толонова З.О. – окутуучу, Жусубалиев Т. Ж. –
окутуучу, Бахавидинова Г. М. – окутуучу,
ЖАМУ, Медицинский факультет
Жалал-абад шаары, Кыргызстан*

Аннотация: – макалада Жалал -Абад областынын Сузак районунда, 2020 жылы, пандемия мезгилинде, калктын ооруканадан тышкары пневмония оорусуна чалдыгуу корсоткучторун талдоо чагылдырылган. Талдоонун натыйжасында, ооруканадан тышкары пневмония оорусу 2020жылдын июнь айында баишталган. Ооруканадан тышкары пневмония оорусунун жогорку корсоткучу, жай мезгилинин июль айында, куз мезгилинин, октябрь жана ноябрь айында оору кучогону катталган.

Бул райондо, эң көп жабыркаган 30 - 64 курака чейинкилерде катталган. Андан кийин 65 жана андан жогору курака чыккандар, жана 18-29 курактар арасында катталды. Район боюнча оору менен, эркектерге салыштырмалуу, аялдар көп жабыркаган. Эң эле көп салыштырма салмагы боюнча, ооруканадан тышкары пневмония оорусу иштебеген калк арасында, андан кийин пенсия жащында жана медицина кызматкерлер арасында көп катталган. Район боюнча, тастыкталган ооруканадан тышкары пневмония менен 7,9% учур медицина кызматкерлер арасында катталган.. Ооругандардын, эпидемиологиялык анамнези боюнча, ооруну убактылуу барган жерлерден жуктуруп алгандыгын корсоткон: - 45,8% район аймагында жана андан сырткары олум жаназаларында жургондо, 38,4% - шайлоого катышкан учурда, 12% - район аймагында жана шаар ичинде тойлорго катышканда, 2,5% - район жана шаар аймагынан башка аймактарга чыкканда жана 1,1%- жеке менчик дарылануу ооруканаларда дарылануу мезгилинде, жуктурганын белгилешкен. Пандемия мезгилинде, ооруканадан тышкары пневмониясы менен жабыркаган калка медициналык жардамды корсотуу учун, июль, август жана октябрь айларында 5-кундузгу стационар, 332 орунга уюштурулган. Бейтаптарды, дарылоодо, орун менен камсыздоо, 100мин калк ичинде -11,3% тузду.

Негизги сөздөр: - ооруканадан тышкары пневмония, жайкы жана куз мезгилдерде, пандемия, курагы, очаговость, эпидемиологиялык анамнез, контингент, летальность, изолятору, күндүзгү стационар.

Цель исследования: - провести анализ заболеваемости внебольничной пневмонии, по полу, возрасту, контингенту, месяцам года, по клиническим течением и по выявлению источника инфекции по району. А также организация медицинской помощи по борьбе корона вирусной инфекцией.

Материал и методы исследования Данная работа основана на результатах данных районного центра профилактики заболеваемости санитарно – эпидемиологического надзора, межобластного центра инфекционного отделения Жалал-Абадской областной больницы и инфекционного отделения Сузакской ТБ в период с июня 2020 по декабрь 2020 гг. В период исследования в Сузакском районе было зарегистрировано – 1404 случая (470,2 на 100тыс населения) внебольничной пневмонии. Заболеваемость внебольничной пневмонии было зарегистрировано в июне месяце – 8 случаев (2,6 на 100тыс население). При обработке материала, характеризующую заболеваемость, было проведено распределение по месяцам, возрасту, полу, контингенту, по степени тяжести заболевания и места заражения больных за весь период исследования.

Результаты и их обсуждение Исследование показало, высокая заболеваемость внебольничной пневмонии зарегистрирована в летний период: -июль -204, 2 (по области – 149,9 на 100тыс население), затем, осенний период:- ноябрь – 95,3 и октябрь - 69.1 (по области -98,9 и 87,3), Таблица №1. Низкая заболеваемость приходилась на начало эпидемии в июне месяце - 2,6 (по области -1,2) на 100тыс население.

По Жалал-Абадской области за 2020год зарегистрировано 5145 (412,2 на 100тыс) случаев внебольничной пневмонии. Летальность по области от внебольничной пневмонии – 3,2%.

Летальность по району от внебольничной пневмонии составило - 52случаев (3,7%).

Таблица №1. Заболеваемость COVID-19 и внебольничной пневмонии в Сузакском районе по месяцам

Наименование заболевания	июнь	июль	август	сентябрь	октябрь	ноябрь	декабрь	всего
Внебольничная пневмония. Население -298545.	8/ 2,6	617/204,2	79/26,1	86/28,4	209/69,1	288/95,3	117/38,7	1404/470,2

Наибольший удельный вес заболевших внебольничной пневмонией (69,7%) составило, по возрастной категории на первом месте возраст: 30 - 64лет, на втором месте 65 и выше (26,8%), затем 18-29 лет(2,7%). Случаев заболевания внебольничной пневмонии в возрасте до одного года а так же среди детей 5-6 лет, не зарегистрировано. Таблица 2.

Таблица 2. Заболеваемость населения Сузакского района внебольничная пневмония по возрастам.

Наименование болезни	До 1 года	1-год	2-4года	5-6 лет	7-14 лет	15-17 лет	18-29 лет	30-64 лет	65 и выше	всего
Внебольничная пневмония	-	1 (0,07%)	1 (0,07%)	-	5 (0,35%)	2 (0,14%)	39 (2,7%)	979 (69,7%)	377 (26,8%)	1404

Заболевших внебольничной пневмонией по полу составило женщин - 52,2% и мужчин - 47,8%. Таблица 3.

Среди заболевших пациентов внебольничной пневмонией с бессимптомной формой и легким течением болезни, не зарегистрированы. Самый большой удельный вес заболевших внебольничной пневмонией пришло на средне тяжелую форму заболевания, которая составило - 69,9%, на втором месте с тяжелым течением болезни внебольничной пневмонии - 26.4% и на третьем месте с крайнее тяжелым течением 3,7% болезни.

Таблица 3. Заболеваемости население Сузакского района внебольничной пневмоний, по полу и степени тяжести.

Наименование Болезни.	Всего	В том числе по полу		В том числе по степени тяжести				
		Муж	Жен	Бессимптомные	легкое	Средней Тяжести	Тяжелое	Крайне тяжелое
Внебольничная пневмония	1404	670 (47,8%)	734 (52,2%)			981 (69,9%)	371 (26.4%)	52 (3,7%)

Наибольший удельный вес заболеваемости внебольничной пневмонии, зарегистрировано среди неработающего населения - 45,8%, и среди пенсионеров - 42,1%. Медицинские работники заболели внебольничной пневмонией - 7,9%. Среди других работников внебольничной пневмонией заболели от 0,25% до 0,85%, из них госслужащие - 0,85%, школьники - 0,64%, работники дом культуры по 0,5%. Таблица 4.

Таблица №4. Заболеваемость населения Сузакского района, внебольничной пневмонией по контингентам.

Сотрудники ОЗ	военные	школьники	госслужащие	Дом культуры	бугалтеры	Учители школ	Банковские работники	Неорганизованные	неработающие	пенсионеры	Раб.водоканал-и	прочие	всего
111	5	9	12	7	5	4	8	2	643	591	3	4	1404
7,9%	0,35%	0,64%	0,85%	0,5%	0,35%	0,28%	0,56%	0,14%	45,8%	42,1%	0,21%	0,28%	100%

По вне больничной пневмонии, выяснилось следующее: - могли заразиться, на работе - 111 (7,9%), дома – 44 (3,1%) и в других местах пребывания - 1249 (88,9%): - в т ч , были на похоронах внутри района и за пределами – 573 (45,8%), принимали участие на выборах – 480 (38,4%), были на свадьбе внутри района и в городе - 151(12%), выезжали за пределы района и города - 31(2,5%) и находились на лечении частных клиниках -14 (1,1%). Таблица № 5.

Таблица №5. Выявление источника внебольничной пневмонии.

всего	На работе	дома	В других местах	в т числе выезжали за пределы района и города	В т числе были в похоронах внутри райла и города	В т числе были на свадьбе внутри района и города	В т ч принимали участие на выборах	В т ч были на частном медклинике
1404	111	44	1249	31	573	151	480	14

При коронавирусной инфекции, очаговость от внебольничной пневмонии 19,8%. Из них в очаге, с 2-мя случаями – 15 (83,3%), с 3-мя случаями – 1 (5,6%). При внебольничной пневмонии - 6 и более случаев - 11,1%, 4 и 5 случаев очаговость не выявлялось.

Таблица 7. Очаговость COVID-19 и внебольничной пневмонии.

Наименование Болезни	всего	2 - случая	3 - случая	4 - случая	5 - случая	6 и более Случаев
Внебольничной пневмонии	18	15 (83,3%)	1 (5,6%)	--	--	2 (11,1%)

Для организации медицинской помощи больным с внебольничной пневмонией в период пандемии в районе, с июля, август и октябрь месяцы были организованы - 5 дневных стационара на 332 койк. Обеспеченность койками на 10тыс. население составило -11,3 (при

областном - 15,8). В дневные стационары для получения медицинской помощи обратились - 2718 больных, среди них дети - 7. Уровень госпитализации, на 1000 население составило - 9,2. Среднее пребывание больных на койко-мест по району составило - 8,6. (при областном - 5,2). Работа койки в дневных стационарах составило - 70,8 (при областном 116,3)

Выводы:

1. По области и Сузакском районе, внебольничная пневмония была зарегистрирована с июня месяца.
2. Высокая заболеваемость. внебольничная пневмония зарегистрирована в летний период: - июль (204,2 на 100тыс.население) и осенний период - в ноябре (95,3 на 100тыс население).
3. Наибольшее удельный вес заболевших, внебольничной пневмонией зарегистрировано среди возрастной категории от 30 до 64 лет, на втором месте 65 и выше, затем 18-29 лет.
4. Заболеваемость внебольничной пневмонии было больше среди женщин, чем мужчины.
5. Среди заболевших пациентов внебольничной пневмонии - бессимптомная форма и легкое течение болезни не зарегистрированы.
6. Самый большой удельный вес заболевших внебольничной пневмонии, пришло на средне тяжелую форму заболевания, на втором месте была внебольничная пневмония с тяжелым течением болезни и на третьем месте, крайнее тяжелое течение.
7. Большой, удельный вес заболеваемости внебольничной пневмонии зарегистрированы среди неработающего населения, затем были пенсионеры и медицинские работники.
8. Большой процент заражения населения внебольничной пневмонии, было среди мигрирующего контингента за пределы района и республики.
9. Очаговость заражения внебольничной пневмонии, зарегистрированы с 2-3 и 6-случаями. 4 и 5 случая не было.

Список литературы:

1. Всемирная организация здравоохранения. Клиническое руководство по ведению пациентов с тяжелой острой респираторной инфекцией при подозрении на инфицирование новым коронавирусом (2019-nCoV). Временные рекомендации. Дата публикации: 25 января 2020 г. [Электронный ресурс]. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/426206/RUS-Clinical-Management-of-Novel-CoV_Final_without-watermark. (дата обращения 23.03.2020 г.)
2. World Health Organization. Clinical guidelines for the management of patients with severe acute respiratory infections with suspected infection with a new coronavirus (2019-nCoV). Temporary recommendations. Publication Date: January 25, 2020. [Electronic resource]. URL: http://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0020/426206/RUS-Clinical-Management-of-Novel-CoV_Final_without-watermark.pdf?ua=1. (date of the application: 23.03.2020) [In Russian]
3. Coronavirus (Covid-19). [Электронный ресурс]. URL: <https://coronavirus-monitor.ru>. (дата обращения 23.03.2020 г.) Coronavirus (Covid-19). [Electronic resource]. URL: <https://coronavirus-monitor.ru>. (date of the application: 23.03.2020) [In Russian]
4. Alserehi H., Wali G., Alshukairi A., Alraddadi B. Impact of Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV) on pregnancy and perinatal outcome. BMC Infect Dis. 2016; 16: 105-108.
5. Bassetti M. The Novel Chinese Coronavirus (2019-nCoV) Infections: challenges for fighting the storm. <https://doi.org/10.1111/eci.13209> URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/eci.13209>
1. Важнейшие меры по подготовке, обеспечению готовности и реагированию в связи с COVID-19: временные рекомендации. Женева: Всемирная организация здравоохранения; 2020 г. (<https://apps.who.int/iris/handle/10665/331826>, по состоянию на 3 ноября 2020г.).

2. Механизмы передачи вируса SARS-CoV-2 и их значение для выбора мер профилактики: резюме научных исследований, Женева: Всемирная организация здравоохранения; 2020 г. (https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/333114/WHO-2019-nCoV-Sci_BriefTransmission_modes-2020.3-rus.pdf по состоянию на 27 августа 2020 г.).
3. Профилактика инфекций и инфекционный контроль при оказании медицинской помощи пациентам с предполагаемой или подтвержденной коронавирусной инфекцией (COVID-19): временные рекомендации. Женева: Всемирная организация здравоохранения; 2020 г. (<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/332879/WHO-2019-nCoV-IPC-2020.4-rus.pdf> по состоянию на 20 июля 2020 г.)
4. Указание МЗ №236 от 13.04.2020 «Об утверждении оценочных листов для проведения эпидемиологического расследования
5. Приказ МЗ № 297 от 08.05.2020 «Об утверждении временных стандартных операционных процедур для организаций здравоохранения республики в период эпидемии COVID-19
6. Приказ МЗ № 526 от 17.07.2020г «Временные стандартные операционные процедуры для организаций здравоохранения Кыргызской Республики в период эпидемии COVID-19.
7. Темиров Н.М., Темирова В.Н., Абдимомунова Б.Т., Жанадилова Г.Ж., Жолдошев С.Т. Анализ работы мобильной бригады в период пандемии коронавирусной инфекции в центре семейной медицины города Жалал-Абад Кыргызской Республики/Евразийское Научное Объединение. 2021. № 2-3 (72). С. 154-161.
8. Темиров Н.М., Мамырова К.К., Абдимомунова Б.Т., Сатыбалдиева А.Т., Жолдошев С.Т. Оценка эффективности профилактических и противоэпидемических мероприятий по недопущению распространения COVID-19 среди пациентов и медицинского персонала противотуберкулезного стационара в период пандемии/Санитарный врач. 2021. № 2. С. 8-14.
9. Абдимомунова Б.Т., Маматкулова Н.М., Прити С., Джиса С. Сравнительные уроки эпидемии COVID-19 в странах Кыргызской Республики и Индии/Евразийское Научное Объединение. 2021. № 3-2 (73). С. 124-129.
10. Абдимомунова Б.Т. Роль коронавирусной инфекции COVID-19 в показателях общественного здоровья и здравоохранения Ошской области Кыргызской Республики/Вестник Ошского государственного университета. 2020. № 2-5. С. 5-22.

* * *

УДК 616-036.2

ЭПИДЕМИОЛОГИЧЕСКАЯ ОСОБЕННОСТИ ЗАБОЛЕВАЕМОСТИ COVID-19 НАСЕЛЕНИЕ СУЗУКСКОГО РАЙОНА ЖАЛАЛ-АБАДСКОЙ ОБЛАСТИ В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

*Темиров Н.М. – к.м.н. доцент, ЖАГУ,
Медицинский факультет.*

Темирова В.Н. – преподаватель, МУК, г. Бишкек,

Балтаева Н.Ж. – преподаватель, Чолпонкулова

Б.М. – преподаватель, Баатырбекова Э.Б. –

преподаватель, ЖАГУ, Медицинский факультет

г.Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: В статье отражены анализ заболеваемости COVID-19 Сузакском районе Жалал-Абадской области в период пандемии 2020 году. В результате анализа заболеваемости было показано, что начало заболеваемости COVID-19 началось с марта месяца 2020г, среди лиц прибывших из Умры (малое паломничество) далее в последующем

среди контактных лиц. Высокая заболеваемость COVID-19 была зарегистрирована в осенний период: октябрь - ноябрь, затем в летний период: июль пик заболеваемости.

В районе наибольший поражаемый возраст пришелся на возраст от 30 до 64 лет. Затем 65 лет и выше и 18-29 лет. По району заболели COVID-19 больше женщины, чем мужчины. Наибольший, удельный вес заболеваемости COVID-19 зарегистрировано среди неработающего населения, затем среди пенсионного возраста и медицинские работники. По району из числа медицинских работников, заболевших COVID-19 подтвержденный случай, составило - 10,7%. Согласно эпидемиологического анамнеза, больные указали заражение в местах временного пребывания COVID-19.: - прибывших из Умры – 21,5%, контактные с лицами прибывшими из Умры – 49,3%, были на похоронах внутри района и за пределами - 13,2%, принимали участие на выборах - 9,2%..

В период пандемии, целях для профилактики коронавирусной инфекции и оказания медицинской помощи населению были организованы изоляторы на 295 коек. За период работы изоляторов, всего пролечено - 1674 больных. А также организовано 160 мест для обсервации, где находились 543 человек, под медицинским наблюдением. Организованы 4 мобильных бригады, которые посетили 921 очага и было взято из контактных лиц – 2721 анализ на ПЦР.

Ключевые слова: - COVID-19, летний и осенний периоды, пандемия, возраст, очаговость, эпидемиологический анамнез, контингенте, летальность, изолятор, обсерватор, мобильная бригада.

EPIDEMIOLOGICAL FEATURES OF MORBIDITY COVID-19 THE POPULATION OF THE SUZUKA DISTRICT OF THE JALAL-ABAD REGION DURING THE PANDEMIC

*Temirov N.M. – Candidate of Medical Sciences
JASU, Faculty of Medicine.*

*Temirova V.N. – teacher, International University
of Kyrgyzstan, Bishkek, Baltaeva N. Zh. –
teacher, Cholponkulova B. M. - teacher,
Baatyrbekova E. B. – teacher, JASU, Faculty of
Medicine, Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic*

Annotation: The article reflects the analysis of morbidity COVID-19 Suzak district of Jalal-Abad region during the 2020 pandemic. As a result of the analysis of morbidity, it was shown that the onset of morbidity COVID-19 started from the month of March 2020, among those who arrived from Umrah (small pilgrimage) then later among contact persons. High morbidity rate COVID-19 was registered in the autumn period: October-November, then in the summer period: July is the peak of morbidity.

In the region, the greatest affected age was between 30 and 64 years old. Then 65 years and above and 18-29 years. In the district, more women than men fell ill with COVID-19. The largest share of COVID-19 cases was registered among the unemployed population, followed by health workers of retirement age. In the district, the number of medical workers with COVID-19 confirmed cases was 10.7%. According to the epidemiological history, patients indicated infection in places of temporary residence of COVID-19.: - those who arrived from Umra - 21.5%, contacts with people who arrived from Umra - 49.3%, were at funerals inside the region and outside - 13.2 %, took part in the elections - 9.2% ..

During the pandemic, isolation facilities with 295 beds were set up to prevent coronavirus infection and provide medical care to the population. During the period of operation of the insulators, a total of 1,674 patients were treated. In addition, 160 places for observation were organized, where 543 people were under medical supervision. 4 mobile teams were organized, which visited 921 foci and 2721 PCR tests were taken from contact persons.

Key words: - COVID-19, summer and autumn periods, pandemic, age, focus, epidemiological history, contingent, mortality, isolation ward, observator, mobile team.

ЖАЛАЛ-АБАД ОБЛАСТЫНЫН, СУЗАК РАЙОНУНУН КАЛКЫНЫН ПАНДЕМИЯ МЕЗГИЛИНДЕ COVID-19 ООРУСУНУН ЭПИДЕМИОЛОГИЯЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Темиров Н.М. – м.и.к., доцент ЖАМУ, Медицинский факультет

Темирова В.Н. – окутуучу, Кыргызстан эл аралык университети, Бишкек шаары,

Балтаева Н.Ж. – окутуучу, Чолпонкулов Б. М. – окутуучу, Баатырбекова Э. Б. – окутуучу, ЖАМУ, Медицинский факультет, Жалал-абад шаары, Кыргызстан

Аннотация: – макалада Жалал -Абад областынын Сузак районунда, 2020 жылы, пандемия мезгилинде, калктын COVID -19 оорусуна чалдыгуу корсоткучторун талдоо чагылдырылган. Талдоонун натыйжасында, COVID -19 оорусу 2020жылдын март айында, Умрага (кичи ажылык) барып келгендер арасында катталган. Андан кийин алар менен байланышта болгондор арасында катала бааштаган. COVID -19 оорусунун жогорку корсоткучу, куз мезгилинин, октябрь жана ноябрь айында оору кучогону катталган.

Бул райондо, эң көп жабыркаган 30 - 64 курака чейинкилерде катталган. Андан кийин 65 жана андан жогору курака чыккандар, жана 18-29 курактар арасында катталды. Район боюнча оору менен, эркектерге салыштырмалуу, аялдар көп жабыркаган. Эң эле көп салыштырма салмагы боюнча, COVID -19 оорусу иштебеген калк арасында, андан кийин пенсия курагында жана медицина кызматкерлер арасында көп катталган. Район боюнча, тастыкталган, COVID -19 оорусу менен 10,7% учур медицина кызматкерлер арасында катталган. Ооругандардын, эпидемиологиялык анамнези боюнча, ооруну убактылуу барган жерлерден жуктуруп алгандыгын корсоткон: - Умрага барып келгендер арасында -21,5%, Умрага баргандар менен байланышта болгондор арасында -49,3%, район аймагында жана андан сырткары олум жаназаларында катышкандар – 13,2%,, шайлоого катышкан учурда -9,2%. Пандемия мезгилинде тажы вирусунун оорусун алдын алуу жана калка медициналык жардамды корсотуу учун, изолятор - 295 орунга уюштурулган. Изолятордо 1674 дарыланып, айыгып чыкты. Ошондой эле 160 орунга обсерватор ачылып, 543 адам медициналык козомолдо турду. 4 мобильдик бригада уюштурулуп, 921 оорунун очогуна барып, 2721 байланышта болгон адамдан ПЦР анализ алыган.

Негизги сөздөр: - COVID-19, жайкы жана куз мезгилдерде, пандемия, курагы, очаговость, эпидемиологиялык анамнез, контингент, летальность, обсерватория, изолятору, күндүзгү стационар.

Цель исследования: - провести анализ заболеваемости COVID-19, по полу, возрасту, контингенту, месяцам года, по клиническим течением и по выявлению источника инфекции по району. А также организация медицинской помощи по борьбе корона вирусной инфекцией.

Материал и методы исследования Данная работа основана на результатах данных районного центра профилактики заболеваемости санитарно – эпидемиологического надзора, межобластного центра инфекционного отделения Жалал-Абадской областной больницы и инфекционного отделения Сузакской ТБ в период с марта 2020 по декабрь 2020 гг. В период исследования в Сузакском районе было зарегистрировано – 994 случая (333,0 на 100 тыс населения). В первые в районе COVID - 19 было зарегистрировано в марте месяце - 46 случаев (15,4 на 100тыс население) среди лиц прибывших из Умры и в апреле - 40 случаев (13,4 на 100тыс население) среди контактных лиц с прибывшими из Умры. При обработке материала, характеризующую заболеваемость, было проведено распределение по месяцам, возрасту, полу, контингенту, по степени тяжести заболевания и места заражения больных за весь период исследования.

Результаты и их обсуждение Исследование показало, высокая заболеваемость COVID-19 зарегистрирована в осенний период: - октябрь – 100,1 и ноябрь - 97,8 (по области -114,4 и 83,3), затем в летний период: - июль 40,5 (по области - 69,2) на 100 тыс.население. Таблица №1. Низкая заболеваемость приходилась на начало эпидемии в мае месяце - 0,6 (по области -3,2) на 100тыс население.

По Жалал-Абадской области за 2020год зарегистрировано 4598 (368,9 на 100тыс) случаев COVID-19. Летальность по области от COVID-19 составила - 1,19%.

Летальность от COVID-19 по району составило - 5 случаев (0,5%).

Таблица №1. Заболеваемость COVID-19 в Сузакском районе по месяцам

Наименование заболевания	март	апрель	май	Июнь	Июль	август	сентябрь	октябрь	Ноябрь	декабрь	всего
COVID-19 Население - 298545	46/15,4	40/13,4	2/0,66	57/19,0	121/40,5	66/22,1	32/10,7	299/100,1	292/97,8	39/13,0	994/333,0

Наибольший удельный вес заболевших COVID-19 (60,6%) составило, по возрастной категории на первом месте возраст: 30 - 64лет, на втором месте 65 и выше COVID-19 (17,0%), затем 18-29 лет, COVID- 15,2%. Остальных возрастах COVID- 19 удельный вес заболевших от 0,6%-2.9%. Таблица 2.

Таблица 2. Заболеваемость населения Сузакского района COVID-19 по возрастам.

Наименование болезни	До 1 года	1-год	2-4года	5-6 лет	7-14 лет	15-17 лет	18-29 лет	30-64 лет	65и выше	всего
COVID-19	5 (0,6%)	8 (0,9%)	9 (0,9%)	5 (0,6%)	28 (2,9%)	16 (1,6%)	151 (15,2%)	503 (60,6%)	169 (17%)	994

Заболевших **COVID-19-** по полу составило женщин - 51,5% и мужчин - 48,5%. Таблица 3.

Самый большой удельный вес COVID-19 пришло на средне тяжелую форму заболевания, которая составило - 62,3%, **на втором месте** с легким течением болезни - 17.6% **и на третьем месте** с бессимптомным течением, составило 10,1% болезни.

Таблица 3. Заболеваемости население Сузакского района COVID-19, по полу и степени тяжести.

Наименование Болезни.	Всего	В том числе по полу		В том числе по степени тяжести				
		Муж	Жен	Бессимптомные	легкое	Средней Тяжести	Тяжелое	Крайне тяжелое
COVID-19	994	483 (48,5%)	511 (51,5%)	101 (10,1%)	175 (17,6%)	620 (62,3%)	94 (9,4%)	4 (0,4%)

Наибольший удельный вес заболеваемости, зарегистрировано среди неработающего население, COVID-19 -41,6%, и среди пенсионеров -30,5%. Медицинские работники заболели -10,7%. Среди других работников COVID-19-от 0,9% до 4,2% из них госслужащие - 0,85%, школьники -0,64%, работники дом культуры по 0,5%. Таблица 4«АиБ».

Таблица №4. Заболеваемость населения Сузакского района COVID-19 по контингентам.

Сотрудники ОЗ	военные	школьники	госслужащие	рабочие	Учители ВУЗов	Учители школ	Воспитатель и ДДУ	Студенты	Неорганизованные	неработающие	пенсионеры	прочие	всего
107 (10,7%)	42 (4,2%)	37 (3,7%)	21 (2,1%)	12 (1,2%)	10 (1,0%)	9 (0,9%)	2 (0,2%)	1 (0,1%)	25 (2,5%)	414 (41,6%)	304 (30,5%)	10 (1%)	994 100%

При сборе эпидемиологического анамнеза COVID-19, по выявлению источника инфекции, выяснилось следующие: - могли заразиться во время нахождения в общественном транспорте – 119 (12%), на рынке – 107 (10,8%), в дома - 9,8%, в местах общественного питания - 8,1%, на работе 68 (6,8%) и в других местах пребывания – 521 (52,4%). Таблица № 5 «А»

Таблица №5. «А» Выявление источника COVID-19.

Всего	На работе	дома	Учебное заведение	На рынке	В общественном транспорте	В местах общественного питания	В других местах
994	68	98	-	107	119	81	521

Остальные – 521 (52,4%) больные указали могли заразиться в других местах :- в т ч прибывших из Умры – 112 (21,5%), контактные с лицами прибывшими из Умры – 257 (49,3%), были на похоронах внутри района и за пределами - 69(13,2%), принимали участие на выборах - 48(9,2%), прибывшие из Российской Федерации, Узбекистана, Казахстана, Турции и Индии - 25(4,8%), выезжали за пределы района - 4(0,8%) и находились в ИВС - 3(0,6%). Таблица №5. «Б»

Таблица № 5 «Б» Выявление источника COVID-19.

Всего в других местах: в том числе	Умра	Контактные Умра	Прибывшие из РФ, Узбекистана, Казахстана, Турция, Индия	Выезжали за пределы района	Были на похоронах внутри района и за пределами	Были на свадьбе внутри района и за пределами	Принимали участие в выборах	ИВС
521	112	257	25	4	69	3	48	3

При коронавирусной инфекции, очаговость от COVID-19 составило - 80,2%. Из них в очаге COVID-19, с 2-мя случаями - 47(64,3%), в очаге COVID-19, с 3-мя случаями – 10 (13,4%). В очаге COVID-19 с 4-мя случаями - 5,4%, 5 –случаями - 9,5%, 6 и более случаев - 6,8%.

Таблица 7. Очаговость COVID-19.

Наименование Болезни	всего	2 - случая	3 - случая	4 - случая	5 - случая	6 и более случаев
COVID-19	73	47 (64,3%)	10 (13,6%)	4 (5,4%)	7 (9,5%)	5 (6,8%)

На территории Сузакского района, в период пандемии, в целях оказания медицинской помощи населению были организованы изоляторы на 295 коек: в том числе - в Сузакской территориальной больнице - 171 коек, Октябрьская территориальная больница - 64 коек, ЦВОП Кок –Жангак - 60 коек . Изоляторы функционировали в апреле, июле, августе, сентябрь, октябрь и ноябрь месяцах. В период работы изоляторов, всего было

пролечено - 1674 больных, в том числе в Сузакской ТБ - 1140 больных и Октябрьской ТБ - 534 больных. А также были организованы 160 мест для обсервации, где находились 543 человек, под медицинским наблюдением.

На территории организованы 4 мобильных бригады (МБ), в том числе 3 бригады в селе Сузак и 1- бригада в селе Октябрьское. В МБ работало 64 врача и 68 медсестер. МБ посетила 921 очага с коронавирусной инфекцией, было взято от контактных лиц на лабораторное исследования ПЦР – 2721 анализ из них ПЦР положительных результатов было – 187 (6,8%).

Выводы:

10. По области, в Сузакском районе COVID-19 впервые был зарегистрирован в марте месяце, среди лиц прибывших из Умры и в апреле месяце среди контактных лиц прибывших с Умры.
11. Высокая заболеваемость COVID-19 зарегистрирована в осенний период:- октябрь – 100,1 и ноябрь – 97,8, затем в летний период: - июль 40,5 на 100тыс.населения.
12. Наибольшее удельный вес заболевших COVID-19 зарегистрировано среди возрастной категории от 30 до 64лет, на втором месте 65 и выше, затем 18-29 лет.
13. Заболеваемость COVID-19 было больше среди женщин, чем мужчины.
14. Самый большой удельный вес заболевших COVID-19 пришло на средне тяжелую форму заболевания, на втором месте была с легким течением и третьем месте с бессимптомным течением болезни.
15. Большой, удельный вес заболеваемости COVID-19 зарегистрированы среди неработающего населения, затем были пенсионеры и медицинские работники.
16. Большое процент заражения населения COVID-19, было среди мигрирующего контингента за пределы района и республики.
17. Очаговость заражения COVID-19 было зарегистрировано от 2-х и 6 и более случаев.

Список литературы:

1. Всемирная организация здравоохранения. Клиническое руководство по ведению пациентов с тяжелой острой респираторной инфекцией при подозрении на инфицирование новым коронавирусом (2019-nCoV). Временные рекомендации. Дата публикации: 25 января 2020 г. [Электронный ресурс]. URL: http://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0020/426206/RUS-Clinical-Management-of-Novel_CoV_Final_without-watermark. (дата обращения 23.03.2020 г.)
2. World Health Organization. Clinical guidelines for the management of patients with severe acute respiratory infections with suspected infection with a new coronavirus (2019-nCoV). Temporary recommendations. Publication Date: January 25, 2020. [Electronic resource]. URL: http://www.euro.who.int/data/assets/pdf_file/0020/426206/RUS-Clinical-Management-of-Novel_CoV_Final_without-watermark.pdf?ua=1. (date of the application: 23.03.2020) [In Russian]
3. Coronavirus (Covid-19). [Электронный ресурс]. URL: [https:// coronavirus-monitor.ru](https://coronavirus-monitor.ru). (дата обращения 23.03.2020 г.) Coronavirus (Covid-19). [Electronic resource]. URL: <https://coronavirus-monitor.ru>. (date of the application: 23.03.2020) [In Russian]
4. Alserehi H., Wali G., Alshukairi A., Alraddadi B. Impact of Middle East respiratory syndrome coronavirus (MERS-CoV) on pregnancy and perinatal outcome. BMC Infect Dis. 2016; 16: 105-108.
5. Bassetti M. The Novel Chinese Coronavirus (2019-nCoV) Infections: challenges for fighting the storm. <https://doi.org/10.1111/eci.13209> URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/eci.13209>
6. Важнейшие меры по подготовке, обеспечению готовности и реагированию в связи с COVID-19: временные рекомендации. Женева: Всемирная организация

- здравоохранения; 2020 г. (<https://apps.who.int/iris/handle/10665/331826>, по состоянию на 3 ноября 2020 г.).
7. Механизмы передачи вируса SARS-CoV-2 и их значение для выбора мер профилактики: резюме научных исследований, Женева: Всемирная организация здравоохранения; 2020 г. (https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/333114/WHO-2019-nCoV-Sci_BriefTransmission_modes-2020.3-rus.pdf по состоянию на 27 августа 2020 г.).
 8. Профилактика инфекций и инфекционный контроль при оказании медицинской помощи пациентам с предполагаемой или подтвержденной коронавирусной инфекцией (COVID-19): временные рекомендации. Женева: Всемирная организация здравоохранения; 2020 г. (<https://apps.who.int/iris/bitstream/handle/10665/332879/WHO-2019-nCoV-IPC-2020.4-rus.pdf> по состоянию на 20 июля 2020 г.)
 11. Указание МЗ №236 от 13.04.2020 «Об утверждении оценочных листов для проведения эпидемиологического расследования.
 12. Приказ МЗ № 297 от 08.05.2020 «Об утверждении временных стандартных операционных процедур для организаций здравоохранения республики в период эпидемии COVID-19.
 13. Приказ МЗ № 526 от 17.07.2020г «Временные стандартные операционные процедуры для организаций здравоохранения Кыргызской Республики в период эпидемии COVID-19.
 14. Темиров Н.М., Темирова В.Н., Абдимомунова Б.Т., Жанадилова Г.Ж., Жолдошев С.Т. Анализ работы мобильной бригады в период пандемии коронавирусной инфекции в центре семейной медицины города Жалал-Абад Кыргызской Республики/Евразийское Научное Объединение. 2021. № 2-3 (72). С. 154-161.
 15. Темиров Н.М., Мамырова К.К., Абдимомунова Б.Т., Сатыбалдиева А.Т., Жолдошев С.Т. Оценка эффективности профилактических и противоэпидемических мероприятий по недопущению распространения COVID-19 среди пациентов и медицинского персонала противотуберкулезного стационара в период пандемии/Санитарный врач. 2021. № 2. С. 8-14.
 16. Абдимомунова Б.Т., Маматкулова Н.М., Прити С., Джиса С. Сравнительные уроки эпидемии COVID-19 в странах Кыргызской Республики и Индии/Евразийское Научное Объединение. 2021. № 3-2 (73). С. 124-129.
 17. Абдимомунова Б.Т. Роль коронавирусной инфекции COVID-19 в показателях общественного здоровья и здравоохранения Ошской области Кыргызской Республики/Вестник Ошского государственного университета. 2020. № 2-5. С. 5-22.

* * *

УДК 337.031

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА БОЛОЧОК АДИСТЕРДИ КЕСИПКЕ ДАЯРДООНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

*Абдымажитова А.Н. – ЖАМУнун магистранты
Нусупова Р.С. – п.и.к., доцент ЖАМУ*

Аннотация: Макалада жогорку окуу жайларында болочок адистерди кесипке даярдоонун маселелери каралды. Негизги көнүл педагогикалык багыттагы адистерди даярдоочу жождордо мамлекеттик билим берүү стандарттарын эске алган, алардын атайын курстарын, тандалма дисциплиналарды, адистиктерди жана кошумча адистиктер боюнча билимди өзгөртүү, толуктоо, студенттердин муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын эске алуу менен киргизилген окуу пландары экендиги белгиленди. ЖОЖдо окутуу жана тарбиялоо иштеринин максаттары, милдеттери, формалары жөнүндө маалыматтар камтылды. Студенттерди кесипке даярдоодогу алардын өз алдынча ишин уюштуруу, педагогикалык практиканын мааниси, курстук иштерди аткаруу, студенттерди илимий иштерди аткарууга тартуу маселелери каралды.

Түйүндүү сөздөр: Кесипке даярдоо, билим берүү стандарты, позициялык окутуу модели, адаптациялык окутуу системасы, окуу процессин уюштуруу, сессиялар аралык көзөмөл, студенттердин өз алдынча иштери, дифференцирленген мамиле, педагогикалык практика, курстук иштер, студенттерди илимий иштери.

ВОПРОСЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ В ВУЗАХ

*Абдымажитова А.Н. – Магистрант ЖАГУ
Нусупова Р.С. – к.п.н., доцент ЖАГУ*

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы подготовки будущих специалистов высшей школы. Было отмечено, что основной упор делается на вводимые в высших учебных заведениях учебные планы, учитывающие государственные образовательные стандарты, изменяющие и дополняющие знания по спецкурсам, элективным дисциплинам, специальностям и дополнительным специальностям с учетом потребностей и интересов обучающихся. Он содержит информацию о целях, задачах и формах учебно-воспитательной работы в высшей школе. Обсуждались вопросы организации их самостоятельной работы при подготовке студентов к профессии, важность педагогической практики, выполнение курсовых работ, вовлечение студентов в научно-исследовательскую работу.

Ключевые слова: Профессиональная подготовка, образовательные стандарты, позиционная модель обучения, адаптивная система обучения, организация учебного процесса, межсессионная контроль, самостоятельная работа студентов, дифференцированный подход, педагогическая практика, курсовая работа, исследования студентов.

QUESTIONS OF PROFESSIONAL TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS IN UNIVERSITIES

*Abdymagitova A.N. – Graduates of JASU
Nusupova R.S. – Candidate of pedagogical science, docent JASU*

Annotation: The article discusses the issues of training future specialists of higher education. It was noted that the main emphasis is on curricula introduced in higher educational institutions that take into account state educational standards, changing and supplementing knowledge in special courses, elective disciplines, specialties and additional specialties, taking

into account the needs and interests of students. ... It contains information about the goals, objectives and forms of teaching and educational work in higher education. The issues of organizing their independent work in preparing students for the profession, the importance of teaching practice, the implementation of term papers, the involvement of students in research work were discussed

Key words: Professional training, educational standards, positional learning model, adaptive learning system, organization of the educational process, intersessional control, independent work of students, a differentiated approach, teaching practice, course work, student research.

Азыркы педагогикалык-психологиялык адабияттарда ЖОЖдо студенттерди кесипке даярдоо маселелерин алардын жеке мүмкүнчүлүктөрүнө жана айырмачылыктарына жараша жана башка бир катар факторлорду эске алуу менен даярдоонун ар кандай системаларын сунуштайт. Алардын бардыгын эске ала турган болсок, адисти даярдоодо абдан көп окуу программаларын түзүү талап кылынат. Практикалык жактан мынчалык көп окуу программаларын түзүү мүмкүн эмес, бирок бул ыкманы караган негизги компоненти бар эки же үч вариантты сунуштоого толук мүмкүн.

Бул педагогикалык багыттагы адистерди даярдоочу жождордо мамлекеттик билим берүү стандарттарын эске алган, алардын атайын курстарын, тандалма дисциплиналарды, адистиктерди жана кошумча адистиктер боюнча билимди өзгөртүү, толуктоо, студенттердин муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын эске алуу менен киргизилген жаңы окуу пландарынын негизи болуп саналат.

Стандарттарды ишке ашыруу келечектеги адистерге маанилүү кесиптик сапаттарды, анын ичинде жекече багытталган сапаттарды калыптандырууга мүмкүндүк берет, ансыз жалпы педагогикалык функцияларды аткаруу мүмкүн эмес.

Педагогикалык багыттагы адистерди даярдоочу ЖОЖдо жекелештирилген окутуу жана тарбиялоо иштеринин ар кандай формалары колдонулат. Биринчиден, бул салттуу университеттик иш формалары: - фронталдык (лекциялар, семинарлар); - топтук (практикалык жана лабораториялык иштер); - жекече багытталган (жеке иш, интервью, консультациялар ж.б.).

Бул иштердин аралаш түрлөрү бар – адаптациялык окутуу системасы деп аталган, окутуунун мазмунуна таасир этпейт: окуу убактысынын көбү өз алдынча ишке арналат.

Бул системанын оң жактары төмөнкүлөрдү камтыйт:

- аудиторияда өз алдынча иштөөнүн өлчөмүнүн табигый (негизделген жана жүйөлүү) өсүшү;
- үй тапшырмаларынын өлчөмүнүн азайышы;
- студенттердин жуптук иши (статикалык жана динамикалык жуптар, жуптар аралаш композиция);
- студенттер менен жекече иштөө;
- тармакты пландаштыруу;
- оперативдүү жеке эсепке алуу графиги.

Бул системанын кемчиликтерине окуу программаларынын мазмунун өзгөртпөстөн, ага таасир этпестен, изилденип жаткан материалдын өнүгүү мотивине эмес, конкреттүү тапшырманы аткаруу фактысына көбүрөөк көңүл бурушу кирет.

Мындан тышкары, алар өздөрүнүн жөндөмдүүлүгүнө жана даярдыгына карабастан, бир эле иштин түрлөрүн аткарышат, бул дагы педагогикалык технологиянын көз карашынан алганда толук туура эмес. Көбүнчө аларды ишке ашыруу тартибин студент өзү аныктайт, бул көп учурда материалды өздөштүрүү жана берүү логикасынын бузулушуна алып келет.

Берилген жумуш көлөмүн башкаларга караганда эрте бүтүргөн студент кийинки окуудан бошотулат, бирок бул убакытты тереңирээк, ар түрдүү иш үчүн колдонсо болот. Бул учурда өз алдынча жана өз ара контролдоо предметтик окуу пландарынын мөөнөтүнүн

чектелүүлүгүнө жана компакттуулугуна байланыштуу дайыма колдонулушу мүмкүн эмес. Азыркы талапка ылайык тесттердин жардамы менен жекече көндүмдөрдү "үйрөтүүгө" багытталган иштин айрым түрлөрүн гана текшерүүгө мүмкүн болот.

ЖОЖдо болгон кесиптик билим берүүнүн дагы бир варианты – позициялык окутуу модели. Бул окутуу моделин эске алуу менен, мугалимдер студенттерди төмөнкү позициялар боюнча дифференциялашат:

- маалыматтык камсыздоонун талап кылынган минимумунун болушу;
- негизги семантикалык түшүнүктөрдү өздөштүрүү;
- демонстрациялоо жана талкуулоо жөндөмдүүлүгү.

Бул системанын кемчиликтери, ал изилденүүчү материалдын бардык көлөмүн толук камтыбайт, аны ишке ашыруунун шарттарын жана мүмкүнчүлүктөрүн толук эсепке албайт, студенттердин өзгөчө жеке жана жеке сапаттарын камтый албайт ж.б.у.с.[2.73]

Жогорудагы системалар билим берүү процессинде бир эле учурда, ар кандай тегиздикте жана деңгээлде иштейт.

Биздин оюбузча, аудитория менен баарлашуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө бир топ убакыт бөлүнгөн педагогикалык багыттагы жогорку окуу жайларында бул системаларды жана моделдерди таза түрүндө колдонуу натыйжалуу ал эми техникалык багыттагы окуу жайларында дайыма эле натыйжа бере бербейт.

Адистерди даярдоонун заманбап концептуалдык мамилелери мазмуну боюнча да, методологиялык жактан да окуу процессин уюштуруунун жаңы принциптерин издөө менен коштолот. Бул изденүү окуу процессин уюштурууда олуттуу өзгөрүүлөрдү талап кылат.

Белгилүү болгондой, азыркы шарттарда билим берүүнүн максаты жалпы маданияттын жогорку деңгээлин калыптандырууга, инсандын билимге болгон муктаждыктарын канааттандырууга, анын өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө жана өз тагдырын өзү чечүүсү үчүн шарттарды түзүүгө багытталган. Бул учурда мугалимдин милдети билимдин көлөмүн билдирүү менен гана чектелбейт, анын милдети студенттердин өз алдынча жекече иштөөдөгү аракеттерин, мамилелерин жана багытын билдирүү да кирет. Ошону менен бирге мурда коомдук иштер экинчи даражадагы, жардамчы деп эсептелсе, жаңы шарттарда аларга окуу-тарбия процессинин негизги формалары катары мамиле кылуу зарыл, мында студенттердин чыгармачылык активдүүлүгүнүн жана өз алдынча билим алуусунун көндүмдөрү жана жөндөмдөрү калыптанат.

Ушуга байланыштуу студенттердин окуу иштеринин сапатына сессиялар аралык контролдун мүнөзү жөнүндөгү суроо табигый түрдө туулат. Контролдун мааниси биринчи кезекте студентти тартипке келтирип, анын милдет сезимин, максатка жетүүдөгү туруктуулук жана жоопкерчилик сезимин калыптандырып, тарбиялык иштерди системалуу жүргүзүүгө үйрөтөөрүндө экендиги белгилүү. Бир жагынан контроль студенттердин билим деңгээлин аныктаса, экинчи жагынан окуу процессинин сапатына баа берет.

Жетишилген нерселерди талдоо мугалим менен студенттердин мындан аркы ишмердүүлүгүнө оңдоолорду киргизүүгө мүмкүндүк берет. Ийгиликтерди жана кемчиликтерди, ошондой эле алардын себептерин аныктоо менен педагогикалык системаны тез ыңгайлаштыруу мүмкүнчүлүгүнө ээ болууга болот.

Студенттердин өз алдынча иштерин уюштурууда көп нерсе бардык жождорго мүнөздүү. Булар төмөнкү иш-чаралар: семинарларга жана лабораториялык-практикалык сабактарга даярданууда рефераттарды, тесттерди, курстук жана дипломдук иштерди, жеке сабактарды, консультацияларды жана сүйлөшүүлөрдү жазуу; курстук жана дипломдук иштерге кафедралардын алдыңкы окутуучулары жетекчилик кылышат (факультетте тапшырган жана корголгон диссертациялардын жыл сайын өсүүсүн белгилей кетүү керек);

-жетишсиз болсо да окуу-тарбия маселелери, эн татаал темалар боюнча студенттер менен ангемелешүүлөр, консультациялар; студенттерге адабияттардын тизмеси сунушталат, аны өз алдынча талдоо пландаштырылат; кайра экзамен, чегерүү жана ишке

орноштуруу маселелерин чечүүдө айрыкча кылдаттык менен студенттердин индивидуалдуулугу эске алынат;

-жеке график боюнча окуган студенттердин (ишке орношкон, оорулуу) сабактарга, консультацияларга баруу, тесттерди жана экзамендерди тапшыруу боюнча жекече багытталган планы бар; студенттин жеке тандоосу кырдаалга жараша анын кошумча адистигин, күндүзгү окуудан сырттан окууга жана тескерисинче өтүүсүн аныктайт;

-бардык предметтер боюнча сессиялар аралык баа берүүнү үзгүлтүксүз жүргүзүү талап кылынат. Ал өнүгүүгө, өз алдынча жана жекече иштөөгө контролдук кылуунун универсалдуу механизми болуп саналат.

Педагогикалык практикадан өтүү программасы студентке жеке мамилени ишке ашырууну да камтыйт - ал жеке план боюнча ишке ашырылат; кредиттик сабактарды даярдоо, эксперименталдык мүнөздөгү жеке тапшырмаларды түзүү үчүн колдонулат;

-студенттердин жекече өзгөчөлүктөрүн деканаттын кызматкерлери, студенттик топтордун насаатчылары, окутуучулар абитуриенттер менен биринчи таанышкандан баштап үйрөнүшү керек.

Сүйлөшүүнүн жыйынтыгында окууга кирген студенттердин инсанынын кесиптик-педагогикалык багытын, алардын даярдыгын, кызыгуусун, ыктарын, ден соолугун, үй-бүлөлүк жана материалдык абалын ж.б. билүүгө болот; насаатчылар сабакка катышуусуна, жүрүшүнө, жатаканадагы жүрүм-турумуна көз салуу; угуучулардын ар кандай иштердеги жеке ийгиликтери белгиленет, алардын кызыкчылыктарынын жана суроо-талаптарынын чөйрөсү эске алынат; дайыма ай сайын иш-аракетти баалоо өзгөчө мааниге ээ;

Кафедраларда бир катар студенттик илимий кружоктор жана проблемалык топтор иштей алат, аларда иштеген студенттер башкаларга караганда илимий студенттик конференцияларда баяндама жасашат, андан кийин курстук жана дипломдук иштерди жазышат;

Жыл сайын факультетте кафедралардын отчеттук жумалыктары өтүшү мүмкүн, анда ар кандай профилдеги окутуучулардын жетишкендиктери көрсөтүлөт, студенттер үчүн көптөгөн иш-чаралар уюштурулат: мисалы, кесиптик сынактар, викториналар, көргөзмөлөр, адабий жана окуу кечелери, автордук концерттер, түрдүү оюндар, конкурстар “Эмне? Кайда? Качан?” , "Акыл таймаш", түрдүү спорттук мелдештер.

Адистештирилген окууда жекече иштөө чоң мааниге ээ. Айрым мугалимдер тарабынан студенттердин ББК баалоо да эффективдүү болуп саналат [2.67].

Жекече график боюнча окуган студенттер үчүн сессиялар аралык мезгилде жекече аңгемелешүү жүргүзүлүшү мүмкүн, анда алар өз алдынча иши жөнүндө жазуу жүзүндө же оозеки түрдө студенттер отчет беришет. Мындан тышкары, студенттер мугалим менен макулдашып, кээ бир кошумча сабактарга катышууга, белгилүү лабораториялык-практикалык окууларды иштеп чыгууга милдеттүү. Кафедранын окутуучулары студенттердин индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн эске алуусу шарт. Анткени студенттердин мүмкүнчүлүктөрү окууга сунушталган материалдын темпине, мазмунун тереңдигине жана аудитория менен пикир алмашууну уюштурууга таасирин тийгизет, сабакта көйгөйлүү кырдаалдар түзүлөт.

Дифференцияланган тапшырмалар бардык студенттерди бирдей эмес, алардын билимин талап кылынган минимумга чейин «түзөтүүгө» мүмкүндүк берет. Мына ошентип, бул сабактан артта калган студенттердин окуусуна контролдук жүргүзүлөт. Өздөштүрүү ылдамдыгы жогору болгон студенттер үчүн үй тапшырмасы материалды бекемдөө катары кызмат кылат. Тапшырмалардын ар кандай топтому студент доскада эмне кылаарын күтпөстөн, бардык студенттердин класста иштешин камсыздайт [5].

Окуу дисциплиналарынын методикалык блогунда рефераттарды, курстук иштерди түзүү боюнча атайын тапшырмалар берилген, аларда студенттердин жеке чыгармачылыгы айкын көрүнүп турат. Рефераттар, курстук иштер мугалим тарабынан текшерилип, оңдолот,

студенттер сунуштарды жана сын-пикирлерди эске алуу менен жыйынтыкташат, ал эми электрондук жабдуулар активдүү колдонулуп, студенттер менен жекече иштөөдө жакшы натыйжаларга жетишет.

Бул жерде иштөөнүн негизги формалары компьютер менен жекече иштөө (студенттердин ар кандай моделдерди тандоосу, жеке иштин варианттары, информатика жана информатика боюнча гана эмес, ошондой эле ар кандай ыкмалар боюнча программаларды жана тапшырмаларды даярдоо), аныктоо жана программаларды жана тапшырмаларды түзүү үчүн материалдын мазмунунда бар артыкчылыктарды тандоо же предметтин конкреттүү темаларын изилдөө, жеке чыгармачылык (варианттуулук, дизайн, композиция), ар бир студент үчүн иш-аракеттин ыкмаларын жана ыкмаларын тандоо кирет. Окуу процессинде студенттердин индивидуалдык өзгөчөлүктөрүн жана кесиптик каалоолорун эске алуу менен дифференцияланган мамиле үзгүлтүксүз ишке ашырылат: алар ар бир тапшырманы жекече же жупташып иштешет, жөндөмдүү же бүтүргөн студенттер үчүн чыгармачылык пландын тапшырмалары болушу керек [3].

Жеке тапшырмалардын көбү алдыңкы студенттерге багытталган. Аларга илимий булактар боюнча билдирүүлөр кирет, мисалы, изилденип жаткан маселенин айрым бөлүмдөрү, же окула турган атайын курста студенттин өз алдынча изилдөөсү.

Мугалим сунуш кылган план боюнча альтернативдик окуу китептеринин мазмунуна жекече талдоо жүргүзүү эффективдүү. Студенттер борбордук илимий-методикалык журналдардын макалаларына аннотация беришет. Сочинениелердин жана башка чыгармачылык иштердин материалдарынын негизинде болочок адис-мугалимдер мектептердеги методикалык бирикмелерде доклад жасашат.

Педагогикалык багыттагы адистерди даярдоочу ЖОЖдун ар түрдүү кафедралары студенттер менен иштөөдө дифференцияланган ыкмаларды - жеке жана топтук сабактардын деңгээлине жараша ар кандай татаалдыктагы, программалардын жана окуу материалдарынын өзгөрмөлүүлүгүндөгү тапшырмаларды активдүү колдоно алышат. Студенттерди жеке сапаттары, мүмкүнчүлүктөрү, медициналык көрсөткүчтөрү боюнча атайын топторго бөлүштүрүү (мисалы, дене тарбия сабагында) жагы эске алынат.

Окууга, илимий ишке кызыккан же окууда кыйынчылыктарга дуушар болгон студенттердин жөндөмүн өнүктүрүүгө өзгөчө көңүл бурулат. Факультативдердин жана ийримдердин ишин уюштуруу студенттерге маалыматтык материалдардын өлчөмү боюнча багыттоого, кесипти, тандап алган адистикти туура тандоого ынанууга, конкреттүү иштерде өз мүмкүнчүлүктөрүн сынап көрүүгө, жөндөмдүүлүктөрүн толук көрсөтүүгө мүмкүндүк берет.

Профессионалдык окутуунун активдүү формаларынын бири студенттерди теориялык курстарды практикалык иштер менен айкалыштырып өз алдынча окууга которуу (өзгөчө жогорку курстарда), ар бир талапкер кафедрада кеңири талкууланат.

Мамлекеттик экзаменде тапшыра турган бөлүмдөрдүн бири сынактын суроолорунун тизмесине киргизилген белгилүү бир тема боюнча жекече даярдалган суроону алмаштыра алат. Мындан тышкары, мамлекеттик экзамендердин бири квалификациялык жумушту коргоо менен алмаштырылышы мүмкүн.

Теориялык жана методикалык жактан ар кандай даярдыгы бар студенттер өзгөчө эске алынат: мындай студенттер үчүн (мисалы, колледждин 1-баскычын аяктагандан кийин келгендер) биздин талаптардын деңгээлине чейин кошумча «түздөө» курстары бар. Бул курстар аркылуу колледжде окулбай калган дисциплинаны кошумча окуп, сынак тапшыруу). Жогорку окуу жайларынын кафедраларынын окутуучуларынын студенттер менен жекече иш жүргүзүүнү уюштуруудагы ишинин негизги багыттары мына ушунда.

Жумуштун келечегин аныктоо жана анын ийгиликтүү иштөөсү үчүн сунуштарды иштеп чыгуу үчүн психологиялык кызматты түзүү зарыл. Кафедралар, деканат,

факультеттин окуу-методикалык комиссиясы студенттердин жеке иштеринин жүрүшүнө үзгүлтүксүз көзөмөл жүргүзүп, аны оңдоп, такай көзөмөлгө алып туруулары керек.

Факультетте керектүү техникалык окуу куралдарынын, окуу залынын, адабияттардын, жетиштүү сандагы адистештирилген окуу кабинеттеринин жетишсиздиги келечектеги мугалимдин адекваттуу профессионалдык позициясын калыптандырууда сабаттуу болгон жалпы массалык инсандын келечегин кийинкиге калтырууда.

Жогоруда айтылгандардын негизинде жогорку окуу жайларында кесиптик билим берүү маселесинин абалын изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча төмөнкүдөй жыйынтык чыгарсак болот: - кесиптик даярдоо процесси - педагогикалык чөйрөдөгү болочок адистердин индивидуалдуулугун эске алуу менен иштин мазмунун, ыкмаларын жана формаларын тандоо; - кесиптик даярдоо процесси - жалпы билим берүү системасынын болочок мугалимдер менен иштөөнүн интегралдык системасын куруу милдети.

- жождо болочок адистерди кесиптик даярдоонун максаты ар бир студентке анын жөндөмдүүлүктөрүн, ыктарын максималдуу өнүктүрүү, таанып билүү керектөөлөрүн жана кызыкчылыктарын канааттандыруу үчүн шарттарды түзүү болуп саналат [1]. Мунун негизги ресурсу билим берүүнүн негизги мазмунун студенттердин өздөштүрүүсү экендигин белгилөөгө болот.

Ошентип, келечектеги адистерди даярдоо, студенттердин мүмкүнчүлүктөрүн, жөндөмдүүлүктөрүн, чыгармачылык потенциалын өнүктүрүүгө, муктаждыктарын жана кызыкчылыктарын ишке ашырууга, б.а. студенттердин профессионалдык өнүгүшү интенсивдүү болушу үчүн зарыл болгон билим берүү чөйрөсүн түзүү болуп саналат [2].

Мындай чөйрөнү психологиялык-педагогикалык циклдин предметтер кабинетинде, класстан тышкаркы иш-чараларда: конкурстарда, викториналарда, олимпиадаларда түзүү өзгөчө маанилүү.

- профессионал мугалимди эффективдүү даярдоонун эң маанилүү шарты анын индивидуалдык мүмкүнчүлүктөрүнүн жана умтулууларынын алкагында анын таанып-билүү активдүүлүгүн, чыгармачылыгын, талантын, чыгармачылык ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү экендигин эске алуу зарыл.

ЖОЖдогу интегралдык билим берүү процессинин анализи окулган предметтердин маанилүүлүгүн баалоо үчүн критерийлердин эки түрүн бөлүп көрсөтүүгө мүмкүндүк берет: - инсанга багытталган; - кесиптик жактан багытталган.

Студенттерге педагогика жана психологияны окутуунун реалдуу процессинде инсандык жана кесиптик маани дайыма эле дал келе бербейт. Келечектеги практикалык педагогикалык ишмердикте профессионалдык мааниге ээ боло турган нерсе азыркы кесиптик билим берүү кырдаалында дайыма эле ишке аша бербейт, ал эми студенттер үчүн жеке мааниге ээ болгон нерсе дайыма эле кесиптик билим берүүнүн актуалдуу милдеттери менен байланышта боло бербейт деп айтууга болот.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Бекбоев, И.Б. Инсанга багыттап окутуу педагогиканын теориялык жана практикалык негиздери. – Б., 2004. – 384 б.
2. Кузьмина, Н.В. Формирование педагогического мастерства. Л., 2001. - б. 73
3. Нусупова, Р.С. Анализ состояние теории подготовки будущих педагогов к воспитанию толерантности у школьников [Текст] / Р.С. Нусупова // Наука и новые технологии и инновации Кыргызстана.- 2013. - №1.- С. 269- 272.
4. Пищулин, В.Г. Модель выпускника университета // Педагогика, 2002. – №9. – С. 22-27.
5. Реан, А. А. Педагогические особенности взаимодействия педагога и студента [Текст] /А.А.Реан // Вопросы психологии, 1983. № 5. - С. 58-61.

* * *

УДК:373.3

ЖОМОКТОР БАЛАНЫН ТААНЫП БИЛҮҮ ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КАРАЖАТЫ

*Ахунбекова Т.А. – Ош МУнун индустриалдык педагогикалык колледжинин окутуучусу
talimahunbekova@mail.ru тел.: 0772 436 332*

Аннотация: Бул макалада баланы тарбиялоодо жомоктордун маанисине, ордуна адабий талдоо жүргүзүлдү. Жомок бул элдик оозеки чыгармачылыктын кооноргус кенчи, тарбиянын булагы болуп саналат. Макалада дүйнөлүк адабияттагы жомок жанрына да кайрылуу жасалды. Жомокторду окутууну жайылтуу менен жаңы өсүп келе жаткан муундарга туура жол көрсөтүү, алардагы патриоттук сапаттарды калыптандыруу, адамгерчиликке үндөө сыяктуу тарбиялоонун жеминин алууга болот.

Ачкыч сөздөр: жомок, тарбия, элдик педагогика, позитивдүү көз караш, фантазиялык сюжет, окуялуулук, нравалуулук, санат – насыят, адеп – ахлак.

СКАЗКИ - ИНСТРУМЕНТ РАЗВИТИЯ ПОЗНАВАТЕЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У РЕБЕНКА

*Ахунбекова Т.А. – Преподаватель
Индустриально-педагогического
колледжа ОшГУ. talimahunbekova@mail.ru
тел : 0772 436 332*

Аннотация: В статье приводится литературный анализ значения сказок в воспитании детей. Сказки-неиссякаемый источник фольклора, источник образования. В статье также рассматривается жанр сказки мировой литературы. С помощью обучения сказками можно развить у детей начальных классов, человечность, воспитанность, честность, порядочности и т.д. Ценность фольклора заключается в том, что он сеет семена человечности в сердцах молодого поколения и способствует их личному развитию.

Ключевые слова: сказка, образование, народная педагогика, позитивный настрой, фантастический сюжет, повествование, искусство - проповедь, мораль.

FAIRY TALES - A TOOL FOR DEVELOPING COGNITIVE ABILITIES IN A CHILD

*Akhunbekova T.A. – Lecturer at the Industrial
Pedagogical College of Osh State University.
talimahunbekova@mail.ru tel: 0772 436 332*

Annotation: The article provides a literary analysis of the meaning of fairy tales in the upbringing of children. Fairy tales are an inexhaustible source of folklore, a source of education. The article also examines the genre of fairy tales in world literature. Through extensive teaching of fairy tales, one can reap the fruits of education, for example, guides the younger generation, develop its patriotic qualities and inspire humanity.

Key words: fairy tale, education, folk pedagogy, positive attitude, fantastic plot, narration, art - preaching, morality.

Кыргыз эли - эң байыркы элдердин катарына кирет. Миңдеген кылымдарды карытып, түрдүү кыйынчылыктарды баштан кечирип, басып өткөн тарыхый жолун муундан муунга оозеки калтыры, өлбөс-өчпөс изин калтырды.

Кыргыз эли байыртадан эле сөз барктап, тыбыштын түбүнө түнөгөн элдердин катарын толуктайт. Ошондуктан руханий дүйнөсү менен бай, күчтүү, чечен, сөзмөр, касиеттүү элдердин катарын толуктайт.

Жомоктор, алардын жаратылышы ондогон жылдарды өз ичине алат. Алар жөө, айбанаттар тууралуу жомоктор жана касиеттүү жомоктор деп бөлүнөт. Сөз же жомок өнөрү

балдарды үйрөнүүгө, таанып-билүүгө, тарбия берүүгө кызмат кылган. Дүйнөлүк классикалык адабиятка саресеп салсак: орус элинде тарыхта аты калан эң алгачкы кол жазмакитебин уюштурган Д. Герасимов 1491-жылы эле балдар кол жазмасы китептерин эне сүтү менен салыштырып, байыркы Руста кол жазма китептерде адамдардагы сабаттуулукту, китепти күн менен салыштырган жерлери бар.

“Күндүн жарыгы да бүркөө кезде жок болуп кетээри”, ал эми “китептин жарыгын эч нерсе менен жок кылууга мүмкүн эместигин”-белгилеп кеткен.

Тарыхта 17-18-кылымдарда эле агартуу иштерине маани берип, көркөм адабият таануу, турмушту окуу китеби катары карашкан. Бай, тарбиялык мааниси терең чыгармалар жарала баштаган. Ал тургай тарбиялык мааниси терең балдар үчүн чыгармалар жазууга буйуртма берилгени анык.

Айталы, Францияда Шарль Перро(1628-1703) эл ичинде айтылган жомокторду кайра иштеп чыккан. Анын калемине таандык: “Кызыл топучан”, “Өтүкчөн мышык” деген жомокторду бүгүнкү күнгө чейин өз актуалдуулугун жоготкон жок. Мындан кийин Ганс Христан Андерсондун (1805-1875) чыгармалары айрыкча “Кар ханышасы”чыгармасы мунун ачык далили. Эмне себептен бул авторлор элдик жомокторго барып таянды деген күдүк ой калат. Жообу оңой себеби, элдик жомоктордо элдин идеясы, ак- кара түшүнүктөрү, кызыктуу сюжеттер ошол бийиктикке жетелеген жыйынтыктуу бүтүм бар эле. Карт тарыхты барактап көрсөк, кайсыл уруу, эл өздөрүнүн келечегин балдарсыз элестетпей, алар үчүн чыгармалар жазып, китептерди чыгарган. В.Г. Белинский балдар китептери тарбия үчүн жазыларын, ал эми тарбия улуу иш экендигин белгилеп кеткен. Балдарга арналган чыгармалардын негизги максаты, балдарды тарбиялоо. Тарбиянын түрү көп. Кайсы гана түрү болбосун балдарды адеп-ахлакка, ыймандуулукка тарбиялайт. Ушул ойлорго салыштырмалуу, бул жаатта “кыргыз эли кандай иш алып барган?”-деген ой жаралат. Биздин ата- бабаларыбыз байыркы мезгилден эле балдарды жаштайынан эле атка, табиятка, анын сырларын ачууга тарбиялашкан. Мына ушул баалуу, элдик оозеки чыгармачылык тарыхый жактан терең мааниге ээ.

Элдик педагогика оозеки чыгармачылыктын казынасынан бекем орун алган жана тарбиялоонун көп кылымдык тажрыйбаларын өзүнө сиңирип алаган. Тээ байыртан эле ата бабабыз жашоонун үлгүлүү жактарын сиңирип алып, муундан- муунга аны мурас катары берип келген. Тажрыйбада белгиленген кичине бүчүрдү өнүктүрүп, өстүрүп келген деп айтсак болот. Ушул улуу идеяларды төкмө акындар, жомокчулар, элдик ойчулдар өнүктүрүп жаш муундарды тарбиялоодо өлбөс-өчпөс изин калтырып кетишкен. Эл арасында кеңири тараган жомок, легенда, уламыштардагы сюжеттик өзөк окуяларында, идеяларында эмгекти сүйүүгө, улууну сыйлоого, адилет болууга, мекенди сүйүүгө өзгөчө маани беришкен. Элдик оозеки чыгармачылыктын балуулугу ушунда: жаш муундардын дилине адамгерчиликтин үрөөнүн себүү менен бирге, инсан катары калыптануусуна өбөлгө түзүү.

Жомок жанры жаралыш шарты боюнча, мааниси, идеясы боюнча дүйнө элинде окшош болот десек жарашат. Айрым түрлөрү түрдүү элдерде окшош болуп, мааниси бирдей кездешкени менен идеялары окшош болгон. Белгилей кетүүчү жагдай, макал-лакап, эпостор, жөө жомоктор, табышмактар, тамсилдер, сүйүү, бешик ырлары дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде болсо, айтыш өнөрү, санат-насыят ырлары кыргыз, казак элинде гана жолугаарын билебиз. Кыргыз эли байыркы мезгилден эле балдарды табият сырларын үйрөнүүгө, адамгерчиликтүү, зирек, тыкан болууга үндөп, тарбиялап келишкен.

Жомоктор - кыргыз балдар фольклорунун эң кеңири тараган жанры. Албетте, классикалык адабиятта айбанаттар тууралуу баян кошулуп кете берет.

Айбанаттар тууралуу жомоктордо окуянын катышуучулары ар кандай жаныбарлар болуп, ошол кайманаланган образын берип келет. Жомок-мында адам өзүн-өзү көрөт, аңдып таанып билет. Алсак, айбанаттар тууралуу жомоктор элдик тамсилдер менен тагдырлаш

түшүнүгүндө бир эле жанр. Мындай алганда чыгармаларда айрым учурда айбанаттар менен адамдар да катыша берет. Байыркы мезгилден тартып, соңку кылымдарга чейин эле кыргыздар аңчылык менен күн көрүп, ар кандай жаныбарлардын кулк мүнөзүн, кебетекешпирин жакшы байкашкан, ошол аңдап билүүлөрүн, байкоолорун негизин жомоктордо пайдаланган. Баарыбызга маалым болгондой, айбанатар тууралуу жомоктордо туруктуу образдар кездешет. Мисалы, түлкү -куу, митайым болсо, карышкыр- каардуу, зулум, а коён-коркок жана башка ушул сыяктуу образдар кездешкен. Ал эми кереметтүү жомоктордо турмушта болууга мүмкүн эмес, фантастикалуу сюжеттер орун алгат. Алсак, кереметтүү жомоктордо каармандар да өзгөчө жалгыз көздүү дөө, жети баштуу желмогуз кемпир, сүйлөгөн таш жана башка ушул сыяктуу нерселер болот. Кээде жайыл дастаркон, уча турган килем, дүйнөнү көрсөтүүчү күзгү ж.б.у.с. каармандарды коштоп турат. Буларга салыштырмалуу турмуштук жомоктордо окуялары кыйла реалдуудай, турмушта болгондой сезим калтырат. Бирок алар чындыкка негизделбейт, турмуштук сүрөттөө жана образ түзүү жолу тандалат. Бир эле жомокто касиеттүү окуялар да, айбанаттар да катыша бериши мүмкүн. Эң башкысы жомокто-окуялуулук, ошол окуянын кызыктуулугу, сюжетинин балдарды кабыл алуусуна, өздөштүрүүгө жеңил болууга тийиш.

Жомоктор-элдик педагогиканын казынасы, эң бай үлгүсү. Негизинен терең тарбиялуу идеялар менен коштолот. Жомок таасир этүү күчүнө ээ болуу менен бирге прогресивдүү болуп, баланын өсүп – өнүгүшүнө таасири терең болушу керек.

Жомоктор качан пайда болгон?- деген суроонун айланасында ой жүгүртүп көрөлү. Жомоктор- адамзатты руханий жактан тарбиялоочу булак. Жомоктордо адам баласы ушундай идеалдуу болсо деген ойдон пайда болгон десек да болот. Жомоктогу окуялар түрдүүчө. Айталы, алардын каармандары кандай кара күчтөр болсо да жеңип чыгат. Ошондуктан да анын башкы каарманы жетим бала, жетим кыз, жалгыз бала, кемпир-чал, акылдуу дыйкан жана башка бей-бечералар болот. Башына келген кандай гана кыйынчылык болбосун жеңип чыгат. Максатына жетип, жыргап-куунап жашап кылат.

Жомоктордун негизги максаты, балдарга берген тарбиялык максаты- кандай гана оор, кыйын нерсе болбосун тоскоолдукту эрттүүлүк менен жеңе алат, жеңишке жетет. Ар кандай эмгек адамды эрезеге жеткирет. Туура жүрүү, адал эмгек адамды бакытка бөлөөрү анык экендигине ынандырат. Балдардын көпчүлүгү миң кайталап айтса да, мисалы “кар жебе”, “суукта баш кийиминди кийип жүр” десек да таасир албашы мүмкүн. Андан көрө кар жеген бала кандай гана кесепеттерге кабылганын, же суукта баш кийими жок жүргөн бала ден соолугуна канчалык кедери тийгенине таасир этүүчү жомок айтып берсе, балдар моюн сунун, таасиринен жаман адаттарын таштап, жакшы жакка оошу мүмкүн. Жомоктордо адабияттык термин менен айтканда сюжет жок. Жомоктогу окуяларын жана каармандарын сүрөттөөдө чек жок, ойго-тоого, жер астына, асманга кете берет. Мына ошондуктан мындай чыгармалар балдардын учкул кыялын өстүрүүгө, фантазиялык көтөрүүгө көмөк берет. Балдар өздөрү да жомокторду чыгарып, жомок дүйнөсүндө жашап, дүйнө таанымы, ошону менен чыгармачылыгы да өсөт. Жомоктор өтө кыска 2-3 саптан тартып, бир нече күн айтса да түгөнбөгөн көлөмдө эл арасына тарайт. Мисалы кыргыз элине таандык “Ак жолтой менен кара жолтой” жомогунун мазмунуна токтолуп кетели.

Жомок достук, ага кыянаттык кылбоо, дайыма ниет туура болсо каалаган мураска жетээри жөнүндө баян этилет. Мында Ак жолтой менен Кара жолтойдун достугу тууралуу айтылат. Ал экөө бакыт издеп, жандарына азык-түлүк камдашып, жолго чыгышат. Жети күн, жети түн жол жүргөндө азыктары түгөнөт. Экөө сүйлөшүп, Ак жолтойдун атын союп, жолго камдап, бир атка минип сапарларын улашат. Жылкынын эти түгөнүп, кара жолтойдун атына кезек келет. Кара жолтой куулук кылып, менин атымды жесек- экөөбүз жолдо калабыз, андан көрө сенин бир көзүңдү оюп жейли дейт. Ак көңүл Ак жолтой макул болот. Анын көзүн шимип, үч күн, үч түн жол жүрүшөт. Кара жолтой Ак жолтойдун экинчи көзүн сурайт. Ак жолтой ага да макул болот. Ак көңүл байкуш атынан, эки көзүнөн ажырайт.

Карасанатай Кара жолтой досун жолго таштап кетет. Байкуш Ак жолтой жерди сыйпалап отуруп, бир үңкүргө келет. Жомокту толук айтпайлы, ийгиликтин ачкычы Ак жолтойго ушул жерден келет. Ак жолтой мурасына жетет. Кара жолтой ара жолдо сарандыктан жок болот. Мындагы башкы идея- ак ниет менен оокат кылсаң жашооң бактылуу, келечегин кең болот. Ал эми карасанатайлыктын арты жок. Аруулук, тазалык, биримдик, жакшы санаа мураска жеткирет. Келечек таза адамдарга таандык жомоктун тарбиялык күчү, балдарга таасири- жаман жолдон, жаман ниеттен балдарды кайтаруу. Кара санатайлыктын келечеги жок. Анын акыры бүдөмүк. Бул жалганда таза ойлоп, таза жашап, ак мээнет кылууга туура багыттайт. Жомоктун нравалык кредосу оң жолго түшүүчү- Кара жолтой. Бирок ал оңой жол менен байып, бакытка жеткиси келди. А жомоктогу негизги кредо-бакытка сабыр кылган адам гана жетет. Бул бүтүндөй жомок уккан балага оң таасирин тийгизүүчү чыгарма. Демек, угуучуга айтылган насаат сөз. Ач көздүктүн аягы өлүм менен бүтүп, өз жазасын алды. Балдар жомокту берилип угушат. Ал тургай ошол окуяларга терең берилип, “ушундай да болмок беле?”, “бул жомок да” деп карабайт. Тескерисинче айтылган нерселерге терең ишенет, өзгөчө 3-5 жаштагы балдар бир жомоктон кайра-кайра суроолорду чыгарып, дүйнө таанымын, кеп маданиятын өстүрөт. Андан сабак алып, ак-караны тааныйт.

Жомоктор- сөз өнөрүнүн эң байыркы жанры. Жомоктордо балдарды тапкычтыкка, сезимталдыкка, чынчылдыкка, адилеттик, нравалуулукка үйрөтүү максатын көздөйт.

Жомоктор- эл турмушунун окуяларынан алынган. Анда оптимизм, позитивдүү көз караш терең камтылган. Айрыкча карапайым, жөнөкөй адамдардын турмушу, күрөшү акырында алардын жеңиши менен жыйынтыкталат. Жомоктор- таанытуучулук да тарбиялоочулук да функцияны аткарат. Жомокчулар элдик каармандар акылдуу балдарга идеал жараткан, мисалы, чечендиктин идеалы- Жээренче чечен, саяпкер-сынчылыктын идеалы- Толубай сынчы, акылмандыктын идеалы- Акыл Карачач. Булар укумдан- тукумга эл арасында сүңгүп кеткен каармандар. Жомоктордо балдарды эмгекке, эрдике, адамгерчиликтүүлүккө, акылмандуулукка, аркандай жаман жүрүм-турумдан алыс болууга үндөшкөн. Балдар жомоктор аркылуу өткөндөгү элдин үрп-адаты, салт-санаасы, күрөшү, турмуштук тажрыйбасы, акыл-эси, фантазиясы менен да тааныш болушат. Мына ушуну өздөштүрүү аркылуу да өздөрүнө бай тажрыйба топтой алышат. Улам кийинки муундун урпактарынын жан азыгына айланган акыл байлыгы баардык дөөлөттөрдөн баалуу жана түбөлүктүү. Кыргыз элинде бала төрөлөрү менен эки-үч күн өтпөй бешик ыры жаңырса, кийин тестиер болуп, акыл- эс кирип, тили чыгып, бир нерсени түшүнүп калган куракта ата-энелер балдарына жомок айтышкан. Бүгүнкү күндө балдарыбыз агрессивдүү мультфильмдерге же интернет булактарындагы ар түрдүү маалымат, балдардын психологиясына терс таасир этүүчү оюндар менен убактысын өткөрбөй, тарбиялык мааниси зор, мазмундуу жомокторду окуп берип, аларды кызыктырсак...

Жомоктор ата-бабаларыбыздын бизге калтырган баа жеткис мурасы. Элдик тарбиянын көөнөрбөс булагы.

Колдонулган адабияттар:

1. А. Муратов; К. Исаков “Кыргыз балдар адабияты” Бишкек-2012
2. Кыргыз адабиятынын тарызы Бишкек- 2017 Итом
3. Турмуштук жомоктор. Бишкек-2017
4. Сулайманов М. “Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы” Ж.А.1990
5. 365 күн жомок. Бишкек-2015.

* * *

УДК 37.091.33

БИЛИМ БЕРҮҮ СИСТЕМАСЫНДА ИННОВАЦИЯЛЫК ЫКМАЛАРДЫН ЗАРЫЛДЫГЫ

*Торогелдиева Г.С., Таласбаева Г.С.
Т. Бекболотов атындагы
Аксы колледжинин окутуучулары*

Аннотация: Учурда окутууда, тарбиялоодо жаш адамды ар тараптуу калыптандыруу күн сайын кыйындап баратат. Советтик сенек доорунун калыптанган, чектелген окутуу ыкмалары, усулдары эскирип, учурда окутуунун жаңыланган ыкмалары сунушталууда. Макалада ушул көйгөйлөр боюнча учкай сөз болмокчу.

Ачык сөздөр: Жаңычыл, система, окуу каана, дебат, интерактивдүү, ыкма, коом, түзүлүш, талкуу, позиция жараян

НЕОБХОДИМОСТЬ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ

*Торогелдиева Г.С., Таласбаева Г.С.
им. Т. Бекболотов
Преподаватели Аксийского колледжа*

Аннотация: В настоящее время обучения и воспитание юноши становится все сложнее. Хорошо зарекомендовавшие себя ограниченные методы обучения советской эпохи устарели, поэтому предлагаются современные методы обучения. В статье кратко рассматриваются данные вопросы.

Ключевые слова: Инновация, системы аудитория, дебат, интерактивный, метод, общество, структура, обсуждение, позиция, процесс.

THE NECESSITY INNOVATIVE APPROACHES OF EDUCATION SYSTEM

*Torogeldieva G.S., Talasbaeva G.S.
T. Bekbolotov
Teachers of Aksy College named after*

Annotasia: Nowadays, the training and education of a young people is becoming more complicated. The well-established, limited teaching methods of the Soviet era are outdated, and offers modern teaching methods. This article briefly discusses these issues.

Key words: Innovative, system, learning, debate, interactive, method, society, structure, discussion, position process.

Билим берүү системасындагы инновациялык жаңылануу – жаңыча окутууну, жаратууну, кабылдоону, баалоону өздөштүрүүнү жана педагогикалык жаңылыкты кабыл алуунун башкаруу процесси.

Педагогикалык инновациялык процесстер Батыштагы чет өлкөлөрдө 1950-жылдын акырында, ал эми Орусияда акыркы он жылдыкта атайын изилдөөнүн предметине айланды. Кыргызстанда инновация боюнча макалалар 1990 - жылы гана жарыялана баштады «Инновация» түшүнүгү латын тилинен которгондо «жаңыны киргизүү» дегенди билдирет. Бул илимий адабиятта кээ бир процессти жүргүзүүнүн жаңыча жолу катары түшүндүрүлөт. Ошондуктан, инновация аркылуу кайсы бир системада бир сапаттык абалдан экинчи бир сапаттык абалга өтүү процесси жүрөт десе туура болот. Демек «Инновациялык» процесс деген жаңычылдыкты жаратуучу, түзүүчү (иштеп чыгуучу), өздөштүрүүчү, колдонуучу жана жайылтуучу комплекстүү ишкер аракеттенүүнү өзүнө камтыйт. Мына ушул санап өткөн бардык ишкер аракеттенүүлөр окуу процессине киргизилгенде гана ал инновациялык окутууга жатат. Эгер ушул жаңыча ишкер, өстүрүүгө же башкарууга байланыштуу болсо, анда ал инновациялык тарбиялоо, өстүрүү же башкаруу

деп аталат. Инновациялык окутуунун методун жана формасын жаңылоо катары да көрүнөт. Эгер инновациялык окутуунун масштабы боюнча аныктагыбыз келсе, ал жекече модулдук системалуу болуусу ыктымал. Мисалы, мектепте окулбай турган, программадан тышкары окуу материалы өздөштүрүлүүгө тийиш болсо, же класска жаңы технология киргизилсе, ал модулдук жаңычылык деп мүнөздөлөт. Эгер бардык класстарга бирдей же бир нече класстарга жарыш түрүндө жаңыча программа киргизилсе, ал модулдук жаңычылык деп аталат. Эгер жаңычылдык бүткүл мектепти кайра курууга багытталса, же жаңычыл билим берүүчү мекеме уюштурулса, ал системалуу жаңычылдык деп аныкталат.

Учурда билим берүү тармагынын кабылган звеносун албайлы ар тараптуу кризиске туш келгендиги чындык. Коомду өнүктүрүүнүн эң маанилүү тармагы катары, улам жаңы өсүп келе жаткан муунду окутуп тарбиялоочу билим берүү тармагынын мындай абалы кимди ганан болбосун кайдигер калтырбайт .

Бул маселе боюнча жалпы коомчулук, бийлик бутактары, тармактык министирликтер, мекеме уюмдар, кесиптик бирлик уюмдары баш катырып өздөрүнүн көптөгөн программаларын, моделдерин, концепцияларын сунуштаганы менен анчалык майнап чыкпай келүүдө. Эң негизгиси эле каржылоонун булактарына, окутуунун материалдык базасына барып такалышы бул мыйзам ченемдүү эле көрүнүш деңизчи, бирок андан тышкары негизги иштеринин башкы кризисинин себептерин эмнеден көрүүгө болот? Ушул суроонун тегерегинде ой толгоп айрым жоопторун өз алдынча иликтеп аракеттенип көрөлү .

Адегенде ушул кезге чейин белгиленип келген билим берүү тармагынын эң өзгөчө көйгөйлөрүнө токтолсок: - эң башкысы адистерди кесипке даярдоонун деңгээли менен коомдун талаптарынын арасындагы дал келишпестик. Мындай айырмачылык жаңы технологиялык инновациялык системалардын колдонулушу менен, ошондой эле элдин билимдүүлүгүнүн жогорку деңгээлин талап кылуучу интернационалдык процесстерге байланыштуу болуп жатат.

Билим берүүдө дагы бир өзгөчө көйгөй бул билим берүүнүн эки компонентинин өткөн муундагы саржымалдык маданий тажрыйбасына ээ болуу жана адамдардын жашап эмгектенүүсүндөгү түрдүү бири - бирине болгон байланышсыздыгы. Ушул эки көйгөй далай ирет талкууланып конкурентүү, ынамдуу сунуштар биргелигине карабастан атайын түздөн түз жетекчилер, адистер анын аткарууда чечкинсиздигин, алсыздыгын көрсөтүп реформаны көз көрүнөө артка тартууда. Маселен өнүккөн Европа өлкөлөрүндө Америка, Япония, Кытай сыяктуу өлкөлөрдүн мисалында алардын окуу системасы алардын көлөмү боюнча кан какшатып айтып далилдейт .

Бүгүнкү күндө инновациялык багытта билим берүүдө педагогикалык системаны бардык методологиялык структуралык элементтерин өзгөртүүгө туура келүүдө. Алар: окуу планы, программасы, анын мазмуну, окутуунун методдору, формалары, колдонулган окуу каражаттары жана анын натыйжалуулугун кайра карап чыгуу зарылдыктары келип чыгууда. Учурда билим берүүнүн жаңы инновациялык процесстеринде педагогикалык системага жаңыланган интерактивдүү мүнөздөгү жаңы методдорду киргизилип жаткандыгын баарыбыз билебиз. Натыйжада педагогикалык билим берүү системасындагы коомдун учурку талаптарына карата бүгүнкү инсанга жаңы деңгээлдеги таасирдүү билим берүү үчүн, окутулуучу предметтердин методологиялык структурасын модернизациялоо керек экендиги, аларды кайрадан жаңыртып иштеп чыгуу, окуу процессинде калыптандыруу. Талап кылынууда. Заманбап талабы, студенттердин психологиясын, ички ой-мудоолорун туура түшүнүп, аларды таанып билүүчүлүк кызыкчылыктарын, эмоциясын, эркин, ачып жана бирдиктүү аракеттенүү менен өз алдынча эмгектенип билим алууга муктаждыктарын пайда кылуу, жаңы чыгармачылык менен иштөөчү новатор мугалимдердин эффективдүү иштеринин жыйынтыктары болууга тийиш. Демек окуу процессиндеги жаңы талаптарга

карата жаңы ишмердүүлүктү жогорулатууга ар кандай жаңы маалыматтардын технологиялык процесстери киргизилсе ал Инновациялык багытта окутуу деп атап келебиз. Биздин оюбузча эң алгач инновациялык ыкмаларга өтүү үчүн бүткүл педагогикалык системанын структуралык элементтерине анын мазмунун методдорун, формаларын, каражаттарын жана натыйжалуулугун кайра карап чыгуу зарыл. Анткени билим берүүдөгү инновациялык аракеттер айрым педагогикалык системага киргизилүүчү ыкмалар чектөөгө алынып өз алдынчалуулугу өз деңгээлине көтөрүлө албай калууда.

Учурда мектептерде дээрлик эски ыкма түшүндүрүп көрсөтүү репродуктивдик ыкмалар басымдуу колдонулуп, окуучулар билимдерди билгичтиктерди жана көндүмдөрдү мугалимдин айтканынан, көрсөтүүсүнөн, китеп окуудан гана алышат. Окутуу процесстерин өткөрүүдө окуучулар аларды мугалим сураган кезде гана өз билгендерин эстеп калгандарын кайталап айтуу менен гана чектелишип, өз алдынча ойлоону, эмгектенүү мүмкүнчүлүктөрүнөн ажырашат. Натыйжада окутуу окуучулар үчүн бир ончой тажатма мүнөзгө айланат да, алардын окууга билим алууга болгон кызыгууларын пассивдештирет бул окутуунун баардык эле чөйрөлөрүнө мүнөздүү.

Мындай тунгуюк учурунда кандай инновациялык ыкмаларды колдогууга болот?

Эң башкысы аларды эркин пикир алышууга, өздөрү кызыккан суроолорду тартынбастан берип ачык талкууга тарта билүү. Анткени гумандаштыруу, толеранттуулук абалында алар өз пикирлерин сунуштоого, өз алдынча ой жүгүртүү абалына жетишүүнү шарттайт. Мындай абалда окутуучу талкуунун модератору катары кызыктуу, актуалдуу, талаш - тартыштуу маселени айрыкча коомдогу көйгөйлөр проблемалар, боорукердик, кайрымдуулук иштерине байланышкан ойлорду козгогону максаттуу. Ушундай эле системалуу иштердин уландысы катары тегерек стол ачык талкуу, дебаттык кече, анкеталык иликтөө, социологиялык анкета, доклад, реферат жазуу, эссе, сочинение жазуу жумуштары аткарылышы керек. Кандай гана иш чаралар каралбасын эң алгач класстын, аудиториянын даярдыгы алардын тажырийбага болгон көз карашы сөзсүз эске алынат.

Ушул иштерди аткарууда окутуучу өзү системалуу көзөмөлдөп, улам жаңы тапшырмаларды аныктап, жыйынтыктарды убак - убактысы менен чыгарып көзөмөлдөсө натыйжа болоору шексиз. Мындай учурда класстын окуучулары кошумча маалыматтарды кайдан алышат, кандай кабылдашат ушул маалыматтары да маанилүү. Анткени көпчүлүк окуучулар интернет сайтынан даяр маалыматтарды издөөгө берилип, өз алдынчалык, демилгелүүлүк сапаттары начарлашат. Билим берүү тармактарынын адистеринин белгилөөсүндө окутуунун стандарттуу эмес ыкмасы десе эле толгон – токой көрсөтмөлөр, даяр сүрөттөр плакаттар, планшеттер, карточкалар, жана башка анчалык таасир көрсөтө албаган күнүмдүк сабак үчүн зарыл көрсөтмөлөргө гана таянышат деп белгилешет.

Бул калыс сынга ынануу менен окуучуларыбыз ар бир өз предменти учурунда өз илиминин тегерегинде чыгармачылык менен ыктуу эмгектенсе, натыйжа кыйла өсмөк.

Педагогиканын тарыхын карап көрсөк адамзат жашоосунун баардык этаптарында жаңылануу аракеттери көрүлүп келинген. Тилекке каршы, билим берүү тармагы кайсыл доордо болбосун, коомдук өнүгүүнүн артында жүрүп олтурган. Бул билим берүү ишинде колдонулуп келген салтка айланган усул, ыкмалар, окутуу формалары менен түшүндүрүлөт.

Инновациялык ыкма десе эле баягы көнгөн ыкмага кайрадан кылчандап, сабак-таймаш, сабак - викторина, сабак – панорама, сабак-дуэль деп дагы эле өз нарк – насилден алыстап баратабыз. Акыркы кездерде популярдуу боло баштаган интернативдик окутууну колдонуу бир топ ийгиликтүү болгудай. Анткени бул ыкманын негизги усулдук негиздери диалог, талаш – тартыш дискуссия талкуу, сынчыл ойлом сыяктуу проблемалуу кырдаал болуп саналып, изилдөө ишмердигин кескин жогорулатат. Интерактив – сөз англис тилинен которгондо өз ара аракеттешүү маанисин туюндурат.

Интерактивдик ыкманын өзөгүн түзгөн диалог бул жеке окуучу менен окуучу эмес окуучу менен мугалимдин ортосунда туруктуу жүргүзүлгөндүктөн өзгөчө тактык менен жүргүзүү шарт .

Эн негизгиси окуучуга мугалим тарабынан мамиле өзгөрүп, мен кожоюнмун мен башкарам, тынч олтуруп уккула, шыбырашпагыла, каяша суйлобогуло, мен айтканды көчүргүлө жана башка негизсиз талаптарды таңулоосу жарабайт. Класста же аудиторияда бала кысынбагандай, коркпогондой, жалтанбагандай эркин олтуруп, чыгармачылык менен өз оюн айта ала турган гумандуу, тең укутагы бирдейлик даражада шарт түзүү зарыл.

Интерактивдик режимде сөзсүз окуучу менен окутуучунун граждандык, укуктук, гумандык, демократиялык позициялары топ келүүсү шарт. Жогорудагы конкреттүү сунуштарды белгилөө менен учурдагы психологиялык позициясы ар түрдүү окуучулар менен иштөөдө инновациялык ыкмаларды колдонуу, аны орундуу колдонуу өзгөчө маниге ээ. Анткени коомдогу улам жаңы муун үчүн чөйрө таасири, айлана чөйрөдөгү түрдүү шарт стандарттүү эмес натыйжалуу ыкмалар менен иштөөнүн зарылдыгын шарттап келүүдө.

Азыркы ааламдашуу доору педагогикалык инновация процесстерине да өзүнүн оң таасирин тийгизүүдө. Мурда бир жаңы ыкманы, усулду үйрөнүү үчүн убакыт, акча коротуп, башка районго, облуска же кайсы бир өлкөгө барыш керек болсо, азыр андай зарылчылык жок. Көрсөтмөлүү сабагынды от да Ютубка же Фейсбукка жайгаштыр, канча адам көрүп, өз пикирин, сунушун айтат. Кесиптик жактан өзүң да өсөсүн, башкага да жакшы ойду акысыз белекке бересин. Бир сөз менен айтканда, колубуздагы маалымат технологиялары адамдар ортосундагы баарлашууну тездетүүгө жол ачты.

Демек, бүгүнкү макаладан көрүнүп тургандай, ушуга чейин педагогикалык инновацияны биз бир беткей түшүнөбүз. Учурдагы инновация кайсы бир алдынкы ыкманы кийирүү эмес, ал ошол жаңы ойду, ыкманы азыркы маалымат технологияларын шыр колдонуу аркылуу бүтүндөй массага жайылтуу болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Мамилекеттик тил жана энциклопедия борбору. Педагогика (энциклопедиялык окуу куралы) .- Б .:2004.
2. Муратов «Дилбаян – Дил Сары, Тил Сыны», Бишкек 2008.
3. «Кыргыз Адабияты «Газетасы, Январь.
4. Үй -бүлө Турмуштун Этикасы Жана Психологиясы.
5. 5.Коомдук- билим берүү жана илимий популярдуу Гезит .

* * *

УДК 37.062.3

СТУДЕНТТЕРДИ ОКУТУУ ЖАНА ТАРБИЯЛОО ПРОЦЕССИНИН САПАТЫН ЖОГОРУЛАТУУ

Усувалиева Г.М. Мамлекеттик тил боюнча директордун орун басары, Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун Майлуу-Суу колледжи, Майлуу-Суу шаары, Кыргыз Республикасы, e-mail: guka06k@mail.ru

Аннотация: Билим берүү системасынын бардык тутумдарында окутуунун сапатын көтөрүүдө - окуу жайдын, ата-энелердин, жумуш берүүчүлөрдүн, кызыкдар тараптардын өз ара кызматташуусу жакшы натыйжа берет. Билим берүү - өлкөбүздүн келечегин аныктаган негизги, олуттуу маселелердин бири. Глобалдуу атаандаштыкка билимдүү коом гана туруштук бере алат. Билим берүү системасын өнүктүрүүдө – биримдикте иш алып баруу менен педагогдук кесиптин кадыр-баркын жогорулатуу тууралуу макала.

Түйүндүү сөздөр: окутуп-тарбиялоо, концепция, педагог, сапатка кепилдик берүү, билим берүүнүн стратегиялык багыттары, ишкердикке окутуу, заманбап билим берүү чөйрөсү, жаңы технологиялар.

ПОВЫШЕНИЕ КАЧЕСТВА ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО И ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА СТУДЕНТОВ

*Усувалиева Г.М. Заместитель директора по государственному языку, Майлуу-Сууский колледж ЖАГУ им. Б.Осмонова
Кыргызская Республика, город Майлуу-Суу
e-mail: guka06k@mail.ru*

Аннотация: Сотрудничество учебных заведений, родителей, работодателей и заинтересованных сторон положительно скажется на повышении качества образования во всех системах системы образования. Образование – один из основных, ключевых вопросов, определяющих будущее нашей страны. Только образованное общество может внести свой вклад в глобальную конкуренцию. Статья о повышении престижа профессии педагога путем совместной работы над развитием системы образования.

Ключевые слова: обучение, концепция, педагог, обеспечение качества, стратегические направления образования, обучение предпринимательству, современное образование, новые технологии.

IMPROVING THE PROCESSES OF EDUCATIONAL AND BRINGING UP QUALITIES OF STUDENTS

*Usualieva G.M. Deputy Director for the State Language, Mailuu-Suu college of ZhAGU named after B. Osmonova
Kyrgyz Republic, the city of Mailuu-Suu
e-mail: guka06k@mail.ru*

Annotation: Cooperation between educational institution, parents, employers and stakeholders will have a positive impact on improving the quality of education in all systems of the education system. Education is one of the main, key issues that determine the future of our country. Only an educated society can contribute to global competition. An article about increasing the prestige of the teaching profession through joint work on the development of the education system.

Key words: training, concept, teacher, quality assurance, strategic directions of education, entrepreneurship training, modern education, new technologies.

Билим берүү бүгүнкү күндө дүйнө жүзүндөгү коомдук өнүгүүнүн эң маанилүү көрсөткүчтөрүнүн жана артыкчылыктуу багыттарынын бири болууда. Билим берүү өлкөнүн өнүгүшүнүн башкы ресурсу болуп саналат.

Бизге дүйнөнү тааныта турган эле эмес, биздин экономиканы, биздин коомду, биздин турмушту жакшы жагына өзгөртүүгө көмөк болуучу билим берүү системасы керек. Азыркы күндө дүйнөдө баардыгы өтө тез өзгөрүп жатат. Билим берүүгө талап дагы каттуу коюлууда. Коомубуздун келечеги үчүн жоопкерчиликтүү жаш муунду тарбиялоо, алардын өлкөбүздү өнүктүрүүгө багытталган көз карашын калыптандыруу — маанилүү милдет. «Билим берүү туруктуу өнүктүрүүнүн эң ишенимдүү пайдубалы. Билим берүү-өлкөбүздүн келечегин аныктаган негизги, олуттуу маселелердин бири. Глобалдуу атаандаштыкка билимдүү коом гана туруштук бере алат. Бүгүн дүйнөнүн көп өлкөлөрү билим берүүнүн заманбап моделдерин издеп жатат. Билим берүү жана илим системасын реформалап жатышат. Биз да Кыргызстанда билим берүүнү реформалоонун жолдорун издеп жатабыз»- деп мурунку президент Жээнбеков Сооронбай Шарипович КМШ мамлекеттеринин мугалимдеринин 5-съездинде агартуучулар үчүн эң маанилүү чакырык таштады десек

болот. Билимдүү коомду түзүү үчүн коомдун ар бир мүчөсү өз милдетин жана функцияларын так, туура, сапаттуу, жоопкерчилик менен аткаруусу керек деп ойлойм. Билим берүү менен катар тарбиялоо да чоң мааниге ээ. Бул иште ата-энелер коомчулугу менен чогуу биз - мугалимдер аракетте болушубуз керек.

Эртеңки күндүн талаптарына жооп берген билим берүү кандай болушу керек? Коомдо кандай билим ар дайым керектүү болуп турат деген маселе эң негизги суроо болуп турат. Башкача айтканда, турмушунда пайдасы тийгидей билим алышын камсыз кылышыбыз керек. Ошондуктан заманбап окуу жай кандай болушу керек? Кимди окутам? Эмнени окутам? Кантип окутам? Кандай натыйжага жеттим? - деген табыгый суроолор коюлуп жатат. Бул маселелер мугалимдердин, ата-энелердин, коомчулуктун, өлкөнүн жетекчилеринин дагы тынчын алууда. Мындай шарттарда мугалимдердин мааниси жыл санап өсө берет.

Педагог- жаңы дүйнөнүн эшигин ачкан адам, жол баштоочу. Ал педагогдук кесибиндеги өзгөрүүлөргө, жаңы талаптарга даяр болууга тийиш. Мугалим-коомдун бекемдигин, интеллектуалдык деңгээлин сактап турат. Мугалим коомдун алдыңкы сабында болушу керек. Бул оор, бирок сыймыктуу милдет. Мугалимдерди ар дайым колдоо керек. Дүйнөдөгү эң асыл кесиптин ээлери болгон мугалимдердин кадыр-баркын жогорулатуу өлкөнүн, коомчулуктун, көңүл чордонунда болуусу абзел жана милдети катары кабыл алуусу шарт.

Кыргыз Республикасы ата мекендик билим берүүнүн мыкты салттарына жана эл аралык тажрыйбага таянып, ийкемдүү, ачык, заманбап талаптарга ылайык билим берүү системасын түзүүдө. Ар бир билим берүүчү мекеме кыска жана узак мөөнөткө өнүгүү концепциясын иштеп, өз багытын, максатын, милдеттерин б.а. миссиясын аныктап алып иш алып барат. Концепция -билим берүү системасын өнүктүрүү үчүн негиз болуп саналат, баалуулуктарды жана артыкчылыктарды бекемдейт, ошондой эле Кыргыз Республикасынын эл аралык милдеттенмелерин эске алуу менен билим берүү системасын өнүктүрүүнүн конкреттүү кадамдары үчүн база түзөт. Концепция- жашоонун башка чөйрөлөрүнө салыштырмалуу билим берүүнү ыкчамдап өнүктүрүү максатын көздөйт, анткени билим берүү гана өлкөдөгү адамдык потенциалды өнүктүрүү менен байланышта жана башка чөйрөдө реформаларды камсыз кылуу үчүн лидерлерди жана адистерди даярдайт.

Б.Осмонов атындагы Майлуу-Суу колледжинин миссиясы – коомдун, экономиканын, өндүрүтүн азыркы өнүгүү тенденцияларына шайкеш келген, атаанташтыкка жөндөмдүү кесиптик орто билимдүү адистерди даярдоо. Колледж - өткөн муундардын салттарына таянып, заманбап билим берүүнүн жана тарбиялоонун инновациялык технологияларын колдонуу менен өз миссиясын татыктуу аткаруунун үстүндө иш алып барат.

Коомубуздун жаңы стратегиялык өсүп өнүгүшү окутуу жана тарбиялоо ишинде дагы бир кыйла өзгөрүүлөргө алып келүүдө. Жалпы педагогикалык системада инсандын өсүп өнүгүшүнө багытталган окутуу идеясы ишке ашууда, окутуу процессинде жаңы окутуу технологиялары пайда болууда, мугалим менен студенттин ортосунда кызматташтыктын негизинде түзүлгөн коммуникациялар орун ээлөөдө.

Бул багытта Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун Майлуу-Суу колледжи билим берүү процессинде мультимедиялык технологияларды колдонуу менен окутуучулар лекцияларды, семинардык, практикалык, лабораториялык, тарбиялык сааттарды өтүшөт.



Окутуучулар инновациялык технологиялар боюнча окууларга, семинар-тренингдерге

катышып, алган билимдерин колдонуп, билим берүү процессинде инновациялык сабактарды өтүшөт.

«Келечек жаштардын колунда» демекчи, окуу жайга студент болуп келгенден тартып, жакшы билим берип, келечекке жана бир кесиптин ээси болушуна кадам таштатып үндөгөн бул – окуу жайлар. Азыркы учурда техника өнүгүп, заман өзгөргөн. Ошондуктан окуу жайларга технологияларды киргизип, жаңы технологияларды колдонуу, студенттерди интерактивдүү доскаларда окутуу, интернет сабактарды өтүү милдети келип чыгууда.

Билим берүүдө окутуучулар көптөгөн заманбап аспаптарды колдонуп жатышат. Ошондой эле студенттер өздөрү технологияларды абдан бат жана оңой өздөштүрүп жатышат. Негизи жаштар бүгүнкү күндө технологиянын негизги керектөөчүсү экендигин окумуштуулар далилдеп чыгышты. Бүгүнкү күндө студенттер мобилдик аспаптар менен дайыма жүрүүгө кызыгышат. Интернет, электрондук китеп, видео сабактар жана видео курстар — мына бүгүнкү студенттердин окуу куралдары.



Мына ушул чындыктын ичинде заманбап окутуучу болуу, заманбап аспаптарды жана технологияларды колдонуп билүү абдан зарыл. Заманбап билим берүү процессинде маалымат бул негиз экендиги белгилүү. Маалыматты студенттерге таратуу, маалыматты студенттерге жеткирүү бул эң негизги маселе.

Болочок адистердин профессионалдык даярдыгына бир кыйла даражада көмөк көрсөтүү ниетинде колледж методисттери жана окутуучулары семинар-тренинг, интеллектуалдык ачык сабактар, кызматташтык спорттук оюндарды, концерттик программаларды, конференцияларды өткөрүп келишет. Студенттер практика учурунда активдүү окутуунун ыкмаларын, мультимедиялык технологияларды колдонуу менен эң жакшы ийгиликтерге жетишип жаткандыгы талашсыз.

Бүгүнкү күндө окутуу-тарбиялоо процессинин сапатын жогорулатуу үчүн жаңы ыкмалар, жаңы идеялар, жаңы долбоорлор керек. Өнүгүүнүн жаңы жолдорун табыш үчүн биргелешкен изденүүлөр, талаш-тартыштар, алдыңкы тажрыйбаны бөлүшүүгө чындап умтулуу зарыл. Алдыбызда маалыматтык коомго өтүү милдети тургандыктан, биз санариптик технологияларды кеңири жана бардык тармактарда колдонууну билим берүүнүн негизи кылып алышыбыз зарыл деп эсептейм.

Заманбап билим берүү чөйрөсүн түзүү үчүн:

- Заманбап өндүрүштүк технологиялардын, маалыматтык-коммуникациялык технологиялардын негизинде окуу жайларынын инфраструктурасын модернизациялоо.
- Эмгек рыногунун керектөөлөрүнүн өзгөрүшүнө ийкемдүү жооп берүү жана кесиптик окутууда жарандардын суроо-талаптары үчүн окуу жайларынын материалдык техникалык жана адам ресурстарын оптималдаштыруу.
- Социалдык өнөктөштөрдү билим берүүнү өнүктүрүү боюнча саясат түзүү жана чечим кабыл алуу маселелерине тартуунун институттук механизмдерин түзүү. Алардын эмгек рыногунун керектөөлөрүнө ылайык кадрларды даярдоо боюнча квалификациялык талаптарды түзүүгө катышуусун камсыз кылуу.

- Окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрүн баалоодо жана диплом берүүдө, окуу натыйжаларына мониторинг жүргүзүүдө жумуш берүүчүлөрдүн жана жарандык коомдун катышуусу менен билим берүү программаларын көз карандысыз аккредитациялоо жүргүзүү.
- Окуу жайлардын бүтүрүүчүлөрү менен жумуш берүүчүлөрдүн керектөөлөрүнө талдоо жүргүзүүнүн негизинде окуу программаларын жана материалдарды дайыма жаңыртып туруу системасын түзүү.

Билим берүүдө дайыма алдыңкы технологияларды жана маалыматтарды берүү абдан чоң ролду ойнойт. Бүгүнкү чаптырып бара жаткан дүйнөдө жаш өспүрүмдөргө билим берүү эң маанилүү маселелерден болушу керек. Эгерде билим берүүдө башкалар менен бир ылдамдыкта, бирдей жолдо жүргөн болсок, биз дайыма утушта болобуз. Ошондуктан окутуучулар мүмкүн болушунча өздөрүнөн баштап жана студенттерине дагы маалыматка, технологияларга ач болуп турушу керек. Билимге ач болуу бүгүнкү күндүн талабы. Билим берүү оңой, кызыктуу болуш үчүн заманбап аспаптарды колдонуу зарыл экендигин макалада көрсөтүлгөн аспаптардын мисалында көрүүгө болот.

Улуу педагог В.А. Сухомлинский: «Жакшы сабак мугалимдин чыгармачылыгы, Жакшы мугалим жакшы сабакка бүт өмүр бою даярданат» -деп айткан сөзүнө шыктануу менен билим берүү системаларыбыздын алдына турмуш тарабынан коюлуп жаткан суроолорду чечүүгө жаңы ыкмалар табылат деп ишенем. Сыймыктуу ишмердигибизди жаңы чыгармачыл ийгиликтер коштосун.

Колдонулган адабияттар:

1. 2020-жылга чейин Кыргыз Республикасында билим берүүнү өнүктүрүү концепциясы.
2. Тавгень И.А. Теоретическая модель системы дистанционного обучения в вузе. Москва. 2012.
3. Роберт И.В. Современные информационные технологии в образовании: дидактические проблемы, перспективы использования. - М.: Школа-Пресс, 2009.
4. Тихонов А.Н. Информационные технологии и телекоммуникации в образовании и науке (IT&T ES'2007): Материалы международной научной конференции, ФГУ ГНИИ ИТТ "Информатика". - М.: ЭГРИ, 2007. - 222 с.

Интернет булактары:

1. <http://interwrite.ru/teacher/>
2. http://interwrite.ru/teacher/educational_materials/
3. https://monitoring.edu.kg/wp-content/uploads/2012/09/str_ky.pdf
4. КМШ мамлекеттеринин мугалимдеринин 5-съездиндеги КР президенти Жээнбеков С.Ш. докладынан (интернет булактарынан)

* * *

УДК. 373.2:37.09

«ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБУЧЕНИИ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ»

*Шишкараева А.К. – преподаватель
Осмоналиева С.Ч. – старший преподаватель
ЖАГУ им.Б.Осмонова, Педагогика и методика
начального образования*

Аннотация: *Преемственность дошкольного образования подразумевает под собой обеспечение плавного перехода одного этапа образования к другому. Именно обеспечение такого понятия, как преемственность дошкольного образования, выступило в качестве одной из важнейших предпосылок создания и введения ФГОС (федерального государственного образовательного стандарта) для детских садов.*

Наилучшим образом такой принцип, как преемственность дошкольного образования и начального школьного образования реализуется при создании образовательных комплексов, включающих в себя ДОУ и школы.

Ключевые слова: преемственность, ФГОС, программы «Наристе» и «Балалык», социально-психологическая и нравственно-волевая готовность, ДОУ, безопасное условие, дошкольное образование, начальное образование

«МЕКТЕПКЕ ЧЕЙИНКИ ЖАНА БАШТАЛГЫЧ БИЛИМ БЕРҮҮДӨГҮ
УЛАНМАЛУУЛУК»

**Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад
Мамлекеттик Университети
Педагогика жана башталгыч билим
беруунун методикасы
Шишкараева А.К. – окутуучусу
Осмоналиева С.Ч. – ага окутуучусу**

Аннотация: Мектепке чейинки билим берүүчү жалпы билим берүүдөгү негизги этап болуп саналат. Федералдык мамлекеттердин билим берүү стандартындагы негизги түшүнүк билим берүүнүн үзгүлтүксүздүгүн жана комплекстүүлүгүн көздөйт. "Уланмалуулук" принциби мектепке чейинки билим берүү менен башталгыч билим берүүнүн сапатына жана комплекстүүлүгүн көрсөтө алат

Ачык сөздөр: федералдык билим берүү стандарты, "Наристе" жана "Балалык" программасы, социалдык-психологиялык жана адеп-ахлактык жактан даярдык, коопсуз шарт, мектепке чейинки билим берүү, башталгыч билим берүү.

«CONTINUITY OF PRESCHOOL EDUCATION IN TEACHING YOUNGER
SCHOOLCHILDREN»

**JASU named after B. Osmonov
Department of Pedagogy and Methodology of
Primary Education
Shishkaraeva A.K. – teacher
Osmonalieva S. CH. – Senior Lecturer**

Аннотация: Under the preschool education continuity is meant the smooth transition of one education stage to another. Exarthy the concept of the preschool education continuity played the most important role as a implicatim for the creation and introductim of the Federal State Edecation Standard. Such principle as the preschool education continuity primary school can be realized only with foundation of nursery school and schools and schools as it's best.

Key words: continuity, Federal State Education Standard, programs "Nariste" and "Balalyk", social-phycological and moral readiness, preshool institution; safe conditions, preschool education, primary education.

В развитие идей преемственности значительный вклад внесли известные педагоги прошлого. К.Д. Ушинский считал преемственность важной частью педагогической деятельности, направленной на формирование личности человека. А.С. Макаренко придавал особое значение вопросам преемственности в воспитании и разработал такие формы, как создание перспективы завтрашней радости, передача традиций старших младшим. Пересмотр принципов современного образования на каждой его ступени требует новых взглядов на соотношение различных этапов обучения детей, начиная с самого раннего – дошкольного.

Одной из задач дошкольного учреждения является подготовка детей к школе. Переход ребенка в школу –качественно новый этап в его развитии. Л.С.Выготский назвал «кризисом 7 лет» этап, связанный с изменением «социальной ситуации развития», с личностными

новообразованиями. Результатом подготовки ребенка является готовность к школе. Два термина «подготовка» и «готовность» связаны между собой причинно-следственными отношениями, а именно готовность к школе непосредственно зависит от качества подготовки.

Психологи и педагоги выделяют общую и специальную готовность к обучению детей к школе. Под специальной подготовкой мы понимаем приобретение ребенком знаний и умений, который обеспечит ему успешность овладения содержанием обучения именно в первом классе. В содержание понятия общая подготовка ребенка к школе входит психологическая, нравственно-волевая и физическая подготовка. Изучение программы первого класса школы показывает, что ребенок, располагающий определенным запасом знаний умеет читать. Учитель, опираясь на эти знания будет дальше их развивать и обогащать. У ребенка, обучавшегося в детском саду - хорошая память. По научным исследованиям психолога З.М.Истомина дошкольник быстро и много запоминает, в результате чего он может воспроизвести то, что запомнил. Для успешного обучения учащегося начальных классов памяти недостаточно. Мало того, что ребенок знает буквы и умеет считать до ста. Важно, чтобы ребенок умел сравнивать, анализировать, обобщать и делать самостоятельные выводы, т.е. необходим определенный уровень развития познавательных процессов. Осознанность того, что дошкольник понимает причинно-следственную связь и закономерность тех знаний и умений, который получает в дошкольном образовании и способность выделять и удерживать эту учебную задачу. Необходимо развивать у ребенка любознательность, познавательные интересы, а также способность осознанно воспринимать новую информацию. При поступлении в школу меняется полностью образ жизни ребенка. Социальная позиция требует умений самостоятельно и ответственно выполнять учебные обязанности, быть организованными и дисциплинированными, управлять своим поведением и деятельностью, знать и соблюдать правила культурного поведения, умение общаться со взрослыми и своими сверстниками. Бывают случаи, когда при хорошей интеллектуальной готовности ребенок плохо учиться. Причину надо искать в дефектах не специальной готовности к обучению в школе а в общей, т.е в физической подготовке самого ребенка. Физическая готовность к школе – общее крепкое здоровье, низкая утомляемость, работоспособность и выносливость. Дети у которых здоровье слабое будут часто болеть, быстро утомляться, падать работоспособность- все это опять таки будут отражаться на качестве обучения и состоянии здоровья. Поэтому обязательно с раннего возраста, а именно с дошкольного возраста, чтобы воспитатели и родители заботились о здоровье ребенка, вырабатывать выносливость.

Итак, подготовка ребенка к школе должна быть разносторонней и начинаться задолго до фактического поступления детей в школу, а именно с детского сада. Подготовка к школе осуществляется двумя институтами воспитания- семьей и дошкольным учреждением. Только совместными усилиями можно получить желаемый результат.

В дошкольном учреждении ведется целенаправленная работа по установлению преемственности между детским садом и школой. Эта работа имеет следующие направления: содержание, методы и формы обучения. Дошкольное детское учреждение и школа составляет единый совместный план, целью которого является конкретизация работы по названным трем причинам – это содержание, метод и форма обучения. План включает в себя две части: содержание совместной работы воспитателя и учителя и ознакомление детей со школой. Воспитатель подготовительной группы и учитель первого класса знакомятся с работой друг друга, с условиями, в которых находятся и будут находиться дети. Воспитатель дошкольного учреждения помогает учителю первого класса узнать детей, их индивидуальные способности, склонности и интересы. Воспитатель работая с детьми несколько лет может посоветовать учителю, какие методы воспитания и обучения наиболее приемлемы по отношению к тому или иному ребенку. Воспитатель может рассказать о

положительных и отрицательных сторонах семейного воспитания. Такая информация сократит учителю время знакомства с новыми учениками. Учителю полезно самому понаблюдать за детьми еще в тот период, когда они посещают дошкольное учреждение, свои впечатления и мнения воспитателя, обсудить их. Учитель поможет воспитателю заметить на какие стороны подготовки детей к школе следует обратить особое внимание. Совместная работа может предусматривать взаимное посещение школы и детского сада учителем и воспитателем с целью ознакомления с формами и методами работы, участие в педагогических советах, взаимное консультирование, совместное проведение родительского собрания воспитателем и учителем, организация конференций, изучение программ воспитания в дошкольном учреждении и программы первого класса школы и т.д. Воспитатели, любящие своих воспитанников, обычно долго не теряют из виду своих питомцев, они наблюдают и радуются за их успехами на протяжении всего жизни.

Таким образом, важнейшим условием эффективности работы по налаживанию преемственности связей между детским дошкольным учреждением и общеобразовательной школой является доброжелательный деловой контакт между воспитателем и учителем. Вторая часть плана – ознакомление детей - дошколят со школой, провести экскурсию по актовому и спортивному залу, познакомить с учебным процессом и самими учениками-первоклассниками. Создавшийся эмоциональный настрой поддержит организованная воспитателем встреча детей в детском саду с начинающими школьниками. Вся работа по знакомству со школой равномерно распределяется в течении учебного года. Ребенок не должен бояться нового здания, но и не должен настолько привыкнуть к нему, чтобы пропал эффект новизны, неожиданности и привлекательности.

В связи с потребностями в организации и качественного проведения в дошкольных учреждениях занятий Министерством образования и науки Кыргызстана при поддержке проекта «Дошкольное образование в КР», финансируемого Всемирным банком, разработана образовательная программа для детей от 3 до 6 лет «Балалык». а также программа подготовки детей к школе «Наристе» (480 часов).

Для более эффективного обучения детей в дошкольных учреждениях и преемственности дошкольного образования в обучении учащихся первых классов была разработана программа согласно требованиям Законов КР «Об образовании», «О дошкольном образовании», Государственного образовательного стандарта КР «Дошкольное образование и уход за детьми» и других нормативных документов. Разработка программы связана с модернизацией системы образования, особенностями государственной политики в области дошкольного образования на современном этапе, которые обусловили необходимость важных изменений в определении содержания и способов организации воспитательно-образовательного процесса в дошкольных образовательных организациях, а также с особенностями дошкольника и изменением требований к современному педагогу.

Основной целью программы развития детей в возрасте от 3 до 6 лет «Балалык» является создание благоприятных, безопасных условий для полноценного и всестороннего развития психических и физических качеств в соответствии с возрастными, гендерными и индивидуальными особенностями развития, формирование основ базовой культуры личности, предпосылок учебной деятельности, обеспечивающих социальную успешность. Программа направлена на ребенка, на раскрытие его потребностей и природных возможностей. Новым подходом в программе к дошкольному образованию является конструирование комплексного процесса взаимодействия взрослого и ребенка на определенную тему в течение дня (недели), в котором объединены образовательные области, способствующие формированию у детей дошкольного возраста представления о целостной картине мира. В программе выделены линии воспитания (духовно – нравственное, патриотическое, гражданское, воспитание здорового безопасного образа

жизни) и единые воспитательные процессы, ориентированные на воспитание гражданина, любящего свой край, народ, Родину, толерантно относящегося к культуре, традициям и обычаям других народов. Также в программу включены совокупность образовательных областей: областей развития, образовательная деятельность, работа с родителями, которая обеспечивает разностороннее развитие детей с учетом их возрастных, индивидуальных особенностей и интересов. Программа развития детей в возрасте от 3 до 6 лет «Балалык» и методические рекомендации к программе были изданы как на кыргызском и русском языках. Программа подготовки детей к школе «Наристе» (480 часов) была разработана в 2015 году группой экспертов Community Development Alliance (CDA) в рамках проекта МОиН Кыргызской Республики «Инициативы ускоренной реализации целей программы «Образование для всех» в соответствии с Законами КР «Об образовании» и «О дошкольном образовании», Государственным стандартом Кыргызской Республики «Дошкольное образование и уход за детьми» и была одобрена Кыргызской академией образования 29.06.2015 №7. Данная программа была разработана в рамках проекта «Образование для всех» с целью обеспечения готовности к школе детей 6 лет, не охваченных какими-либо образовательными программами. Эта программа рекомендована к использованию в дошкольных образовательных организациях. Согласно приоритетам программы, процесс обучения в классах/группах подготовки к школе нацелен на решение проблем социализации и адаптации детей 6 лет к новым условиям жизни и на привитие детям элементарных навыков общения, сотрудничества, взаимодействия и преодоления психосоциальных барьеров. Философия программы «Наристе» основывается на принципах доступности образования, реализации прав детей на качественную подготовку к школе, что в дальнейшем позитивно повлияет на качество успеваемости в школе.

Программы были разработаны с учетом лучшего опыта национальных и зарубежных программ подготовки детей 6 лет к школе, рекомендаций учителей-практиков, завучей, директоров школ и национальных экспертов-консультантов в области развития детей младшего возраста. Программа рассчитана на один год обучения детей перед поступлением в школу. Постоянные и систематические занятия с детьми в течение одного учебного года в дошкольном учреждении дают устойчивый и качественный результат, чем краткосрочный процесс подготовки детей к школе.

Структура программы «Наристе» включает следующие разделы:

- «Цели и задачи программы»;
- «Характеристика областей развития детей 6–7-летнего возраста»;
- «Общие требования к организации образовательного процесса для подготовки к школе детей с 6-летнего возраста»; - «Учебный план для подготовки к школе детей 6-летнего возраста»; - «Регламент программы подготовки к школе детей с 6-летнего возраста»;
- «Развивающая среда»; - «Содержание предметных программ»; - «Инклюзивное образование детей с ограниченными возможностями здоровья (ОВЗ)»;
- «Мониторинг и оценивание достижений обучения и развития ребенка».

Пересмотр принципов современного образования на каждой его ступени требует новых взглядов на соотношение различных этапов обучения детей, начиная с самого раннего – дошкольного. Разделённый на отдельные звенья, образовательный процесс утрачивает единство, что неизбежно сказывается как на формировании целостной, гармонично развитой личности, так и на качестве обучения в целом. Обеспечение непрерывности и преемственности образовательного процесса на всех ступенях обучения позволяет наиболее эффективно решать вопросы воспитания и обучения каждого ребёнка. Преемственность между дошкольной и школьной ступенями образования не должна пониматься только как подготовка детей к обучению. Чтобы сделать переход детей в школу более мягким, учителя должны внимательно познакомиться с формами и методами работы в дошкольном учреждении, помочь первоклассникам быстрее адаптироваться к новым

условиям. Как в дошкольном учреждении, так и в школе образовательно-воспитательный процесс должен быть подчинен становлению личности ребенка, развитию его компетентности (коммуникативной, физической), самостоятельности, ответственности, самосознания и самооценки, свободы и безопасности поведения.

Итак, соблюдение преемственности и перспективности требует единого подхода к воспитанию и обучению. Очень важно, чтобы воспитатели и учителя стояли на единых позициях в понимании исходных принципов, признавали их и придерживались в своей работе. Без этого не может быть ни преемственности, ни перспективности.

Литература

1. С.А.Козлова., Т.А.Куликова. Дошкольная педагогика.-М.,2000.
2. Глазырина Л. Д. Физическая культура – дошкольникам: Программа и программные требования. – М.: Гуманит, 1999.
3. Качашкин В. М. Физическое воспитание в начальной школе. – М., 1978.
4. Аркин Е. А. Дошкольный возраст. – М., 1978.
5. Белобрыкина О. А. Речь и общение. – Ярославль, 1998
6. Воспитание и обучение в подготовительной к школе группе детского сада / Сост. Комарова Т. С. – М., 2008.
7. Детский сад. Пособие для воспитателей / Сост. Рахимова М. Р. -Бишкек, Мектеп, 1999.
8. Эльконин Д. Б. Психическое развитие в детском возрасте. – М. – Воронеж. НПО МОДЭК, 2001. – 417 с.
9. Амонашвили Ш. А. В школу – с шести лет. – М., 2002.
10. Формирование элементарных математических представлений у дошкольников / Под ред. Р. Л. Березина, З. А. Михайлова, А. А. Столяра и др. – М.: Просвещение, 1988.
11. Закон КР «О дошкольном образовании».
12. Пособие для педагогов: Практика внедрения принципов качественной педагогики ISSA /Авторский коллектив:Доун Тэнкерслей (руководитель), Саня Брайкович, Саня Хандзар, Регина Римкене и др: Международная ассоциация «Step by Step».-Венгрия 2010.
13. Образовательная программа для детей от 3 до 6 лет «Балалык» 2017.
14. Программа подготовки детей к школе «Наристе» 2015.

* * *

УДК:378.147.88

СТУДЕНТТЕРДИН ГЕОГРАФИЯГА БОЛГОН КЫЗЫГУУСУН АРТТЫРУУДА
ГЕОГРАФИЯЛЫК ИЙРИМДЕРДИН МААНИСИ

*Базарбаева Г.Б. – окутуучу, kyrgyz-kyz93@mail.ru
Султанов Ж.М. – ага окутуучу, ekongeogr@mail.ru
Зулушова А.Т. – улук окутуучу, ОшМУ,
zulushova68@mail.ru
Абдукахор кызы Акылай, студент ОшМУ, Ош
шаары, Кыргыз Республикасы*

***Аннотация:** Макалада студенттерди ийрим иштерин уюштуруу аркылуу географияга болгон кызыгуусун арттыруу, көрсөтмө куралдарды даярдоо, кабинетти жасалгалоо, экскурсия жүрүштөрдү уюштуруу жана кесипке багыттоо иштерин жүргүзүү жагы актуалдуу экендиги каралды. Студенттердин өз алдынча көйгөйлөрдү чечүү компетенциясын калыптандырууда ийрим иштеринин таасири чоң экендиги талашсыз.*

***Ачык сөздөр:** ийрим, студент, экскурсия, кабинет, карта, география, усул, көрсөтмө курал, педагог, прибор.*

ЗНАЧЕНИЕ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ КРУЖКОВ В ПРИВЛЕЧЕНИЕ ВНИМАНИЯ У
СТУДЕНТОВ К ГЕОГРАФИИ

*Базарбаева Г.Б. – преподаватель, kyrgyz-kyz93@mail.ru
Султанов Ж.М. – старший преподаватель,
ekongeogr@mail.ru
Зулушова А.Т. – старший преподаватель, ОшГУ
zulushova68@mail.ru
Абдукахор кызы Акылай, студент ОшГУ,
г.Ош, Кыргызская Республика*

***Аннотация:** В статье рассматривается актуальность повышения интереса к географии через организацию кружковых работ, подготовки показательных материалов, оформления кабинетов, походов на экскурсии, а также организации профессионально-ориентировочных работ. Бесспорным является то, что роль кружковых работ велика в рассмотрении компетенции студентов в самостоятельном решении различных задач.*

***Ключевые слова:** кружок, студент, экскурсия, кабинет, карта, география, метод, наглядное пособие, педагог, прибор.*

THE IMPORTANCE OF GEOGRAPHICAL CIRCLES IN INCREASING STUDENTS'
INTEREST IN GEOGRAPHY

*Bazarbaeva G.B.– lecturer, kyrgyz-kyz93@mail.ru
Sultanov Zh.M. – art lecturer, ekongeogr@mail.ru
Zulushova A.T.–art lecturer, ulushova68@mail.ru
Abdukakhor kuzu Akylai, student OshSU,
Osh city, Kyrgyz Republic*

***Annotation:** The article discusses the importance of increasing students' interest in geography through the organization of circles, the preparation of visual aids, the decoration of the audience, the organization of excursions and career guidance. Undoubtedly, the work of the circle has a great influence on the formation of students' competence to solve problems on their own.*

***Key words:** circle, student, excursion, cabinet, map, geography, method, visual aids, educator, appliance.*

ИЙРИМ ИШТЕРИ – илим, адабият, искусство маселелерин тереңдеп үйрөнүү үчүн студенттердин өз демилгелери менен жана педогогдордун көмөктөрү аркылуу уюштурулган бирикмелер. Ийрим иштеринин милдеттери: студенттердин билимин тереңдетүү, кеңейтүү, алардын кызыкчылыгын жана мүдөөсүн канааттандыруу, чыгармачыл жөндөм-шыктарын өнүктүрүү, практикалык билгичтиктерин, көндүмдөрүн калыптандыруу, коомдук эмгектерге катыштыруу жана тартуу болуп эсептелет [1].

Студенттер үчүн уюштурулган географиялык ийрим – салттуу классикалык окуу предметин сакталышына үндөп, ошону менен катар пайдаланылбаган (резервтеги) билим-өнөрлөрүн толук маанисин ачып көрсөтүү, эң башкысы анын структурасын сактоо менен тереңдетип окутууга көндүрүү.

Педагогикалык багыттагы адистерди даярдап чыгарган соң окуп жаткан багыты боюнча билимдерин тереңдетип билген жана билимин мектепте практикалык жумушунда колдоно алган адистерди даярдап чыгарууга милдеттүүбүз.

Географияны жеткиликтүү окуп-үйрөнүүдө ийрим иштери бардык катышуучуларга толук мүмкүнчүлүк берет. Мисалы:

- студенттер менен биргеликте географиялык көрсөтмө куралдарды жасоо;
- географиялык номенклатуралар, карта, контур карталар менен иштөө;
- экскурсия-жүрүштөрдү уюштуруу;
- кесипке багыттоо иштерин жүргүзүү;

Студенттер менен биргеликте географиялык көргөзмө куралдарды даярдап жасоону эки түрдүү жол менен ишке ашырсак болот.

1) Кабинет жасалгасы – география предметин окутууда практикалык билимин жогорулатуунун негизи болуп географиялык кабинет жана географиялык аянтча негизги ролду ойнойт.

Географиялык кабинетти жабдууда төмөндөгүдөй мазмундар эске алынышы керек:

- **Эстетикалык мазмуну.** География кабинетин түзүп жабдыганда сөзсүз алардын эстетикалык жагдайына көңүл буруу зарыл. Бул жагдайда коюлуучу аспаптар, приборлор, такталар, дубал газеталар, жазуулардын эстетикалык жагын эске алуу менен жасалгаланып коюлушу өтө маанилүү.

Айрым бир маанилүү дубал газета начар жасалгаланса, катары жок орнотулса, анда ал объектилердин барк-баасы төмөндөп, өз маанисин жоготушу мүмкүн. Кабинетке коюлуучу, илинүүчү ар бир прибор-буюм менен такта-жазуулардын эстетикалык жагы абдан кылдат эске алынса анын баалуулугу ошончолук жогорулайт.

- **Жеткиликтүүлүгү.** География предметин окуп-үйрөнүүдө керектүү болгон жабдуулардын мүмкүн болушунча толук болушу анын жеткиликтүүлүгү же толук камсыз болушу деп эсептелинип, өзүнчө мазмун катары каралат. Анда география предметин толук өтүүгө зарыл болгон карталар менен чиймелер, окуу көрсөтмө куралдары, окутуунун техникалык каражаттары, моделдер менен приборлор, таратылып берилүүчү дидактикалык материалдар, окуу китептери, методикалык жана саясий адабияттар, байкоо жүргүзүүнүн жана край таануу иштеринин материалдары, кабинетти пайдалануунун эрежелери, чиймелери, ал гана эмес аптечкасы менен камсыз кылынуусу керек. Демек, ушундай шарт түзүлгөндө гана кабинет жеткиликтүү денгээлде болот.

- **Жабдууларды жайгаштыруунун мазмуну.** Жабдуулардын кабинетке жайгаштырылышы өтө чоң мааниге ээ. Жабдуулар топ-тобу, системасы, тематикасы, мазмуну, максаты боюнча иреттүү болуп, улам биринен сала бири удаалаш жайгашууга тийиш [2]. Мисалы, Н.Н.Баранскийдин "Бир да предмет география сыяктуу көрсөтмөлүүлүккө жана кызыктуулукка муктаж эмес" деген акылман сөзү дубалдын үстүнкү жээгине жазылып коюлушу керек [3].

2) Көрсөтмө куралдарды даярдоо – географиялык жасалгалар, макеттер, сувенир-белектер, глобус жана атайын географиялык карталарды кездеме, кагаз бетине тигүү менен

ишке ашырууга болот. Көргөзмө куралдарды даярдоо аркылуу салттуу билимдерди өздөштүрүүгө да мүмкүнчүлүк түзүлүүдө. 1-2-сүрөттө көрсөтүлгөндөй ар бир ийримдин катышуучусу өзүнүн кол өнөрчүлүгү менен географиялык көргөзмө куралдарды жасайт жана тигет.



1-сүрөт . Кыргыздын улуттук килеминин бетине Кыргызстандын картасын түшүрүү.



2-сүрөт. Студенттер жасаган көрсөтмө куралдарды ийрим учурунда пайдалануу.

Географиялык номенклатуралар жана карта менен иштөө менен студенттердин активдүүлүгүн жана географияга (картага) болгон кызыгуусун өстүрүү, ошондой эле сүрөт, карта, контур карта чийүү чеберчилиги менен иштеп, терең малыматка ээ болушат. Мындан сырткары ар түрдүү картага байланышкан муз жаргычтар аркылуу да катышучулардын умтулуусу өсөт. Мисалга алсак, оюн аркылуу.

Экскурсия-жүрүштөрдү уюштуруу. Экскурсия — педагогдун жетекчилиги астында табигый шарттарда үйрөнүлүүчү кубулуштарга байкоо жүргүзүү үчүн факультеттен сырткары жакка же атайын түзүлгөн коллекциялар сакталган (музейлер, көргөзмөлөр) жайларга ийримдин катышуучуларынын уюшулган түрдө чыгышы [4].

Экскурсиялык жүрүштөр 3 этап менен уюштурулат:

- 1) экскурсиялык жүрүштөрдү уюштурууда алдын ала даярдыктарды жүргүзүү;
- 2) экскурсияга чыгуу жана зарыл болгон материалдарды иликтөө, жыйноо;
- 3) экскурсиянын жыйынтыгын чыгаруу.

Экскурсиянын объектиси, мөөнөтү жана максаты алдын ала аныкталып, окуучуларга өз убагында маалымдалат. Окуучуларга тиешелүү маалыматтарды жана зарыл болгон окуу каражаттарын даярдоо боюнча ар бирине тапшырмалар берилет.

Изилдөө объектисин ар тараптан изилдөө боюнча методика жана каражаттар (ченөөчү аспаптар, фотоаппараттар, байкоо техникасы жана башкалар) аныкталат [5].

Географиялык объектилерди окуп-үйрөнүүдө экскурсия-жүрүштөр активдүү жана эффективдүү усул болуп саналат. Географиялык ийримдин мүчөлөрүнүн катышуусунда өткөрүлүүчү экскурсия-жүрүштөр жаратылыш кубулуштарын жана географиялык объектилерди көрүп түшүнүүдө образдуулукту берет; студенттердин теориялык билимдери жана элестөөлөрү экскурсовод айтып берген конкреттүү жана так маалыматтар менен толукталат жана бышыкталат. Мындай жүрүштөр студенттердин өз алдынча ой жүгүртүп иштөөсүнө, байкоо жүргүзүүсүнө көмөк көрсөтөт.

Квалификациялуу жетекчилерсиз студенттерди экскурсияга жиберүүгө болбойт, андай экскурсиянын пайдасы аз жана кокустуу келет. Ар кандай экскурсияда экскурсовод

мугалимдин ролу экскурсиянын уюштурулушуна жана өткөрүлүшүнө жооп берүүдөн, көргөзмөлүүлүктүн жана кызыктырып айтып берүү жолу менен окуучуларга таасир этүүнүн өзгөчө мүнөзүнөн турат. Экскурсиянын процессинде студенттер жетекчинин жардамы аркасында нерселердин, жаратылыштын кубулуштарынын жана коомдук турмуштун ар түрдүү жактарын ачып билишет. Окутуунун жана тарбия берүүнүн ажырагыс байланышы да экскурсия өткөрүү аркылуу иш жүзүнө ашырылат.

Экскурсия-жүрүштөр айлана-чөйрөдөгү кубулуштардын маңызын жана өнүгүү процессинин өз ара байланыштарын терең билүүгө жардам берет, жалпы жана географиялык кругозорун кеңейтип, географияга болгон кызыгуусун жогорулатат. Н.Н.Баранскийдин таамай айтканындай экскурсия — «географияны окуу китебинин беттеринен турмушка көчүрүү» [4].

Өзү жашаган жакынкы аймакка экскурсия-жүрүш жасоо менен биргеликте жүрүш убагында чогултулган экспонаттарды топтоштуруу да бир өзүнчө кызыгууну жаратат.

Кесипке багыттоо иштерин жүргүзүүдө география предметинин ролун ачып көрсөтүү зарыл. Мисалы, социалдык-личностук компетенттүүлүктү калыптандырууда мыйзам ченемдүүлүктү сакталышы жана географиялык, геоэкологиялык, экономикалык, демографиялык проблемалардын алдын алууда кесипти туура тондоонун багыттарын калыптандырууда предметтин өзгөчөлүгүн көрсөтө билүү зарыл.

Андан сырткары барган аймактын географиялык абалын тааныштырып, географиялык видео-роликттерин даярдап, презентацияларды жасап, социалдык тармактарга жүктөп таратуу менен географияга болгон кызыгуучулардын санын арттыруу керек. Ийрим иштерин уюштурууда биринчи кезекте студенттердин биргелешкен тобу жана сөзсүз түрдө кызыгуусу болушу зарыл. Географиялык ийрим аркылуу студенттердин активдүүлүгүн жогорулатуу менен бирге көмүскөдөгү билим-таланттарын ачып көрсөтүү аркылуу географиянын аброюн көтөрүү турат.

Адабияттар

1. Кыргыз педагогикасы энциклопедиялык окуу куралы, Бишкек – 2004. 92-б.
2. Базарбаева Г.Б., Исманалиев О.Т., Географияны окутууда география кабинетинин жана географиялык аянтчасынын мааниси. ОшМУ жарчысы, 2017, атайын чыгарылыш, 49-52б
3. Баранский Н.Н. Методика преподавания экономической географии М.: “Пр” 1990.
4. Өз крайынды үйрөн. –Фрунзе, 1973. 3-4-б.
5. Зулушова А.Т. Мектепте география сабагында экскурсия өткөрүүнүн ролу жана актуалдуулугу. ОшМУ жарчысы, 2014, атайын чыгарылыш, 207-209-б.

* * *

УДК.633.491

ҮЙ ШАРТЫНДА ЛИМОНДУ ӨСТҮРҮҮ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Жээнбекова Б.Ж. – а/ч. и. к., доценттин м.а.

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

E-mail.ru: jeenbekova_2015@mail.ru

tel: 0778 - 48 -66 – 71

Бекболотова Э.О.- окутуучу

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

E-mail.ru: jeenbekova_2015@mail.ru

tel: 0773-35-85-55

Аннотация. Макалада лимонду үй шартында өстүрүү технологиясы талкууланат, калктын экологиялык жактан таза, экономикалык жактан киреше келтире турган азыктарды өндүрүүсү аныкталат.

Ачкыч сөздөр: агротехнология, фермер, органика, горшок, дренаж, киреше, сырье.

ТЕХНОЛОГИЯ ВЫРАЩИВАНИЯ ЛИМОНОВ В ДОМАШНИХ УСЛОВИЯХ

Жээнбекова Б.Ж. – к. с/х наук, и.о. доцента

ЖАГУ им. Б. Осмонова

E-mail.ru: jeenbekova_2015@mail.ru

tel: 0778 - 48 -66 – 71

Бекболотова Э.О.- преподаватель

ЖАГУ им. Б. Осмонова

E-mail.ru: jeenbekova_2015@mail.ru

tel: 0773-35-85-55

Аннотация. В статье рассмотрена технология выращивания лимонов в домашних условиях, обозначено производство экологически чистой, экономически выгодной продукции.

Ключевые слова: агротехнология, фермер, органика, горшок, дренаж, доход, сырье.

TECHNOLOGY FOR GROWING LEMONS IN HOME CONDITIONS

Jeenbekova B.Z. – candidate agricultural sciences.

JASU named after B. Osmonov

E-mail.ru: jeenbekova_2015@mail.ru

tel: 0778 - 48 -66 – 71

Bekbolotova E.O. - teacher

JASU named after B. Osmonov

E-mail.ru: jeenbekova_2015@mail.ru tel:

0773-35-85-55

Annotation. The article discusses the technology of growing lemons at home, indicates the production of environmentally friendly, economically profitable products.

Key words: agrotechnology, farmer, organics, drainage, pot, dokhot, raw materials.

Акыркы жылдарда маданий өсүмдүктөрдү технологиялык жол менен өстүрүү жана алардын негизинде даярдалган азык заттарга кызыгуу арбын. Кызыгуунун себеби жасалма кошумча химикттар берилбей, элдик биологиялык ыкмаларды колдонуу менен таза азыктарды алуу дыйкандардын талабы болуп келет. Себеби, биологиялык ыкмалар менен маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү организмге жеңил таасир көрсөтүүчү биологиялык активдүү заттардын болушу менен мүнөздөлөт.

Демек, маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүү менен экологиялык жактан таза, экономикалык жактан эффективдүү, киреше алып келери барыбызга белгилүү. Биз сөз кылып жаткан маданий өсүмдүктөрдүн бири бул лимонду үй шартында өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүү болуп саналат [2].

Лимон декоративдик Rutaceae уруусуна кирген эки үлүштүү түбөлүк жашыл цитрустардын бир түрү болгон өсүмдүк. XI-кылымдын башында лимон Түштүк-Чыгыш Азия өлкөлөрүнөн экинчи мекени болгон Жер Ортолук деңизинин жээгиндеги өлкөлөргө алынып келинген. Лимон мөмөлүү өсүмдүк катары үй шартында да өстүрүлүүчү дарак өсүмдүгү. Бул өсүмдүк үй шартында өстүрүүдө жашына жараша 20 же андан көп мөмө берет. Ошондой эле лимон дарылык касиеттери менен да белгилүү.

Биздин илим изилдөө ишибиздин максаты: Жалал-Абад облусунун Сузак районундагы фермер Р. Саттарованын үйүндө өстүрүлүп жаткан лимондун өстүрүү агротехнологиясын үйрөнүү негизги акталдуу көйгөйлөрдүн бири. Биз сөз кылып жаткан фермер Саттарова Роза 2012 – жылдан бери лимонду өстүрүп келет. Ушул жыл аралыгында лимонду 5 даана кадимки желим идишке 8 жылдан бери өстүрүп, 15 даанага чейин жеткирген. 2012-2020 жыл аралыгында өстүрүлгөн лимондон 5625 таза киреше алганын, ушул жылы да улантылып өстүрүп жатканы дайын болду (1-сүрөт). Лимонду өстүрүү агротехнологиясы боюнча илимий изилдөө жүргүзүлдү. Бул иштин жыйынтыгында

Кыргызстанда акыркы мезгилдерде лимонду өстүрүүгө кызыгуу арбын жана өстүрүп, базар экономикасына чыгарылууда. Акыркы убактарда фермер жетекчилери сапаттуу жана экономикалык жактан кирешелүү азыктарды өндүрүп, жергиликтүү калкка жайылтылууда. Ошондой эле тамак-аш азык катары пайдаланып базар экономикасына чыгаргандыгы жана жогорку деңгээлде киреше алып келери да дайын болду [3].



1-сүрөт. Лимонду өстүрүү технологиясы

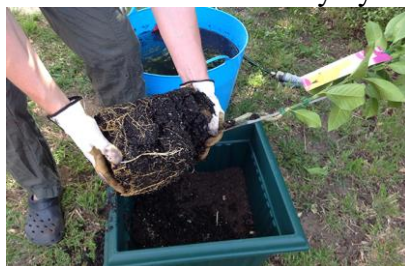
Үй шартында лимон дарагын өстүрүү кыйынчылык туудурбайт. Чынында бир өсүмдүктү отургузуу үчүн бир гана жаңы лимон жемиштеринин уруктары же жетилген көчөттөрү керектелет. Лимонго кам көрүү эч кандай кыйынчылык талап кылынбайт. Бирок, ар бир өсүмдүктүн өстүрүү өзгөчөлүктөрү бар. Ал эми туура кам көрүү менен туруктуу мол түшүм өсүмдүктөрдү отургузуудан кийин 3-5 жыл аралыгында түшүм берет.

Лимондун көчөттөрүн отургузуу үчүн идиш тандоо: Лимон өстүрүү үчүн туура идиш тандоо керек. Идиш ар кандай болушу мүмкүн (пластик, керамика же металл). Атайын лимон өстүрүүчү контейнердин диаметри 10-15 см болуп, түбүндөгү ашыкча нымдуулуктун агып чыгышы үчүн кичинекей дренаждык тешиктер даярдалат. 35-50 см, тереңдиктеги контейнерлер жарабайт. Анткени лимондун тамырлары кичинекей. Күч тамырга кетип, түшүм аз бериши мүмкүн.

Лимондун топурагын даярдоо: лимонду өстүрүү үчүн бакча же айдоо топурак иштетилбейт. Адистештирилген дүкөндөрдөн топурак сатып алуу керек. Эгер цитрус жемиштери үчүн топурак сатып алуу мүмкүн болбосо, анда жөнөкөй топуракка өз алдынча отургузуу үчүн даярдоо керек. Бул үчүн токой топурагын, дарыянын жээгинен кум жана жыгач күлүн алабыз. Цитрус жемиштерин көчүрүү үчүн топуракты төтөндөгүдөй жол менен даярдоого болот:

- чиринди менен үч стакан токой топурагы;
- бир жарым аш кашык жыгач күлү;
- жарым стакан кум.

Өсүмдүктү отургузуу үчүн даярдалган топуракты идишке салып аралашма даярдап алабыз да лимондун тамыры көмүлгөнгө чейин куябыз. Өсүмдүктүн тамыры толугу менен жогорудагы аралашма менен капталган болушу керек (2-сүрөт).



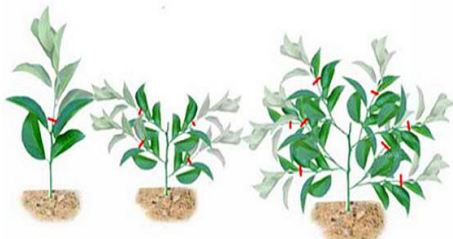
2-сүрөт. Лимонду көчүрүүдө топурагын даярдоо технологиясы

Лимон дарагына кантип туура кам көрүү керек: абдан жөнөкөй, жөн гана туруктуу температура режимин сактап жана туура азыктандыруу керек.

Сугаруу жана жер семирткичтерди колдонуу: лимон түштүк өсүмдүгү катары үзгүлтүксүз жана мол сугарууга муктаж. Жайында лимондун топурагы кургап кетишине жол бербеш керек. Анткени анын жалбырактары түшө баштайт. Кышында өсүмдүктү жумасына бир жолу гана сугаруу сунушаталат. Ошондой эле өсүмдүктүн жалбырактарына мониторинг жүргүзүү зарыл. Себеби, лимон жалбырактарына чандын топтолушун

жактырбайт. Жалбырактарын айына бир эки жолу нымдуу чүпүрөк менен сүртүп туруу зарыл.

Лимондун тамыры кычкылтекке муктаж, ошондуктан, сугарганда топуракты бир аз жумшартып туруу сунушталат. Нымдуулуктан тышкары цитрус жемиштери жер семирткичтерге өтө сезгич келет. Ал эми туура азыктандыруу менен лимон жыл бою гүлдөйт (кыш мезгилинде гана тыныгуу менен). Биологиялык ыкма менен органикалык жер семирткичтерди (тооктун кыгын же кык), цитрус жемиштерине колдонуу жакшы жыйынтык берет.



3-сүрөт. Лимонду бутуо технологиясы

Бутуо ыкмасы. Лимон гүлдөө үчүн жаңы бутактардын пайда болушуна көз салып жана аларды туура бутуо зарыл. Бул жөн гана анын кооздук бөлүгү эмес өсүмдүккө кам көрүүнүн ажырагыс компоненти болуп саналат.

Жашоонун экинчи жылында лимон көптөгөн бутактарды чыгарат, алардан кыштын башталышы менен ар бир бутакта эки жалбырак калтырып, үстүн кесип салуу керек. Убакыттын өтүшү менен, бутактарда экинчи тартиптеги бүчүрлөр пайда болот, алардын үстүндөгү чокуларын алып салуу жана экиден гана жалбырак калтырылат. Жетилген өсүмдүктө бдан 8ге чейин негизги бутак пайда болгонго чейин операция кайталанышы керек (3-сүрөт).

Лимонду бутуо бир нече негизги этаптарды камтыйт:

1. *Бутактарын кыркуу.* Лимонду жазында бутуо жакшы натыйжа берет. Бутуодо мөмө бербеген жана бутактардын түбүнө жакыныраак пайда болгон бутактары алынып, узундары бутактарын 5 мм бийиктикте кыйгач кесилип кыскартылат. Жакшы өсүү жана мөмө берүү үчүн бутактарды дайыма кыркып туруу зарыл. Бутактын кайсы багытта өсө турганын өз алдынча тандай алуу өзүнүздүн көз карашыңыз менен жүргүзүлөт. Бутуо горизонталдуу же вертикалдуу жүргүзүлөт. Горизонталдуу өсүш үчүн бутактагы акыркы бутактардан кийин же бутактын үстүнөн бутуо керек. Ал эми вертикалдуу өсүш үчүн - бутактын баш жагынан же бутактын борборуна карап бутуо керек.

2. *Санитардык кыркуу.* Бул айыктыруучу бутуо, анын негизги максаты лимон дарагынын ооруларынын өнүгүшүнө жол бербеген оорулуу жана кургак бутактарды алып салуу болуп саналат. Жыл бою аткарылган.

3. *Картаюуга каршы кыркуу.* Бул лимон "урматтуу" жашына жеткенде жүзөгө ашырылат, ал эми мынчалык интенсивдүү жемиш бербейт. Адатта мындай кыркуу үй лимонунун активдүү өсүшү байкалган март айында жазында жүргүзүлөт. Эски бутактары 2-3 бүчүр калтырып алынып салынат. Бутактары кесилген жерлерге да илдеттин алдын алуу үчүн өсүмдүк күлү чачылат. Мындай кыркуу бүчүрүнүн күчтүү өсүшүнө алып келет, ошондуктан ал дагы эле жакшы мөмө алынганга чейин жүргүзүлөт. Мындай бутактар акыры гүлдөр жана мөмөлөр өсө турган төртүнчү даражадагы бутактарды берет.

Гүл пайда болгондо өсүмдүктүн түбүндө узун бутактары пайда болот. Алар узун ийне сымал формасы жана тез өсүшү менен оңой эле аныкталат. Бүчүрлөр алынып салынышы керек. Анткени алар үстүнкү бутактарды азыктандырууну үзгүлтүккө учуратып, өсүмдүк мөмө бербей калышы мүмкүн.

Лимондун илдеттери менен күрөшүү чаралары:

- лимондун илдеттери менен ооруган өсүмдүктөрдүн айдоо жерлеринен топурак албоо керек;

- лимонду жакшы шамалдатылган жана жарык терезелерде өстүрүү, топурагын жумишартып туруу керек;
- азот жер семирткичтерди жогору дозада колдонуудан баш тартуу жана зыянкечтерге каршы күрөшүүдө белгиленген регламенттерди так колдонуу зарыл.

Түшүмдүү жыйноонун өзгөчөлүгү. Үй шартында лимон 3-4 жыл мөмө берет, эң түшүмдүү түрлөрүнүн бири, жалбырактары тыгыздыгы аз жана ачык жашыл лимону. Жылуулуктун, нымдуулуктун жана жарыктын жетиштүү көлөмү менен үй шартындагы лимондун бийиктиги 50 см ден 1,5 метрге жетип, бир сезондо орточо түшүмдүүлүк 20-30 даана чейин жемиш бере алат.

Жыйынтыктоо иретинде лимонду үй шартында өстүрүү менен жергиликтүү базар экономикасын көтөрү жана кошумча киреше табууга өбөлгө түзүлөт демекчимин. Азыркы убакта Кыргызстанда үй шартында маданий өсүмдүктөрдү өстүрүү эми гана жолго коюлууда. Өстүрүүнүн агротехнологиясын үйрөнүү менен экологиялык жактан таза азыктарды өндүрүрүп, экономиканын өнүгүсүнө да чоң салым кошот [1].

Колдонулган адабияттар:

1. Маркелова И.В. Лимоны. Уход и выращивание.-М: “Авеонт”2006 г.
2. Зиньковский В.М.Комнатная культура лимона.-М: “Госсельхоз”1959 г.
3. Воронцов В.В.,Улейская Л.И. Лимон и другие цитрусовые растения в доме.-М.: “Фитон” 2008 г.

* * *

УДК: 371:91(075.8)

ТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ ГЕОГРАФИЯ ИЛИМИНИН РОЛУ

Зулушова А.Т. – улук окутуучу, zulushova68@mail.ru

Базарбаева Г.Б. – окутуучу, kyrgyz-kyz93@mail.ru

Шералы уулу Нурбек, окутуучу, ОшМУ,

nurbekseralyuulu@gmail.com

Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада негизинен туризмди өнүктүрүүдө география илиминин орду, актуалдуулугу чоң экендиги айтылды. Анткени туризм багыты экономиканын ири жана динамикалуу тармактарынын бири болуп саналат. Туризм тармагы, экономикалык, социалдык жактан өлкөлөрдүн бюджетине түшкөн басымдуу бөлүгүн түзгөн тармактардын бири болуп саналат. Туризм тармагы адам баласынын алдындагы географиялык жана экологиялык проблемаларды чечүүдөгү жана элдин экологиялык билимин, маданиятын, ой жүгүртүү деңгээлин жогорулатууда да географиялык илимдин мааниси зор. Туризм тармагы тез өнүккөн тармактардын бири болуп саналат. Азыркы мезгилдеги мамлекеттин структуралык уюштурулушун жана жер шаарындагы географиялык-экономикалык, социалдык, саясий, геоэкологиялык закон-ченемдүүлүктөрүн билүү менен жер бүтүндүлүгүн сактап калууда география илиминин баалуулугун далилдөө болуп саналат.

Ачык сөздөр: Туризм, география, илим, этнография, маданият, экскурсия, өнүгүү, экономика, экология.

РОЛЬ ГЕОГРАФИЧЕСКОГО НАУКА В РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Зулушова А.Т. – старший преподаватель

Базарбаева Г.Б. – преподаватель

Шералы уулу Нурбек, преподаватель

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: Статья посвящена роли и актуальности географии в развитии туризма. Было сказано, что. Потому что туризм - один из самых крупных и динамично развивающихся секторов экономики. Туризм - один из важнейших секторов экономики, как в социальном, так и в экономическом плане. Географическая наука также важна для решения географических и экологических проблем, стоящих перед человечеством, и повышения уровня экологических знаний, культуры и мышления людей. Туризм - одна из самых быстрорастущих отраслей. Доказательство ценности географии для сохранения целостности земли, знание современной организационной структуры государства и географических, экономических, социальных, политических, геоэкологических моделей города.

Ключевые слова: Туризм, география, наука, этнография, культура, экскурсия, развитие, экономика, экология.

THE ROLE OF GEOGRAPHICAL SCIENCE IN TOURISM DEVELOPMENT

Zulushova A.T. – art lecturer

Bazarbaeva G.B. – lecturer

Sheraly uulu Nurbek, lecturer

OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: The article is devoted to the role and relevance of geography in the development of tourism. It was said that. Because tourism is one of the largest and fastest growing sectors of the economy. Tourism is one of the most important sectors of the economy, both socially and economically. Geographic science is also important for solving geographic and environmental problems facing humankind and raising the level of environmental knowledge, culture and thinking of people. Tourism is one of the fastest growing industries. Proof of the value of geography for preserving the integrity of the land, knowledge of the modern organizational structure of the state and the geographical, economic, social, political, geoecological models of the city

Key words: Tourism, geography, science, ethnography, culture, excursions, development, economics, ecology.

Актуалдуулугу: Туризмди өнүктүрө турган илимдердин бири география болуп эсептелет. Географиялык илим компетенттүү, ар тараптуу билимдүү, маданияттуу инсанды тарбиялоодо мүмкүнчүлүгү чон. Ошондуктан жогорку окуу жайларда географиялык илимий билим берүү өтө актуалдуу маселе деп ойлоймун. Бизди курчап турган ар түрдүү жердин бети, анын үстүндөгү аба массасы, суулар, топурактар, өсүмдүктөр жана жаныбарлар, биз жашаган табигый чөйрөдө туризм иш чараларында экономикалык мааниси зор. Табигый чөйрөнү коргоо жана анын байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу үчүн алардын өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн билүү жана сактоо үчүн географиялык илим керек. География илими табияттын мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең изилдеп, анын купуя сырларын ачуу адамдын дүйнөгө болгон илимий көз карашын калыптандырууда жана туризм тармагын өнүктүрүүдө ролу чон. Эгерде табият багытындагы илимдер планетанын жаратылыш шартын, жер бетинин түзүлүшүн окуп үйрөнсө, коомдук илимдер багытындагылары аймактык жаратылыш комплекстерин, өндүрүштүн жайгашуу принцибин, коомдун өнүгүшүн жана ал аймактын жаратылыш байлыктары менен географиялык абалына байланыштуу экендигин окуп үйрөтөт. Табигый багыттагы географиялык илимдерге: геоморфология, климатология, гидрология, океанография, гляциология, түбөлүк тоңдорду үйрөнүү, топурак таануу, биогеография, физикалык география, кирип жер таануу предмети алардын башатында турат. Ал эми география илиминин коомдук багытындагы тармактарына калктын географиясы, өнөр-жайдын, айыл-чарбанын, жаратылыш байлыктары, туризмдин, транспорттун, энергетиканын, дүйнөлүк өнөр-жайдын географиясы, саясий жана аймактык экономикалык географиялар кирип,

экономикалык география системасын түзөт. Географиянын өзгөчө тармагы болгон край таануу, өлкөлөрдүн географиясы, медициналык жана согуштук географиялар белгилүү тармактарды изилдеп, коомдук жана табигый тармактардын «жогорку синтези» болуп саналат. Ошону менен бирге бул тармактарда географияга түздөн-түз байланышы болгон маалыматтар да камтылат. Ал эми картография, топография предметтери, математика менен техникага таянып, географиянын негизинде өтүлөт. Изилдөө аймагы болуп жер бетинин түзүлүшү болуп саналат. Маселен этнографиялык туризм кыргыз элинин маданиятын үрп-адатын, салттын өзгөчөлүгүн даңазалаган туризм багыты деп айта аламын.

Изилдөөнүн максаты: Туризмдин өзгөчөлүгү, этнографиялык географиялык территориялык мүнөзү, туризмдин негизин түзгөн маданият, архитектура, жерди иштетүүдө, айыл чарбада, экономикалык мониторинг жүргүзүүдө, жаратылышты таануу жана анын баалуулуктарын колдонууда географиялык илим маанилүү. Туризм тармагын өнүгүшүндөгү география илиминин таасирин баалап, анализдеп берүү. Азыркы мезгилдеги мамлекеттин структуралык уюштурулушун жана жер шаарындагы географиялык-экономикалык, социалдык, саясий, геоэкологиялык закон-ченемдүүлүктөрүн билүү менен жер бүтүндүүлүгүн сактап калууда география илиминин баалуулугун далилдөө болуп саналат. Жер шаарындагы бардык мамлекеттердин экономикалык абалын, калкын, өнөр-жайын, айыл-чарбасын, транспорттун географиялык жактан мүнөздөп анализ жүргүзө алат. Ошондуктан туризм мамлекеттин экономикасын өстүрүүнүн негизги багыттарынын бири болуп саналат, башкача айтканда жаратылышынын кооздугу байлыктарынын молдугу сапаттуулугу жагынан дүйнө жүзүндөгү ажайып керемет аймактары адамдын ден соолугуна жагымдуу тоолуу жаратылыш климаттык шарты көлдөрү минералдуу суулары дарылык касиети күчтүү баткактар көл жээгиндеги кумдуу тилкелер эсептелет.

Изилдөөнүн милдеттери төмөнкүлөр менен аныкталат:

1. Туризмди өнүктүрүүдө география илиминин ролун тактап көрсөтүү. Туризмди өнүктүрүүдө жаңы технологияларды пайдалануу усулдарын анализдөө баштапкы стадиясында турат, ошондуктан бул илимий изилдөө алгачкы иштердин бири болуп саналат.
2. Туризмди өнүктүрүүдө жаңы технологиянын негизинде географиялык закон ченемдуулуктору ачып көрсөтүлдү жана аны анализдөөнүн жолдору сунушталды.
3. География илими жер бетиндеги бардык мамлекеттердин өнүгүү типтерин, экономикасын, мамлекеттик түзүлүштөрүн, башкаруу системасын, калкын, өнөр-жайын, айыл-чарбасын, транспорттун билүү менен туризмди өнүктүрүүгө салым кошо алат.
4. Туризм тармагын өнүктүрүүдө география илими физикалык жана экономикалык географиялык, экологиялык, экономикалык кырдаалдарына (абалына) баа берүү.
5. Туризм профилдик же кесиптик билимдерин жана көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн ыкмаларына; -билим берүү жана тарбиялоо концепцияларын талдоого жана тандап алуу ыкмалары талдоо.
6. Туризмди өнүктүрүүдө туристтик ишканаларды долбоорлоодо инновациялык ишмердикке; -кесипке байланышкан маалымат булактарын (журналдар, сайттар, билим берүү порталдары ж.б.) колдонуу ыкмаларына ээ болуу принциптерин изилдөө менен этнографиялык туризмди өнүктүрүүдө изденүү биздин милдетибиз болуп эсептелет.

Иштин практикалык маанилүүлүгү. Туризм дүйнөлүк экономикадагы тез өнүккөн тармактардын бири болуп эсептелип, жаңылануу шартында өзүнүн туулуп өскөн жердин жаратылышын сүйүүсүн калыптандырууда география илиминин ролу каралган.

Изденүүнүн усулдары: Географиялык талдоо, байкоо, анкета, анализ, синтез, салыштырмалуулук, талаа ыкмалары, метеобайкоолор, мониторинг географиялык статистикалык, аналитикалык, психологиялык, педагогикалык.

Негизги түшүнүктөр: Туризм, география, тоо туризми, экологиялык туризм, маданият, калк, климатология, илим, сейсмология, жер, ресурс, минералдар, кен-байлыктар, тоо-тектер, жер семирткич, мелорация, демография, мониторинг, баа берүү.

Туризмдин түрлөрү негизги эки топко бөлүнөт: рекреациялык туризм, иш-чара туризми. Рекреациялык туризм организмди физ. жана психологиялык жактан калыптандырууга арналган. Анын өз ара ден соолукту чыңдоо, таанып-билүү, спорттук ж. б. түрлөрү бар. Иш-чара туризми профессионалдык жана коммерциялык максатта жүргүзүлөт. [3].

Мисалы:

1. Бизнес-туризм,
2. Конгресс-туризм,
3. Шопинг туризм,
4. Археол. туризм ж. б.

Ошондой эле туризм жабдуу ыкмасына (женил жүрүш, бэкпэкинг), уюштуруу формасына (пландуу, өз алдынча), туристтердин жаш өзгөчөлүктөрүнө жараша (балдар, жаштар, чоңдор, үй-бүлөлүк ж. б.) дагы бөлүнөт. Кыргызстанда жылдан-жылга сырткы туризм менен катар эле ички туризм да өнүгүп, эл эс алгандын ыгын биле баштады. Бул тууралуу Sputnik Туристтик тармакты өнүктүрүүнүн милдеттүү шарты болуп экосистемалардын туруктуулугу жана жаратылышка негативдүү таасир этүүнү минималдаштыруу, ошондой эле тарыхый-маданий маданиятты сактоо эсептелет. Өкмөт туристтик объекттердин, маршруттардын талаптагыдай санитардык жана экологиялык абалынын камсыз кылынышына, эстеликтердин жана башка тарыхый-маданий объекттердин сакталышына контроль жүргүзөт. Финансылык колдоонун кошумча механизмдери иштелип чыгат. «Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүү стратегиясынын чагылдырылышы» болгону баарыбызга белгилүү. Бул концепция жөнүндө окуу программасынын киришүү бөлүгүндө «Туруктуу өнүгүү концепциясы азыркы учурдагы табият-адам-экономика-айлана-чөйрө системасындагы экологиялык проблемалардын курчушу, тактап айтканда, дүйнөлүк климаттын өзгөрүшүнөн келип чыккан жаратылыштык, экономикалык, социалдык проблемалар менен байланышып, өсүп келе жаткан жаш муундарды өзүн курчап турган жаратылыш, коомдук, социалдык чөйрөсүнө активдүү жарандык позиция менен сабаттуу, сынчыл ой жүгүртө ала турган адамды тарбиялоо» максаты белгиленген. Туруктуу өнүгүү үчүн билим берүүнүн идеясын мектепте географияны окуп-үйрөнүүдө ишке ашырууда төмөндөгүлөргө көңүл бурулушу зарыл: глобалдык масштабдагы экологиялык маселелерди талкуулоо; проблемалардын окуучулардын конкреттүү тобунун кызыкчылыгына жана муктаждыгына дал келиши зарыл. Туризм департаменти боюнча "Kyrgyz Tourism Awards" улуттук сыйлыгы үчүн сынак жарыялаган. Бул тууралуу аталган департаменттен билдирген Маалыматка караганда, сыйлык төмөнкү номинациялар боюнча берилет: Кыргызстандын экономикасын жогорулатуу максатында бир топ иш чаралар өткөрүү зарылдыгын белгилейбиз.

1. Кыргыз өлкөсүндөгү туризмдин түрлөрү боюнча мыкты инновациялык долбоор; Окуялуу туризм боюнча мыкты долбоор;
2. Кыргыз Республикасындагы мыкты туристтик компания;
3. Мыкты конок үйү;
4. Кыргыз Республикасындагы мыкты мейманкана;
5. Туризм тармагындагы мыкты интернет долбоор;
6. Туризм багыты боюнча билим берген мыкты окуу жай;
7. Кыргыз өлкөсүндөгү туризмди өнүктүрүү боюнча мыкты аймак;
8. Кыргыз Республикасынын мыкты гиди;
9. Мыкты фотограф жана видеограф;
10. Мыкты курорттук мекеме;
11. Мыкты боз үй шаарчасы;

Туристтик уюмдар - Туристтик уюмдарга саякат жана экскурсия бюролору, балдардын экскурсия-туристтик станциялары, туризм жана экскурсия боюнча кеңеш ж. б. мекеме, фирмалар кирет. Дүйнөдө 13 миңден ашуун улуттук, 100дөй эл аралык Туристтик

уюмдар иштейт. Бүткүл дүйнөлүк туристтик уюм 1975-ж. негизделген. 1995-ж. КРде туризм жана экскурсия боюнча респ. кеңеш иштей баштаган. Бүгүнкү күндө 210 ар кандай туристтик фирмалар иштөө үчүн лицензия алышып, миңдеген Кыргызстандыктарды чет өлкөлөргө саякатка жиберешүүдө. [2].

Туристтик базалар - туристтерди жайгаштыруу, тамактандыруучу жана маданий-тиричилик жактан тейлөөчү курулуш комплекси. Туристтик базалар туристтик маршруттардын трассаларында жайгаштырылып, алардын филиалдары, баш калкалоочу жайлары болот жана туристтик маршруттардын планы боюнча да иш жүргүзөт. Кыргызстанда «Ак-Буура» (Ош), «Арстанбап», «Сары-Челек» (Жалал-Абад), «Байсоорун», «Улан», «Кырчын» (Бсык-Көл) туристтик базалар, туризмдин эл аралык жаштар бюросун уюштурган «Спутник», «Достук» туристтик уюмдары ж. б. иштейт.

Туроператор - турларды комплектациялоочу, аларды сатуучу жана туристтерге ар кандай кызмат көрсөтүүлөрдү ишке ашыруучу уюм. Туроператорлор туристтик пакеттерди иштеп чыгып, турлардын наркын эсептешет, андан ары турларды реализациялоо үчүн тургагенттерге жиберешет. Туризмде өнүктүрө турган корголуучу аймактарды пайдалануунун эффективдүүлүгү жана азыркы абалына баа берүү менен географиялык шарттарды билбей туруп туризмди өнүктүрө албайбыз. [1,4].

Географиялык жаратылыш шарттарынын туризмди өнүктүрүүдөгү таасири. Туристтик тармакты өнүктүрүүнүн милдеттүү шарты болуп экосистемалардын туруктуулугу жана жаратылышка негативдүү таасир этүүнү минималдаштыруу, ошондой эле тарыхый-маданий маданиятты сактоо эсептелет. Туризм тармагы дүйнөлүк экономикадагы тез өнүккөн сегменттердин бири болуп эсептелип, өзү жогорку дергээлдеги алектенүүнү, социалдык бейкутчулукту жана жашоонун жогорку деңгээлин камсыз кылган татаал, кирешелүү, тармактар аралык комплексти түзөт. [5.].

Кыргыз Республикасында дүйнө жүзүндөгү жалгыз Арстанбап жаңгак мөмөлүү токоюна туристтерди алып барууда гид географиялык закон ченемдүүлүктөрдү, факторлорду (климаттык, рельефтик, демографиялык, экологиялык) билүүсү зарыл. Акыркы 3 жылда эл аралык туризмден түшкөн жылдык кирешелер 70-75млн. АКШ долларын гана түзүп калды. Кыргыз Республикасы эл аралык туризмден ылайыктуу шарттары бар болгондо эл аралык туризмден эң жупуну баалоо менен алганда жылына 2 млн. чет өлкөлүк туристтерди кабыл алганда жылына 400-500 млн. доллар алып турмак. География илими табияттын мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең изилдеп, анын купуя сырларын ачуу адамдын дүйнөгө болгон илимий көз карашын калыптандырууда жана туризм тармагын өнүктүрүүдө ролу чоң.

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда табиятты сактап калууда табигый илимдердин айрыкча география илиминин ролу абдан чоң. "Туризмди өнүктүрүүдө география илиминин ролу" деген темадагы макала актуалдуу деп эсептеймин. Андыктан туризмди өнүктүрүү, туризм кунун белгилөөдө бардык адистерде өткөрүү зарыл экендиги сунушталган. Ошону менен катар ушул туризм багытында иш чаралар, илимий изилдөө иштерин жүргүзүүдө географиялык номенклатураларды, приборлорду, антропогендик ландшафтын өзгөрүүсүн, климаттык факторлорго таянуу менен закон ченемдүүлүктөрдү пайдалана турганы айтылды.

1. Туризмди өнүктүрүүдө география илиминин ролу анализделинип көрсөтүлдү. Туризмди өнүктүрүүдө жаңы технологияларды пайдалануу усулдары анализделди, туризмди өнүктүрүүдө географиялык закон ченемдүүлүктөрү ачып көрсөтүлдү жана аны чечүүнүн жолдору сунушталды.

2. География илими мамлекеттердин экономикасын, башкаруу системасын, калкын, өнөр-жайын, айыл-чарбасын, транспортун билүү менен туризмди өнүктүрүүгө салым кошо ала турганына баа берилди.

3. Туризм тармагын өнүктүрүүдө география илими физикалык жана экономикалык, географиялык, экологиялык, экономикалык кырдаалдарына (абалына) баа берүү үчүн сөзсүз географиялык илимдин мааниси чоң экендиги айтылды.
4. Туризм тармагын өнүктүрүүдө жердин жаратылыштык-ресурстук потенциалын, абалын, ландшафттын туруктуулугун жана ар түрдүүлүгүн, антропогендик факторлордун таасирин далилдөөдө прогноздоодо, мониторинг жүргүзүүдө географиялык–экологиялык билимдин зарылчылыгы көрсөтүлдү.
5. Туризм профилдик багытта билим берүүнүн географиялык мүмкүнчүлүктөрүн окутуунун интерактивдүү усулдарын көрсөтмө куралдардын негизинде ишке ашыруу сунушталды.

Пайдаланылган адабияттар:

1. Атышев К.А. Экотуризм. –Бишкек, 2004-ж.
2. Баранский Н.Н. Научные принципы географии. – Мысль. 2000-ж.
3. Жыргалбеков Т. Кыргызстандын туризмдин негиздери. 2002-ж.
4. Зулшова А.Т. География мугалимдерине кесиптик даярдоонун экологиялык багыттуулугун күчөтүүнүн негиздери. Вестник ОшГУ. С.выпуск, 2015. <https://www.oshsu.kg/univer/temp/url/ilim/2015-4-1.pdf>
5. Интернет булактары.

* * *

УДК: 371.3:91 УДК: 371:91(075.8)

КЫРГЫЗСТАНДАГЫ КЕН БАЙЛЫКТАРДЫ ИШТЕТҮҮДӨГҮ ЭКОЛОГИЯЛЫК ПРОБЛЕМАЛАР

(КЫРГЫЗСТАНДЫН ГЕОГРАФИЯСЫН ОКУТУУ МИСАЛЫНДА)

Зулшова А.Т., улук окутуучу, ОшМУ

zulshova68@mail.ru

Самиев К.Т. – г.и.к., доцент, ksamiev@mail.ru

Шерматова Ж.Т. – улук окутуучу, ОшГУ

Shermatova0577@gmail.com

Ражап кызы Үмүткан, ОшТУ

rajapovaumutai3@gmail.com

ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Азыркы мезгилде минералдык ресурстарды, кен байлыктарды иштетүүдө экологиялык проблемалар абдан көп. Кен байлыктарды иштетүүдөгү экологиялык проблемаларга мониторинг жүргүзүү жана мелиорациялоо (жакшыртуу) иштери бүгүнкү күндүн талабы болуп саналат. Эгерде кен байлыктарды, минералдарды иштетүү көзөмөлгө алынбаса, экологиялык мыйзам ченемдүүлүк, табияттын балансы бузулуп, адамзаттын жашоосуна коркунуч келтирүүчү процесстерге кириптер болобуз. Ошондуктан, макалада студенттердин экологиялык аң-сезимин өстүрүү менен адеп маданияттуулугун күчөтүү зарыл. Рекультивация, мелиорация иштери өлкөбүздүн экономикасын өнүктүрүүдө мааниси чоң. Кыргызстандын геологиясы, кен байлыктары, минералдык ресурстары жана аларды сарамжалдуу пайдалануу маселелери каралды.

Ачык сөздөр: Ресурс, экология, экономика, кен байлыктар, мелорация, мониторинг рекультивация, маданияттуулук, окутуу, анализ, баалоо.

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ПРИ ДОБЫЧИ ПОЛЕЗНЫХ ИСКОПАЕМЫХ КЫРГЫЗСТАНА

Зулушова А.Т. – старший преподаватель, ОшГУ
zulushova68@mail.ru

Самиев К.Т. – г.и.к., доцент k_samiev@mail.ru

Шерматова Ж.Т. – старший преподаватель,

ОшГУ, Shermatova0577@gmail.com

Ражап кызы Үмүткан, ОшГУ

rajapovaumutai3@gmail.com

ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: В настоящее время существует множество экологических проблем при разработке недр. Мониторинг и устранение (улучшение) экологических проблем при разработке недр является требованием сегодняшнего дня. Если разработка минеральных ресурсов не будет контролироваться, мы столкнемся с экологическими законами, балансом природы и процессами, которые угрожают жизни человека. Следовательно, статья должна укреплять нравственную культуру учащихся, повышая их экологическое сознание. Мелиорация и мелиорация земель важны для развития экономики страны. Обсуждались вопросы геологии, недр, недр Кыргызстана и их рационального использования.

Ключевые слова: Ресурс, экология, экономика, полезные-ископаемые, мелиорация мониторинг, рекультивация, культура, обучение, анализ, оценка.

ENVIRONMENTAL PROBLEMS IN THE EXPLOITATION OF MINERAL RESOURCES OF KYRGYZSTAN

Zulushova A.T. – art lecturer

zulushova68@mail.ru

Samiev K.T. – PhD in Geography., docent

k_samiev@mail.ru

Shermatova Zh.T. – art lecturer

Shermatova0577@gmail.com

Rajap kzy Umutkan

rajapovaumutai3@gmail.com

OshSU, Osh city, Kyrgyz Republi

Abstract: Currently, there are many environmental problems in the development of subsoil. Monitoring and elimination (improvement) of environmental problems during subsoil development is a requirement of today. If the development of mineral resources is not controlled, we will be faced with environmental laws, the balance of nature and processes that threaten human life. Therefore, the article should strengthen the moral culture of students, increasing their environmental awareness. Land reclamation and land reclamation are important for the development of the country's economy. The issues of geology, mineral resources, mineral resources of Kyrgyzstan and their rational use were discussed

Key words: Resource, ecology, economics, minerals, land reclamation, monitoring, reclamation, culture, training, analysis, assessment

Киришүү. Учуда дүркүрөп өсүп келе жаткан ИТПтин натыйжасында тоо-кен өнөр-жайларды иштеткен менен экологиялык проблемалар курч абалда экендиги баарыбызга белгилүү. Техниканын жана технологиянын азыркы деңгээли кен байлыктарды иштеткенде айлана-чөйрөгө булганыч заттарды чыгарбай коюуга мүмкүн эмес. Демек, кайсы гана кен-байлыктарды жана минералдарды казып алууда алдыңкы технологияны пайдаланууда эрежелерди сактасак жаратылышка тийгизген таасирлери кескин азаймак. Ошондуктан, географиялык маданият – бул жаратылышка болгон мамиле, дүйнөлүк географиялык көз-

карашты, экологиялык, социалдык, экономикалык, философиялык ой-жүгүртүлөрдүү камтыган жалпы адамзаттык маданияттын бөлүгү болуп саналат. [1,2].

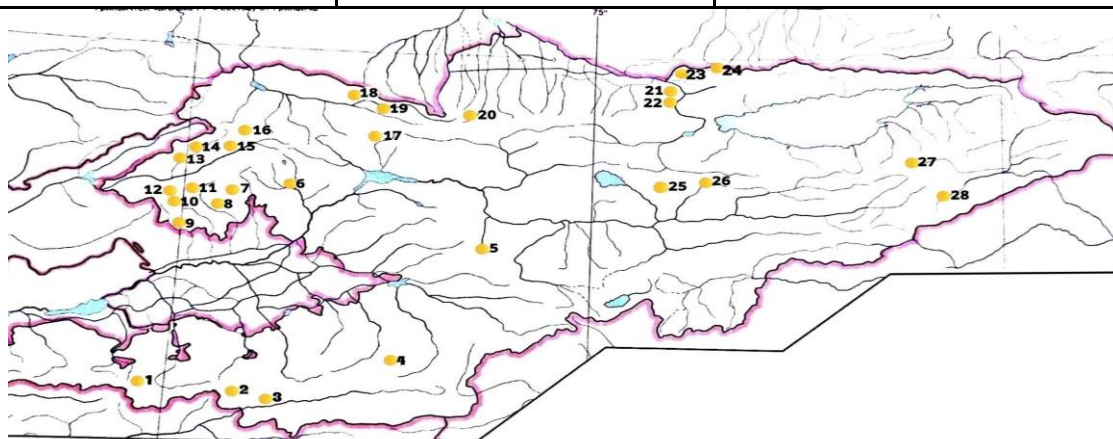
Кыргызстандагы кен байлыктарды, жер алдынан көптөгөн рудаларды казууда, металлдарды алууда, аларды чарбада пайдаланганда, металлдардын кээ бири бир аймакка топтолуп, кээ бири ошол аймакка чачылып, адам жашаган аймактын миңдеген жылдардан бери калыптануусундагы геохимиялык абалын өзгөртүп географиялык, климаттык, экологиялык маселелерди жаратууда. Кыргызстандын минералдык ресурстарын пайдалануу, абалына мониторинг жүргүзүү жана мелиорациялоо учурдун талабы талабы болуп саналат. Себеби: мелиорациялоо айрыкча минералдарды, кен байлыктарды (алтын кендерин) алтындын рудасын камтыган тоо тектерин жардырып талкалоо, аны бош тоо тектеринен ажыратуу жана таза алтынды бөлүп алуу технологиялык процесстери өтө татаал жана айлана чөйрөгө бир канча зыяндуу заттарды таратат, жаратылышка терс таасирин тийгизет. Демек мелиорациялоо (жакшыртуу) багыты экономиканы өнүктүрүүдөгү географиялык аспектилердин негизгиси деп эсептеймин.

Рекультивация - Кен байлыктарды казып алгандан кийинки бузулган жерлерди калыбына келтирүү иштери. Кыргызстандын аймагында алтын кендери байыркы мезгилден бери белгилнн болгон. Байыркы мезгилдеги казуу иштеринин издери Боз Эмчек, Кичи Сандык, Куру Тегерек, Акташ Кумбел, Куран Жайлоо сыяктуу алгачкы (чулу) кендерден жана Касан, Чаткал, Чандалаш, Кумбел, Нарын дарыяларынын жээктериндеги кендерден байкалат. Республикада 1968-жылы Макмал кени ачылып, чалгындалган соң, 1975-жылы андагы алтындын запасы бекитилген. 1976-80-жылдары. Жер-үй ири кени айкындалып, чалгындалган. 1983-89- жылдары Талды-Булак-Сол жээк кени чалгындалып, запасы бекитилген. 1970-жылдары изилдөө иштери Борбордук Теңир-Тоонун алыскы аймактарында жүргүзүлгөн. 1978-жылы Ысык-Көлднн сыртындагы Акшыйрак кырка тоосунда 4000 метр бийиктикте ири Кумтөр кени ачылып, чалгындоо иштеринен кийин, 1990-жылы запасы бекилип, 1995-жылдан казылып алынууда. Отун-энергетикалык ресурстар боюнча Кыргызстанда көмүр кендери көп жерден казылып алынат жана запасы боюнча Орто Азиядагы мамлекеттердин алдында. Көмүр кендеринин негизгилери: Кызыл-Кыя, Сүлүктү, Көк-Жаңгак, Таш-Көмүр, Жыргалаң, Каракечеде. Экологиялык маселелер көп. Каракеченин көмүрү гана ачык казылып алынгандыктан ландшафт бузулуп жатат. Бирок, ал көмүр кени тоодо болгондуктан, бузулган жерлердин баалуулугу анча жогору эмес. Кыргызстан темир рудасынын запасы боюнча да алдыңкы орундарда, бирок бир да темир кени иштетиле элек. Темир рудасынын көпчүлүгү Нарындын алабындагы Жетим кырка тоосунда жайгашкан, алардан калган бош тоо үймөктөрдүн кээ бирлери калпыс жерлерге, эңкейиштиги жогору капталдарга жыйылган. Ар кандай табигый процесстер аларды уратып, радиактивдуу элементтер аралашкан бош тоо тектеринин үймөктөрү Кажы-Сайда, Кабакта, Сумсарда, Майлы-Сайда кездешет. Коргошун-цинк рудалары менен кошо тараган радиактивдүү калдыктар Актуз, Бордуда Актуздун бош тоо тектери үйүлгөн жерлерин рекультивациялоо аракетин болгон, бирок ал оң натыйжа бербей, кайра зыяндуу калдыктарын чачылышына алып келген. Кыргызстандагы Айдаркен сымап кени днйнөдө көрүнүктүү орунду ээлейт. Кадамжайдын сурьмасы да дүйнөлүк мааниге ээ. Казылып алынган руда жергиликтүү комбинатта иштетилип таза сурьма алынат. Бул жерде да бош тоо тектеринин үймөктөрү, ар кандай оор металлдардын калдыктары чөйрөнүн булганышына шарт түзөт. [2].

Чындыгында, планетабыздын экологиялык абалы күндөн-күнгө начарлап, суу, аба, жылуулануу маселелери дүйнөлүк көйгөйгө айланып экологиялык кризис - маданияттын кризиси деп айтсак жаңылышпайбыз.

Кыргызстандагы алтын кендери		
1.Алтын-Жылга	11.Ашуу (Перевал)	21.Талды-Булак (сол жээк)

2.Кара-Казык 3.Ничке-Суу 4.Чалкуйрук 5.Макмал 6.Тактазан 7.Тереккан 8.Терек 9.Боз-Эмчек 10.Ыштамберди	12.Чапчыма 13.Үңкүр-Таш 14.Кичи-Сандык 15.Куру-Тегерек 16.Жамгыр 17.Жер-Үй 18.Андаш 19.Талды-Булак 20.Касанов	22.Куран-Жайлоо 23.Миронов 24.Камоо-Төр 25.Кумбел 26.Солтон-Сары 27.Кумтөр 28.Тоголок
---	---	---

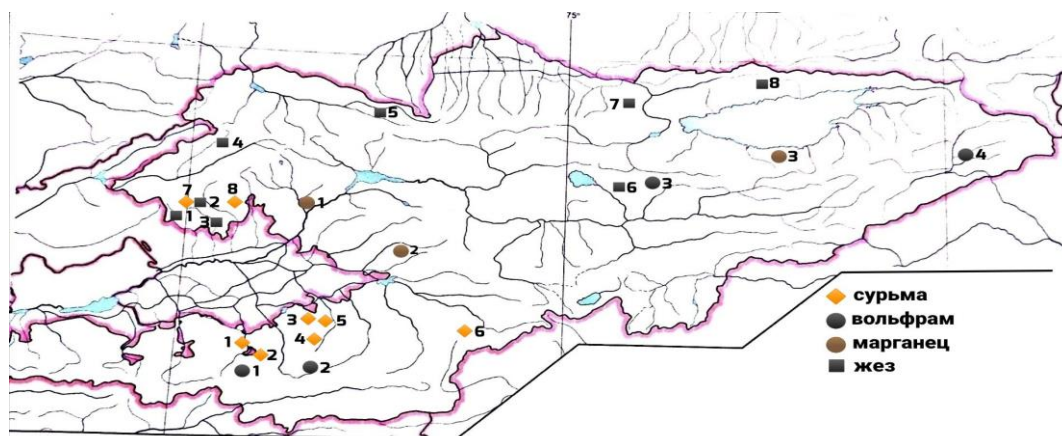


Кыргызстандын кен байлыктары

Кендер келип чыгышы боюнча 2ге бөлүнөт.

1. Гидроформдук
2. Стратоформдук

Сурьма	Жез	Марганец
1.Кадамжай 2.Кара-Сай 3.Түн. Ак-Таш 4.Ак-Сай 5.Абшыр 6.Сабажарды 7.Терек-Сай 8.Касан-Сай	1.Боз-Эмчек 2.Кабасай 3.Сумсар 4.Куру-Тегерек 5.Андаш 6.Кум-Бел 7.Талды-Булак 8.Батыш Ак-Суу	1.Кара-Жылга 2.Кара-Алма 3.Тосор Вольфрам 1.Мелик-Суу 2.Киндик 3.Кашка-Суу 4.Кең-Суу



Кен байлыктарды иштетүү абалына мониторинг жүргүзүп жана баа берүү биздин максаттыбыз анткени, жаратылыш байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу менен экологиялык кризистин алдын алабыз. [3].

Жаратылышка терс таасирин тийгизет деп кен байлыктарды пайдаланбай кое албайбыз. Аларды пайдаланбаса өнөр жайдын, экономиканын өсүшү мүмкүн эмес. Техниканын жана технологиянын азыркы деңгээли кен байлыктарды иштеткенде айлана-чөйрөгө булганыч заттарды чыгарбай коюуга мүмкүнчүлүк берет. Ошондуктан мелорациялык, рекультивациялык иштерди жүргүзүү зарыл экендигин белгилейбиз. Кыргызстандын аймагынан чыккан жана башка кендерди атасак: **Күйүүчү сланец:** Сүлүктү, Каргаша, Көк-Жаңгак, **Сакон-магнетит:** Кемин, Сумсар, Чаек, **Титан-магнетит:** Бала-Чыкан, Кичи Кайыңды, **Бокситтер:** Сандык, Зардалыда, Ак-Шагыл, **Вольфрам:** Кумбел, Кашка-Суу, Төрөгелди, Кең-Суу, Киндик, **Висмут:** Күмүштөк, Үч-Эмчек, Кастек, **Гипс:** Чаңгыр-Таш, Ноокат, **Коргошун:** Көргөн, Борду, Чолок-Терек, Темир-Тор-Булак, Ак-Көл, Арсы, Сумсар, Кара-Үңкүр, Ак-Башат, Эки-Чат, Чаар-Кудук, Каркыра, **Слюда:** Кара-Суу - Каравшин, Кырк-Булак. **Барит:** Табылгыты, Бел-Өрүк, Асбест: Үкөк, Ала-Баш, **Тальк:** Шамал-Тал-Казы, Тукту-Кыр-Булак, **Графит:** Кызыл-Булак, Топон, Терши, **Гранит:** Кыр-Табылгы, Кайыңды, **Сиенит:** Ак-Өлөң, **Акиташ:** Жалпак-Таш, Бакай-Ата, Карагайма-Булак, Чаңгыр-Таш, **Мрамор:** Бозбу-Тоо, Чычкан (Арым), Ак-Таш, Борколдой, Эчкили-Тоо, **Базальт:** Сулуу-Тегерек, **Цемент:** Ак-Сай, Агала-Таш, Күрмөнтү, Исфайрам, **Молибден:** Кепташ. Ошондуктан география сабагында экологиялык жана экономикалык билим берүүнү ишке ашыруу болуп, мамлекеттин **делимитациялык демаркациялык** – чек ара маселелери, геохимиялык, геологиялык, климатологиялык, сейсмологиялык, саясий географиялык билимдердин бирдиктүү системасын түзүү менен коомдо экологиялык экономикалык маданияттуу аң-сезимдүү ноосфераны түзүү биздин негизге милдеттибиз. [3,5].

Корутунду

Жыйынтыктап айтканда, Кыргызстандын минералдык ресурстары аны туура пайдалануу жана коргоо зарыл. Кыргызстанда көмүр кендери көп жерден казылып алынат жана запасы боюнча Орто Азиядагы мамлекеттердин алдында. Демек, кайсы гана кен байлыкты болбосун алдыңкы технологияны пайдаланып, казып алуу эрежелерди толук кармап иштесе жаратылышка тийгизген таасирлер кескин азаят эле. Албетте, алдыңкы технология көп каражатты талап кылат, бирок кеткен каражат. Азыркы мезгилде адам баласы жер алдынан көптөгөн рудаларды казып чыгарып ар түрлүү металлдарды ажыратып алып жатат. Жыйынтыктап айтканда табиятты сактап калуунун бирден-бир булагы болуп коруктар эсептелет. Квалификациялык жумушта кен байлыгыбызды туура иштетүү иштетүү жана коргоо зарыл экендигин баса белгилейбиз. Кыргызстандагы кен байлыктарды иштетүүдөгү экологиялык проблемалар кен байлыктарды иштетүү абалына мониторинг жүргүзүү жана баа берүү болду. Кыргызстандын минералдык ресурстарын коргоо биздин милдетибиз. Экономикалык жана экологиялык билимдин жана тарбиянын зарылдыгы жана актуалдуулугу төмөнкү концептуалдык негизде каралат:

1). Азыркы экономикалык жана экологиялык кырдаалда адам баласынын коомдогу жашоо чөйрөсүнүн шарттары, проблемалары, абалы.

2). Жер энинин флорасы менен фаунасынан адамды айырмалап турган нерсе - бул таза ой, жана аң- сезим, идея менен “**Ноосфера**”.

3). **Компетенттүү** билимдүү, кесипкөй ишинде билим менен билгичтиктерин өз алдынча колдонууга болгон интеграцияланган жөндөмдү, маданияттуу инсандын калыптандыруу.

4). Кыргызстандагы “Кумтөр”, “Магмал”, “Терек-сай” жана башка кен байлыктарды иштүүдө экологиялык проблемаларды түшүнгөн, мамлекеттин экономикалык потенциалдарына **мониторинг** жүргүзө алган кадрлардын зарылдыгы.

5). Жер, суу, минералдык, биологиялык, рекреациялык, отун-энергетикалык ресурстарды сарамжалдуу пайдалануу боюнча саясий дебаттар **ой жүгүртүү** жана сынчыл ойлоону көндүмдөрүн өнүктүрүүгө өбөлгө түзөт.

б). Демографиялык маселелерди талкулоо, көз караштарды анализдөө, аргумент фактыларга таянып статистикалык маалыматтарды **санариптештирүү** коомдун талабы болуп саналат. Орто кесиптик окуу жайларда географияны окутууда экологиялык билим геосистеманын бардык компоненттеринин карым-катнашын аныктайт. Башкача айтканда жерди, өнөр-жайды иштетүүдө, кен казып алууда, транспорттук, айыл-чарбалык, рекреациялык иштерде негиз болуп жүргүзүлүүдө. Ошону менен бирге климаттык өзгөрүүлөрдү ар тараптуу баалоо, топурактардын эрозиясы, тоо тектердин талкаланышы жана башка экологиялык негизги маселелеринен болуп саналат.

Адабияттар:

5. Зулушова А.Т, Исакова У.И., Шерматова Ж.Т. (2020). Орто кесиптик колледждерде география предметин окутууда студенттердин экономикалык жана экологиялык маданияттуулугун калыптандыруу.Б.: Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана, - №7. - 260-262 б.
6. Зулушова А.Т, Экологиялык проблемаларды чечүүдө география илиминин ролу., Жусуп Баласагын атындагы КНУнун - жарчысы 2014ж, 154-157стр.
7. Чоров М.Ж., Иманалиев Ч., Нарбеков Ш.Ш. Кыргызстандын жаратылышы жана экологиялык маселелер. Бишкек. 1999. 221-б.
8. Кыргыз республикасынын мыйзамы 1999-жылдын 16-июну № 5., Айлана-чөйрөнн коргоо жөнүндөгн нормативдик-укуктук актылары.
9. Интернет булактары.

* * *

УДК 612.115.3

ЛИЗИНДИН БИОЛОГИЯЛЫК РОЛУ

*Мырзанбетова А.К. – магистрант,
жетекчи Маматураимова Н.А. – к.х.н
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ
E-mail:aijanka.98a@mail.ru
E-mail:nazgulkambarova@mail.ru*

Анотация: Статьяда лизиндин адам жашоосундагы биологиялык ролу боюнча каралды, лизин денеден синтезделген карнитиндин аркасында энергиянын деңгээлин сактап, жүрөктүн туруктуу иштешин көзөмөлдөйт. Лизин коллаген түзүүгө жана ткандарды калыбына келтирүүгө катышат. Бул хирургиялык жана спорттук жаракат алгандан кийин калыбына келтирүү мезгилинде колдонулат.

Ачык сөздөр: Лизин, аминокислота, глюкогендик, катогендик, гидрофоб, аспарагин, глутамин, эмульгатор, глюкоза.

БИОЛОГИЧЕСКАЯ РОЛЬ ЛИЗИНА

*Мырзанбетова А.К. – магистрант
руководитель
Маматураимова Н.А. – к.х.н
ЖАГУ имени Б.Осмонова
E-mail:aijanka.98a@mail.ru
E-mail:nazgulkambarova@mail.ru*

Анатация: В статье обсуждается биологическая роль лизина в жизни человека, лизин поддерживает уровни энергии и контролирует работу сердца посредством карнитина, синтезируемого организмом. Лизин участвует в образовании коллагена и восстановлении тканей. Применяется в период восстановления после хирургических и спортивных травм.

Ключевые слова: Лизин, аминокислота, гликогенные, катогенные, гидрофоб, аспарагин, глутамин, эмульгатор, глюкоза.

BIOLOGICAL ROLE OF LYSINE

*Myrzanbetova A.K. – master student,
supervisor Mamaturaimova N.A. – PhD in
Chemistry, JASU named after B. Osmonov
E-mail: aijanka.98a@mail.ru
E-mail: nazgulkambarova@mail.ru*

Abstract: The article discusses the biological role of lysine in human life, lysine maintains energy levels and controls heart function through carnitine synthesized by the body. Lysine is involved in collagen formation and tissue repair. It is used during the recovery period after surgical and sports injuries.

Key words: Lysine, amino acid, glucogenic, cathogenic, hydrophobic, asparagine, glutamine, emulsifier, glucose.

Иштин актуалдуулугу

Азыр жалпысынан мээнин иш-аракети белоктордун, атап айтканда лизин аминокислотасынын курамына жана функциясына жараша болот. Нейрондордо, анын ичинде гистондордо лизинге бай белоктордун басымдуулугу, ошондой эле алардын мазмуну менен нерв элементтеринин структуралык жана функциялык түзүлүшүнүн татаалдыгы менен түз байланышы аныкталган. Лизин камтыган белоктордун көбү мээ кыртышындагы нейрондордун денелеринде жана процесстеринде, өзгөчө пирамидалык типтеги клеткаларда табылган. Лизиндин алмашуусунун бузулушу нерв тканында кыйратуучу процесстерди жаратып, акыл-эстин артта калышына алып келери аныкталган. Бул эффекттер мээнин иштешинде лизиндин чоң мааниси бар экендигин болжолдоого негиз берет. Чынында эле, акыркы жылдары кээ бир нейротрансмиттердик системаларга анын таасири көрсөтүлдү.

Иштин максаты:

Лизин аминокислотасынын жүрүм-турумдун ар кандай түрлөрүнө, иммундук жооптун өнүгүшүнө жана спецификалык эмес коргонуу факторлорунун активдүүлүгүнө тийгизген таасиринин өзгөчөлүктөрүн ачып берүү.

Лизин — бул алмаштырылгыс аминокислота, дээрлик бардык белоктордун курамына кирүү менен өсүүнү, ткандардын калыбына келишин, дене коргогучтарды(антитело), гормондорду, ферменттерди, альбуминдерди иштеп чыгууда эң зарыл деп эсептелет.

Аминокислота - (органикалык зат) жаныбарлар жана өсүмдүк организмдеринин бардык белокторунун негизги курулуш материалы болуп саналат. Алар органикалык бирикмелер, алардын молекуласында бир эле учурда карбоксил жана амин топтору бар. Аминокислоталардын негизги химиялык элементтери көмүртек (С), суутек (Н), кычкылтек (О) жана азот (N), бирок башка элементтер да кээ бир аминокислоталардын радикалдарында кездешет. 500гө жакын табигый аминокислоталар белгилүү.

Аминокислоталарды колдонуу

• Аминокислоталар поликонденсацияланууга жөндөмдүү, бул аларга полиамиддерди (белоктор, пептиддер, энант, нейлон, нейлон) түзүүгө мүмкүндүк берет.

Аминокислоталардын полиамиддер менен өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасында, мисалы, нейлон булаларын же башка бышык кездемелерди алууга болот, алар жип, аркан, тор ж.б.

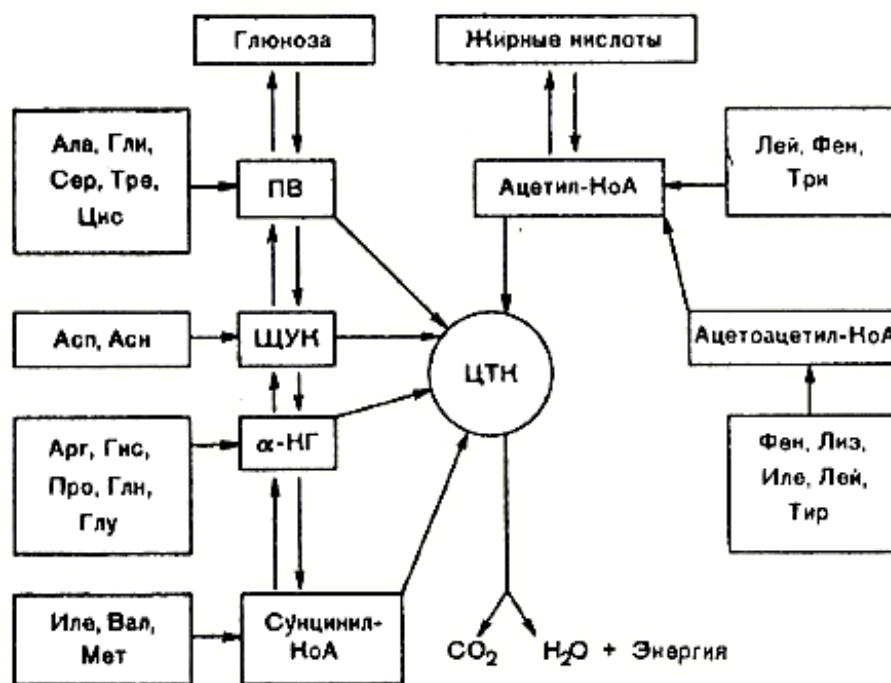
- Айыл чарбасында аминокислоталар негизинен тоют кошумчалары катары колдонулат.
- Тамак-аш өнөр жайында аминокислоталар даам берүүчү кошумчалар катары колдонулат.
- Химия өнөр жайында глютамин же аспарагин кислоталары сыяктуу аминокислоталарга гидрофобдук топторду киргизүү полимерлерди синтездөөдө, ошондой эле жуугучтарды, эмульгаторлорду, кошумчаларды өндүрүүдө кеңири колдонулуучу беттик-активдүү заттарды (ПАВ) мотор майынын кошулмаларын алууга мүмкүндүк берет..

Аминокислоталардын түрлөрү

• **Глюкогендик:** глицин, аланин, валин, пролин, серин, треонин, цистеин, метионин, аспартат, аспарагин, глутамат, глутамин, аргинин, гистидин.

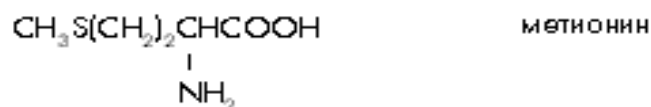
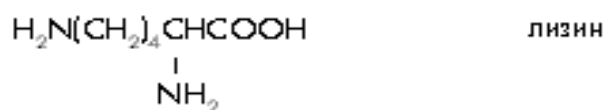
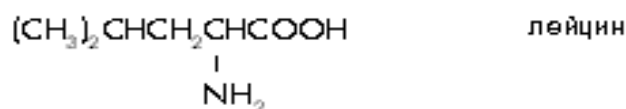
Глюкогендик аминокислоталар - бул аминокислоталар, метаболизм процесси учурунда глюкозага же гликогенге айланышы мүмкүн болгон α -көмүртек чынжыры.

Буларга ажыроо реакциясы учурунда пируват жана ТСА метаболиттерин пайда кылуучу аминокислоталары кирет.

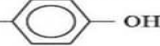
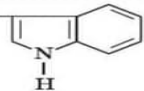



• **Кетогендик:** лейцин, лизин.

Кетогендик аминокислоталар – аминокислоталар, алардын алмашуу процессинде организмде кетондук денелер(тело) пайда болот; кетогендик аминокислоталарга пролин, лейцин ж.б.



Аминокислоталардын классификациясы

Аминокислота	химиялык белгиси	-R	молекулалык формуласы
Глицин	Gly (G)	-H	C ₂ H ₅ NO ₂
Аланин	Ala (A)	-CH ₃	C ₃ H ₇ NO ₂
Валин	Val (V)	-CH(CH ₃) ₂	C ₅ H ₁₁ NO ₂
Лейцин	Leu (L)	-CH ₂ -CH(CH ₃) ₂	C ₆ H ₁₃ NO ₂
Изолейцин	Ile (I)	-CH(CH ₃)-C ₂ H ₅	C ₆ H ₁₃ NO ₂
Цистеин	Cys (C)	-CH ₂ -SH	C ₃ H ₇ SNO ₂
Метионин	Met (M)	-CH ₂ -CH ₂ -S-CH ₃	C ₅ H ₁₁ SNO ₂
Серин	Ser (S)	-CH ₂ -OH	C ₃ H ₇ NO ₃
Треонин	Thr (T)	-CH(OH)-CH ₃	C ₄ H ₉ NO ₃
Фенилаланин	Phe (F)	-CH ₂ -C ₆ H ₅	C ₉ H ₁₁ NO ₂
Тирозин	Tyr (Y)	-CH ₂ -  -OH	C ₉ H ₁₁ NO ₃
Триптофан	Trp (W)	-CH ₂ - 	C ₁₁ H ₁₂ N ₂ O ₂
Аспарагиновая кислота	Asp (D)	-CH ₂ -COOH	C ₄ H ₇ NO ₄
Глутаминовая кислота	Glu (E)	-CH ₂ -CH ₂ -COOH	C ₅ H ₉ NO ₄
Аспарагин	Asn (N)	-CH ₂ -CO-NH ₂	C ₄ H ₈ N ₂ O ₃
Глутамин	Gln (Q)	-CH ₂ -CH ₂ -CO-NH ₂	C ₅ H ₁₀ N ₂ O ₃
Гистидин	His (H)	-CH ₂ - 	C ₆ H ₉ N ₃ O ₂
Лизин	Lys (K)	-(CH ₂) ₄ -NH ₂	C ₆ H ₁₄ N ₂ O ₂
Аргинин	Arg (R)	-(CH ₂) ₃ -NH-C(=NH)-NH ₂	C ₆ H ₁₄ N ₄ O ₂

Аминокислоталар бири-биринен α-көмүртек атому менен байланышкан аминокислота молекуласындагы атомдордун тобу болгон жана белок синтези учурунда пептиддик байланыш түзүүгө катышпаган R радикалынын химиялык табияты менен айырмаланат. Дээрлик бардык α-амино жана α-карбоксил топтору белок молекуласынын пептиддик байланыштарын түзүүгө катышат, ошол эле учурда эркин аминокислоталарга мүнөздүү кислота-негиздик касиеттерин жоготот. Демек, белок молекулаларынын түзүлүшүнүн жана функциясынын өзгөчөлүктөрүнүн бардык ар түрдүүлүгү аминокислота радикалдарынын химиялык табияты жана физика-химиялык касиеттери менен байланышкан. Мына ошого байланыштуу белоктор башка биополимерлер мүнөздүү боло албагантхимиялык өзгөчөлүккө ээ боло алат жана бир катар уникалдуу функцияларга да ээ боло алышат.

Аминокислота топтору

- алмаштырылгыс аминокислоталар – аминокислоталардын бул түрлөрү организм тарабынан синтезделет албайт, ошондуктан аларды тамак менен жутуу керек.
- алмашылуучу аминокислоталар – аминокислоталардын бул түрлөрүн организм башка компоненттерден синтездей алат.
- Шарттуу алмаштырылгыс аминокислоталар – аминокислоталардын бул түрлөрү көбүнчө организм тарабынан синтезделет, бирок стресс учурунда(көнгүгү, оору) жетишсиз санда өндүрүлөт же таптакыр синтезделбейт.
- Жарым-жартылай алмаштыруучу.

Демек, аминокислоталарды эки чон топко бөлүүгө болот: алмаштырылгыс (организмге сырттан берилет) жана алмашыруучу (организмде синтезделет). Ошондой эле үчүнчү жана төртүнчү тобу бар - жарым-жартылай алмаштыруучу жана шарттуу

ажырагыс бөлүгү боло алат. Лизин менен аргининди бирге кабыл алуу (күнүнө 1-2 г) организмдин иммундук реакциясын, атап айтканда, нейтрофилдердин санын жана активдүүлүгүн жогорулатат. Лизин аргининдин аракетин күчөтөт. Лизин кандагы триглицериддердин деңгээлин төмөндөтөт. Лизин пролин жана С витамини менен бирге артериялардын бүтөлүшүнө алып келген липопротеиддердин пайда болушуна жол бербейт, ошондуктан жүрөк кан тамыр патологияларында пайдалуу болот.

Лизин линзанын (хрусталиктин) бузулушун басаңдатат, айрыкча диабеттик ретинопатияда (көз карегинин оорусу).

Лизиндин жетишсиздиги белок синтезине терс таасирин тийгизет, натыйжада чарчоо жана алсыздык, табиттин начарлашы, өсүү жана арыктоо, көңүл топтой албай калуу, ачуулануу, көз алмасынан кан агуу, чачтын түшүшү, аз кандуулук жана репродуктивдүү көйгөйлөр пайда болот. Синтетикалык лизин тоютту жана тамак-ашты байытуу үчүн колдонулат.

Тамак-аш булагы. Лизинди алуудагы негизги булактарга жумуртка, эт (өзгөчө кызыл эт, козу, чочконун эти, канаттуулар), соя, буурчак, сыр (өзгөчө пармезан) жана балыктын айрым түрлөрү (мисалы, треска жана сардина) кирет. Көпчүлүк дан эгиндеринде лизин аз, ал эми буурчак өсүмдүктөрүндө лизин абдан көп.

Колдонулган адабияттар:

1. Рональд Клатц, Роберт Голдман [Текст]// Рональд Клатц, Роберт Голдман // «Эра молодости (Anti-aging революция), изд.Москва, Санкт-Петербург, «Ост»,2007 г.
2. И.Л. Кнуныани [Текст]// Химическая энциклопедия: в 5 т. / гл. ред. И.Л. Кнуныанц и др.. - М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1988. 623 с.
3. Ленинджер А. Биохимия [Текст]// А. Ленинджер. Москва: Мир, 1976.957 с.
4. Бобрешова О.В. [Текст]// Лизин одна из важнейших незаменимых аминокислот в обеспечении полноценного питания // О.В. Бобрешова и др.; под общ. ред. А.С. Фаустова. - Воронеж: Воронежский государственный университет, 2003. — 80 с.
5. Шапошник В.А. [Текст]/ Разделение валина, лизина и глутаминовой кислоты электродиализом с ионообменными мембранами // В.А. Шапошник,
6. Дэвени Т. [Текст]/ Аминокислоты, пептиды и белки // Т.Дэвени, Я.Гергей. -М.: Мир, 1976.-368 с.
7. Гринштейн Дж[Текст]/ Химия аминокислот и пептидов // Дж. Гринштейн, М. Виниц М.: Изд-во «Мир», 1965. - 824 с.

* * *

УДК 637

ВИТАМИНДЕРДИН МАЛДАРДЫ ТОЮТТАНДЫРУУДАГЫ МААНИСИ

Ташматова А.К. – окутуучу

tashmatova-70@mail.ru

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

Аннотация: Мал жандыктарды багууда жана аларды кунарлуугунун көбөйтүү үчүн, алардан алынган продукция сапаттуу болушу үчүн, биз биринчиден жаныбарлардын тоюттандыруусуна көңүл бөлүшүбүз керек. Эгерде жаныбарларга сапаттуу тоют бербесек, алар организмге керектүү витаминдерди алышпаса, анда жаныбарларда ар кандай оорулар пайда болот (гиповитаминоз, авитаминоз) бул болсо жаныбарлардын кунардуулугун төмөндөтөт. Ошондуктан жаныбарларга сапаттуу витаминге бай тоюттарды берүү зарыл.

Ачык сөздөр: Гиповитаминоз, авитаминоз, рахит, остеомаляция, остеопороз, тетания, дистрофия, паралич, гемоглабин, микрофлора, антиоксидант, гликоген, гемералопия, биосинтез.

ВАЖНОСТЬ ВИТАМИНОВ В ПИТАНИИ ЖИВОТНЫХ

Ташматова А.К. – преподаватель

tashmatova-70@mail.ru

ЖАГУ им. Бекмамата Осмонова

Аннотация: Чтобы разводить скот и повышать его продуктивность мы должны прежде всего обратить внимание на питание животных, чтобы гарантировать качество их продукции. Если мы не будем кормить животных качественным кормом, если они не будут получать необходимые витамины, животные получают различные заболевания. (Гиповитаминоз, авитаминоз) Снижает плодовитость животных. Поэтому необходимо обеспечивать животных качественными, богатыми витаминными кормами.

Ключевые слова: Гиповитаминоз, авитаминоз, рахит, остеомаляция, остеопороз, тетания, дистрофия, паралич, гемоглабин, микрофлора, антиоксидант, гликоген, гемералопия, биосинтез.

THE IMPORTANCE OF VITAMINS IN ANIMAL NUTRITION

Tashmatova A.K. – teacher

tashmatova-70@mail.ru

JASU named after Bekmamata Osmonova

Annotation: In order to raise livestock and increase their productivity, we must first of all pay attention to animal nutrition in order to guarantee the quality of their products. If we do not feed the animals with high-quality food, if they do not receive the necessary vitamins, the animals will get various diseases.

(Hypovitaminosis, vitamin deficiency) Reduces the fertility of animals. Therefore, it is necessary to provide animals with high-quality, vitamin-rich feed. (Hypovitaminosis, vitamin deficiency) Reduces the fertility of animals. Therefore, it is necessary to provide animals with high-quality, vitamin-rich feed.

Key words: hypovitaminosis, vitamin deficiency, rickets, osteomalacia, osteoporosis, tetany, dystrophy, paralysis, hemoglobin, microflora, antioxidant, glycogen, hemeralopia, biosynthesis.

ВИТАМИН - БУЛ ЖАШОО!



Киришүү

Витами́ндер - (латын тилинде vita- жашоо + амин) организмдеги нормалдуу зат алмашууда жана тиричилик аракетинде мааниси чоң биологиялык активдүү бирикмелер. оку Поляк окумуштуусу К. Функ 1912-ж. «витамин» терминин сунуш кылган. Витаминдин ачылышы орус окумуштуусу Н. И. Луниндин ысмы менен байланыштуу.

Витами́ндердин көбү — ферменттердин составдык бөлүгү, алар зат алмашууну жөнгө салат. витаминдер организмде болуучу химиялык реакцияларды тездетет. Организмде витаминдин жетишсиздиги (гиповитаминоз, авитаминоз) пайда кылат. Витаминди ашыкча кабыл алуу гипервитаминоз оорусуна алып келет.

Витаминдер майда эричүү жана сууда эрүүчү витаминдер болуп бөлүнөт:

1. Сууда эрүүчү витаминдер

Сууда эриген витаминдер - бул сууда эрип, тез арада колдонуу үчүн кыртыштарга сиңип кетүүчү витаминдер. Алар организмде сакталбагандыктан, аларды толуктап туруу керек.

Сууда эриген витаминдердин бардыгы ашыкча заара менен бөлүнүп чыгып, уулуу деңгээлге чейин сейрек топтолот.

- **В1 витамини** (тиамин) тамак-аштан энергия бөлүп чыгарууга жардам берет жана нерв системасынын иштешин сактоодо маанилүү.
- **В2 витамини** (рибофлавин) көздүн көрүүсүн жана дени сак терини көтөрүүгө жардам берет, ошондой эле триптофан аминокислотасын ниацинге айландырууда чоң мааниге ээ.
- **В3 витамини** (ниацин) тамак сиңирүүгө, зат алмашууга жана ферменттердин нормалдуу иштешине жардам берет, ошондой эле дени сак терини жана нервди бекемдейт.
- **В5 витамини** (пантотен кислотасы) зат алмашууга жана гормондордун пайда болушуна жардам берет.
- **В6 витамини** (пиридоксин) белок метаболизминде жана эритроцит, инсулин жана гемоглобиндин өндүрүлүшүнө жардам берет.
- **В7 витамини** (биотин) углеводдордон энергия бөлүп чыгарууга жардам берет жана тамак-аштагы майлардын, белоктордун жана углеводдордун алмашуусуна жардам берет.
- **В9 витамини** (фолий же фолий кислотасы) ошондой эле белок метаболизминде жана эритроциттердин пайда болушуна көмөктөшөт жана нерв түтүгүнүн тубаса кемтиктеринин тобокелдигин азайтышы мүмкүн.
- **В12 витамини** (кобаламин) кадимки эритроциттердин пайда болушуна жана нерв системасынын сакталышына жардам берет.
- **Витамин С** (аскорбин кислотасы) темирди сиңирүү жана коллаген синтездөө үчүн борбордук орунду ээлейт. Бул жарааттын айыгышына жана сөөктүн пайда болушуна жардам берет, ал эми иммундук функцияны жакшыртат.

2. Майда эрий турган витаминдер

Майда эрий турган витаминдер майларда эрийт.

- **А витамини** сөөктүн пайда болушу, тиштин пайда болушу жана көрүү менен ажырагыс. Бул иммундук жана клеткалык иштешине өбөлгө түзөт, ал эми ичегилердин жакшы иштешин камсыз кылат.
- **Д витамини** фосфор менен кальцийдин сиңишин жана зат алмашуусун колдоо менен тиштер менен сөөктөрдү өнүктүрүүгө жардам берет.
- **Е витамини** инфекция менен күрөшүүгө жана эритроциттердин ден-соолугун сактоого жардам берген антиоксидант.
- **К витамини** кандын уюшунда борбордук орунду ээлейт жана сөөктөрдү ден-соолукка пайдалуу кылат.

Витаминдердин малдарды тоюттандыруудагы мааниси

Организмдин витаминди кабыл алуусу анын физиологиялык абалына жараша болушу керек. Түрдүү тамак-аштагы витаминдин бардыгы эле туруктуу эмес жана алар сырткы факторлордун таасиринен анча-мынча бузулушу мүмкүн. Витаминдер тамак сиңирүүдө алмаштырылгыс регулятор болуп саналат. Алар малдардын ден-соолугун, өндүрүмдүүлүгүн, малдардын көбөйүүсүндө жана продуктивдуулугун камсыз кылышат. Витаминдер малдарды тура тоюттандырууда эң негизги компонент болуп эсептелет. Бирок кээбир малдарга бизге белгилүү болгон витаминдердин түрлөрү кереги деле жок болот, себеби алардын организми кээбир биологиялык активдүү заттарды өз алдынча биосинтездей алышат. Бир нече витаминдер микрофлора менен өндүрүлөт. Гиповитаминоз

малдын чоңоюшуна, көбөйүшүнө жана башка өндүрүмдүүлүктүн көрсөткүчүнө өзүнүн терс таасирин тийгизиши мүмкүн, жана гиповитаминоз малдын өлүмүн көбөйтөт, айрыкча инфекциялык ооруларда. Гиповитаминоз сүттө жана майда витаминдердин көлөмүн азайтат. Малдардын минималдуу витаминдерге болгон зарылчылыгы бул малдардын күнүмдүк алып турган витаминдин көлөмү, ушинтип аларды витамин жетишсиздиктен сактаса болот. Малдардын витаминдерге болгон зарылчылыгы бир топ өзгөрүлүүчү факторго байланыштуу болот. Жана дагы эсепке тоюттагы болгон жаратылыш витаминдер, малды багуу шарты, инфекциялык жана башка жугуштуу оорулардын болуусу, өндүрүмдүүлүк жана башка факторлор эске алынышы зарыл.

Малдарды тоюттандыруудагы май сиңирүүчү жана суу сиңирүүчү витаминдердин ролу абдан чоң.

Витамин А (ретинол). Ретинолдун малды тоюттандыруудагы. Малдын нормалдуу өсүшүндө жана көбөйүүсүндө, эң маанилүүсү малдын организмдин ар кандай ооруу козгоочу инфекцияларга туруктуулук берүүсүнө чоң өбөлгө түзөт. Витамин А нын малдын организмдеги негизги ролу болуп белоктун витамин А менен кошулуусундагы көрүүчү пигменттин (родопсиндин) синтезинде катышат. Ал былжырлуу оболочканы бир калыбында сактап турат жана жаш малдын өсүүсүнө түрткү берет. Жаш малдарда витамин А жетишсиздик болсо алардын өсүүсүн токтотот, көз ооруусу пайда болот: авитаминоздун баштапкы стадиясында көздүн көрүүсү начарлайт (гемералопия) - бул стадияда кеч киргенде көздүн курчтугу начарлайт, аз аздан барып отуруп көздүн тышкы катмарындагы тери чордонуп, мунун негизинде кератомалацияга айланат. Витамин А нын жетишсиздигинен бардык малдарда тышкы тери кармарында демалуу жолдорунда, тамак сиңирүү каналдарда, иштеп чыгаруу органдарында кератинизациялануу (чордонуу) боло баштайт. Витамин А нын жетишсиздигинен нерв ткандарынын өзгөрүүсү пайда болот, мындай өзгөрүүлөр кыймыл аракеттин координациясын жоготуусуна, карышууларга, параличке, булчуңдардын алсыздыгына алып келет. Ошондой эле витамин А нын жетишсиздигинен тукумсуздук пайда болот, же болбосо тукумдун алсыз, орукчан болуп төрөлүүсүнө алып келет.

Витамин D (кальциферол). Рахитке каршы витамин D малдын организмде фосфор менен кальцийдин алмашуусу жөнгө салат. Алар ичегилердеги кальцийди сиңирүүнү активдештиришет. Витамин D нин жетишсиздигинен малдарда сөөктүн тура эмес калыптанышы, жаш малда болсо рахит пайда болушу мүмкүн, чоң малдарда остеомаляция, остеопороз, тетания пайда болот. Мындай оорулардын пайда болуусунун себеби тоютта минералдык заттардын жетишсиздигинен же болбосо витамин D нын райиондо жок болуусунан ал заттардын сиңирүүсүнүн начардыгынан келип чыгышы мүмкүн. Малдарда остеопороз, остеомаляция (сөөктөрдүн жуммшашы) оорулары пайда болушу мүмкүн. Витамин D нин жетишсиздигинен малдардын аппети өзгөрүшү мүмкүн (жер, тоопурак жеп, жүн жана башка нерселерди жалоо), жаш малдарда болсо кыймыл аракетин аз болуп калышы ыктымал: малдар араң ордунан туруп, аз басып калышат. Витамин D күндүн жана жарыктын негизинде малдардын терисинде пайда болот. Ошол себептен малдарда жайында бул витамин жетиштуу болот, бирок кышында витамин D нин жетишсиздиги пайда болот. Бул витаминдин жетишсиздигин жоготуу үчүн ар кандай препараттарды кошумча беришет: витамин D2 и D3 түн майдагы этитмесин, видеин (D3), тривитамин ж.б.

Витамин E (токоферол), көбөйүүнүн, төлдөөнүн витамини деп койушат. Витамин E нин жетишсиздиги жыныстык мүчөлөрүнүн өзгөрүшүнө түрткү болуп тукумсуздука алып келет. Малды тоюттандырууда Витамин E нин жетишсиздигинен тукумдун сапаты начарлап, жыныстык клеткалардын кыймылы азайып, клеткалардын саны кемий баштайт. Витамин E антиоксиданттык касиетке да ээ, анын эсебинен Витамин А жана каротин жакшы сиңирилет жана жакшы сакталат. Витамин E нин жетишсиздигинен организмде ууландыруучу заттар

чогулуп малдын төлдөөсүн бузуп жана булчуңдардын дистрофиясын пайда кылат Витамин Е көбүнчө дандуу продуктарда жакшы сапаттагы чөптө болот.

Витамин Е нин тоюттандырууда жетишсиздигинен өндүрүлгөн буудайды беришет жана ошондой эле Е витаминдүү препараттарды беришет (токоферолдун асетаты, кормовит, капсувит, гранувит, тривитамин ж.б.).

Витамин К (филлохинон). Кандын кайрылуусунда керектелүүчү витамин. Витамин К көбүнчө жашыл жалбырактуу өсүмдүктөрдө, бедеде, өсүмдүктөрдүн тамырында, балырда, помидордо, буурчакта бар.

Витамин К алды тоюттандыруудагы суу эритүүчү витаминдердин ролу. Бул витаминдер калыптандыруучу процесстерде катышышат, малдардын организмдеги клеткалардын биохимикалык реакциясын тездетет. В витаминин группасы майлардын, белоктордун жана углеводдордун зат алмашышуусунда катышышат. Бул витаминдер айрыкча жаш малдарга, торпокторго эң керектүү витаминдер болуп саналышат. Бул витаминдердин группасынын жетишсиздиги малдын чоңойуусуна таасирин тийгизет, жана ошондой эле дерматит, карышуу, кыймылдын бузулушуна, параличке чейин жеткизиши мүмкүн.

Витамин В1 (тиамин). Тиамин глюкозадан гликогендин келип чыгышына , фруктозадан глюкозанын келип чыгышына шарт түзөт, углеводдордун сиңирилүүсүнө жардам берет. Ошондой эле тиамин углеводдордогу майлуу кислоталардын синтезине жардам берет. Бул витаминдин жетишсиздигинен организмде суу, май жана белоктордун алмашысуу начарлайт. Тиамин жашылча өсүмдүктөрдө жана чөптөрдө бар. Витамин В2 (рибофлавин). Флавин көздүн функциясында, жыныстык клеткаларда, нерв системасында, гемоглабиндин синтезинде чоң рол ойнойт. Флавин ачыткыларда, өсүмдүк ундарда көп кездешет. Малдардын флаvinge болгон зарылчылыгы аба ырайына карай өзгөрүп турат. Анын зарылчылыгы ысык температурада төмөндөп, суук температурада өсөт.

Витамин В6 (пиридоксин). Бул витаминдин жетишсиздиги кадын составындагы гемоглабин азайат, булчуңдардын тартышуусуна, малдын чоңойуусунда чоң таасир берет.

Корутунду

Бир гана витаминдин жетишсиздигинен малдарда ар кандай оорулар пайда болуп, малдын өлүмү көбөйүшү мүмкүн, ошондуктан мал багуудагы эн негизги шарттардын бири, бул малдарды сапаттуу жана витаминдуу тоюттар менен багуу жана ошондой эле малды багууда ветеринардык – санитардык эрежелерин так сактоо негизги фактор болуп саналат.

Колдонулган адабияттар:

1. Ф.Хазиахмедов - Рациональное кормление животных.
2. Виктор Рядчиков- Нормы и рационы кормление животных.
3. Арилов А.Н., Бугдаев Н.Э. - Кормление сельскохозяйственных животных.
4. Интернет булактарынан. <https://ky.wikipedia.org> > wiki
5. Хохрин С.Н.Рожков К.А.Лунегова И.-Кормление животных.

* * *

УДК: 371:91(075.8)

ТАШТАНДЫЛАРДЫ ЖОК КЫЛУУ ЖЕ КАЙРА ИШТЕТҮҮ МАСЕЛЕЛЕРИ
(Пластик буюмдарына экинчи жашоо тартуулоо)

Шерматова Ж.Т. – улук окутуучу, ОшГУ
Shermatova0577@gmail.com

Зулушова А.Т. – улук окутуучу
zulushova68@mail.ru

Жыргалбек уулу Амантур ОшГУнун, студент
Jurgalbekovamantur172@gmail.com

Шабданов А. – КГУСТАнын, студентти
ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Макалада Жашоодо таштандыларды өрттөө жана көмүү аркылуу экологиялык, демографиялык, экономикалык маселелер келип аткандыгы баарыбызга белгилүү. Өрттөлгөн таштанды өзүнөн ар кандай химиялык заттарды болуп чыгарат. Адамдын ден соолугуна өтө коркунучтуу бир гана ал эмес абанын химиялык составын өзгөртүп таза абаны уулу затка айлантат. Ошондуктан таштандыны кайра иштеп чыгаруучу завод курууну сунуштайбыз.

Ачык сөздөр: Таштандылар, мониторинг, экология, экономика, полиэтилен баптыктары, кайра иштетүү, өндүрүш, мелиорация, мелиорация

ПРОБЛЕМЫ С УТИЛИЗАЦИЕЙ ИЛИ ПЕРЕРАБОТКОЙ ОТХОДОВ
(Даём вторую жизнь пластиковым изделиям)

Шерматова Ж.Т. – ст. преподаватель, ОшГУ
Shermatova0577@gmail.com

Зулушова А.Т. – старший преподаватель
zulushova68@mail.ru

Жыргалбек уулу Амантур ОшГУ, студент
Jurgalbekovamantur172@gmail.com

Шабданов А. – КГУСТА, студент
ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республика

Аннотация: Все мы знаем, что экологические, демографические и экономические проблемы возникают в жизни из-за сжигания и захоронения отходов. При сжигании отходов образуются различные химические вещества. Это не только чрезвычайно опасно для здоровья человека, но также меняет химический состав воздуха и превращает его в токсичное вещество. Поэтому мы предлагаем построить завод по переработке вторсырья.

Ключевые слова: Отходы, мониторинг, экология, экономика, полиэтиленовые пакеты, переработка, производство, мелиорация, мелиорация

PROBLEMS WITH DISPOSAL OR RECYCLING
(We give a second life to plastic products)

Shermatova Zh.T. – art lecturer
Shermatova0577@gmail.com

Zulushova A.T. – art lecturer
zulushova68@mail.ru

Жыргалбек уулу Амантур ОшГУнун, студент
Jurgalbekovamantur172@gmail.com

Шабданов А. – КГУСТАнын, студентти
OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic

Abstract: We all know that environmental, demographic and economic problems arise in life due to the incineration and disposal of waste. When waste is incinerated, various chemicals are generated. This is not only extremely dangerous to human health, but also changes the chemical composition of the air and turns it into a toxic substance. Therefore, we propose to build a recycling plant.

Key words: Waste, monitoring, ecology, economics, plastic bags, processing, production, reclamation, reclamation

Актуалдуулугу. Коомубуздун көйгөйү таштанды болуп саналат. Таштандыларды өрттөө жана көмүү менен биз керексиз заттардан арылып жатабыз. Бул көрүнүш экология үчүн өтө коркунучтуу болуп саналат. Өрттөлгөн таштанды өзүнөн ар кандай химиялык заттарды болуп чыгаргандыктан адамдын ден соолугуна өтө коркунучтуу болуп, абанын химиялык составын өзгөртүп, таза абаны уулуу затка айлантат. Таштанды бир гана айыл жерлеринде, шаарларда, гидросферада, литосферада, атмосферада, биосферада чоң маселелерди пайда кылат. Ошондуктан азыркы учурда олкобуздун кайсы жери болбосун, баарысында таштандыны көрүүгө болот. Таштандыны азайтуу жана ошол эле учурда экономикага салым кошуу максатында биз пластик таштандыларды азыркы учурдагы абалына мониторинг жүргүзүп, андагы экологиялык проблемаларды жогорулатуу менен экономикага салым кошуу максатында желим баштыкчаларды кайра иштетүү, өндүрүштө колдонууда эске алуу менен завод курууну долбоорлоо.

Желим баштыкчалар атмосферага, жер кыртышына өтө көп пайда болот, көп жоопкерчиликсиз мамиле кылынат жана [жетипсиз болуп, кайра колдонулат жана кайра иштетилет](#). Бирок электрондук таштандылар уулануунун жогорку деңгээлинен улам жаңы көйгөйдү жаратат. Электроника көбүнчө желим жана айнек сыяктуу оңой иштетилүүчү материалдардан, ошондой эле коргошун, кобальт, кремний, сымап, мышьяк сыяктуу уулуу заттардан турат. Туура иштетилгенде, оңой эле кайра иштетилүүчү материалдар бөлүнүп, алардын орду алмаштырылат, ал эми уулуу материалдар атайын процесстер аркылуу иштетилет же коопсуз түрдө жок кылынат. Электрондук таштандылар таштандыга ыргытылганда же башкача жол менен туура эмес жайгаштырылганда, бул уулуу материалдар кайра иштетилүүчү материалдарды булгап, жада калса, топуракка жана жер астындагы сууларга сиңип кетиши мүмкүн.

Биз Ош жана Жалал-Абад облустарынын таштанды жыйноочу жерлерине барганыбызда, ал жердеги желим баштыктардын 5-7 км чакырым жерге чейин учуп, тегеректи булгаганына күбө болдук. Жапайы жаныбарлар жана үй жаныбарлары оттоп жүрүп, желим баштыкчаларын жеп ичеги - карынына тыгылып өлгөн учурлары көп. Ысык-Көлдүн түбүндөгү пластикалык таштандыларды тазалоого барганыбызда, суу алдынан желим баштыкчаларын жана башка таштандыларды көрүүгө болот. Суу түбүндөгү таштандылар өтө кооптуу болбогону менен деңиз жаныбарларынын өлүмүнө алып келүүдө.

Таштандыларды жок кылуу же кайра иштетүү - [айнек](#), [кагаз](#), [алюминий](#), [асфальт](#), [темир](#), жана [пластик](#)тен жасалган таштандыларды кайра иштетүү. Адамзат мындан 50-60 жыл мурда [жаратылыш](#) чөйрөсүнө олуттуу өзгөртүүнү баштаган. Башкача айтканда, завод-фабрикалардын, автомагистралдардын курулушу жана башка көптөгөн кичи ишканалардын жаратылышка зыяндуу заттарды чыгаруусу жаратылыштагы тең салмактуулуктун бузулуусуна алып келди. [Экология](#)лык жагы каралбастан жеке кызыкчылыкты гана көздөп экономиканы өнүктүрүүгө белсенгени менен учурда түрдүү экологиялык кыйроолор көбөйдү. Региондук, локалдык, глобалдык проблемалар күн санап өсүүдө. Шаарыбыздын айлана чөйрөсүнө акырындык менен көз чаптырып көрлүчү. Дүркүрөп өскөн бак-дарактар жок, бирин экин гана көрүүгө болот. Шаарыбыздын чөйрөсүн изилдеп көргөнүбүздө, илимдин жаңы илимий областы - урбоэкология деген түшүнүк келип чыгат. Шаарыбыздын экологиясы өтө начар абалга кептелди. [Урбанизация](#) – бир тараптуу караганда калктын

санынын өскөндүгү салыштырмалуу жашоо чөйрөдөгү шарттын төмөндөп кеткендиги байкалат. Табигый системалардан жасалма системалардын пайда болушу, айлана чөйрөнүн булгануусу (дарыя, көлдөр, суулар) организмге физикалык таасир этүүлөр. Шаардагы табигый компоненттер – атмосфера, өсүмдүктөр, жер астындагы суулар, суу түтүктөрүндөгү суулар жана климат өзгөрүүгө дуушар болду. Шаарды ыш - түтүн (транспорттон чыккан түтүн, завод, фабрика, комбинаттардан чыккан түтүн ж.б) каптап турат. Үстүртөн караганда боз түшкөнгө окшоп көрүнөт. [1].

Пластик баштыктар Дүйнөдө миллиарддаган пластик баштыкчалар колдонулуп жатат. Көбүнчө ак түстө болгондуктан кытайлыктар бул баштыктарды “ак булгоочулар” деп аташат. Калдыктарды кайталап иштетүү мүмкүнчүлүгүнө ээ, өнүккөн инфраструктура жөнгө салынган Америкада кайра иштетүүгө ушундай баштыкчалардын болгону 5% түшсө, калган 45% таштандыларга ыргытылат. Көпчүлүгүн шамал учуруп, ар жерге тарайт. Илимпоздор полиэтилен баштыкчалары тиричиликтен чыккан бүтүндөй таштандылардын 7-9% түзөөрүн аныкташкан. Ал эми бул баштыкчалар жер кыртышында жана көлмөлөрдө ээрип же чирип жок болоп кетпестен, башка компоненттер менен аралашып же өрттөлгөн шартта, абага уулуу заттарды бөлүп чыгарат. Ушул орчундуу маселе боюнча даярдалган отчеттордун биринде пластик баштыкчалары олуттуу экологиялык проблемага жана энергия ресурстарын пайдасыз коромжулоого алып келе тургандыгы далилденген. Мисалы, Кытайда полиэтилен баштыкчаларын жасап чыгарууга жана пайдаланууга тыюу салынгандан кийин 1,6 мليون тонна мунай заты үнөмдөлгөн. Учурда бул баштыкчаларсыз бир да дүкөн соода жүргүзбөйт. Анктени, бул сатып алуучулар үчүн ыңгайлуулуктун бир түрү. Жашоо-тиричилигибизди ансыз элестетүү да кыйын. Экинчи жагынан алып караганда, көпчүлүк өлкөлөрдө бул баштыктарга карата жер-жерлерде сыяктуу эле улуттук деңгээлде “согуш” жарыяланууда. Албетте, алар менен “күрөшүүнүн” иштелип чыккан, жөнгө салынган ыкмасы жок: алардын баасын кымбаттатуу керекпи же чыгарууга таптакыр тыюу салуу зарылбы? Буга азырынча жооп жок. Ошондой болсо да, бир катар өлкөлөрдө супер-маркеттерде мындай баштыкчаларды акысыз берүүгө тыюу салынып, сатып алуучуларга кагаз баштыктар жана көпкө пайдаланууга боло турган сумкалар сунушталууда. Италияда 2011-жылдын 1-январынан тартып пластик баштыкчаларын (мунай заттарынан жасалган) пайдаланууга тыюу салынган. Ал эми бүтүндөй өлкө боюнча Европадагы бардык мындай баштыкчалардын бир бөлүгү дал ушул Италияда колдонулуп келген. Жылына бир жашоочу 350 ашуун баштыкчаны пайдаланат. Аталган өлкө 2006-жылдан тартып зыяндуу бул баштыкчалардан бара-бара баш тартуу мүмкүнчүлүгүн караштырып келген. Аларды колдонууга тыюу салуу өткөн жылы эле күчүнө кирүүгө тийиш болсо да, өнөр жайынын өкмөткө басым жасоосунан улам бул чечим кийинкиге калтырылып таштанды коомубуздун жалпы эле адам баласынын негизги койгойуно айланды.[2].

Таштанды көйгөйү дүйнөнүн бардык мамлекеттеринде көрүлүүдө. Акыркы маалыматтарга таянсак Атлантика океанында аянты 670 миң км 2 жеткен таштанды аралы пайда болду. Бул таштандылардын баарысын океан жээгине жакын орун алган өлкөлөр чыгарууда. Дениздерге, океандарга ташталган таштандылар көпчүлүк жаныбарлардын өмүрүнө заалым болууда. Окандын флора жана фауна дүйнөсү өзгөрүүдө. Ал эми океан жана денизге чыга албаган өлкөлөр таштандыларды көмүү жана ачык палигондорго таштоодо булда өтө коркунучтуу болуп саналат. Таштандыларды ачык таштоо өтө коркунучтуу таштандылардан бөлүнүп чыккан жыт өтө жагымсыз болуп, жакын арада жайгашкан айыл - кыштактардагы жашоочуларга ыңгайсыздык жаратат жана оорууларды күчөтөт. Ар кандай жолгун иттер байырлап Кутурма ооруусун жуктурушуп жашоочуларга коркунуч жаратат. Алыс кетпей Ош шаарыбызды алсак Ак Бууранын боюнан тартып Сулайман тоонун башына чейин таштандыны кезиктирүүгө болот. Бул жан кейитип, көңүл чөктүрчү жагдай таштандыны азайтуу жана таштандыны кайра иштеп чыгаруучу завод

курууну сунуштайбыз, ошол эле учурда экономикага салым кошуу максатында биз таштандыны кайра иштеп чыгаруучу завод курууну сунуштайбыз. [3].

Таштандыны кайра иштеп чыгаруучу завод дүйнөлүк практикада көп эле жолу колдонулуп келе жатат. Анын айкын мисалы катары Германия, Швецария болуп саналат. Таштандыны кайра иштеп чыгаруу экологияга пайдасын тийгизбестен экономикага салымын кошот. Тамак аш калдыктарынын Биогумус иштеп чыкса болот жана кайрадан сорттоп фермаларга(уй,кой,жылкы,эчки)сатса болот. Айнек идиштер баалуу анын үстүнө адамга зыянсыз болгондуктан аны кайра заводдорго сатса болот. Цолофан пакет жана пластик буюмдар буларды кайра иштеп чыгаруу жолу аркылуу экинчи жашоо тартууса болот. Жаңы целофан баштыктар, идиштер, күндөлүк буюм тайымдарды жасап чыксак болот. Биз бул продукталардын катарына жаңы курулманы сунуштайбыз. Биз таштандыны кайра иштетип нефть жана газ алуу процесин жолго койбуз. Бул долбоор жаратылышка аяр мамиле кылуу, коргоо жана анын байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу ар бир жарандын ыйык милдети. Ал эми жаратылыш бул бизди курчап турган ар түрдүү жердин бети, анын үстүндөгү аба массасы, суулар, топурак, өсүмдүктөр жана жаныбарлар т.а. биз жашаган табигый чөйрө. Табигый чөйрөнүн аталган бөлүктөрүнө туура мамиле кылуу, коргоо жана анын байлыктарын сарамжалдуу пайдалануу үчүн алардын өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн жакшы үйрөнүү зарыл. Жаратылыштын курамындагы компоненттердин ар биринин өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн жана ченемдүүлүктөрдү билбей туруп жасалган адам баласынын аракеттери, өзгөчө ири масштабдагы жаратылыш процесстеринин жүрүшүнө киришкен аракеттер терс натыйжаларга алып келери дүйнөлүк тажрыйба көрсөтүп жатат.

Жаратылыш ресурстарын пайдаланып чарбачылыкты жүргүзүүдө, жаратылыш деген бири-бири менен тыгыз байланышкан, бири-бирине көз каранды компоненттерден турган бирдиктүү организм экендигин эстен чыгарбашыбыз керек. Организмдин туура багытта өсүп-өнүгүшү ошол жерде жашаган калктын иш-аракеттеринин багытына түздөн-түз байланыштуу.

Ар бир адам жаратылыш ресурстарынын булактарын, жаратылышты коргоонун негиздерин жана жаратылыштын өсүп-өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн жакшылап үйрөнүүсү зарыл. Жаратылышты жакшыртуу максатында, көп өлчөмдө ресурстарды алуу үчүн жасаган адам баласынын чарбалык аракети көп аймактарга туташ таасирин тийгизип жатат. Мындай шартта аймактык-жаратылыш комплекстеринин табигый өсүп-өнүгүүсүн сактоонун, коруктардын пайда болушунун чоң илимий мааниси бар. Экологиялык тарбия табияттын таза, бүтүн, шайкеш болуусу адамзат үчүн өтө зарыл. Андагы биологиялык мамилелердин тең салмактуулугунун бузулуусуна жол коюуга болбойт. Ошого карабастан адам өзүнүн чөйрөсүнү өзгөртүүчү активдүү эмгеги менен табигый процеске кийлигишип, жаратылыштын байлыгын өз пайдасына багындыруу үчүн кээде ал процесстерди бузуп да жиберет. Эгерде адамдын мындай ишмердүүлүгү көзөмөлгө алынбаса, экологиялык мыйзам ченемдүүлүктү эске алып, пайдаланылган табигый ресурстарды кайра ордуна келтирүү үчүн аракеттенбесе, табияттын балансы бузулуп, адамзат жашоосуна коркунуч келтирүүчү процесстерге кириптер болот. Бул өндүү дүйнөлүк адамзатка жана айрым аймактын элдерине тиешелүү экологиялык проблемалар көп. Табият адамдар үчүн таанып билүүнүн жана эстетикалык мамилелердин объектиси. Табияттын мыйзам ченемдүүлүктөрүн терең изилдеп, анын купуясырларын ачуу адамдын дүйнөгө болгон илимий көз карашын калыптандырат. Адамдын жаратылышка жасаган мамилеси анын идеялык-адептик сапатына жараша болот. Ата-бабаларыбыз табиятты ыйык тутуп ага өтө этияттык менен мамиле жасаган. Элдик оозеки чыгармаларда жаратылыш менен адам бир, табият ойрон болсо, адам тукуму кошо жок болоору эскертилип, аны коргоп, сулуулугуна суктанып, «Чөптү кор тутса, көзгө зыян»- деп, айлана-чөйрөнү таза сактоого умтулганын көрөбүз. Табият менен эриш - аркак жашаган элибиздин сыйынганы да табият болгон. Элибиздин

турмушу эркин табият койнундагы жаныбарлар, мал менен тыгыз байланышта болгон. Азыркы учурда бул багыттар боюнча дүйнөдө көрүнүктүү эле ийгиликтер болуп жатат, бирок толук таштандысыз өндүрүшкө жетүү алыс. Ошондуктан, азырынча өндүрүштү экологизациялаштыруунун негизги багыттары азыркы технологиялык процесстерди жакшыртуу уулуу заттарды нейтралдаштыруу. Таштанды сууларды тазалоонун ар түрлүү ыкмалары бар. Эң жөнөкөй ыкмалар ар түрлүү кесек таштандыларды торлордо тосуп калуу, майда бөлүкчөлөрдү гидроциклондордо чыпкалап калуу, эң майда бөлүкчөлөрдү фильтрден өткөзүү жолдору. Акырында каагуляция ыкмасы. Каагулянттар катары колдонулган күкүрттүү алюминий же күкүрттүү темирдин майда бөлүкчөлөрү эң эле майда каллоиддик бөлүкчөлөрдү өзүлөрүнө тартып кардын структурасына окшогон үлпүлдөктөрдү түзүшөт. [4,5].

Кийин аларды үйлөтүү жолу менен суунун үстүнө чыгарып алып ташташат. Бул ыкмалардын тобун **механикалык жол** менен сууну тазалоо дейбиз. Сууну тазалоонун дагы бир ыкмасы **пароциркуляция**. Сууну бууга айландырып щелочь эритмеси аркылуу өткөзөт. Бул ыкма менен сууну фенолдордон арылтат. **Адсорбциялык** ыкма — активдүү көмүр аркылуу булганган сууну өткөзгөндө булганч заттар көмүрдө калып суу тазаланып чыгат. Иш жүзүндө көпчүлүк таштанды суулар **биологиялык** ыкма менен тазаланат. Ал ыкма таштанды сууларды биринен-экинчисине куюлган келмелерде аба менен үйлөтүп микроорганизмдердин өрчүшү үчүн шарт түзүлөт. Микроорганизмдер булганч заттарды өзүлөрүнө топтоп, көлмөнүн түбүнө калдыктарга айлантат. **Физико-химиялык** ыкма органикалык эриткич заттарды колдонуп булганч заттарды нейтралдаштырат. Аталган ыкмалардын бирин колдонуп эле таза суу алыш кыйын. Ошондуктан тазалоонун бир нече ыкмасын колдонуп тазаланган сууну жаратылыштагы таза сууга кошуп алардын өзүнчө табигый тазаланышына шарт түзгөндөн кийин гана суу тазарат

Корутунду

- 1) Таштандыларды аз чыгара турган жаны өндүрүштү, пластик идиштерди кайра иштетүү процесстерин түзүү жана ишке киргизүү
- 2) Таштандыларды кайра иштетүү системасын иштеп чыгып, өндүрүшкө кайра пайдалана турган материалдарды алуу
- 3) Таштандыларды тазалап кайра ишке киргизүү менен синтетикалык нефти жана газ алуу технологиялык системаларын иштеп чыгуу зарыл.
- 4) Чийки заттар жана таштандылар турук циклда айлана турган аймактык-өндүрүш комплекстерин түзүү.

Адабияттар:

1. Аксенова Г. Пластик доору же тиричилик таштандысы кандай коркунучтарды туудурат. <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-26818/@Shkolazhizni.ru>.
2. Болот Кулназаров «Жалпы экология»
3. Бекембай А. Тарбия жараяны. – Бишкек. 2008.
4. Интернет булактары
5. www.geosait.com

* * *

УДК 811.111(048.4)

THE IMPORTANCE OF WRITING RESUME AND ITS PECULIARITIES IN BUSINESS ENGLISH

*JASU named after B.Osmonov
Department of English language and
Literature
Teacher: Aлымкулова G.Ch.
Department of Intercultural communication
and Linguistics
Senior teacher: Osmonova K.I.*

Annotation: *This article describes about writing resume and its importance in searching job. In addition, considered the peculiarities of using resume in modern Business English. There were given sample of writing resume.*

Key words: *curriculum vitae, education, skills, experience, employer, stakeholder, searching a job.*

ВАЖНОСТЬ НАПИСАНИЯ РЕЗЮМЕ И ЕГО ОСОБЕННОСТИ В ДЕЛОВОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

*ЖАГУ им.Б.Осмонова кафедрасы
Английский язык и литература
Алымкулова Г.Ч., преподаватель Кафедры
Межкультурный коммуникации и
Лингвистики
Осмонова К.И., старший преподаватель*

Аннотация: *В этой статье рассматривается важность написания резюме при поиске работы. Кроме того, рассмотрены особенности использования резюме в современном деловом английском языке. Там были приведены образцы написания резюме.*

Ключевые слова: *биографические данные, образование, навыки, опыт работы, работодатель, поиск работы.*

РЕЗЮМЕ ЖАЗУУНУН МААНИЛҮҮЛҮГҮ ЖАНА АНЫН ИШКЕРДИК АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

*Б.Осмонов атындагы ЖАМУ Англис
тили жана адабияты кафедрасы
Алымкулова Г.Ч., окутуучу
Маданият аралык байланыш жана
лингвистика кафедрасы
Осмонова К.И., улук окутуучу*

Аннотация: *Бул макалада жумуш издөөдө резюме жазуунун маанилүүлүгү жөнүндө баяндалат. Мындан тышкары, азыркы ишкердик англис тилинде резюмени пайдалануу өзгөчөлүктөрү каралган.*

Негизги сөздөр: *резюме, билими, көндүмдөр, тажрыйба, жумуш берүүчү, жумуш издөө.*

Kyrgyzstan is situated in the Central Asia and its geographical position has always been very favorable for foreign trade and policy. Our foreign trade had its difficulties. The growing interest towards the development of foreign relations is only natural. That is why we should know how to increase interest to business language, business communication. The style of official documents aims at establishing, developing and controlling business relations between individuals and organizations.

Writing resume is an important part of, as we know that, the word “resume” it has three syllables (re-su-me). To write a resume is very important that is why it should be specific and clear. We should give it to boss who is looking to hire a new job. Resume is a summary of education, work experience, and qualifications. There are two terms that exist in parallel: **C.V.** (Br.), or curriculum vitae, which comes from Latin and means autobiography, and **resume** (Am.) which is borrowed from French and means a summary. There is no much difference between them except that a resume is usually shorter (one page long) and written by those applicants who have little work experience.

The resume is very important in job searching. It is a calling card, which is purposed to attract the interest of the prospective employer. The resume should describe an applicant's personality and demonstrate his energy, ambition, and ability to work in teams. It should give the employer a sense that this candidate would be a good investment for the company.

An effective resume must make a good first impression. Of course, appearance is an important but content is even more crucial. The information in a resume needs to be well organized, easy to read, and result-oriented. It usually includes personal information, professional and volunteer experience, special skills, education, accomplishments, and references.

An effective resume should address the employer's needs. Its aim is to show the prospective employers how an applicant's skills, accomplishments and abilities match their needs and organization goals. The best way to achieve this is to include only the work experience that is relevant to the job you are applying for.

Every day employers sort through piles of resumes and typically devote 30 seconds or less to each one. Employers will not read any more than two pages, anyway. If you can fit your resume onto one page, that is fine! Employers are looking for, among other qualities, strong organizational and communication skills.

Resume tells about you: A resume speaks a great deal about you as a professional. It says what you have done in the past. What are you doing currently and where exactly you are heading towards? Just imagine a small piece of paper talks so much about you including past, present, and future. Doesn't that sound amazing? But remember this story of past, present and future needs to be conveyed quickly, else they will lose interest. So, this job of telling a short story can be little tricky. Hence you might need help in drafting your resume by professionals.(“Prachi Juneja” and Reviewed By Management Study Guide Content Team.)

A resume is an introduction, one page, and one short chance at proving you are a qualified and experienced candidate who should be hired by a company. It wraps up all your life experiences, needs to be professional, to the point and perfect. A resume must present a clear picture of the candidate. It is a good opportunity for finding a job. For this, you should know what a potential employer expects.

You must be thinking that it is easy for you to convince the recruiter that you are the most suitable candidate for the vacant position. But that will only be possible when you are there for face to face round. Before you appear for the face to face interview, your resume would convince them first that you are the most eligible candidate for the position offered or not. Now you must have understood what important role does a resume play for you.(“Prachi Juneja” and Reviewed By Management Study Guide Content Team.)

They look at a person's experience with a company, how long the person has worked for a company or to see if he is a “job jumper”. The person should be able to present himself in a resume. Your resume must be right, standard format, typed. To offer details about spouses and children is not necessary and not professional.

To sell your skills: Through a well-written resume, you can sell the skills which you have accumulated over these years. You can let the recruiter know what all skills that you have acquired through different jobs and how you are going to utilize them for the betterment of the prospective organization. This is exactly what recruiter need to know now-a-days. They want to know in which

way your skills will prove beneficial for their organization. And if your resume is successful in telling them so, the purpose is served. (“Prachi Juneja” and Reviewed By Management Study Guide Content Team.)

Begin with the basics. Your name, address and phone /fax/ a – mail number should always go at the top of your resume. There is no need to include the words “resume” or “c/v” – they take up precious space.

To Brand Yourself: It is very essential to create your own brand in this professional world and this journey starts right after your college and studies. When you enter a professional world to work, it is essential that from the very first day you have to set things right. To showcase your knowledge, your skills, experience, expertise, and accomplishments, it is necessary to have a perfectly written resume which can portray you as a good professional or a budding professional who is ready to face this challenging world. (“Prachi Juneja” and Reviewed By Management Study Guide Content Team.)

State a resume objective. It should be below the name, address and phone number and be a clear and concise job objective. Using it forces you to tailor your resume to a particular position or company, as well as provides an immediately clear sense of direction to those people who will be reviewing your resume. ‘The main objective of your writing a resume – to demonstrate your abilities for a particular position – so state it clearly at the top.’

Summarize your career aspiration: A good resume recapitulates your career so well that recruiters do not need to put in the hard effort just to scan and go through your resume in details to understand your profile. So, make sure that the summary section of your resume is robust enough to give a good glimpse of your whole career in short. For those who have no work experience so far and applying as a fresher, it is suggested that they talk about their projects, internships, industrial visits, trainings and additional value-added course in the summary section, so that even if a recruiter chooses not to go through the entire detailed resume, at least the summary section will be good enough for him to understand and gauge your worth as a candidate. (“Prachi Juneja” and Reviewed By Management Study Guide Content Team.)

Talk about your accomplishments in your “Experience” section. Focus on achievements at your present and previous jobs, especially those that involve problem – solving, management skills, critical thinking and initiative. These should be listed chronologically, beginning with your most position and then moving through previous jobs, as long as they provide applicable experience to the position you are seeking. Always use action verbs in your job description: words like “administered”, “analyzed”, “coordinate”, “evaluated”, “negotiated”, “reviewed” and “supervised” offer a stronger presentation of your abilities. But keep the description short and to the point, and also make sure everything listed is relevant.

Writing and updating your resume forces you to take inventory of your skills, education and work history. In doing so and comparing this inventory with your professional goals, you can identify the areas where you need to improve and areas where you have been successful. The importance of maintaining an up-to-date resume helps you to review your personal goals, as well. Over the course of your career, you will come to better understand your professional traits and your personal traits and how they mesh with the workplace. (<https://madhavuniversity.edu.in/training-and-placement-officer.html>)

Include a section about your education; list it before your experience only if your educational history is stronger than your work background. This is often best for first-time job seekers who do not have much work experience. Make sure to list any additional courses you have taken that might be relevant to the job you are seeking, including specific company training programs or language courses.

Personal data should be included in a short section at the end of your resume. Including information about your marital status, number of children, health and physical characteristics is

always unnecessary. Include such categories as language fluency, extensive travel history or specific computer skills. Do not include references in your resume.

For example:

Aisuluu Beksultanova
Kok-Suu, Kyrgyzstan
+996 551 23 45 67 | aisuluubeksultanova@gmail.com

Education

Arabaev University, Bishkek, Kyrgyzstan Diploma in English Language Education, June 2001

Work Experience

Pushkin School, Kok-Suu, Kyrgyzstan English Teacher, August 2010 – Present

- Teach English language to 450 students in grades 5-11
- Serve as a homeroom teacher to the 7G class

- Lead a supplementary English club for students

- Organize a concert for the Humanities subjects “Dekada” every year

Osmonov Gymnasium, Besh-Tash, Kyrgyzstan English Teacher, August 2001 – June 2007

- Taught English language to 190 students in grades 3-6
- Led a supplementary English club for students

Professional Development & Certificates

Forum Foreign Language Teachers’ Association, Issyk-Kul oblast Member, October 2010 - present

- Attend monthly trainings about methodology hosted by Forum leadership and Peace Corps volunteers
- Delivered a training about 4MAT lesson planning to 20 of my colleagues

Lingua School, Bishkek, Kyrgyzstan

Assessment and Test-writing, January 2017

- Completed a training about assessing students’ work on reading and listening tasks

Critical Thinking, October 2015

- Completed a training about critical thinking and how to incorporate these skills into the classroom

Coursera

English for Journalism, January 2012

- Completed a course about English for Journalism

- Learned to write news stories and developed academic English

Skills • Technology: Familiar with Microsoft Office

- **Language:** Kyrgyz (native), Russian (fluent), English (high intermediate)

References

1. Богацкий И. Бизнес-курс английского языка. – К.: Логос, 1999. – 352 с.
2. Боровая Г. Бизнес-курс английского языка. – Х., 1999. – 348с.
3. Графова Л.Л. Business etiquette. – М.: Римекс, 1992.
4. English for business and administration. – The British council, 1996. – 168 p.

* * *

УДК 81,1

ОСОБЕННОСТИ ЯЗЫКОВОЙ СИТУАЦИИ НАШЕЙ РЕСПУБЛИКИ

ЖАГУ им. Б.Осмонова, «Межкультурной коммуникации и лингвистики» д.филол.н., профессор Дарбанов Б.Е.

Старший преподаватель Акбуюков М.М.
murat.akbuyukov.78@mail.ru

Аннотация: В данной статье рассматриваются особенности языковой ситуации в республике. Язык может развиваться, увеличивать свои функциональные возможности, если он активно применяется в различных сферах человеческой деятельности и многократного использования терминов в дискурсивной практике, активно применяя язык для исследовательской и творческой работы. Жизнеспособность и перспективность языка в сложившейся языковой ситуации поддерживается двумя факторами: его востребованностью как языка межгосударственного общения и его значимостью как языка науки и образования в республике.

Ключевые слова: языковая ситуация, развиваться, престиж, этносы, дискурсивная практика, жизнеспособность, перспективность, международный, укрепление позиций, термин.

БИЗДИН МАМЛЕКЕТТЕГИ ТИЛДИК КЫРДААЛДЫН ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ

“Маданияттар аралык байланыш жана лингвистика” кафедрасы

филол.и.доктору, профессор Дарбанов Б.Е.
Улук окутуучу Акбуюков М.М.

Аннотация: Бул макалада мамлекеттеги тилдик кырдаалдын өзгөчөлүктөрү каралат. Тил адамдын ишмердүүлүгүнүн түрдүү чөйрөлөрүндө жигердүү колдонулса жана терминдерди дискурсивдүү практикада кайра-кайра колдонуп, изилдөө жана чыгармачылык иш үчүн тилди активдүү колдонсо, өнүгө алат, анын функционалдуулугу жогорулай алат. Азыркы лингвистикалык кырдаалда тилдин жашоого жөндөмдүүлүгү жана келечеги эки фактор менен бекемделет: мамлекеттер аралык байланыш тили катары анын суроо-талабы жана республикадагы илим менен билимдин тили катары мааниси.

Түйүндү сөздөр: тилдик кырдаал, өнүгүү, кадыр-барк, этнос, дискурсивдүү практика, жашоого жөндөмдүү, келечек, эл аралык, позицияны чыңдоо, термин.

PECULIARITIES OF LANGUAGE SITUATION IN OUR REPUBLIC

JASU named after B.Osmonov

Department “Intercultural communication and linguistics” Prof. Darbanov B.E.

Senior teacher Akbuyukov M.M.

Annotation: In this article are considered the peculiarities of the language situation in republic. The language can develop, increase its functional abilities, if it is actively used in various sphere of human activity and multiple using of terms in discursive practice, actively using the language for research and creative work. The viability and prospects of the language in the current linguistic situation is supported by two factors: its demand as a language of interstate communication and its importance as a language of science and education in republic.

Key words: language situation, develop, prestige, ethnos, discursive practice, viability, prospects, international, strengthening of position, terms.

О кыргызском языке.

В Конституции КР от 27 июня 2010 г. государственным языком является кыргызский язык, а официальным языком-русский.

Не подлежит сомнению, что в жизни этноса и государства первое место принадлежит родному языку. Без его надлежащего развития невозможно существование нации. Язык является хранилищем уникальности и самобытности народа. Как сказал академик Волков – основатель народной педагогики: «Очень важно знать и признать, что родным может быть только язык предков, и в этом великая сила генетической программы. Можно знать и чужой язык как родной, но он никогда не станет родным, а будет оставаться заместителем, заместителем родного языка». Потому что он впитан с молоком матери.

До середины 1930-х годов во многих районах республики делопроизводство велось на кыргызском языке (Ю. Абдурахманов в 1920 г. на III съезде встретился с Лениным «ваш госаппарат должен работать на родном языке, понятным населению, а не на русском»).

Продолжил курс на развитие национальных языков и культур И.В. Сталин «органы власти должны строиться из людей местных, знающих их культуру, обычаи, быт».

На развитие и укрепление позиций кыргызского языка весомый вклад внес И. Раззаков. Кыргызский язык преподавался в школах с русским языком обучения и в вузах. При Т. Усубалиеве преподавание кыргызского языка в школах было прекращено.

Престиж, развитие и укрепление позиций всякого языка (и кыргызского) зависит от авторитета страны, состояние его экономики и способности языка обеспечивать торгово-экономические отношения внутри страны и между государствами.

Развитие и формирование языка (картины мира) связано с необходимостью общественно-исторической, когда страна находится на пути мощных социально-экономических преобразований, требующих развития науки и производства. Не случайно Ломоносов появился в России, когда Петр I «прорубил окно в Европу», Россия стала великой державой.

Несмотря на то, что кыргызский язык объявлен государственным языком, делопроизводство и административное управление до сих пор не удается полностью перевести на кыргызский язык.

Между тем в Узбекистане, Азербайджане, Таджикистане, в странах Балтии и других постсоветских странах государственный язык широко применяется и в административном управлении и делопроизводстве. Языки этих народов стали преемниками и унаследовали языковые традиции, которые существовали на этой территории.

Чагатайский (староузбекский) язык был официальным языком Тимуридского государства книжно-письменный язык поэтических и прозаических жанров (Бабур, Навои). Современный узбекский и уйгурские языки являются продолжателями чагатайского языка (высокий уровень языка).

Азербайджанский язык также относится к одному из старописьменных тюркских языков, (с XIII века существуют письменные формы). На этом языке писали Низами, Физули, Зардаби – функциональные стили азербайджанского языка сложились.

В Кокандском ханстве (Кыргызы тоже входили) – роль официального языка государственного административного управления принадлежала чагатайскому и таджикскому.

В этих языках исторически сложились собственные традиции делопроизводства и составления государственных документов, были разработаны функциональные стили, стандарты деловых бумаг. Поэтому не было особых проблем.

Этносы, у которых собственные письменные традиции были утрачены или появились недавно испытывают огромные трудности. Так как научная картина мира формируется в течение длительного времени несколькими поколениями ученых, которые в письменной

форме фиксируют полученные результаты, чтобы сделать их достоянием последующих поколений.

Развитие кыргызского языка будет тем успешнее, чем чаще термин, созданный на его почве, будет встречаться в контексте научного «события» или «факта», добытого и изложенного средствами кыргызского языка. Необходимо всячески расширять дискурсивное пространство науки на кыргызском языке и делать это следует, во-первых, путем перевода научных сочинений из других языков, во-вторых, активно применяя кыргызский язык для исследовательской и творческой работы.

В результате многократного использования в дискурсивной практике термин становится типичным, привычным. Только дискурсивная научная практика определяет, какие термины переводить на кыргызский язык, а какие заимствовать. Необходимо всячески расширять дискурсивное пространство науки на кыргызском языке и делать это следует, во-первых, путем перевода научных сочинений из других языков, во-вторых, активно применяя кыргызский язык для исследовательской и творческой работы.

Отсутствие письменных форм административно-правового дискурса и практики самостоятельного государственного управления стало причиной того, что кыргызский язык не развил в полной мере языковые ресурсы официально-делового стиля. Только в годы суверенного развития Кыргызстана была начата активная работа по разработке и упорядочению системы основных понятий, терминов, штампов управленческого подстиля (Аширбаев, Жапаров, Калыева).

Существуют и другие области официально-делового стиля: 1) законодательный подстиль (законы, указы, гражданские, уголовные); 2) дипломатический подстиль (международные договоры, соглашения, конвенции, коммюнике и др.). Расширение функций кыргызского языка в этих направлениях остро ощущается.

Кыргызский язык может развиваться, увеличивать свои функциональные возможности, если он активно применяется в различных сферах человеческой деятельности.

К сожалению, жизненно важные сферы: межгосударственная торговля и экономика, область техники и высоких технологий, науки и информации остается для кыргызского языка недостаточно освоенными.

Государственная политика должна быть нацелена на то, чтобы владение кыргызским языком стало символом престижности, успешности и условием комфортного проживания в Кыргызстане. Для будущего Кыргызстана и его граждан важно создавать языковую ситуацию, обеспечивающую кыргызскому языку ведущие позиции, расширяющие сферы его бытования.

В эпоху глобализации, динамичного развития коммуникативных технологий (телевидение, мобильная связь, интернет и другие) функции языков малых народов сокращаются. Особенно в сфере науки и разработке новых технологий. В основе развития любого языка лежит не только политика, сколько экономика и пассионарность этноса, творческий дух нации в познании мира. Необходимо четко определить сферы приоритетного развития кыргызского языка и расширять его функции в тех областях, которые перспективны для страны и ее граждан.

Мустафа Кемаль Ататурк – создатель новой Турции на руинах Османской империи утверждал, чтобы перенять уроки западной цивилизации, необходимо признать ее превосходство. Он отказался идти по пути пустого возвеличивания своего исторического прошлого и направил страну по пути модернизации и вестернизации. Дэн Сяопин, отец китайских реформ, приехав в Японию, также признал ее превосходство. О переводе на кыргызский язык. Имеет ли смысл переводить все области науки и образования на код кыргызского языка. Японцы в одно время решили перевести всю научно-образовательную литературу. Оказалось непосильным. Как народ прагматичный японцы решили обучить детей и всех желающих иностранным языкам, пусть они читают все на языке оригинала.

Только социально-экономический рост регионов и появление потребностей языкового обеспечения этих процессов – вот главное условие и ресурс развития кыргызского языка.

Ведь по мысли Ч. Айтматова «Бессмертие народа – в его языке».

О значении русского языка.

Кыргызстан – многоязычная страна, где проживают представители 80 национальностей. Наиболее распространенные языки – кыргызский (государственный), русский (официальный) и узбекский.

Согласно переписи 2009 г. в Кыргызстане свободно говорят на государственном языке 72%. В качестве 2-го языка кыргызский распространенный среди узбеков и таджиков. Свободно на кыргызском могут общаться 50% узбеков и 32% таджиков.

Русский язык остается языком межнационального общения. 95 % населения считают его вторым языком (кыргызы, узбеки, дунгане, калмыки). На английском языке свободно говорят 3-5% населения. Хочется обратиться к словам великого писателя, мыслителя и провидца Ч. Т. Айтматова: «Было время, когда мы как бы оборонялись от русского языка, защищали свои языки, чтобы их сохранить, чтобы они не утратили своей значимости, полностью не исчезли. Ведь в официальных сферах они уже почти не использовались, наши языки. А сейчас другая, мне кажется, крайность. Сейчас надо, наоборот, русский язык защищать, чтобы сохранить его в той мере, в какой он нам необходим. Потерять с таким трудом нажитое историческое культурное достояние, мне кажется, тоже было бы неразумно. Поэтому у русского языка должен быть, мне кажется, особый статус в наших странах. Не потому, что мы тем самым якобы хотим подчеркнуть наше и без того положительное отношение к России, а для того, чтобы русский язык сохранился для нас самих как средство общения с остальным миром, как инструмент и как наше собственное культурное достояние, естественно» (Айтматов 2009).

Предостерегал Ч. Айтматов и напоминал о том, что «государственное многоязычие – признак цивилизованной зрелости страны».

Русский язык – один из шести-семи мировых языков, и он нужен нам и в пределах своей республики, и за рубежом.

Русский язык – это язык Менделеева и Ломоносова, Пушкина и Лермонтова, Толстого и Тургенева, язык Чайковского и Римский-Корсакова.

По данным на 2019 год в республике проживает 6 236 739 чел., из этого числа кыргызы составляют 4 587 430 чел., или 73,3%, узбеки – 918 262 чел., или 14,7%, русские – 352 430 чел., или 5,6%, число представителей других национальностей в совокупности (дунгане, уйгуры, таджики, казахи) – 6,4% (НСК 2019).

Несмотря на то, что доля русского населения невелика, русский язык в Кыргызстане по-прежнему остается востребованным языком, сохраняя свои позиции в научно-образовательном, торгово-экономическом и гуманитарном пространстве, почти во всех сферах человеческой деятельности. Интерес к русскому языку не ослабевают и в моноязычных регионах страны, хотя одновременно растет число лиц из молодежи, не владеющей им в достаточной степени (Тагаев, Protassova 2019).

В Кыргызстане свой «кыргызский» вариант русского языка, который используется многими жителями. Исследователь теории двуязычия в Кыргызстане М. Дж. Тагаев называет подобные явления переключением кодов в речи «Мы съездили на бата», «Встретимся после тоя» и т. д.

Два столетия социально-экономических и культурных контактов с Россией, более чем полвека совместного проживания в рамках союзного государства не прошли бесследно для киргизского этноса. Несколько поколений киргизов выработали в себе новое мировосприятие и ментальность, которые можно назвать евразийским взглядом на мир.

Наступило время объективно оценить сложившуюся в Кыргызстане реальность, а именно: 1) вхождение Кыргызстана в ЕАЭС; 2) пребывание миллионной армии наших мигрантов в России; 3) общественный запрос на необходимость знания русского языка подрастающим поколением; 4) развитие и расширение функций кыргызского языка и его гармоничное взаимодействие с русским языком; 5) потребность в развитии кыргызско-русского двуязычия.

На данном этапе жизнеспособность и перспективность русского языка в сложившейся языковой ситуации поддерживается двумя факторами: его востребованностью как языка межгосударственного общения и его значимостью как языка науки и образования в республике.

Не лучшим образом обстоит дело и со сменой алфавита.

Так, в связи с переходом на латиницу, известный узбекский поэт и политический деятель Мухаммад Салих призвал казахстанцев не повторять ошибок Узбекистана. По его мнению, решение о переходе на латиницу в Узбекистане было принято спонтанно и латиница так и не вошла в повседневную жизнь узбекистанцев. Как пишет ташкентский журналист В. Березовский, из-за смены алфавитов узбекский народ погружался в безграмотность. А местная интеллигенция осуждала власть за насилие над узбекским языком. В случае перехода на латиницу могут возникнуть проблемы: экономические, политические, кризисные в сфере экономики, торговли, образования, науки, культуры; формируется необразованная прослойка населения.

Об английском языке.

Самый распространённый мировой язык. Язык Шекспира, Дж. Лондона, А. Кристи, Ч. Диккенса. Английский язык, без сомнения, можно считать по-настоящему универсальным языком. Он занимает второе место в мире по числу носителей, является официальным языком в 70-ти странах, а на долю англоговорящих стран приходится около 40% процентов мирового ВВП. Английский язык понимают специалисты и образованные люди всего мира. Это язык мировых СМИ, кино, телевидения, популярной музыки и информационных технологий. Многие английские слова знакомы людям на всей планете. Причины этой универсальности хорошо известны и объяснимы. Распространение английского языка началось в XVI веке с расширением Британской империи. В XX веке его позиции укрепились еще больше благодаря экономическому, политическому и военному превосходству США, а также сильному влиянию американского кинематографа. Идея универсального языка особенно значима именно сейчас, в эпоху массовых коммуникаций. В различные периоды истории универсальными языками, в какой-то мере, могли считаться греческий, латынь и французский, хотя это касалось, прежде всего, только Европы.

Английский язык в настоящее время действительно является приоритетным во многих странах мира в пространстве интернета, он занимает сильные позиции в рекламе, средствах массовой информации, международном туризме и образовании. Но как отмечает О. Леонтович, речь в основном идет об американском варианте английского языка в силу ряда экономических и политических причин (Леонтович).

Роль английского языка в международной коммуникации принижать нельзя, хотя перспектива не очень радужна. Это может привести к исчезновению малых, а может и других, более крупных, языков мира. Эта опасность достаточна реальна. Во многих постсоветских странах (особенно это касается Кыргызстана и Казахстана) в городах молодежь перестала владеть родным языком, предпочитая русский. Все это может повториться в ситуации с английским языком, но в глобальном масштабе.

По данным, представленным известным английским лингвистом Д. Кристаллом, на начало XXI века количество людей в мире, говоривших на английском языке, было более 1 млрд. 100 млн. человек, при этом только четверть из них признает его своим родным языком,

а число людей, желающих научиться говорить на английском языке, стабильно растет во всем мире буквально с каждым днем (Кристалл Д. Английский язык как глобальный / Кристалл Д. пер. с англ. – М.: Весь мир, 2001. – С. 4).

Английский язык является международным языком: на нем разговаривают более 1 млрд. людей. Зайдя на сайт любой рекрутинговой компании и просмотрев вакансии, становится ясно, что знание английского является одним из основных требований.

Существуют проблемы. По данным опроса можно сделать вывод о том, что в учебных заведениях в основном преподают язык по традиционной методике, где основной акцент делается на учебнике, грамматике, запоминании и главную роль в образовательном процессе/коммуникациях играет преподаватель, а не «разговаривающий» ученик/студент. Поэтому потратив на изучение языка минимум 8 лет многие не могут свободно выразить свою мысль или поддержать разговор с носителем языка. Сегодня в мире действует очень много инновационных методик, которые меняют парадигму преподавания языка. Основным постулатом которого является признание преподавания языка как навыка общения, а не как науки. Хочется завершить словами Ч. Айтматова о том, что «государственное многоязычие – признак цивилизованной зрелости страны».

Литература

1. Чепекова Г.С. Формирование межкультурной компетентности учащихся на уроках русского языка в кыргызской школе (на примере 8 класса). Бишкек. 2016.
2. Мадмарова Г.А. «Региональные межкультурные концепты в художественном тексте». Бишкек. 2018.
3. Шейман, Л.А. Этнокультурологическая лексика в учебных текстах курса русской литературы для национальной школы. // Проблемы учебной лексикографии и обучения лексике. [Текст]/Л.А. Шейман. – М.: Рус. язык, 1978.
4. Тагаев, М.Дж. Диалог языков и культур (на материале функционирования и взаимодействия культурно-языковых пространств киргизского и русского языков). [Текст]/М.Дж. Тагаев. – Б., 2015.
5. Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. [Текст]/Ю.С. Степанов. – М.: Языки славянских культур, 2007.
6. Романевич, Т.В. Воссоздание национально-культурного фона литературного произведения // Русский язык и литература в киргизской школе. [Текст]/Т.В. Романевич. – 1981. - № 3.
7. Манликова, М.Х. Этнокультурологическая лексика в русскоязычном курсе киргизской школы // [Текст]/ М.Х. Манликова. Русский язык и литература в школе. 1987, №1, № 4.
8. Маслова, В.А. Введение в когнитивную лингвистику. [Текст]/ В.А. Маслова. – Москва, 2008.
9. Леонтович, О. Введение в межкультурную коммуникацию. [Текст]/О. Леонтович. – М.: Гнозис, 2007.
10. Кубрякова, Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // [Текст]/Е.С. Кубрякова. // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. - № 1.
11. Клычникова, З.И. Психологические особенности обучения чтению на иностранном языке. [Текст]/З.И. Клычникова. – М., 1973.
12. Карасик, В.И. Базовые характеристики лингвокультурных концептов. Антология концептов [Текст]: в 2 т./ - Т.1, Волгоград, 2004.
13. Кадырбекова П.К. Лингвистическая прагматика экспрессивных речевых актов в немецком и кыргызском языках. [Текст]/П.К.Кадырбекова. – Бишкек, 2015.
14. Дербишева, З.К. Ключевые концепты кыргызской лингвокультуры. Монография. [Текст]/ З.К. Дербишева. – Бишкек, 2012.

15. Дарбанов, Б.Е. Проблемы теории речевосприятия. Монография. [Текст] / Б.Е. Дарбанов. – Бишкек, 2012.
16. Гумбольдт, В. фон. Язык и философия культуры. [Текст] / В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985.
17. Арутюнова, Н.Д. Язык и мир человека. [Текст] / Н.Д.Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1999.
18. Абдрасулов, С.М. Введение в философию номадов или опыт философского осмысления культурных оснований кыргызов. [Текст] / С.М.Абдрасулов// Вестник ИППКК КГНУ, Бишкек, 2001.
19. Апресян, Ю.Д. Избранные труды. [Текст]:Т.1: Лексическая семантика/ Ю.Д. Апресян. - М.: Школа «Языки русской культуры», 1995.

* * *

УДК-81

AMERICAN YOUTH SLANG IN THE DEVELOPMENT OF MODERN LANGUAGE

*Zhoroeva G.A. – Senior teacher,
Jalal-Abad State
University named after B. Osmonov*

Annotation: *This paper is to analyse the speech of American youth and study the influence of English language on different spheres of youth life.*

Key words: *slangs, influence, to analyze, escape, musician*

АМЕРИКАЛЫК ЖАШТАР ЖАРГОНУ ЗАМАНБАП ТИЛ ӨНҮГҮҮСҮНДӨ

*Жороева Г.А. – улук Окутуучу, Б Осмонов
Атындагы
Жалал-Абад Мамлекеттик Университети*

Аннотация: *Бул макалада заманбап англис тилин өнүктүрүүдө Америкалык жаштардын колдонгон жаргондорунун таасири сүрөттөлөт.*

Ачык сөздөр: *жаргондор, таасири, анализдөө, жоголуп кетүү, музыкалык.*

АМЕРИКАНСКИЙ МОЛОДЁЖНЫЙ СЛЕНГ В РАЗВИТИИ СОВРЕМЕННОГО ЯЗЫКА

*Жороева Г. А. – старший преподаватель,
ЖАГУ имени Б. Осмонова*

Аннотация: *В этой статье описывается американский молодежный жаргон и их влияние в развитии современного языка.*

Ключевые слова: *жаргоны, влияние, анализировать, исчезнуть, музыкальный.*

Only one variant of the English language existed many years ago. It was the language, which was spoken in Britain. Thanks to British, in India, Asia, Africa, America people started speaking English. It should be noted that in each of these places, English developed, changed, and then came back to Britain together with technologies, communications, etc.

The basis of the American variant of English is a spoken English, language of sellers. French, Germans, Spaniards, the Slavs influenced a language development. All of them mastered America and needed the element, which would help them in communication. The transformed English became that language. As for Black language, linguists cannot answer the question about its origin. One considers it is a separate language, others that it's a dialect. Scientists call the Black English Afro-American variant of English.

Slang appears in a language, extends, but then disappears, and new words appear together with new fashion and technologies.

The English slang is original. It arises in different social spheres, groups. There are many words which were fixed in the literary language, too. The English slang decorates the speech. The urgency of the theme which we have chosen is that nowadays slang is one of the most interesting language systems of modern linguistics. Linguists abroad and a lot of linguists in our country are interested in slang.

The main aim of this paper is to analyse the speech of American youth and study the influence of English language on different spheres of youth life.

For reaching the aim we single out the following goals:

to determine the term «slang» and its place in language;

to define the stylistic features of American slang;

3. To study the influence of American slang and English language in general on a jargon of Russian youth.

The object of this paper is youth slang. The subject – the influence of English language on different spheres of American youth's life. Slang consists of the words and expressions that have escaped from the cant, jargon and argot of specific subgroups of society so that they are known and used by an appreciable percentage of the general population.

"Jargon" is defined as the restricted, technical, or shoptalk words and expressions of any particular group, as an occupational, trade, scientific, artistic, criminal, or other group.

Slang words cannot be distinguished from other words by sound or meaning. Indeed, all slang words were once canted, jargon, argot, dialect, nonstandard, or taboo. For example, the American slang to neck (to kiss and caress) was originally student cant; flattop was originally navy jargon; and pineapple (a bomb or hand grenade) was originally criminal argot. Such words did not, of course, change their sound or meaning when they became slang. Many slang words, such as blizzard, mob, movie, phone, gas, and others, have become informal or standard and, of course, did not change in sound or meaning when they did so. In fact, most slang words are homonyms of standard words, spelled and pronounced just like their standard counterparts, as for example (American slang), cabbage (money), cool (relaxed), and pot (marijuana). Of course, the words cabbage, cool, and pot sound alike in their ordinary standard use and in their slang use. Each word sounds just as appealing or unappealing, dull or colorful in its standard as in its slang use. Also, the meanings of cabbage and money, cool and relaxed, pot and marijuana are the same, so it cannot be said that the connotations of slang words are any more colorful or racy than the meanings of standard words.

All languages, countries, and periods of history have slang. This is true because they all have had words with varying degrees of social acceptance and popularity.

Slang is not the language of the underworld, nor does most of it necessarily come from the underworld. The main sources of slang change from period to period. Thus, in one period of American slang, frontiersmen, cowboys, hunters, and trappers may have been the main source; during some parts of the 1920s and '30s the speech of baseball players and criminals may have been the main source; at other times, the vocabulary of jazz musicians, soldiers, or college students may have been the main source.

Jargons are words which are used by certain social groups or groups which share common interests. These words have an incomprehensible meaning for all. This vocabulary is distinguished by its informal nature.

Slang is the ironic words which serve to indicate the items being talked about in everyday life. Some scientists believe that jargon is slang; they don't release it in a separate group and say that slang is a special vocabulary used by groups of people with the same interests. The term slang (in translation from English) means a version of the spoken language which is not the same as the standard literary language. Slang consists of words and phraseological units which were appeared

and used in some social groups. Some researchers believe that the term slang is used in two ways: as a synonym for the jargon (in English-speaking countries) and as a collection of slang words that belong by origin to different jargon, which people who speak Russian understand.

Terms «jargon» and «argot» came to the Russian linguistics from the French language, and «slang» come from the English language. Therefore it is necessary to address to primary sources to clear initial sense of these words. The dictionary Le Robert gives common sense of the term of a slang «a crime language», a jargon in Le Robert is «a wrong, distorted» language which is clear only to members of concrete group. As for modern linguists, Louis-Jean Calve gives to this term a wider significance. He considers that the slang is a figurative oral language with the short-lived author's neologisms part of which constantly passes into a spoken language.

Youth slang has attracted with its expressiveness, naughty and fun game with the word. Against the background of bleak official speech slang is attracted by a fresh metaphor, looseness, and sometimes shortening. Slang is rather semantic humor.

But what's the difference between youth slang from other types of slang?

First, these words are used for communication between people of one age category. They are used as synonyms for common words, differing from them emotional coloration.

Secondly, youth slang is «obsession» on the realities of the world of the young. The slang is often incomprehensible to people of other age groups. Thanks to the knowledge of this special language young people feel themselves as members of a closed community.

And, thirdly, this vocabulary are frequent and quite vulgar words.

Thus, these three observations did not give a reason to add youth slang to another slang group so we have to consider it as a separate semantic category. This allows us to define the term youth slang like word, used only in certain age categories to replace everyday vocabulary and colloquial and sometimes rude-wellness coloring look at some features of youth slang.

The Slang of young people in Russia covers almost all spheres of life. Jargon is concentrated on the person – spheres of his life, the relations with other people. In our time of high computer technologies and availability of the Internet, the western culture has an influence on young people in Russia through music, cinema, animated films, and computer games. As English is an integral part of the curriculum, the youth often replaces words and expressions of the native language by fashionable analogs from English.

We will consider separately each sphere of life of young people in which influence of the western culture is most brightly shown.

Household sphere

Family – the name of family members are presented by loans from English. Parents are called *паренты*, *парентсы* (from parents), *олды* (from old), *брат – бразер*, *брадер* (from brother) and etc. For example: *Ненавижу своего малого бразера – лезет куда не просят.*

Interpersonal relationships – *френд*, *френдиться* (from friend) – *друг*, *дружить*; *лавить* (from love) – *любить*; *лайкать* (from like) – *любить*, *нравиться*. For example: *Ты хоть кого-нить лайкишь?*

Appearance and parts of a body – in youth slang it is possible to find the loans designating parts of a body from head to foot. We will give some examples: *фейс* (from face) – *лицо*, *леги*, *футы* (from legs, foot) – *ноги* (*У нее леги из ушей торчат*). It is possible to add here clothes names, for example: *дрес* (from dress) – *платье* (*Твой новый дрес – полный отпад*); *трузера*, *трузера* (from trousers) – *брюки*; *лук* (from look) – *образ* (*В этом сезоне моден романтический лук*).

Household appliances – *тивик* (from TVset) – *телевизор*; *фридж*, *фриджик* (from fridge) – *холодильник*; *комп* (from comp) – *компьютер* (*Опять мой комп завис*); *дивидишник* (from DVD-player) – *плеер*.

Study – loans from English cover spheres of school and student's life: *тичер*, *тичка* (from teacher) – *учитель*; *инглиш* (from english) – *английский язык*; *кредитка* (from credit book) –

зачетка; хостел, кампус (from hostel) – общага, общежитие; хвост (from a tail) – несданный вовремя экзамен и зачет; экземы, земы (from exams) – экзамены.

Leisure – пати (from party) – вечеринка; микс (from mix) – тусовка; дэнсы (from dance) – танцы, дискотека. We can also add here the slang connected with drugs, alcohol, obscene lexicon because these realities are part of youth life, for example: хэш – марихуана; один дринк (from drink) – одна рюмка алкогольного напитка; смокер, смокануть (from smoke) – курильщик, покурить (Пойдем смоканем на большой перемене).

So, that American slang and English language in general have a great influence on a jargon of Russian youth.

Every generation has had its own language. Just consider how the word “great” has morphed through the years: boss, groovy, rad, bad, the bomb. Now today, it’s “lit.”

Teens use coded language as an expression of independence, a way to create an identity separate from their parents and, sometimes, to keep their parents in the dark. Knowing the right words also creates an instant bond for a social group, or “fam,” the latest lingo for the inner circle.

Slang is an area of lexis in a permanent state of flux consisting of vivid and colorful words and phrases which characterize various social and professional groups, especially when these terms are used for in-group communication. Slang provides and reinforces social identity but it is also used in society at large to achieve an air of informality and relaxation. Because of its nature and the multiplicity of its aims, slang is a meeting point for people working in different fields, lexicologists, sociolinguists, psychologists, and even for the lay public.

However, the study of slang, especially its lexicographic registration, is often overlooked or disregarded, due, in great part, to its ephemerality and the informal, humorous and taboo character of many of its expressions, which leads to the belief that it is a deviation from the standard language.

Of all social groups, the young are the most prone to the use and renovation of slang and unconventional language. They exhibit great social dynamism and are receptive to changes in fashion: in clothes, look, style, and also in speech. They have little political power but they may use slang as a counter-cultural tool, as an arm against established authority and conventions. In our modern and cultivated societies, students constitute one large subgroup within the young which deserves special study, for many a time they develop a special kind of vocabulary. As a modest contribution to this area of research, in the present article I have compiled and commented on the bibliography related to the special vocabulary of these two groups in British and American English. Such a restriction on the field of study has led me to try to compile as exhaustive a list as possible, which explains why works of very different approaches and length have been included.

The list can be taken as illustrative and representative of the differences between the range and extension of the slang used by youth and students in Britain and America in the last decades, which immediately leads us to think of differences in their social environments. It is easy to understand that some social groups are more prone than others to creating and using slang. On the whole, Americans are believed to be much fonder than are the British of using informal and unconventional language, as Mencken well pointed out in his *American Language*. Certainly, there is a large body of general slang which differs noticeably from the British, but in the language used by students these differences are even greater. If slang is said to grow especially in small and somewhat restrained groups, one could argue that daily life of many a student on an American campus, often enclosed in halls and fraternities, helps them to develop a sense of solidarity and to become involved in a similar style of (communal) life. Conversely, the British student, being more integrated in normal living patterns, would tend to favour a more standard language. In this light one could also understand, for example, the paucity of student slang in a country like Spain where, in marked contrast, campus life hardly exists.

One perennial problem in the study of student slang is its differentiation from general slang. In effect, a good number of words and expressions classed as student slang are found to belong to the language of youth and other social groups. Outside the specific technical jargon of students,

which is easy to trace and minimal in comparison, and the slang notoriously associated to the physical conditions of their life (housing, college, etc.), the expressive language found in it is very similar in its linguistic devices and motives to the one spoken by their non-student peers, for both groups share the same system of beliefs and are involved in similar communicational practices (drugs, music, fanzines, graffiti, etc.). Although the language of these particular fields is predominantly inspired by youth, it has not been included per se in this bibliography, unless they are associated to a particular youth sociolect the teacher can be creative in planning the lesson by using slang. A variety of themes are of interest to students, developing their knowledge, critical and creative thinking. Besides that, students develop the monologic and dialogical skills. Students practice their skills individually, in pairs, in a group, in a team. Learning slang also helps students educate their native language. Therefore, the study of slang should be built on the principle of comparative analysis of slang words of the Russian and English languages. This is due to the following reasons:

- 1) In most cases slang vocabulary is adopted from the English language, especially words used in the computer sphere, the Internet, etc.
- 2) Slang... is changeable and dependent on the era [3] and is the most dynamic segment of both languages, it is constantly being enriched and renewed;
- 3) Many slang words have both negative and positive connotations which may differ from one language to another.

Thus, studying slang in foreign language classes can be of great interest for both teachers and students. If students are motivated enough to learn a foreign language, communicate with native speakers personally or in social networks, then studying some of the most common slang words and idiomatic expressions is definitely necessary. In our opinion, to start teaching slang in foreign language classes is advisable in a preIntermediate level group.

In conclusion, I can say that slang has many functions. First, it gives the ironical effect in communication. Slang is integral part of any language, and of course american language too. Slang makes a speech more brief, concrete, emotionally expressive, and also serves as a special sign of belonging to a certain social group.

Considerable difference of slang from jargon is high emotionality, a tendency to shortening a word, and slang is used by more narrow circle of people.

Nowadays linguists pay special attention to slang because in modern language it plays a great role.

To sum up, we can say that youth slang firmly takes roots among our students because American culture has a great impact on our youth.

References:

1. V. Khomyakov non-Standard vocabulary in the structure of the English language of the national period. Abstract. doctor. Dis. ... kand. Philo. sciences'. L., 1980.
2. N. Beregovskaya Youth slang: formation and functioning. Questions of linguistics. 1996
3. D. Smirnov Youth slang from Stalin to the present day Komsomolskaya Pravda, 2008
4. I. Arnold Stylistics of modern English. M.: Enlightenment, 1990
5. I. Alekseeva Introduction to translation studies. 203 6th edition. M.: ACADEMIA, 2012.
6. M. Black Metaphor. — Metaphor theory. 1990
7. The online slang dictionary American, English and Urban slang
8. Alexey Kalinin: English-Russian and Russian-English slang dictionary. Publisher: M: Living language, 2016
9. A. Mazurova Dictionary of slang common among informal youth associations Psychological problems of studying informal youth associations. 2004.

* * *

УДК 37.091.3=111

THE USAGE OF SONGS AND RHYMES IN TEACHING ENGLISH.

*Zhoroeva G.A. – Senior teacher,
Jalal-Abad State
University named after B. Osmonov*

Annotation: *This article considers the use of new methods to motivate learners to learn English through songs and rhymes. The aim of this paper is to help students to develop speaking and thinking skills using songs and rhymes.*

Key words: *hilarious, assertion, beneficial, appreciate.*

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ПЕСЕН И СТИХОВ В ОБУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

*Жороева Г.А. – Старший преподаватель,
ЖАГУ имени Б. Осмонова*

Аннотация: *В данной статье рассматриваются методы обучения английского языка с помощью песен и стихов. Цель этой статьи помочь студентам развивать разговорную речь и мышление используя песни и стихи.*

Ключевые слова: *весёлый, утверждение, польза, ценить.*

АНГЛИС ТИЛИН ОКУТУУДА ЫРЛАРДЫН ЖАНА УЙКАШТЫКТАРДЫН
КОЛДОНУЛУШУ

*Жороева Г.А. – Улук окутуучу,
Б.Осмонов атындагы
Жалал-Абад Мамлекеттик Университети*

Аннотация: *Бул макалада англис тилин окутууда, окутуунун усулдары ырларды колдонуу аркылуу каралган. Макаланын максаты тил үйрөнүүчүлөргө ырлар аркылуу сүйлөө кебин жана ой жүгүртүүсүн өнүктүрүү жана сабакка кызыгуусун өстүрүү.*

Ачык сөздөр: *көңүлдүү, ырастоо, пайда, баалоо.*

Teaching English as a language sometimes a hard job to perform because of the number of impediments the teacher may encounter. The difficulties that teachers meet are most of the time the lack of motivation for the students to learn English since they are not exposed to hear and practice English everywhere and all the time.

To take up this challenge, teachers must permanently have recourse to songs and rhymes to enhance the learners' desire to learn the language. Students learn better when they have the feeling that they are making progress. This happens when the atmosphere in the classroom facilitates it. There is a variety of activities that create this kind of atmosphere – songs and rhymes are only one of them.

We must discard the misconception which is that all learning should be serious and solemn in nature and that if one is having fun and there is hilarity and fun it is not learning. This assertion is entirely faulty simply because it is possible to learn a language as well as enjoy oneself at the same time. It appears then that one of the best ways of doing it is through performing songs and rhymes.

Many teachers often use songs, rhymes and games as short warm up activities or when there is some time left at the end of the lesson. This misuse of songs, rhymes and games will not be beneficial to the learners because they are not performed in the right way. As we see, songs and games should not be regarded as activities filling odd moments when the teacher and the students have nothing better to do. We can acknowledge that no one today can deny the efficiency and the effectiveness of songs and rhymes in teaching English as a foreign language. We have to add that

songs and rhymes lend themselves well to revise exercises helping students remember material in an entertaining and pleasant way.

In an effort to supplement a lesson plan in the English language teaching classroom, teachers often turns to songs, rhymes and games. This justification for using songs, rhymes and games in the classroom has been well demonstrated as benefiting students in a variety of ways.

Teaching English, particularly in villages are really so interesting because students want to know how to speak and express themselves in English. It is without a doubt that teaching English is so exciting because they are more often than not truly motivated in learning. Another fact that has to be pointed out is that the syllabus is in compliance with the culture and this facilitates the English teaching. While teaching English, when the teacher takes into account the culture of the students, this can really enhance students' interest and lead them to like more what they are learning.

Often, English language teachers adopt various languages teaching methodologies e.g. Audio Lingual Method, Direct Method, Grammar-Translation Method, Community Language Learning, Natural Approach, Total Physical Responses, Communicative Approach, etc. But what is more important for teachers is to know what the most appropriate approach to teaching the language in that particular environment is and what activities are suitable for a given group of learners. In most cases, teachers are worried about how to teach the students to improve their level of proficiency in English language. So, the problem for many teachers is how to develop genuine interest among students to continue to learn and use English once the examination is over. Consequently, they should realize that they need to find creative ways to teach the language and increase the students' motivation to learn the language effectively and to eventually appreciate it.

It is imperative to any language rules tip. Songs are one of the most charming and ethnically prosperous resources that the teachers can easily use in verbal communication classrooms. Songs propose a change from habitual classroom actions. They are valuable resources to expand students' abilities in listening, speaking, reading, and writing. They can also be exercises to teach a variety of language matters such as sentence patterns, vocabulary, pronunciation, rhythm, adjectives, and adverbs. Learning English in the course of songs also affords a non-threatening ambiance for students, who usually are tense when speaking English in an official classroom location. Songs also give new insights into the objective traditions. They are the means in the course of which educational topics are presented successfully. While they supply genuine texts, they are inspiring. Prosodic features of the language such as stress, rhythm, intonation are presented through songs, thus from side to side using them the language, which is cut up into sequences of structural points, becomes an entire once more. There are many advantages of using songs in the classroom. Through using modern trendy songs, which youngsters well know, the teacher can meet the challenges of the teenage needs in the classroom. Because songs are extremely unforgettable and motivating, in many forms they may comprise an influential subculture with their own rituals. Furthermore, through using customary folk songs the support of the learners' knowledge of the target culture can be broadened. Appropriately, chosen traditional folk songs have the twofold encouraging assault of beautiful tunes and appealing stories, in addition for many students- the added component of originality. Most songs, especially folk songs, go after a frequently repetitive verse form, with rhyme, and have a series of other discourse features, which make them easy to follow. In consequence, if preferred appropriately and adopted cautiously, a teacher should benefit from songs in all phases of teaching grammar. Songs may both be used for the presentation or the perform phase of the grammar class. They may support widespread and concentrated listening, and inspire resourcefulness and use of imagination in an undisturbed classroom ambiance. Whereas selecting a song the teacher should take the age, interests of the learners and the language being used in the song into deliberation. To improve learner commitment, it is also advantageous to allow learners to take part in the selection of the songs.

The process of selecting a song is one of the most difficult aspects of using music in a lesson. Here are some things you probably need to think about to ensure you get the right song.

Carefully examine what it is you want your class to learn in the lesson

Is this going to be a lesson focusing on vocabulary, grammar, pronunciation, or a particular topic? I once used 'You're so vain' by Carly Simon to introduce a text that looked at vain people. In another lesson, I used 'In the air tonight' as it uses the present perfect continuous tense. Whatever your focus, remember that this doesn't necessarily place a limit on what you can do with the song. For instance, you might wish to use the song in question to exemplify a particular verb tense, and structure your lesson accordingly, but you might at the same time wish to take the opportunity to look at those interesting idioms in the lyrics!

Think about the language level of your class

The language level of your class will determine not only which songs you can use, but also what other activities – such as games or written exercises – you will use to develop the lesson. Lower levels will become extremely frustrated with fast-delivered lyrics, for instance, while simple repetitive lyrics might not be interesting for more advanced-level learners.

How old are your learners?

If you're a teacher of young learners, you will probably want to use songs that are repetitive and very easy to understand. For teenagers, however, use contemporary or fairly recent pop and rock songs. My advice: it's often best to ask them 'what's cool'. Alternatively, for adult learners, who will probably have a more open approach to classes, use songs that are interesting to their age group.

Are there any specific cultural issues regarding the make-up of your class?

What kinds of things are generally unacceptable in the culture in which you teach? Whatever you do, don't use music solely based on your own cultural norms. Consider the audience and their sensibilities; even better, let them choose the songs that you use.

What kind of access do you have to the song?

Let's face it, this is the age of YouTube and you can find practically any song on this website. Nevertheless, an mp3, which doesn't require a connection, or even a good old-fashioned CD, can often be a useful backup.

Nursery rhymes are very useful in practicing pronunciation and rhythm, and they also help to expand vocabulary. Learning nursery rhymes by heart will help you to develop your ability to memorize other English materials.

Nursery rhymes are short, simple poems or songs for young children. Not all poems and songs for children are called "nursery rhymes". Nursery rhymes usually include old and well-known poems and songs for small children.

The expression "nursery rhymes" is applied to poems and songs in the collection of Nursery Rhymes. It is interesting to note that though the expression "nursery songs" exists, it is used rather rarely in reference to the songs in the collection of Nursery Rhymes.

Many nursery rhymes can be recited as poems or be sung as songs (e.g., Humpty Dumpty; Jack and Jill; Mary Had a Little Lamb; Pussy Cat, Pussy Cat; Twinkle, Twinkle, Little Star).

Some nursery rhymes are almost always sung as songs (for example, Row, Row, Row Your Boat; Sing a Song of Sixpence). Nursery songs also include lullabies (e.g., Hush-a-bye, Baby; Twinkle, Twinkle, Little Star; Wee Willie Winkie) and game songs (e.g., A Tisket, A Tasket; Here We Go Round the Mulberry Bush).

I think songs and games help increase students' interest. I sometimes used it with EFL students of school level and they loved it. It can be used as either a warm up activity or review activity and there are many things you can do with songs for example, crossing out the word that is not in the song, filling in the missing words or verb tenses, and matching the meaning of the idioms. I would play the song to them once and let students just listen to it. Then, I would play the song to more times for them to complete the activity and check their answers. Students also enjoy

reflecting and sharing about what they think about the song or how it makes them feel. Then you can continue teaching the grammar point if they're still confused.

Songs may both be used for the presentation or the perform phase of the grammar class. They may support widespread and concentrated listening, and inspire resourcefulness and use of imagination in an undisturbed classroom ambiance. Whereas selecting a song the teacher should take the age, interests of the learners and the language being used in the song into deliberation. To improve the fourth form students' commitment, it is also advantageous to allow learners to take part in the selection of the songs. The latest concern of the foreign language teachers is to make the students use the language communicatively. After the realization of communicative competence, activities, or techniques that are task-oriented and that guide students to use the language imaginatively have gained significance. Games and problem-solving activities, which are task-based and have a purpose beyond the production of accurate speech, are the examples of the most preferable communicative activities.

Such activities highlight not only the competence but also the performance of the learner. Nonetheless, they are the indispensable parts of a grammar lesson, since they reinforce a form-discourse match. In such activities, the attention is on the discourse context. Both games and problem-solving activities have a purpose.

Teachers use songs and rhymes in their classes for various and different reasons. There are some teachers who use them for grammatical purpose; others use them for vocabulary reasons and some others for just fun. It still remains that teachers perform them to achieve their aims. Teachers as well as students find songs and games very interesting and motivating because they can draw lots of information on them. According to the teachers songs and games help students to master in a very quickly way for instance the nouns of animals. In this respect they are very informative and constructive. Even if some teachers find sometimes designing songs and games can be a tedious task to perform; students fully appreciate games in class as they find them pleasurable. We notice today that songs and games are performed through pair work or group work in order to increase participation of students and prevent at the same time inhibition.

Students as well as teachers have nearly the same point of views as far as the impact of songs and rhymes in English Language Teaching is concerned. Nearly all of whom, favor positively the implementation of songs and games in the English language teaching. Teachers answered questions in the questionnaires state that songs and games help a lot in their activities even though there a certain number of difficulties they meet from time to time. To wipe away all the problems and difficulties that we face when using songs and games, we think it necessary to propose recommendations to teachers of English, to pupils, to educational authorities and to dear parents so that in the future English teaching should be more efficient and constructive. Thus songs helped me to motivate pupils in learning English language and gave more chance to practice themselves. I gave these songs and pupils tried to learn by heart. Sometimes pupils choose own musics. These songs helped me to motivate pupils in learning English language.

For each song there is a listening activity at the beginning. Some creative writing activities where students had to use the new words were added to activate the language. Many exercises are focused on students' understanding of the content of the lyrics and where possible, some activities are connected with the grammar as well, for instance, there is an exercise on irregular verbs or on comparatives and superlatives. Some exercises also draw from the students' knowledge about their favorite artists whose songs were selected. To make the activities even more enjoyable, some exercises are in form of crosswords etc.

It was mentioned before that students were tested on the vocabulary that they learned through song in order to evaluate the effectiveness of this method. There were also some troubling students who had to be tested in order to learn the new words. It should be noted that students were not required to learn all the new vocabulary that appeared in the lyrics of the song, but they were instructed by the teacher which words they would be tested on because in some of the

lyrics, there were too many new words. This was done so as not to overload the students. The words that students were supposed to learn are listed in the aim for each song and they were usually the ones that appeared in the exercises. The words listed in the wordlist on the handouts were there to help the students get a better understanding of the lyrics.

We must admit in this respect that well-chosen songs, rhymes and games are really invaluable as they give the students the opportunities to practice language skills. Today it is shown that songs, rhymes and games in English Language Teaching are highly motivating and play a paramount role as they can be used to give practice in all language skills and be used to practice many types of real life communication. According to researchers; students get anxious when learning a foreign language. As demonstrated, reasons are all intertwined and help to demonstrate the value of using songs in the classroom. The next step in the procedure is to successfully integrate the songs into a language lesson. Because of the Internet, access to music, lyrics, and activities has been simplified which makes it easy for the teacher to effectively use songs in the classroom. Songs will help me to motivate pupils in teaching English language.

The objective of the work was to test and measure the effectiveness of teaching vocabulary through songs and rhymes.

I have analyzed that students like songs, rhymes and games in their classes, they can take it for granted that students find songs, rhymes and games very interesting and they help them a lot in their studies. Songs, rhymes and games give them joyful mood and they put them in a better condition learn happily. Students work most of the time together which facilitate real life communication situations. Pupils or Students do no longer work in isolation and this make them communicatively competent.

Songs, rhymes and games really help students to discover and memorize new words easily. Most students really appreciate songs, rhymes and games because they enhance their desire to learn English. Students state that they meet sometimes difficulties but these difficulties are minor difficulties but most of the time songs, rhymes and games work well and there is no real impediment preventing them from understanding.

To wipe away all the problems and difficulties that we face when using songs and games, we think it necessary to propose recommendations to teachers of English, to students, to educational authorities so that in the future English teaching should be more efficient and constructive. Thus songs helped me to motivate learners in learning English language and gave more chance to practice themselves.

In the conclusion of my paper, I would like to say some words according the done investigation. How to solve the problems through songs and games; Nursery rhymes: poems and songs; Teaching songs and rhymes in a foreign language context.

References

1. Akhmanova O. *Linguo stylistics. Theory and Method.* MGU, M., 1992.
2. Dakin J. *Songs and Rhymes for the Teaching of English.* Teacher's book. L., 2000
3. Davidson K. *Beyond Their Grasp?* // *English Today*, April 2002
4. Lee W. R. *Language Teaching Games and Contest.* Oxf., 1979. P. 203.
5. Livingstone C. *Role Play in Language Learning.* London: Longman Group Ltd, 1983.
6. *Teaching English to Children. From Practice to Principle.* / Ed. By Ch. Brum-fit, J. Moon, R. Tongue. L., 1994. P. 19-21.
7. *The Music Box. Activities by Susannah Malpas with songs by Brian Abbs, Diana Webster and Anne Worrall.* L., 1995. P. 32-37.
8. Villiers S. *Sharing Our Understanding of the Communicative Method* // *Иностранные языки в школе.* 2000. №3. - С. 21-23.
9. [http:// www.teachingenglish.org.uk](http://www.teachingenglish.org.uk)

* * *

УДК 821.512.154

“ЧЫҢГЫЗ АЙТМАТОВДУН “БЕТМЕ-БЕТ” ПОВЕСТИНДЕ КООМ ЖАНА ЖЕКЕ
АДАМ ТАГДЫРЫНЫН БҮТҮНДҮГҮНҮН КӨРКӨМ ИЛИКТЕНИШИ”

*ЖАМУ ТИПФ “филология жана педагогика”
кафедрасынын окутуучусу Мырзабекова А.Ы.*

Аннотация: Бул макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы 50-жылдарда башталгандыгы, чыгармаларында жалпы адамзаттык маселелерди изилдеп, чечмелегендиги. “Бетме-бет” повестинде Сейде менен Ысмайыл аркылуу коом менен жеке адамдын тагдырынын бүтүндүгү жөнүндөгү философиялык проблема жөнүндө маалымат берилди.

Түйүндүү сөздөр: Чыңгыз Айтматов, жазуучу, автор, повесть, каарман, турмуш, согуш, Сейде, Ысмайыл

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЦЕЛОСТНОСТИ СУДЬБЫ ОБЩЕСТВА И
ЛИЧНОСТИ В ПОВЕСТИ “ЛИЦОМ К ЛИЦУ” ЧИНГИЗА АЙТМАТОВА

*“Филология и Педагогика” ЖАГУ ТИПФ
преподаватель кафедры Мырзабекова А.Ы.*

Аннотация: В этой статье говорится, что творчество Чингиза Айтматова началось в 50-е годы, в его произведениях исследуются и интерпретируются общечеловеческие вопросы. В повести “лицом к лицу” рассказывается о философской проблеме целостности общества и личности через Сейду и Исмаила.

Ключевые слова: Чингиз Айтматов, писатель, автор, повесть, герой, жизнь, война, Сейде, Исмаил

ARTISTIC STUDY OF THE INTEGRITY OF THE FATE OF SOCIETY AND THE
INDIVIDUAL IN THE STORY «FAKE TO FAKE» BY CHINGIZ AITMATOV

*“Philology and Pedagogy” JAMU TIPF
teacher of the department Myrzabekova A.U.*

Annotation: This article says that Chingiz Aitmatov's work began in the 50s, and his works explore and interpret universal issues. The story “face to face” tells about the philosophical problem of the integrity of society and the individual through Seida and Ismail.

Key words: Chingiz Aitmatov, writer, author, story, hero, life, war, Seide, Ismail

Ч. Айтматов – дүйнөлүк адабиятка чыйыр салган кыргыз элинин атактуу жазуучусу. Жазуучунун чыгармачылыгы 1950-жылдардын экинчи жарымынан башталат. Ал адегенде “Газетчи Дзюйю”, “Асма көпүрө”, “Түнкү сугат” сыяктуу аңгемелер менен кыргыз адабиятында белгилүү боло баштап, кийин “Бетме-бет”, “Жамийла” ж.б. повесттери менен чыгармачылыгын бекемдеп, андан соң бир топ тажрыйбалангандан кийин роман жанрына кирген. Демек, улуу жазуучубуздун чыгармачылыгын көздөн өткөрсөк, анда ал төмөндөн жогоруга, жеңилден татаалдыкка багыт алганын көрөбүз. Ар бир чыгармасында жазуучу өзү айткандай, улам кайра жаралып, жалпы адамзаттык маселелерди күн тартибине коюп, көркөм чечмелеген. Ч. Айтматовдун бүтүндөй чыгармаларын карап, баардыгында “канткенде адам уулу адам болот” деген маселе жаңырып турганын байкоого болот. Мына ушундай чыгармалардын бири – “Бетме-бет” повести болуп саналат. Улуу жазуучубуз бул чыгармасында адам кандай кырдаалда кандай адам болуп чыга келери, согуш жана анын адамдарга, алардын тагдырларына тийгизген таасирин көркөм иликтөөгө алат. Чыгармадагы каармандар Ысмайыл менен Сейде сюжеттик линияда негизги роль ойнойт. Ч. Айтматовдун бул чыгармасы кыргыз повестинин ошол кездеги өнүгүш процессине өзүнчө бир принципалдуу жаңылык аңкелген окуя болгон

десек жаңылышпайбыз. Маселе сыртынан караганда чакан, тыгыз келип, биз көнүп алган чоң форматтуу повесттерге окшобой жатканында гана эмес. Кеп повесттин ички көркөм табиятында, структуралык биримдигинде, тарыхый мезгилдин философиялык-социалдык концепциясын жана жеке адамдын рухий дүйнөсүн айкаш сүрөттөөдө, эң акырында, жазуучулук көркөм ой жүгүртүү маданиятында жатат. Чындыгында эле буларда белгиленгендей, калемгердин тыным албас изденүүсү, өткөндү кайталабастан, алдына улам бийик критерий коюу менен өрдөн-өргө карай умтулуусу, өз мезгилинин курч маселелерин тикесинен коюшу, коомдук социалдык көрүнүштүн курч миздерин жумшартып, жылма жазмакерликке таянбастан, түздөн-түз мезгилдин ички карама-каршылыктарын, туңгуюкта чечилбей калган күрөштөргө чейин реалдуу сүрөттөөгө мүмкүндүк берген “Бетме-бет” повестинин жаратылышына түрткү болгон.

Бул чыгармасында жаратууда чебер жазуучу фактыны терең жалпылаштырып эле берип тим болбостон, аны конкреттүү адамдардын же болбосо каармандардын тагдырларында, ой толгоолорунда берүү менен конкреттүү турмуш кырдаалдарында ачып берген. Чыгармада автордун айтайын деген ою окуялар, алардын байланыштары, тизмеги аркылуу берилген. Сүрөттөлгөн окуялардын көлөмү чыгарманынын жанрына, айтыла турган ойдун мүнөзүнө, татаалдыгына жараша көрсөтүлгөн. Чыгармада Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги жеке адам тагдыры менен коом сүрөттөлөт,

Ошондой эле, чыгармадагы каармандардын мүнөзү белгилүү бир окуялардын тутумунда ачылуу менен андагы окуялардын татаал тутуму аркылуу каармандардын өз ара мамилеси менен карым-катнашынын ачылышы повесттин сюжетинде берилген. Негизинен чыгарманын өзөгүн адам жана коомдун өз ара карым-катышы, кейипкерлер менен социалдык чөйрөнүн мамилелери түзгөн кырдаал жатат.

Академик Д.С.Лихачев: “Адам ар дайым адабий чыгармачылыктын борбордук объектисин түзөт. Адамды сүрөттөө менен калган нерсенин баарын жалаң эле социалдык турмушту, тиричиликти эмес, табиятты, дүйнөнүн тарыхый өзгөрүштөрүн жана башкаларды сүрөттөөдө да айкалышта болот. Жазуучу колдонгон көркөм каражаттардын бардыгы адам кандай сүрөттөлөт - ошону менен тыгыз байланышкан” - дейт.

«Бетме-бет» повестинде автор Сейде менен Ысмайыл аркылуу коом менен жеке адамдын тагдырынын бүтүндүгү жөнүндөгү философиялык проблеманы козгойт. Каармандардын жашоого, үй-бүлөгө, Ата Мекенге карата көз караштары, алардагы психологиянын өзгөрүшү, патриархалдык этиканын жоболорунан кол үзүү, адамдык бийик касиетти сактап калуу чыгарманын өзөгүн ээлейт.

Согуш, башка түшкөн оор мүшкүл гана адамдын чыныгы жүзүн көрсөтө алат. Ошондуктан согушка чейин эл катары күнүмдүк турмуш-тиричилик менен алектенип келген Ысмайылды Ата Мекендин коркунучта турушу тынчсыздандырбайт, тескерисинче, алдында бир гана арам ой бар – чымындай жанын кандай болсо да коргоо, жанбактылык кылуу, эл-жерден качып үй-бүлөсүнө кайгы алып келген дезертир болот.

Сейде Ысмайылдан айрылып, жетим-жесир болуп калабызбы деп коркот. Алгач ал жалгыз Ысмайыл менен эле иш бүтүп, өкмөттүн казынасы кемип кетмек беле деген ойдо жүрөт. Аны коргоп жашырып, бар тапканын Ысмайылдын оозуна кармап багып жүрөт. А Ысмайыл болсо уламдан улам мезгил өткөн сайын кара курсактын эле камын ойлоп, адамдык касиетин жогото баштайт. А Сейде анын ушул абалынан кооптонуп, ушул үңкүрдө жатып жинигип кетеби деп тынчсыздана баштайт. Сейденин ички дүйнөсүнүн түпкүрүндө мурдагы жыйналып келген адамдык сезимдер Ысмайыл тигинтип Тотойдун жалгыз уюн уурдап, союп алганда кыймылга келе түшөт. Уулун көтөрүп Ысмайыл жашынган үңкүргө келгенде биз мурунку уяң, тартынчаак Сейдени эмес, башка жаңы Сейдени көрөбүз. Ысмайылдагы коркоктук, өзүмчүлдүк мүнөз бул жолу жөнөкөй аялдын ар намысынын, абийиринин алдында быт-чыты чыгат. Автор повестте Ысмайылдын адамдыгынын дегредацияланышын акырындык менен окуядан окуяга өткөрүп сүрөттөп отурса, Сейденин

нравалык сапаттарын улам бийиктетип, логикалык ырааттуулукта ачып берген. Кийинчерээк Ч.Айтматов бул повестке кошумча тарам катары бир эки окуяны кошкон. Автор белгилүү бир шарт-жагдайлардан, себептерден улам айта албай калган ойлорун киргизген. Жаңы тарамды негизинен каармандардын Чаткалга көчүп кетүү жөнүндөгү ойлору тереңдетилет. Эгерде мурдагы текстте Ысмайылдын айтуусу боюнча Чаткал Сейденин үмүт-кыялы катары жашап, ага өзү гана ичинен сыймыктанып келсе, кийинки вариантта чынында эле Чаткалга жол тартуу ойду Ысмайыл энеси менен Сейдеге бөлүшүп, бардыгы чогуу бир пикирге келишип, акырындык менен камылганы көрө башташат. Сейде баягыдай эле уяң, жоош, бирок жүрүм-турумунда бир аз ачыктык бар. Ысмайыл болсо үй-бүлөнүн жоопкерчилигин сезген сыяктуу. Анын психологиясында өзгөрүүлөр бар. Сейде менен бардык нерсени акылдашат, баласын эркелетет, энесине күйүмдүү карайт. Ысмайылдын мүнөзүнө мындай өзгөртүүлөрдү киргизүүдөгү автордун максаты – Ысмайылды көнүмүш образ катары берүүдөн качып, окурмандарды терең ойлонто турган каармандын образынын жаңы жактарын түзүү. Бул Ысмайылдын оң каарманга айланды дегендикке жатпайт. Натыйжада жазуучу качкындын ички дүйнөсүнүн призмасы аркылуу көп проблемаларды алып өтөт. Каармандын образынын ар тараптуулугу мурдагы текстке полемикалык ой жүгүртүүгө мүмкүндүк берет.

Кийинки вариантта Ч.Айтматов Ысмайылдын энесин чыгарманын активдүү жана жандуу каарманына айланткан. Кемпир баласынын тагдырына эми кайдыгер мамиле кылбайт. Жалгзынын башына түшкөн оор мүшкүлдү энелик мээрим менен бөлүшкүсү келет. Жашоодогу ичер суусу түгөнүп бараткан кемпирдин бир гана тилеги бар – Ысмайыл үй-бүлөсү менен кармалбай, кырсыкка учурабай, аман-эсен тезирээк Чаткалга ооп кетсе экен. Кыштакта калууну чечкен өзүнүн тагдырына эмес, балдарынын келечегине тынчсызданат.

Ысмайыл энесинин жалгыз калышына макул болбойт. «Мойнума көтөрсөм да алып кетем» деп ант берет. Сейде болсо кайненесинин көңүлүн көтөрүп күйөөсүнүн пикирине кошулат. Бул жерде эч кандай жасалмалуулук, ишенбөөчүлүк байкалбайт. Себеби, бир кезде Ысмайыл да адам катарында болгон, энесин, улуу адамдарды сыйлаган.

Жазуучу окуянын өнүгүшүн, каармандардын образындагы жаңы штрихтерди өзүнчө финал катары баамдалган Ысмайылдын энеси Бексааттын ооруп дүйнөдөн кайтышына даярдап келген. Анткени эненин өлүмү Ысмайыл үчүн орду толгус жоготуу болмок. Каармандын көркөм табиятындагы жаңы табылгалар жазуучу тарабынан ишенимдүү берилгендиктен, анын ички дүйнөсүндөгү азапка кошулган арман-күйүтү буркан-шаркан болуп чыгар. Энеси уулунун келечек тагдыры жөнүндө тынчсызданып жатып, өлүмгө баш ийгенин билет. Кемпирдин жаны чыгып баратканында жанында болбой, бир ооз керээзин укпай, бир ууч топурак сала албай, тоо-ташта тентип жүргөнүнө арданат. Абийирдин алдында сынганын жана турмуштун моралдык соккусун алганын туят, адамга берилген бир жолку жашоону кордоп жашаганы үчүн өкүнөт, өмүрү өлүмгө барабар экендигин сезет. Энеден айрылуу эпизоду – Ысмайылдын адамдык сезимин терең ойготуунун, турмуштук басып өткөн жолундагы жаза басууларын түшүнүүнүн жолу сыяктуу. Жазуучунун чеберчилиги – эненин ыйыктыгы жөнүндөгү ойду качкын Ысмайылдын аң-сезимине жасалма түрдө көчүрүп койбой, каармандын өзү билип, өзү туйган дүйнө менен бирдикте көрсөткөнүндө. Окуянын өнүгүшү да автордук позициянын реалдуулугун ар тараптан шарттап турат.

Ысмайылдын энеси элдик салт менен коюлуп жатканда ал ошол жакын жерде туруп, энесине топурак сала албай, жашынып акмалап турат. Мына ушул эпизоддогу Ысмайылдын психологиялык толгонууларын курч драматизм аркылуу берет. Анан баш каарман түн катып жашырынып келип, энесинин мүрзөсүн кучактап отурган сценада драматизм ого бетер күчөтүлүп, тереңдетилип берилет. Ысмайылдын анык трагедиясы ушунда жатат. Көрсө, адам адам менен гана адам экен. Коом менен адамдын карым-катышынын диалектикасы мына ушунда камтылган. Бирок, кээ бир учурда Ысмайыл сыяктуу жеке өзүмчүл, карөзгөй, таш боор сапаттарга ээ адамдар ушинтип, тирүү туруп санда жок болуп катардан чыгып калат.

Мезгил, шарт менен жеке адамдын келишпестиги пайда болот. Автор ушул карама-каршылыктуу маселелерди көркөм иликтөөгө алып, ар кыл адам мүнөздөрүн чебер ачып берүүгө жетишкен.

Колдонулган адабияттар:

1. Ашымбаев Б. Ч.Айтматов, Ф., 1965
2. Акматалиев А. Чыгармачылык боордоштук. 1985, 20-б.
3. Айтматов Ч. Лицом к лицу. Повесть. Лит. Кирг. №3
4. Кебекова Б. Ч.Айтматовдун алгачкы аңгемелериндеги чеберчилик маселелери.// Ала-Тоо, 1964 №3
5. Үкүбаева Л. Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү. -Ф, 1984, Б.2008-32-376

* * *

УДК 811.111-26

**РОЛЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ВНЕ
АУДИТОРИИ**

*Тургунбаева Н. – ст. преподаватель
Филологического факультета
Межфакультетской кафедры
иностранных языков ЖАГУ им. Б.Осмонова
г. Жалал-Абад, Кыргызстан.*

***Аннотация:** В работе приведены важность изучения английского языка и ее значимость с современным обществе. Рассмотрены статистические данные, сопровождающие фактами мирового опыта, с которой сопоставили свои результаты. Выявлены ключевые интересующие моменты учащихся в процессе изучения языка.*

***Ключевые слова:** английский язык, кружок «Talking club», методы изучения, самообразования, электронная библиотека, занятия вне аудитории, аудио книги на английском языке.*

THE LECTURER'S ROLE IN LEARNING ENGLISH OUTSIDE THE AUDIENCE

*Turgunbaeva N. Senior Lecturer, Faculty of
Philology, Interfaculty Department of Foreign
Languages Jalal-Abad state university named
after B. Osmonov*

***Annotation:** The paper presents the importance of learning English and its significance with modern society. Statistical data are considered, accompanying the facts of world experience, with which they compared their results. The key points of interest of students in the process of learning the language are identified.*

***Keywords:** English language, Talking club, methods of study, self-education, electronic library, classes outside the classroom, audio books in English.*

АНГЛИС ТИЛИН АУДИТОРИЯДАН ТЫШКАРЫ ОКУУДАГЫ ОКУТУУЧУНУН РОЛУ

*Тургунбаева Н. - Б.Осмонов атындагы
Жалал-Абад мамлекеттик
университетинин Филология
факультетинин Факультеттер аралык
кафедрасынын улук окутуучусу*

***Аннотация:** Макалада англис тилин окуунун маанилүүлүгү жана азыркы коомдогу орду жөнүндө айтылган. Өзүбүз алган жыйынтыктар менен дүйнөдөгү тажрыйба менен коштолгон статистикалык маалыматтарды салыштыруусу көрсөтүлгөн. Англис тилин окуу процессинде окуучулар үчүн ачкыч кызыктуу моменттер аныкталган.*

Ачык сөздөр: англис тили, «Talking club» кружогу, окуу методу, өз билимин өркүндөтүү, электрондук библиотека, аудиториядан тышкары окуу, англис тилиндеги аудио китеп.

Организация мероприятий по изучению английского языка вне аудитории укрепляет образования будущих преподавателей и даст положительный эффект. На кафедре есть набравшийся опыт, в результате чего был организован кружок «Talking club». Отметим, что для студентов ВУЗов подобные кружки вне аудиторских занятий позволяют не только получить дополнительные знания, но и самим изучать интересующий предмет на иностранных литературах, тем самым использовав английский язык как инструмент достижения цели и решения различных задач/1/. Всем известно, что какую бы специальность мы не изучали, подавляющее количество литератур изданы на английском языке. Поэтому для ясного понимания изучаемого объекта необходимо вооружаться, хотя бы базовыми знаниями. Да трудности в восприятии при изучении языка будут, а это зависит не только от проявляющего интереса самих студентов, но и преподавания.

Что касается мировой тенденции, то можно заметить, что английский язык помогает решать межгосударственные различные экономические, политические и дипломатические проблемы; веб-сайты разрабатываются исключительно на английском языке; языки программирования на английском языке (Javascript, Python, Ruby, PHP, C++); доклады на масштабных симпозиумах и конференциях различной отрасли осуществляют на английском языке путем презентации или устного выступления. Так же из истории знаем, что в мире насчитывается около 2700 языков и две тысячи лет назад, латынь была наиболее важным международным языком в мире. На сегодняшний день это право принадлежит английскому языку, который является глобальным – язык путешествий, бизнеса, культуры, спорта, науки и так далее. По статистике свыше миллиарда людей говорят на английском языке – шестая часть населения мира. Для более 450 миллионов это их родной язык, а для других 600 миллионов он является или вторым языком, или иностранным языком. Говоря фактами, словарь среднего человека в Великобритании включает 10,000-15,000 слов. В своих пьесах Вильям Шекспир использовал словарь приблизительно в 30,000 слов. Шекспир родился около 400 лет назад и в то время только шесть или семь миллионов людей говорили на английском языке.

Для изучения английского языка так же, как и во всех областях изучаемого предмета, необходимо начинать с фундамента, который заключается в следующем:

- Beginner — A0. Нулевой уровень. Без навыков общения на английском языке, знания грамматики и лексики — на самом начальном уровне;
- Starter — A1. Стартовый уровень. Начальные навыки общения на английском языке, грамматика, фонетика и лексика — на начальном уровне;
- Elementary — A2. Базовый уровень. Знания английского языка в области фонетики, грамматики и лексики ограничиваются базовыми, предпороговыми навыками;
- Pre-Intermediate — A2/B1. Предпороговый уровень. Владение английским языком на неплохом, начальном среднем уровне. Прогрессирующий навык общения;
- Intermediate — B1. Средний уровень. Самая важная ступень в изучении английского языка — это Intermediate. Уровень подразумевает пороговое состояние, переходящее в уверенное владение иностранным языком. Знания грамматики и лексики заметно прогрессируют, коммуникативный навык оттачивается и максимально детализируется;
- Upper Intermediate — B2. Английский выше среднего. Ступень Upper Intermediate позволяет обучаемым полностью избавиться от языкового барьера и свободно общаться на английском языке практически во всех бытовых, деловых и повседневных ситуациях;

- **Advanced — C1.** Продвинутый уровень. На данном уровне обучение больше приобретает характер оттачивания навыков в области фонетики, грамматики, коммуникации и лексики. Слушатели начинают думать на английском языке и полностью избавляются от опоры на родной язык;
- **Proficiency — C2.** Профессиональный английский. Этот уровень могут достичь студенты филологических и лингвистических факультетов, преподаватели иностранных языков, переводчики и др.

Указанные уровни по CEFR (The Common European Framework of Reference for Languages - это общеевропейская система уровней владения иностранным языком) можно изобразить на следующей диаграмме:

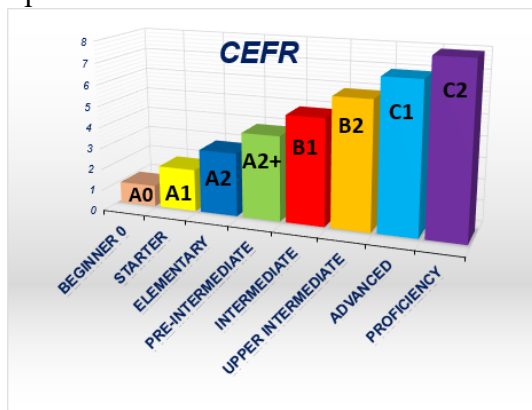


Диаграмма 1. Уровни изучения английского языка по единой принятой CEFR

Конечно, для достижения каждого уровня учешемся и преподавателю необходимо хорошо трудится. Со стороны студентов требуется бдительное внимание, особый интерес к обучению, стремление и работы. Практика показывает, что многие получают образование по изучению языков недостаточно по различным причинам. Опираясь на источник /2/, как пример, можно привести на следующей диаграмме:



Диаграмма 2. Изменения словарного запаса учащихся

Так же внимательность учащихся очень важна. Объясняется этот феномен свойствами восприятия. Есть такое понятие — кривая внимания, которая демонстрирует, что концентрация внимания падает со 100% до 60% через полчаса от начала занятия. Далее падение до 40% через 45 минут и наконец через час с момента начала занятия концентрация внимания опускается практически до 0. В этот момент нам очень тяжело сфокусироваться для усвоения нового материала. Именно по этой причине, занятие по 45-60 минут не имеют никакого смысла, но являются стандартными для школ, колледжей и ВУЗов. В ВУЗах ситуация еще тяжелее за счет того, что практикуются “пары” общей длительностью 120 минут. Об этом свидетельствуют результаты исследований многих психологов/3/ (график 1).



График 1. Среднестатистическая кривая внимания

По устранению различных причин препятствующие усвоению информации при изучении английского языка необходимо провести ряд мероприятий, с обязательством которых непосредственно занимается преподаватель. На данном этапе преподаватель играет огромную роль и должен разрабатывать различные способы, в которых есть свои как плюсы, так и минусы. К нашим разработанным способам можно отнести следующие/1,4/:

- Занятия в группе. Занятия в группе дают возможность пообщаться с разными людьми;
- Игры на мгновенный перевод слов;
- Видео, сериалы на английском языке, чтение книг, слушание подкастов;
- Общение с носителем языка;
- Работа со словарём;
- Повторение - это очень эффективный метод обучения. Правильное повторение помогает сохранять в долгосрочной памяти практически в 4-5 раз больше новой информации. Пожалуй, это единственный подтвержденный научными исследованиями метод получения подобного результата;
- Доступные и бесплатные приложения для смартфонов существующие на платформах GooglePlay и AppStore;
- Компьютерные программы.

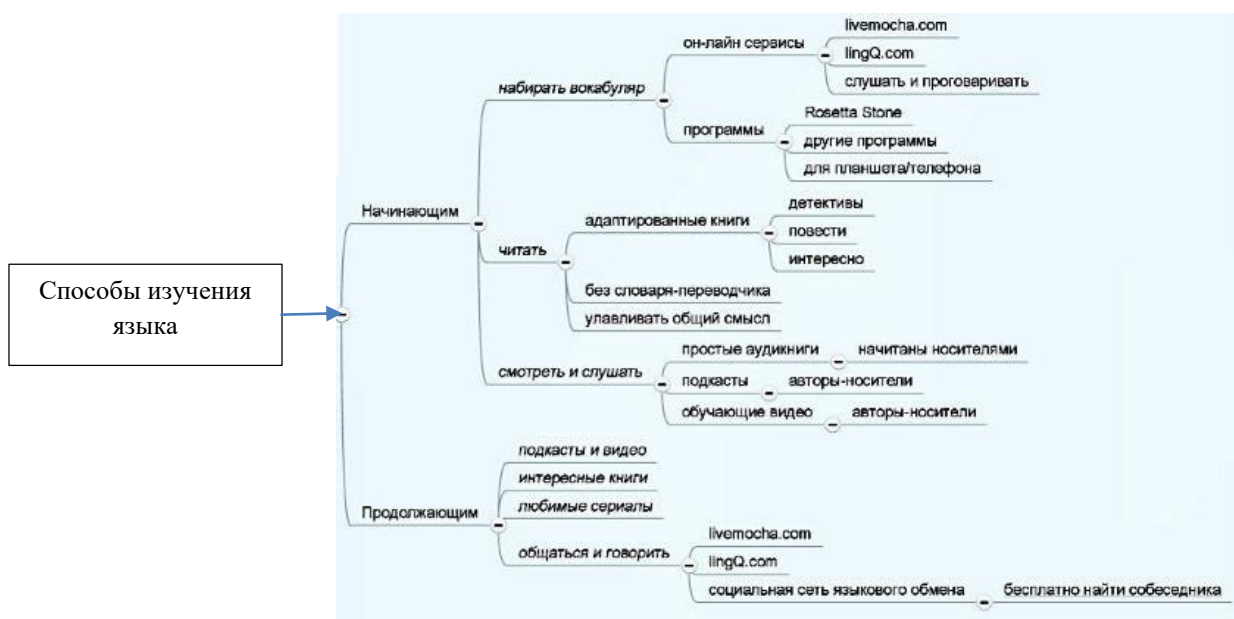


Схема 1. Различные способы изучения английского языка

Литература:

1. Parnwell E.C. The new Oxford picture dictionary. Oxford university press. New York 1988 y. 131 p.
2. <http://testyourvocab.com/blog/2011-07-25-New-results-for-foreign-learners.php#mainchartNonnative>
3. Chelazzi, L. (1999) Serial attention mechanisms in visual search: A critical look at the evidence. Psychological Research, 62, 195—219.
4. Peter Watcyn-Jones Target_Vocabulary (1-3 parts). Published by Penguin Books, 1994

* * *

УДК 82-1/-9

Т. КАСЫМБЕКОВДУН «СЫНГАН КЫЛЫЧ» ТАРЫХЫЙ РОМАНЫНДАГЫ АЛЫМКУЛ АТАЛЫКТЫН ОБРАЗЫ

Ураимов К.М. – п.и.к. ЖАМУ
Атаханова Г.К. – ЖАМУнун магистри
+996 773 063 476, 557 700 903,
uraimov72@mail.ru

Аннотация: Бул макалада Кокон хандыгынын ишенимдүү аскер башчыларынын бири- Алымкул аталык жана анын ишмердүүлүгү, инсандык сапаттары жөнүндө сөз болот. Ал жөнүндөгү эскерүүлөр жана чыгармаларга талдоо жүргүзүлгөн. Аталык түшүнүгү чечмеленип берилген.

Түйүндүү сөздөр: Кокон хандыгы, Алымкул аталык-тарыхый инсан жана анын коомдогу орду.

ОБРАЗ АЛЫМКУЛ АТАЛЫКА В ИСТОРИЧЕСКИЙ РОМАН Т.КАСЫМБЕКОВА
“СЛОМАННЫЙ МЕЧ”

Ураимов К.М. – к.п.н. ЖАГУ
Атаханова Г.К. – магистр ЖАГУ

Аннотация: В этой статье, главы Кокандского ханства Алымкул каждого родителя и его деятельности, личные качества упоминаются. Он работает на воспоминаниях и анализа. Переопределение концепции были раскрыты

Ключевые слова: Кокансково ханство, Алымкул аталык – исторический личность и его роль в общество.

THE IMAGE OF ALYMKUL ATALYK IN THE HISTORICAL ROMAN T. KASYMBEKOV
"THE BROKEN SWORD"

Uraimov K.M. – professor, k.p.n. JASU
Atakhanova G.K. – master JASU
+996 341 100

Abstract: In this article, the heads of the Kokand khanate Aлымkul each parent and its activities, personal qualities are mentioned. He works on the memories and analysis. Overriding concept were disclosed.

Key words: Kokansko khanate, Aлымkul atalyk is an historical person and his role in society.

Бир мезгилдерде жашап өткөн даанышман: “Баарыбыз жерден чыкканбыз, кайра жерге барабыз”, - деп абдан туура айткан. Бул сөз жөн жеринен айтылбаган чыгар. Анткени адам баласынын жаралышы жер менен байланышкан. Анын жашоосу, күндөлүк тиричилигинин баары жерге келип такалат. Мына ушул алакандай жерибизде тынч өмүр

сүрүүнүн маңызын чага билбей, канчалаган эр азаматтар жаштайында кыйылды, канча кандар төгүлдү. Мындай кан төгүүлөр жердин бардык бурчунда болуп келди. Азыр ушул тапта да уланууда. Күнөөсүз кандар агууда. Буга эмне себеп? Мындай суроо эчен ирет жаңырып, эчен ирет жооптор айтылган чыгар. Андай баскынчылык, талап-тоноочулук замандар тарыхта, айрым адабий булактарда гана сакталып калган. Биздин ата-бабаларыбыздын кийинки муун үчүн кылган эмгеги, калтырган баалуу мурастары бизге жетип келди. Алардын басып өткөн жолуна саресеп салып, кантип элдин уулу аталган, кандайча болуп оозго алынган, кайсы эмгеги менен кадыр-барк тапкан? деген сыяктуу суроолор, ойлор бизди бир кезде Кокон хандыгын өзүнүн көйкашкалыгы, өткүрлүгү, көсөмдүгү, сөзмөрлүгү менен жайгарып турган, учурунда Кудаярхандын жакын кеңешчиси болгон Алымкул аталык жөнүндө азыноолак сөз кылууга түрткү берет.

Албетте аталык деген аталыштын өзү эмне? Анын кандай маниси бар? Ал наамбы, же даражабы? Эгерде даража болсо, ал кандай даража? Ал кимдерге, кандай адамдарга берилген? - деген сыяктуу суроолор биринин артынан бири тизмектелип келет.

Аталык-бул хан ордодогу эң улуу даража, хан жаш мезгилинде өлкө башчы, хан атасы дегендикти түшүндүрөт. Аталык деген сөз, өзгөчө Кокон хандыгы өзүнчө чоң мамлекет болуп турган карт тарыхыбыздагы көп ирет колдонулган термин болгон. Аталыктын даңкын алыска чыгарган Мусулманкул аталык, Алымкул аталык болгону тарых барактарынан белгилүү. Анда Алымкул аталык ким? Анын тарыхта орду кандай? Анын жүргүзгөн ишмердүүлүгү жөнүндө токтоло кетели.

Кыска өмүрүн Мекендин эркиндиги үчүн арнаган, падышачылык орус баскынчыларына каршы согушта 34 жашында шейит кеткен, көрүнүктүү мамлекеттик ишмер, таланттуу кол башчы, кыргыз элинин чыгаан уулу жана кыргыздын кыпчак уруусунун таз тобунан чыккан аскер башчы молдо Алымкул Асан уулу 1831-жылы – азыркы Анжиян облусуна караштуу Коргон-Төбө районунун Таштак айылында төрөлгөн.

Молдо Алымкул жаштайынан Баткендеги мусулман мектебинен билим алып, андан соң Анжиян, Кокондогу медреселерден илимин жогорулаткан. Алымкул аталык тууралуу бүгүнкү күндөгү Өзбекстандын Коргон-Төбө районуна караштуу Таштак айылынын тургуну Гуламкадыр Кенжеевдин пикири боюнча мындайча маалымат алууга болот:

- Алымкулдун туулуп өскөн айылы Таштак болот. Өзбекстандын Анжиян облусу, Коргон-Төбө району Комсомол айылы. Балдары, небере, чөбөрөлөрү, урпактары ошол жерде. Молдо Алымкулдун уруусу таз. Таздын ичиндеги шилекейлерден болот. Молдо Аламкулдун атасын Асан шилекей дешкен, кийин Асан бий болгон. Мен бул сөздү көпчүлүк аксакалдардан уккам... [3.]

Алымкул аталык — Молдо Алымкул. Кокон хандыгынын таланттуу жана өтө таасирдүү адамдарынын бири болгон. Ал башкарган аскерлер эч качан жеңишке жетпей койгон эмес. Анын аскерлер менен иш алып баруусунда жана коомдогу орду жөнүндө бир нече булактарда баяндалат. Алымкул аталык эли-жери үчүн өз жанын аябаган Мекенчил адам болгон. Буга далил катары Орусия аскерлери Чымкентти басып алгандан кийин генерал Черняев Алымкул аталыкка төмөндөгүдөй сунуш киргизген: «Чимкенттин ары жагы Орусия империясыныкы болсун, бери жагы (Ташкентке караган жагы) Кокон хандыгына карасын деген бүтүм чыгаралы». «Мен жанымды берсем беремин, бирок эл-жеримди бербеймин», деп баш тарткан. Ал, карамагындагы жерди өз кызыкчылыгын ойлоп, мусулмандарды Орусияга таштап коюп, бүтүмгө келди деген жаман атка конууну калабай, тирүү кезде өзүмө, өлгөнүмдөн соң балдарыма, неберелериме наалат айтылат деп, тарых алдында, келечек алдында абийиринин таза болушун көздөгөн. Эми согуш болсо, өзү өлсө да, элинин эркиндикке чыгышын алладан тилеген. [4. 27-29]

Бул улуу кол башчы жөнүндө убагында эле баа берилген. Алымкул аталык Кокон хандыгын бийлеп, жан үрөп, аталык милдетин аркалап, хандыктагы кыргыз, кыпчак, өзбек, казактардын башын бириктирип, бүлүнгөн хандыктын бүтүндүгү үчүн кам көрүп, адилет

башкарууга аракет кылгандыгын кошо жүргөндөр, аны жакындан тааныгандар аталык жөнүндө ыр түрүндө, кара сөз менен, кээ бирлери чоң көлөмдүү дастан жазышып биздин урпактарга калтырып кетишкен. Алардын айрымдарынан үзүндү бере кетели. Мисалы өзүнүн замандашы, заманист акын кыргыздын дагы бир чыгаан патриоту, философ акыны, тарыхчы Молдо Нияз (1823-1896) Алымкул аталыктын кылган эмгектерин өз көзү менен көргөн адам катары ири көлөмдөгү ыр түрүндө жазып кеткен кол жазмаларындагы казалдарынан бир үзүм мисал келтирели. Анда мындайча сүрөттөлөт:

Ак жолборстой Алымкул	Кыргыздан чыккан эр эде
Айкырып атка мингенде	Кара — чаар Шер эде
Аччыгы чындап келгенде	Карадан түшкөн эр эде
Кызыл — чаар Шер эде	Алыскы жоо — душманга
	Айдыңы көп зор эде...[5. 11-18]

Ошондой эле Алымкул менен бирге орус баскынчыларына каршы күрөшкөн, ал өлгөндө жаназасына катышкан Молдо Калыбек Муса эл баатыры Алымкулдун көрсөткөн эрдигине багыштап «Алымкулдун согуш баяны» деген дастанын жазган. Молдо Калыбек Кокон хандыгында жүз берген бардык окуялардын катышуучусу болгон. Ал 1873-жылы Ош, Жалал-Абад, Көк-Арт өрөөнүндө Мамырбек башчылык кылган козголоңго катышкандыгы үчүн айыпталып, 10 жылга Сибирге айдалган. Алымкул тууралуу дастанын ал Сибирде сүргүндө жүргөндө жазган. Анда баяндалган ыр саптарынын мазмуну ушундайча чечмеленет:

“Алымкулдун аскер башчылыгына келиши бүтүндөй карапайым элдин арасынан топтолгон сарбаздардын ынтымагын, биримдигин арттырды. Аларга чын ыкласы, жүрөгү менен берилген чыгаан ишмер экендиги байкалды. Ал кыргыз, кыпчак, өзбек, казак, найман, дунган, черик элдеринин башын бириктирип, ынтымакта кармап турууга жана бирминдикте аракет кылууга үндөгөн...” [1.1]

Анын согуш илими орустарды да таң калтырган. Анын согуштук тактикасына кадимки генерал Черняев да баа берип: “...Бул жапандардын башчысы укмуштуудай амалкөй, өз ишин мыкты билген, чыныгы согуш талаасынын генералы...” деп айткан. [1.3] Генералдын мындай баа бериши 1865-жылы Ташкен дубалынын алдындагы аталыктын эң акыркы согушунан улам айтылган эле. Ошондо генерал өзү мойнуна алгандай кадимкидей кооптонгон, корккон, чочулаган. Анткени Аталыктын “Толгомо” деп аталган согуштук тактикасы аскер адамдарынын баарына эле маалым болгондой кезинде өтө так ойлонулуп чыгылган так операция экендиги анык. Эгерде аталык өзүнүн жан сакчысынын (удайчысынын) колунан чыккынчылык менен өлүм таппаса орус аскерлеринин жеңилиши ачык эле көрүнүп калган.

Т. Касымбековдун “Сынган кылыч” романында бул көрүнүш ушундайча сүрөттөлөт:

- Толгомо...

Анын ою душманынан замбиректерин бөлүп, алаксытып, желиктирип ортону көздөй көп такат кылбай коё берип, анан эки капталынан шап ороп, окко карабай жабыла ат коюп кирип, бирме-бир салгылашууга тартуу. Ага жеткенде генерал Черняев курчоодо калмакчы...

Мына ушундай тактика менен согуш ишин алып барууда Алымкул аталык генерал Черняевди кадимкидей алдастаткан, коркуткан, шайын кетирген, тынчсыздандырган. Ал романда мындайча берилген:

- Генерал Черняев тегерене коргонду. Солдаттар, атчан казак жүздөрү аттарынан түшүшүп, жерге сулап жатышып, чабуулдан ок менен калкаланышып, тиги жапан атчандардын алдына катуу бүлгүн түшүрүп, бирок ошол эле учурда ар тараптан кысылып, аздап артка чегинип турууга мажбур болуп жатышты. Кокондуктар өжөрлөнүп, кырылганына карабай, күбүлгөнүнө карабай, суудай каптап, ири алды кылычташууга үлгүрө тургандай болуп келатты. Генерал Черняевдин жүзүндөгү бир саам алдынкы

мүнөттөрдөгү тоготпогон, текебер жылмаюусу өчүп, кооптонуунун бырыштары пайда болду. Ал ачык эле тынчсыздана баштады. Бул кандай эл, менин аскерлеримдин ок-даарысы түтөр бекен. Буларды түгөнөт десем, кайра түтөп, көбөйүп бараткансыйт... [2.5-11]

Мындай кооптонууну жараткан кадимки биздин кол башчыбыз Алымкул аталык эле да.

Албетте, атанын уулу катары улуулардан калган нусканы бекем сактаган урпактарынын эсинде көп маалыматтардын так эстелип калышы жакшы жышаан. XIX-XX кылымдар боюнча адистешкен тарых илимдеринин доктору, Кыргыз улуттук илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти маркум Кушубек Үсөнбаев агайыбыздын мындайча эскергени бар эле:

- Алымкул - өзү кыргыздан чыккан ушунчалык кыйын адам. Кокон хандыгынын убагында ал колунан өзүнүн тизгинин, чылбырын түшүрбөй, Кокон хандыгын башкарууга кадимкидей катышып, жалпы эле Орто Азиядагы карапайым элдин эркиндигин сактап калуу үчүн жан-дили менен күрөшкөн улуу инсан. [6. 22]

1862-жылдардан баштап бийлик кумарына батыл аралашып, ордодогу увазирдик, андан соң Аталык кызмат даражаларын ээлеген Алымкул Молдо Асан уулу орус оторчулары менен кармаштарда генералдардын шаштысын кетирип, шайын оодаргандыктан, орус аскер башчылары киши жалдап жок кылуу аракеттерин жасашкан. Ошол аракеттердин натыйжасында 1865-жылы 9-майда Ташкенде ага ок жаңылып, курман болгон. Сөөгү бүгүнкү Ташкен шаарындагы Шайхантаур деген мүрзөгө жашырылган.

Бүгүнкү күндө да аталыктын урпактары тарабынан, жалпы эле жумурай журт тарабынан анын патриоттулугу, эркиндик үчүн күрөшкөн мекенчилдиги оозго алынып, даңазаланып келе жатат. Жазуучу Т.Касымбековдун аталык жөнүндө айта турган сөздөрү, баяндамасы көп болгон. Убагында советтик идеологиянын таасири менен абдан эле кыскартылып ташталгандыгын эскерет. Болбосо Алымкул аталык жөнүндө өтө көп материалдар бар экендиги айтылат. 19-кылымда жашап өткөн чыгаан инсан кыска өмүрүн Мекендин эркиндиги үчүн арнаган, падышачылык Россия баскынчыларына каршы согушта 34 жашында шейит кеткен, үлкөн колбашчы Алымкул аталыктын аты, аткарган иштери толук изилденбей, элге кеңири айтылбай келген. Качан гана Кыргыз мамлекети өз алдынча эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин бул инсанга кээ бир кыргыздын тарыхчы-окумуштуулары көңүл бура баштады. Алар: К.Молдокасымов, Т.Топчуев жана Т.Кененсариевдер. Ошондой эле мундуз уруусунун мыктысы, окумуштуу-жазуучу, акын Омор Сооронов агабыз Молдо Нияздын кол китептерин чогултуп, арап тамгасынан которуп, китеп кылып чыгарган.

Мындай коомдук ишмер, аталык даражасынын чыныгы ээси жөнүндө айта берсе сөз көп. Өткөндү эскерип, алардын образдарына штрихтерди жасоо – биз, алардын урпактарынын парзы экендигин унутпасак.

Адабияттар:

1. Калыбек Молдо «Алымкулдун согуш баяны» А.: АНИИ. 1:123,4
2. Касымбеков Т. «Сынган кылыч» тарыхый роман. 2-басылышы. - Ф.: «Кыргызстан», 1979, - 568 б.
3. Кыяс Молдокасымов, «Алымкул аталык» Кыргыз-Туусу газетасы, 25.09.2009-ж, 09.10.2009-ж.
4. Турсунматов Х., Шамсуттинов Р. «ЖАЛЫН» -Т.: 1997-ж. 287-б.
5. Молло Нияз «Санат дигарасттар» Бишкек, 1993-ж. 288-б.
6. Профессор Р. Шамсутдиновдун өздүк архиви.

* * *

УДК 368 – 46:35

«ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СТРАХОВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ В КЫРГЫЗСТАНЕ»

*Абдырахманова Г.Б. – к.э.н., и.о. доцент
ЖАГУ им.Б. Осмонова*

Аннотация: Государственная страховая организация — определённая общественная форма функционирования страхового фонда, представляет собой обособленную структуру, осуществляющую заключение договоров страхования и их обслуживание, где гарантом выступает государство.

Ключевые слова: страхование, обязательное страхование, риск, обязательства, страховая выплата, страховая сумма.

“КЫРГЫЗСТАНДА МАМЛЕКЕТТИК КАМСЫЗДАНДЫРУУ УЮМУНУН ӨНҮГҮҮ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ”

*Абдырахманова Г.Б. – э.и.к., доцент м.а.
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ*

Аннотация: Мамлекеттик камсыздандыруу уюму - камсыздандыруу фондунун иштөөсүнүн белгилүү бир социалдык формасы, камсыздандыруу келишимдерин түзүүнү жана аларды тейлөөнү жүзөгө ашыруучу өзүнчө структура болуп саналат, мында мамлекет гарант катары чыгат.

Негизги сөздөр: камсыздандыруу, милдеттүү камсыздандыруу, тобокелдик, милдеттенмелер, камсыздандыруу төлөмү, камсыздандыруу суммасы.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE STATE INSURANCE ORGANIZATION IN KYRGYZSTAN

*Abdyrakhmanova G.B. – Ph.D., Acting Associate
Professor JASU*

Abstract: State insurance organization - a certain social form of functioning of an insurance fund, is a separate structure, carrying out the conclusion of insurance contracts and their maintenance, where the guarantor is the state.

Key words: insurance, compulsory insurance, risk, liabilities, insurance payment, sum insured.

Страхование — отношения (между страхователем и страховщиком) по защите имущественных интересов физических и юридических лиц (страхователей) при наступлении определенных событий (страховых случаев) за счет денежных фондов (страховых фондов), формируемых из уплачиваемых ими страховых взносов (страховой премии) [1].

Страхование предоставляет защиту различных интересов граждан и организаций, вне зависимости от поддержки со стороны государства. Развитое состояние страхования создаст одну из основ устойчивого развития экономики. Оно не только позволит снизить бюджетные расходы при наступлении убытков природно-техногенного характера, но и значительно уменьшит решение государством ряда вопросов социально-экономического характера в части социального обеспечения и т.д. [1].

Классификация страхования по его формам опирается на критерий волеизъявления сторон страховой сделки. Этот юридический критерий охватывает все звенья страхового предпринимательства. На основе критерия волеизъявления сторон страховых отношений все страхование подразделяется на две формы.

Первая форма - обязательное страхование.

Вторая форма - добровольное страхование.

Обязательную форму страхования вызывает к жизни волеизъявление государства через специальные законы. Государство является инициатором обязательного страхования. В форме закона оно обязывает юридических и физических лиц вносить средства для обеспечения общественных интересов платежей [3].

Обязательное страхование устанавливается только Законом КР, в котором предусмотрено, что при обязательном страховании, как и при добровольном, отношения сторон также должны быть основаны на договоре. В данном случае обязательное страхование означает лишь то, что указанные в нем лица обязаны заключить в качестве страхователей договоры со страховщиками в определенных законом случаях. Речь идет об обязанности страховать жизнь, имущество других лиц либо свою гражданскую ответственность перед другими лицами за свой счет или за счет заинтересованных лиц платежей [3].

В Кыргызстане ввели обязательное страхование в связи с низким уровнем культуры и высокой угрозой как со стороны природных катаклизмов, так и не осознанным поведением граждан Кыргызской Республики на производстве, в транспорте, опасным местом расположения жилых домов, невыполнение элементарной техники безопасности. Так как мы граждане своего государства, то все претензии, последствия и помощи просим у нашего государства и Правительства КР.

Обязательное страхование устанавливается только Законом КР, в котором предусмотрено, что при обязательном страховании, как и при добровольном, отношения сторон также должны быть основаны на договоре.

На основании Закона КР «Об обязательном страховании жилых помещений от пожарных и стихийных бедствий» от 31 июля 2015 года №209 [2].

28 декабря 2015 года было объявлено о Постановлении Правительства Кыргызской Республики «О создании открытого акционерного общества «Государственной Страховой Организации»» (ОАО «ГСО»). Учредителями ОАО «ГСО» является единственный Фонд по управлению государственным имуществом при Правительстве КР.

Головной офис находится в г. Бишкек, филиалы имеются во всех областях Кыргызской Республики. Работа ведется на основании выданных лицензий Государственной службой регулирования и надзора за финансовым рынком при Правительстве Кыргызской Республики.

ОАО «Государственная Страховая Организация» осуществляет деятельность по обязательным и добровольным видам страхования, на основании следующих лицензий, выданных Государственной службой регулирования и надзора за финансовым рынком при Правительстве Кыргызской Республики [4]:

1. Лицензия № 0017 Серия «С» от 5 февраля 2016 на осуществление деятельности по обязательным видам страхования.
 - страхование жилых помещений от пожара и стихийных бедствий;
 - страхование гражданской ответственности работодателя за причинение вреда жизни и здоровью работника при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей;
 - страхование гражданской ответственности организаций, эксплуатирующих опасные производственные объекты;
 - страхование гражданской ответственности перевозчика перед пассажирами;
 - страхование гражданской ответственности перевозчиков опасных грузов.

2. Лицензия №0040 серия «С» от 26.01.2017г. на осуществления деятельности по входящему перестрахованию по обязательным и добровольным видам страхования [4].

ОАО «Государственная страховая организация» преследует следующие цели [2]:

- первоочередного правового регулирования видов обязательного страхования, непосредственно направленных на защиту прав и свобод человека и гражданина;

- подтверждения проведения основных видов обязательного личного и имущественного страхования;
- сохранения либо при необходимости увеличения установленных страховых сумм по видам обязательного личного страхования.

Совокупные активы государственной страховой организаций по состоянию на 31.12.2019 года составили 357 253,50 тыс. сом. Общий доход государственной страховой организации по состоянию на 31.12.2019 года составил 114 770,60 тыс. сомов. Чистая прибыль по состоянию на 31.12.2019 года составили 52 813,90 тыс. сомов. (диаграмма 1) [3].

**Динамика активов, общих доходов и чистой прибыли
(тыс. сомов)**

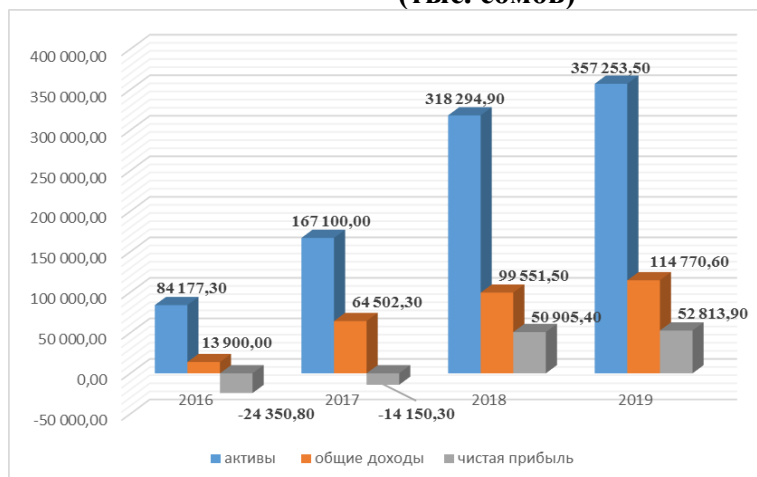


Диаграмма 1.

Государственная страховая организация с начала деятельности произвела пострадавшим 289 выплаты страхового возмещения на общую сумму 23 млн. 914 тыс. сомов. [4] Всего заключены **211 214** договоров страхования, в том числе заключены договора страхования жилья **199 791** из них **5 196** льготников (Диаграмма 2). [4]

**Динамика количества заключенных договоров страхования
с 2016-2019 гг.**

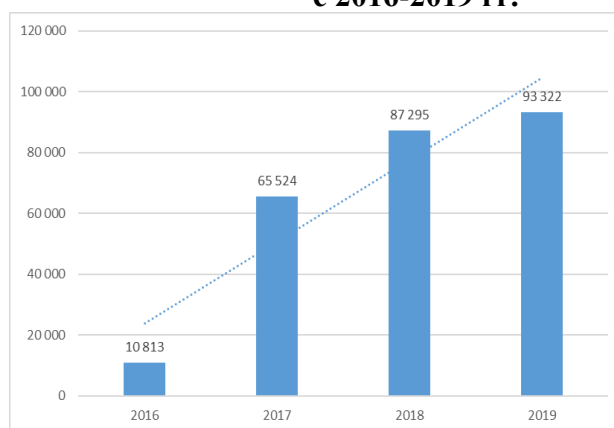


Диаграмма 2.

ОАО «Государственная Страховая Организация» произвела выплаты на общую сумму 23 млн. 914 тыс. сомов на 07.06.2019 г. [4]

ОАО «Государственная страховая организация» напоминает, что стоимость страхования жилья составляет 600 сомов для сельской местности (ответственность страховой организации — 500 000 сом.) и 1 200 сомов в городской местности (ответственность страховой организации — 1 000 000 сом.). [4]

ОАО «ГСО» 1 июля выплачено страховых возмещений на сумму 799 042 сома. [4]

ОАО «ГСО» 1 июля произведены 5 выплат на сумму 799 042 сома, из них 4-ем жителям Ошской области, чьи дома пострадали в результате пожаров, селей и 1-му жителю

Чуйской области, по добровольному страхованию который взял кредит в ОАО РСК Банк под залог своего чабанского дома с кошарой. [4]

Всего выплачено 294 жителям на сумму 24 млн. 713 тыс. сомов.

В Кыргызской Республике существуют проблемы в обязательном страховании, которые нужно решать поэтапно:

- увеличение Уставного капитала;
- не продуманные Законы, нормативно-правовые акты;
- не доверие граждан КР;
- финансовая неустойчивость и др.

Основными тенденциями развития ОАО Государственной страховой организации является:

- продвижение обязательного страхования;
- грамотная работа с гражданами КР;
- устойчивый финансовый механизм;
- совершенствование законодательной базы;
- наличие грамотных, квалифицированных кадров;
- инвестирование в страхование и др.

Страховой рынок Кыргызской Республики имеет неплохие шансы на перспективное развитие будущего страхового рынка. Уже созданы законы и указы, а это значит, что в перспективе этот рынок будет занимать лидирующие позиции и увеличится вместе с количеством и качеством предлагаемых страховых услуг страхователям.

На сегодняшний день страхование является необходимой мерой защиты как имущественного страхования, так и личного страхования. Гарантом покрытия ущерба выступает ОАО Государственная страховая организация.

Список литературы

1. Абдырахманова Г.Б., Тенденции динамики развития страхования в Кыргызстане// Евразийское Научное Объединение, -М.: ЕНО, 2020. – Т.4. - № 11 (69). – С. 223-226
2. Ермасов С.В., Н.Б. Ермасова Страхование, Москва, -- 2004 г.
3. Об организации страхования в Кыргызской Республике: Закон КР от 23 июля 1998 года № 96
4. Официальный сайт Государственного финансового надзора (Электронный ресурс). – Режим доступа:www. fsa.kg

* * *

УДК 330

МАТЕМАТИКАЛЫК МОДЕЛДӨӨНҮ ЭКОНОМИКАДА КОЛДОНУЛУШУ

Аскарова А.К. – э.и.д., проф.

aynura.7474@mail.ru

Эрматали уулу Баяман- магистрант

ermatalievbayaman@gmail.com

Анарбеков Адилет - магистрант

anarbekovadilet764@gmail.com

Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,

Жалал-Абад шаары, Кыргыз Республикасы

Аннотация: Математикалык модель – бул чындыктын математикалык чагылдырылышы [1], системанын моделдин варианттарынын бири, аны изилдөө башка бир тутум жөнүндө маалымат алууга мүмкүндүк берет. Математикалык модель, айрыкча, чыныгы объектинин жүрүм-турумун алдын-ала айтууга багытталган, бирок ар дайым анын тигил же бул идеалдаштыруу даражасын билдирет [1]. Макалада математикалык

моделдөөнүн түрлөрүнүн ичинен алгебралык моделдердин экономикада колдонулушу боюнча маалыматтар жана колдонуу мисалдары каралды.

Ачык сөздөр: математикалык моделдөө, сызыктуу алгебра, матрица, сызыктуу теңдемелер системасы, сырьё, чыгым, пайда, процент, нарк, ж.б.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МАТЕМАТИЧЕСКОГО МОДЕЛИРОВАНИЯ В ЭКОНОМИКЕ

Аскарова А.К. – д.э.н., проф.

aynura.7474@mail.ru

Эрматали уулу Баяман - магистрант

ermatalievbayaman@gmail.com

Анарбеков А. – магистрант

anarbekovadilet764@gmail.com

ЖАГУ им. Б. Осмонова,

г. Жалал-Абад, Кыргызская Республика

Аннотация: Математическая модель — математическое представление реальности [1], один из вариантов модели как системы, исследование которой позволяет получать информацию о некоторой другой системе. Математическая модель, в частности, предназначена предсказать поведение реального объекта, но всегда представляет собой ту или иную степень его идеализации [1]. В статье рассматривается использование одного из видов математического моделирования в экономике, а именно алгебраических моделей и приведены примеры.

Ключевые слова: математическое моделирование, линейная алгебра, матрица, система линейного уравнения, сырьё, стоимость, расход, процент.

USE OF MATHEMATICAL MODELING IN ECONOMY

Askarova A.K. – Doctor of Economics, Professor

aynura.7474@mail.ru

Ermatali uulu Bayaman, Master's student

ermatalievbayaman@gmail.com

Anarbekov Adilet - Master's student

anarbekovadilet764@gmail.com

JASU named after B. Osmonova,

Jalal-Abad city, Kyrgyz Republic

Annotation: A mathematical model is a mathematical representation of reality [1], one of the variants of a model as a system, the study of which allows one to obtain information about some other system. A mathematical model, in particular, is intended to predict the behavior of a real object, but always represents one or another degree of its idealization [1]. This is a mathematical simulation of economic use and an example is considered.

Key words: mathematical modeling, linear algebra, matrix, linear equation system, raw materials, cost, consumption, percentage total further.

Киришүү. Көпчүлүк экономикалык маселелерди математикалык моделдөөнүн жардамында чыгарууга болот. Алгач математикалык моделдөө жөнүндө карайлы.

Модель - бул изилденип жаткан объектинин касиеттерин, элементтеринин өз ара байланыштарын, катыштарын жөнөкөй түрдө, окуп үйрөнүүгө ылайык чагылдырып ойлонуп табылган объект. Бул объект (тагыраак модель): схема, чийме, график, логика-математикалык формулалар, физикалык конструкциялар, макет ж.б. түрүндө болот.

Математикалык модель – математикалык символдор менен сырткы дүйнөнүн кандайдыр бир кубулуштарын болжолдуу жазуу. Математикалык модель түзүүнүн негизги максаты - жүргүзүлгөн байкоолордон алынган маалыматтар боюнча кубулуштун маңызын түшүнүүгө жетишүү [7].

Материалдар жана изилдөө методдору. Жогорку математика жана анын бөлүктөрүн колдонуу менен экономикалык маселелерди чечүүгө келүүчү моделдер каралган. Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык негизин чет элдик жана ата мекендик окумуштуулардын эмгектери, илимий жарыялары түздү.

Тыянактар жана талкуулар. Сызыктуу алгебра, негизинен матрицалар теориясы, ошондой эле аны менен тыгыз байланышта болгон вектордук мейкиндик, сызыктуу алгебралык теңдемелердин системасы түшүнүктөрүн өз ичине камтыган жогорку математиканын бир бөлүгү болуп эсептелет. Ал математикада өтө маанилүү ролду ойнойт. Сызыктуу алгебра иш жүзүнө ашырууга боло турган экономикалык, социалдык жана башка кубулуштарга болгон моделдердин структурасын, түзүлүшүн үйрөтөт. Ал моделди үйрөнүү менен биз каралган реалдуу кубулуштарды үйрөнгөн болобуз, б.а. сызыктуу алгебра бизди курчап турган чөйрөдөгү процесстердин өзгөрүшүн изилдөөгө мүмкүнчүлүк берет [8].

Көпчүлүк экономикалык маселелерди чыгарууда матрицаларды колдонуу негизги маселелердин бири болуп саналат. Бул ыкма көбүнчө берилгендердин базасын түзүүдө жана колдонууда өзгөчө мааниге ээ. Мында бардык информациялар матрицалык формада сакталат жана пайдаланылат.

Матрицалар жана векторлордун экономикалык маселелерди чыгаруудагы колдонулушуна карата төмөндөгүдөй маселени карайлы.

1-маселе. Ишкана 4 түрдүү сырьёну пайдалануу менен 4 түрдүү буюм өндүрөт. Чыгымдалган сырьё нормалары А матрицасынын элементтери катары берилген:

$$A = \begin{matrix} \begin{matrix} \underline{1} & \underline{2} & \underline{3} & \underline{4} & \underline{5} & - & \underline{\text{сырьёнун түрү}} \\ \begin{pmatrix} 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 2 & 1 & 7 & 3 & 2 \\ 3 & 4 & 1 & 1 & 5 \\ 2 & 6 & 5 & 8 & 3 \\ 2 & 4 & 4 & 2 & 2 \end{pmatrix} & \begin{matrix} 1 \\ 2 \\ 3 \\ 4 \\ 5 \end{matrix} & - & \underline{\text{буюмдун түрү}} \end{matrix} \end{matrix}$$

Буюмдар тиешелүү түрдө 40, 35, 55, 30 жана 60 бирдикте өндүрүлсө, анда ар бир буюмду өндүрүүгө чыгымдалган сырьёлордун көлөмдөрүн тапкыла.

Чыгаруу: Алгач продукцияны өндүрүү планын түзөлү: $\vec{p} = (40; 35; 55; 30; 60)$.

Анда коюлган маселенин чыгарылышы болуп чыгым вектору эсептелет. Бул вектордун координаталары ар бир түрдөгү сырьёнун чыгымдалган чондугун берет жана ал \vec{p} векторунун А матрицасына болгон көбөйтүндүсү катары алынат.

$$\vec{p} \cdot A = (40; 35; 55; 30; 60) \begin{pmatrix} 2 & 3 & 4 & 5 & 6 \\ 2 & 1 & 7 & 3 & 2 \\ 3 & 4 & 1 & 1 & 5 \\ 2 & 6 & 5 & 8 & 3 \\ 2 & 4 & 4 & 2 & 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 40 \cdot 2 + 35 \cdot 2 + 55 \cdot 3 + 30 \cdot 2 + 60 \cdot 2 \\ 40 \cdot 3 + 35 \cdot 1 + 55 \cdot 4 + 30 \cdot 6 + 60 \cdot 4 \\ 40 \cdot 4 + 35 \cdot 7 + 55 \cdot 1 + 30 \cdot 5 + 60 \cdot 4 \\ 40 \cdot 5 + 35 \cdot 3 + 55 \cdot 1 + 30 \cdot 8 + 60 \cdot 2 \\ 40 \cdot 6 + 35 \cdot 2 + 55 \cdot 5 + 30 \cdot 3 + 60 \cdot 2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 80 + 70 + 165 + 60 + 120 \\ 120 + 35 + 220 + 180 + 240 \\ 160 + 245 + 55 + 150 + 240 \\ 200 + 105 + 55 + 240 + 120 \\ 240 + 70 + 275 + 90 + 120 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 495 \\ 795 \\ 850 \\ 720 \\ 795 \end{pmatrix}$$

Демек буюмдарды өндүрүүгө сырьёлордун тиешелүү түрдө 495, 795, 850, 720 жана 795 бирдиги чыгымдалган.

Сызыктуу теңдемелердин системасы сызыктуу алгебранын негизги бөлүктөрүнүн бири болуп саналат. Сызыктуу теңдемелер системасын колдонбогон илимдин тармактары

жокко эсе. Экономикалык маселелерди чечүүдө сызыктуу теңдемелер системасын изилдөө аппараты катары кеңири колдонулат [6; 99 – б.].

2-маселе. Ишкана 3 түрдүү сырьё пайдаланып, 3 түрдүү продукция өндүрөт. Сырьёлордун продукциялар боюнча сарпталышы жана запастары төмөнкү таблицادا берилген. Сырьёлордун берилген запастарында продукциянын ар бир түрүн өндүрүүнүн көлөмдөрүн табуу талап кылынат.

Сырьёунун түрү	Продукция түрү боюнча сырьёунун чыгымдалышы			Сырьёунун запастары
	1	2	3	
1	4	1	5	1700
2	3	2	6	1900
3	7	4	2	2480

Чыгаруу: Өндүрүлгөн продукциянын көлөмдөрүн x_1 , x_2 жана x_3 аркылуу белгилейли. Анда ар бир түрдөгү сырьё үчүн запастардын толук чыгымдалыш шартын баланстык катыш түрдө төмөнкүчө жазууга болот.

$$\begin{cases} 4x_1 + x_2 + 5x_3 = 1700, \\ 3x_1 + 2x_2 + 6x_3 = 1900, \\ 7x_1 + 4x_2 + 2x_3 = 2480. \end{cases}$$

Бул системаны Крамердин эрежесин пайдаланып чыгарып, ар бир түрдөгү продукциянын көлөмдөрүн аныктайбыз: $x_1 = 180$; $x_2 = 230$; $x_3 = 150$.

Көп тармактуу чарбадагы макроэкономика түрдүү тармактардын ортосундагы балансты талап кылат. Ар бир тармак бир жагынан өндүрүүчү болуп, экинчи тарабынан башка тармактар чыгарган продукцияларды керектөөчү болуп саналат. Продукцияны өндүрүү жана продукцияга болгон керектөөнүн ортосундагы байланышты эсептөө маселеси келип чыгат жана ал математикалык модель түрүндө формулировкаланган. Бул модель матрицалар алгебрасына негизделип, анда матрицалык анализ аппараты колдонулат.

3-маселе. Завод 3 тармактан турат, ар бири - бир түрдүү продукция өндүрөт. a_{ij} – чыгым коэффициенттери- j – тармактын продукциясын өндүрүү үчүн i – тармактын продукциясынын көлөмү A матрицасы аркылуу берилген. Y матрицасы аркылуу i – тармакты реализациялоого багытталган продукциянын көлөмү же акыркы керектөө продукциясы берилген.

$$A = \begin{pmatrix} 0 & 0,2 & 0 \\ 0,2 & 0 & 0,1 \\ 0 & 0,1 & 0,2 \end{pmatrix}; \quad Y = \begin{pmatrix} 200 \\ 100 \\ 300 \end{pmatrix}$$

- 1) Жалпы чыгымдардын коэффициентин;
- 2) Ар бир тармак үчүн продукциянын көлөмү;
- 3) Тармактардын өндүрүмдүүлүк программасын аныктагыла.

Чыгаруу: $X = \begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix}$ - чыгарылган продукциянын жалпы көлөмү, $Y = \begin{pmatrix} y_1 \\ y_2 \\ y_3 \end{pmatrix}$ – акыркы

керектөөлөрдү белгилейли. Анда заводдун өз ара байланыштарын 3 теңдемелердин системасы түрүндө кароого болот:

$$\begin{cases} x_1 - (a_{11}x_1 + a_{12}x_2 + a_{13}x_3) = y_1, \\ x_2 - (a_{21}x_1 + a_{22}x_2 + a_{23}x_3) = y_2, \\ x_3 - (a_{31}x_1 + a_{32}x_2 + a_{33}x_3) = y_3, \end{cases}$$

мында $a_{i1}x_1 + a_{i2}x_2 + a_{i3}x_3$ - i ($i = 1, 2, 3$) – тармактын өздүк керектөөсү.

Бул теңдемелер системасын матрицалык формада жазалы:

$$X - AX = Y \Leftrightarrow (E - A)X = Y \Rightarrow X = (E - A)^{-1}Y,$$

$$E = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 0 & 1 & 0 \\ 0 & 0 & 1 \end{pmatrix} - \text{бирдик матрица.}$$

1) $(E - A)^{-1}$ тескери матрицанын элементтери изделүүчү ички чыгымдардын толук коэффициенттин аныктайт. Эсептөөлөрдүн негизинде:

$$(E - A)^{-1} = \begin{pmatrix} 1,04 & 0,21 & 0,03 \\ 0,21 & 1,06 & 0,13 \\ 0,03 & 0,13 & 1,27 \end{pmatrix}$$

Демек, 1-, 2-, 3- тармактары үчүн тиешелеш түрдө 1,04; 0,21; 0,03 бирдик продукция чыгымдалат.

2) Ар бир тармак үчүн продукциянын көлөмүн аныктоо үчүн $X = (E - A)^{-1}Y$ теңдемеси колдонулат:

$$\begin{pmatrix} x_1 \\ x_2 \\ x_3 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 1,04 & 0,21 & 0,03 \\ 0,21 & 1,06 & 0,13 \\ 0,03 & 0,13 & 1,27 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} 200 \\ 100 \\ 300 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 238 \\ 187 \\ 400 \end{pmatrix}.$$

Мындан, $x_1 = 238$, $x_2 = 187$, $x_3 = 400$.

3) Ар бир тармак үчүн өндүрүштүк прогамманы $x_{ik} = a_{ik} \cdot x_k$ ($k = 1,2,3; i = 1,2,3$) тиешелештигинен аныктайбыз:

$$\begin{aligned} x_{11} &= a_{11}x_1 = 0 \cdot 238 = 0; & x_{12} &= a_{12}x_2 = 0,2 \cdot 187 \approx 37; \\ x_{13} &= a_{13}x_3 = 0 \cdot 400 = 0; & x_{21} &= a_{21}x_1 = 0,2 \cdot 238 \approx 48; \\ x_{22} &= a_{22}x_2 = 0 \cdot 187 = 0; & x_{23} &= a_{23}x_3 = 0,1 \cdot 400 = 40; \\ x_{31} &= a_{31}x_1 = 0 \cdot 238 = 0; & x_{32} &= a_{32}x_2 = 0,1 \cdot 187 \approx 19; \\ x_{33} &= a_{33}x_3 = 0,2 \cdot 400 = 80. \end{aligned}$$

Көрүгүндү. Жыйынтыгында төмөндөгүдөй баланстык таблицаны алабыз:

Тармак	Өндүрүштүк керектөө			Жалпы $\sum x_{ik}$	Акыркы Продук. көлөмү	Чыгарыл. Продук. жал.көл.
	1	2	3			
1	0	37	0	37	200	238
2	48	0	40	88	100	187
3	0	19	80	99	300	400

Жогоруда каралган экономикалык маселелерди чечүү үчүн башака да математикалык моделдерди колдонууга болот.

Колдонулган адабияттар:

1. Андронов А. А., Витт А. А., Хайкин С. Э. Теория колебаний. - 2-е изд., перераб. и испр. - М.: Наука, 1981. - 918 с.
2. Аскарлова А.К., Мамырралиева А., Карбекова А. Математические методы и модели исследования операций (окуу куралы).- Жалал-Абад.- 2010.-143 с.
3. Аскарлова А.К., Мамырралиева А., Акжолова М. Курс лекций по «Эконометрике» - Жалалабат.- 2007.- 84 с.
4. Высшая математика для экономистов /Под ред. Н.Ш. Кремера. –М.: «Банки и биржи», ЮНИТИ, 1999.

5. Солодовников А.С., Бабайцев В.А., Браилов А.В. Математика в экономике. – М.: Финансы и статистика, 2000.
6. Жусупбаева А.Ж Омуров Т.Д., Култаев Т.Ч., Шабыкеев Б., Маматкадырова Г.Т., Алыбаев А.М. Экономикадагы математика.- Бишкек, 2005.
7. <https://docviewer.yandex.ru/view/1349934179/?page>
8. <https://multiurok.ru/files/download/aaa067f284d489a95aff903528ac73d2/?k=4b794fafff3685d4ff85e8bace87ad35>

* * *

УДК 347.19

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КОЛДОНУУДАГЫ МЫЙЗАМДАРЫНА БЛАЙЫК
ДЫЙКАН (ФЕРМЕРДИК) ЧАРБАЛАРДЫН СТАТУСУН УКУКТУК ЖӨНГӨ САЛУУ
МАСЕЛЕЛЕРИ**

*Камчыбеков А., Каримова Ф., Арстанбеков Ж.
Ош мамлекеттик юридикалык институту
магистранттар*

***Аннотация:** Бул макалада дыйкан (фермер) чарбалардын статусун учурдагы КРнын мыйзамы боюнча укуктук жөнгө салуу көйгөлөрү изилденет. Бүгүнкү күндө Кыргыз Республикасынын учурдагы мыйзамдарына ылайык, жарандардын жамааттык бирикмелери катары болушу мүмкүн экендиги аныкталды. Изилдөөнүн дыйкан (фермер) чарбалардын укуктук статусун аныктоодо чечилбеген маселелердин бири катары чарбалык субъектин мүлктүк жоопкерчилигинин предметин жана чектерин аныкталышы анык болду. Дыйкан (фермердин) чарбаларынын ишин жөнгө салуучу мыйзамдарда камтылган укуктук ченемдердин карама-каршылыктуу учурлары аныкталды. Мындай чарбалар юридикалык жакты түзбөстөн, практикада ушул субъекттердин укуктарын жарандык укуктун субъектиси катары чектөөгө алып келет.*

Бул макаланын максаты дыйкан (фермер) чарбалардын статусун учурдагы КРнын мыйзамы боюнча абалын укуктук жөнгө салынышы.

Бул изилдөөнүн натыйжаларын ушул изилдөө багытын өнүктүрүүдөгү кызыккан жактар үчүн илимде жана прикатикалык ишмердикте колдонууга болот.

Изилдөөнүн методу. Методологиялык изилдөөнүн негизин философиялык, жалпы илимий жана атайын-юридикалык методдор түздү.

***Ачкыч сөздөр:** дыйкан (фермердик) чарба, дыйкан (фермер) чарбалардын статусу, буюм жоопкерчилиги, фермерлер, юридикалык жактар, кооператив, граждандык кодекс.*

**ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СТАТУСА КРЕСТЬЯНСКИХ
(ФЕРМЕРСКИХ) ХОЗЯЙСТВ ПО ДЕЙСТВУЮЩЕМУ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВУ
КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

*Камчыбеков А., Каримова Ф., Арстанбеков Ж.
Ошский государственный юридический
институт магистранты*

***Аннотация:** В этой статье исследуются правовое регулирование статуса крестьянского (фермерского) хозяйства по действующему закону Кыргызской Республики. Сегодня было определено, что граждане могут быть в качестве общественных объединений в соответствии с действующим законодательством Кыргызской Республики. В исследовании подтверждено что при определении предмета и пределов имущественной ответственности субъекта хозяйствования до сих пор остается нерешенным. Определены противоречия правовых норм, содержащихся в законодательстве, регулирующих деятельность фермерских хозяйств. Такие крестьянского (фермерского)*

хозяйства не созданные как юридическое лицо на практике приводят к ограничению субъекта гражданского права.

Целью настоящей статьи является раскрыть и проанализировать правовое регулирование статуса крестьянского (фермерского) хозяйства по законодательству Кыргызской Республики.

Результаты данного исследования могут применяться как в научной, так и в практической деятельности для лиц заинтересованных в развитии данного исследовательского направления.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составляют философские, общенаучные и специально-юридические методы.

Ключевые слова: крестьянские (фермерские) хозяйства, статус крестьянского (фермерского) хозяйства, фермеры, юридическое лицо, кооператив, гражданский кодекс.

PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF THE STATUS OF PEASANT (FARMER) FARMS UNDER THE CURRENT LEGISLATION OF THE KYRGYZ REPUBLIC

A.Kamchybekov, F.Karimova, J.Arstanbekov
Osh State Juridical Institute
Master's student

Annotation: *This article examines the legal regulation of the status of a peasant (farmer) farm under the current law of the Kyrgyz Republic. Today it was determined that citizens can be as public associations in accordance with the current legislation of the Kyrgyz Republic. The study confirms that when determining the subject and limits of the property liability of a business entity, it still remains unresolved. The contradictions of the legal norms contained in the legislation regulating the activities of farms are determined. Such peasant (farmer) farms not created as a legal entity in practice lead to the restriction of the subject of civil law.*

The purpose of this article is to reveal and analyze the legal regulation of the status of a peasant (farmer) farm under the legislation of the Kyrgyz Republic.

The results of this study can be applied both in scientific and practical activities for persons interested in the development of this research area.

Research methods. The methodological basis of the research consists of philosophical, general scientific and special legal methods.

Key words: *peasant (farmer) farms, status of peasant (farmer) farms, farmers, legal entity, cooperative, civil code.*

1996-жылы Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексинин кабыл алынышы менен мыйзамдарды өнүктүрүүдө, ошондой эле дыйкан-фермердик чарбалары сыяктуу чарба жүргүзүүчү субъектилердин өнүгүүсүндө жаңы этап пайда болду. Ушул Мыйзамда дыйкан (фермердик) чарба деп айыл чарба тармагында биргелешкен өндүрүштүк же башка экономикалык ишмердик жүргүзүү үчүн мүчөлүктүн негизинде юридикалык жак катары түзүлгөн жарандардын ыктыярдуу бирикмеси түшүнүлөт, ал алардын жеке катышуусунун жана дыйкан (фермердик) чарбанын мүчөлөрүнүн мүлктүк чегерүүлөр (взностор) менен биригишине негизделет. Чарбалык субъектилердин чакан формалары ар кандай коомдук мамилелерде чарба жүргүзүүнүн туруктуу формаларынын бири болуп саналат. Чарбалык субъектилердин чакан формалары салттуу түрдө ири корпоративдик структураларга караганда көбүрөөк уюштуруучулук жана функционалдык ийкемдүүлүккө ээ, ошондой эле тышкы чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө ыңгайлашуунун натыйжалуу ички механизмдерине ээ жана ири өндүрүш секторунун өкүлдөрү үчүн жагымсыз ресурстарды натыйжалуу пайдалана алышат. Агрардык шартта мындай ишканаларга салттуу түрдө чакан ишканалар, дыйкан чарбалары (фермерлер), айыл чарба ишмердигине адистешкен жеке ишкерлер ж.б. кирет[1].

Бул окуя, биздин көз карашта, биздин экономикабыздын агрардык секторун өнүктүрүүдө жана мамлекеттик агрардык саясатта оң тенденцияга ээ болгондой көрүнөт.

Ата мекендик мыйзамдарды өнүктүрүүдө азыр жарандык мыйзамдарга белгилүү бир өзгөрүүлөрдү алып келиши мүмкүн болгон укуктук карама-каршылыктарды (коллизия) жана укук коргоо ишмердигиндеги кыйынчылыктарды алдын алуунун айкын бир ыкмаларын иштеп чыгуу маанилүү. Бул жерде белгилей кетүүчү нерсе, бир аныктаманын астында бул чарбада ишкердик иштин эки таптакыр башка уюштуруучулук-укуктук формалары пайда болот [2].

Мисалга алсак, Жарандык кодексинин 82-3 – беренсинде «Дыйкан (фермердик) чарба» (2-п.) төмөнкүдөй аныкталат: «Эгерде мыйзамда же алардын ортосундагы келишимде башкача каралбаса, дыйкан (фермер) чарбасынын менчиги (мүлкү) анын мүчөлөрүнө жалпы биргелешкен менчик укугунда таандык»[3].

Андан ары, жарандык мыйзам кыскартылган түрдө бул чарбанын маанилүү белгилерин юридикалык жактын төмөнкү укуктары менен аныктаган:

- мүчөлүк;
- анын ишмердигине чарбанын бардык мүчөлөрүнүн жеке катышуусу;
- бирикме;
- мүлктүк салым;
- чарбанын милдеттенмелери боюнча субсидиардык жоопкерчиликти алуу [4].

Жогоруда саналган белгилер боюнча бул чарбалык субъект өндүрүштүк кооперативге жана толук шериктештикке окшош катышуучу болуп өзүн көрсөтө алат. Бул жерде юридикалык жактын укуктарына ээ болгон чарбалык субъект катары кайсыл уюштуруучулук-укуктук формага көбүрөөк таандык экендигин аныктоо зарыл. Бирок, азырынча, улуттук мыйзамда анын айрым тараптарын тактоого чейин, бул мүмкүн эместей сезилет, бирок, мыйзамда анын формаларында олуттуу айырмачылыктардын жоктугунан улам, Жарандык кодекске дыйкан (фермердик) чарбасынын дагы бир атайын уюштуруу-укуктук формасын киргизүүгө каршы аргументтердин бири болгонун белгилей кетүү керек. Азыркы учурда, Кыргыз Республикасынын Жарандык кодексинин 82-1-беренсинин 1-пунктунда төмөнкүдөй деп жазылган: «Дыйкан (фермер) чарбасы - юридикалык жактын статусуна ээ болгон, болбосо өзүнүн ишин юридикалык жакты түзбөстөн жүзөгө ашырган, иши басымдуу түрдө айыл чарба продукциясын өндүрүүнү чогуу жүргүзгөн бир үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн, тууган-туушкандардын жана башка адамдардын жеке эмгегине негизделген, дыйкан чарбасынын мүчөлөрүнө биргелешкен менчикте таандык болгон же пайдаланууга (ижарага) алынган жер участогуна же башка мүлккө негизделген өз алдынча чарба жүргүзүүчү субъект»[3]. Бул ченемдин негизинде мындай чарбаны түзүү боюнча келишими бар дыйкан чарбалары гана юридикалык жак катары каттала алат деп эсептесек болот[7]. Бул системада юридикалык жактын укуктарына ээ болгон жаңы фермердик чарбаны түзүүнүн тартиби биринчи кезекте келишим түзүүдөн жана анын жетекчисин тандоодон башталууга тийиш. Ал эми кийинчерээк, бул жол-жоболордон кийин, чарбанын тиешелүү уставын түзүп, ишкер катары катталууга болот. Бул жерден бир суроо туулат, эгерде чарбанын өзүнө менчигин берүү менен, ошол чарбанын жалпы мүлкүнүн бүтүндөй укуктук режимине каттагандан кийин өзгөртүү зарыл болсо, чарбанын мүчөлөрүнүн жалпы менчигин түзүүнүн тартибин аныктаган келишим түзүүнүн эмне кереги бар? Каралып жаткан кайра түзүү тартибин аныктоо, ошондой эле жарандык кодекске каралбаган бир катар башка маселелерди чечүү Дыйкан чарбасы жөнүндө мыйзамда ишке ашырылууга тийиш. Ошондой эле дыйкан чарбанын алкагындагы үй-бүлөлүк мамилелер тууралуу негизги маселелерди бөлүп, изилдөө зарыл. Азыркы учурда дыйкан чарбалары жөнүндө колдонуудагы мыйзамдын ченемдери ошол чарбалык субъектинин үй-бүлө мүчөлөрү болуп саналбаган чарба мүчөлөрүнүн чектелген саны жөнүндө маселелер пайда болгон жерде иштөөсүн улантууда. Биздин көз карашта, бул ченемдер юридикалык жактын укуктарына ээ болгон чарбалар учун милдеттүү [4].

Дагы бир маселе, дыйкан чарбалары жөнүндө мыйзамда колдонулуп келген, алгач юридикалык жактар болгон ченемдер, алар үчүн каралып жаткан мыйзамдарга өзгөртүүлөр киргизилди. Келечекте, эгерде мыйзамда юридикалык жактар болуп саналган бул чарба жүргүзүүчү субъект үчүн каралып жаткан эрежелердин милдеттүүлүгү өзгөчө белгиленсе жана алардын статусун колдонуудагы мыйзамдарга ылайык келтирүүнүн мөөнөттөрү белгиленсе, кайра уюштуруунун зарылдыгы жөнүндө маселелер көтөрүлүшү мүмкүн. Бул бир кыйла туура чечим болот деп айтууга болот, анткени өндүрүштүн үй-бүлөлүк табияты бул ошол чарбанын негизги айырмалоочу белгиси болуп эсептелет, биздин көз карашта, бул укуктук субъектини ишкердик ишмердиктин өз алдынча формасы катары бөлүп кароодо аныктоочу фактор катары кызмат кылат[5]. Натыйжада дыйкан чарбалары деп аталган, бирок иш жүзүндө андай болуп саналбаган кээ бир уюмдар өздөрүнө ылайыктуу башка уюштуруу-укуктук формаларга айланат, албетте, оң тараптуу жана көптөн күткөн натыйжалуу кайра түзүү болот. Ал тургай, мыйзамдардын мындан аркы өнүгүү логикасы жана иштеп жаткан дыйкан чарбалардын практикасы юридикалык жак катары укукка ээ болбогон жок дыйкан чарбаларынын иштелип бүтпөй калган статусун жоюунун максатка ылайыктуулугуна алып келиши мүмкүн. Өндүрүштү жалгыз (жана жогоруда айтылгандай) же үй-бүлө мүчөлөрүнүн (жубайы, балдары) катышуусу менен жүргүзүп жаткан чарбанын башчысы (фермер) маңызы боюнча жеке ишкер болуп эсептелерин айтыш керек; бул үй-бүлө мүчөлөрү менен дыйкан чарбасын жүргүзүүгө байланыштуу келип чыккан мүлктүк мамилелер үй-бүлөлүк укуктун ченемдери менен жөнгө салынышы мүмкүн (азыр жеке көмөкчү чарбаларды жүргүзгөн жарандардын үй-бүлөлөрү менен болгон сыяктуу)[6].

Мында, фермердик өндүрүш, башка ишкерлердин ишмердиги сыяктуу эле, же жеке ишкердик формасында же коммерциялык уюм - юридикалык жак (укуктук статусунун кээ бир белгилери, жогоруда белгиленгендей, мурдагыдай эле, дагы ар бир бөлүгүнө чейин иштеп чыгуу керек) түрүндө ишке ашырылмак.

Адабияттар:

1. Алексеева, Н.В. Сущность и особенности конкурентоспособности субъектов малого агробизнеса [Текст] / Н.В. Алексеева, А.В. Улезько // Вестник Воронежского государственного аграрного университета. - 2014. - Вып. 4 (43). - С. 179-188.
2. Целовальников, А.Б. Новеллы ГК России и реформирование системы юридических лиц [Текст]// Законы России: опыт, анализ, практика. 2015. N 7. С. 3 - 9.
3. Кыргыз Республикасынын граждандык кодекси. 1996-жылдын 8-майы № 15 1 Бөлүгү. [Электрондук ресурс] Кирүү режими: www.toktom.kg.
4. Писарев Г.А. Крестьянское (фермерское) хозяйство как субъект предпринимательской деятельности: проблемы правового статуса [Текст]// Предпринимательское право. Приложение "Бизнес и право в России и за рубежом". 2013. N 3. С. 21 - 24.
5. Пятков, Д.В. Крестьянское (фермерское) хозяйство как коммерческий псевдоним граждан[Текст]// Законы России: опыт, анализ, практика. 2016. N 6. С. 65 - 70.
6. Мельников, Н.Н. Теоретические проблемы формирования правового статуса крестьянского (фермерского) хозяйства[Текст]: Автореф. дис.д-ра юрид. наук. М., 2012. С. 13.
7. Пазылов, Н.А. Особенности совершения сделок по доверенности[Текст]/ Г.С. Оморова, Р.Я. Мазитов //Журнал Известия вузов. -Бишкек, 2020. №6. -С.159. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=46301628>

* * *

УДК 347.247

ПРОБЛЕМА АБСОЛЮТНОСТИ И ОТНОСИТЕЛЬНОСТИ, ВЕЩНОГО И
ОБЯЗАТЕЛЬНОСТИ В ПРАВОВОЙ ПРИРОДЕ ЗАЛОГА*Кубанычбекова Л., Атабаева А.
Ошский государственный юридический
институт, магистранты*

Аннотация: В настоящей статье проанализированы основные проблемные аспекты о правовой природе залога в целом и в вопросах абсолютности и относительности в частности. Также в данной статье исследуется положение о различной правовой природе залога вещей вещно-правовом и обязательно-правовом определении. На этой основе дается общее понятие права залога и понятие абсолютности и относительности в институте обязательственного права.

Цель настоящей статьи является исследование и анализ правового регулирования залоговых правоотношений в вопросах абсолютности и относительности.

Результаты данного исследования могут применяться как в научной, так и в практической деятельности для лиц заинтересованных в развитии данного исследовательского направления.

Методы исследования. Методологическую основу исследования составляют философские, общенаучные и специально-юридические методы.

Ключевые слова: залог, залоговые правоотношения, вещное право, кредитор, обязательственное право, абсолютность и относительность права.

КҮРӨӨНҮН УКУКТУК ТАБИЯТЫНДАГЫ АБСОЛЮТТУК ЖАНА
САЛЫШТЫРМАЛУУЛУК, МЕНЧИК ЖАНА МИЛДЕТТЕНМЕ МАСЕЛЕСИ*Кубанычбекова Л., Атабаева А.
Ош мамлекеттик юридикалык институту
Магистранттар*

Аннотация: Бул макалада жалпысынан күрөөнүн укуктук табиятынын негизги көйгөйлүү аспектилерин жана өзгөчө абсолюттук жана салыштырмалуулук маселелери талданат. Ошондой эле, бул беренде мүлктүк-укуктук жана юридикалык-милдеттүү аныктама боюнча буюмдардын күрөөлүгүнүн башка укуктук мүнөзү жөнүндө жобо каралат. Мунун негизинде күрөө укугунун жалпы түшүнүгү жана милдеттенмелер укугу институтундагы абсолюттук жана салыштырмалуулук түшүнүгү берилген.

Бул макаланын максаты абсолюттук жана салыштырмалуулук маселелеринде ипотекалык мамилелерди укуктук жөнгө салууну изилдөө жана талдоо болуп саналат.

Бул изилдөөнүн натыйжалары бул изилдөө багытын өнүктүрүүгө кызыкдар адамдар үчүн илимий жана практикалык иш-чараларда да колдонулушу мүмкүн.

Изилдөө методдору. Изилдөөнүн методологиясы философиялык, жалпы илимий жана атайын укуктук методдорго негизделген.

Негизги сөздөр: күрөө, ипотекалык мамилелер, буюмдук укук, кредитор, милдеттенмелер укугу, укуктун абсолюттуулугу жана салыштырмалуулугу.

THE PROBLEM OF ABSOLUTENESS AND RELATIVITY, PROPERTY AND
OBLIGATION IN THE LEGAL NATURE OF THE PLEDGE*L.Kubanychbekova, A.Atabaeva
Osh State Juridical Institute, master's student*

Annotation: This article analyzes the main problematic aspects of the legal nature of the pledge in general and in matters of absoluteness and relativity in particular. Also, this article examines the provision on the different legal nature of the pledge of things in the property-legal

and obligation-legal definition. On this basis, the general concept of the right of pledge and the concept of absoluteness and relativity in the institute of the law of obligations are given.

The purpose of this article is to study and analyze the legal regulation of collateral legal relations in matters of absoluteness and relativity.

The results of this study can be applied both in scientific and practical activities for persons interested in the development of this research area. Research methods.

The methodological basis of the research consists of philosophical, general scientific and special legal methods.

Key words: pledge, collateral legal relations, property law, creditor, law of obligations, absoluteness and relativity of law.

Залоговое право традиционно считается одним из сложнейших отделов теоретической цивилистики и, несмотря на достаточно давнюю историю вопроса и обширнейшую литературу, до настоящего времени не утихают споры относительно вещной или обязательственной природы залога [1, с.173]. На протяжении многих лет велась полемика относительно того, является ли право залога вещным или обязательственным правом. Күрөөнүн бир суроосу болуп бүтүмдөр чыгат, ал өз кезегинде жарандык мамилелерди жаратат жана жарандык мыйзамы менен аныкталган бүтүмдөрдү түзүүдөн келип чыккан укуктук натыйжалар аныкталат [2].

В целом, сложилось три основных подхода к этой проблеме: 1) залог как вещное право [3]; 2) залог как обязательственное право [4]; 3) залог как смешанное вещно-обязательственное право [5]. Большинство цивилистов дореволюционного периода, в частности, Г.Ф. Шершеневич, А.И. Покровский, рассматривали залог как вещное право. Необходимо отметить, что зарубежные цивилисты, которые придерживались точки зрения о вещном характере залога, называли два присущих ему признака вещного права: во-первых, залог обладает признаком следования (т.е. при переходе вещи из одних рук в другие залог сохраняется); во-вторых, залог обладает признаком преимущества (т.е. залогодержатель всегда имеет преимущество перед другими кредиторами залогодателя).

В советский период цивилисты практически не затрагивали рассмотрение вопроса о правовой природе залога, поскольку данный гражданско-правовой институт не получил широкого применения в хозяйственном обороте СССР.

Из числа советских цивилистов точку зрения о вещно-правовом характере залога поддерживал И.Б. Новицкий. Он отмечал, что особенность залога в сравнении с большинством других способов обеспечения исполнения обязательств состоит в том, что он носит вещно-правовой характер, в то время как поручительство, задаток, неустойка, банковская гарантия – это способы обеспечения исполнения обязательств, не имеющие характера вещно-правовых отношений. В этих случаях кредитор верит личности должника. Залог же обладает чертами, которые позволяют рассматривать его в качестве вещно-правового способа обеспечения исполнения обязательства. При этом право залога заключено не в личности залогодателя, а именно в заложенной вещи (имуществе) [6].

В свою очередь, советский и американский юрист О.С. Иоффе говорил о залоговом праве как об обязательственном праве, обладающим вещными элементами. В обоснование данной позиции О.С. Иоффе указывал на то, что в отличие от абсолютных прав, к которым относятся вещные права и которым присущи два признака: во-первых, обладателю вещного права противостоят в качестве обязанных все третьи лица (т.е. неопределенный круг лиц), и, во-вторых, на всех этих лиц возлагается пассивная функция – функция воздержания от совершения действий, препятствующих удовлетворению юридически охраняемых интересов обладателя вещного права, в залоговом праве залогодержателю в качестве обязанного лица противостоит конкретное лицо – залогодатель, на которого возлагается активная функция [7]. К последней можно отнести, в частности, обязанности залогодателя по страхованию и обеспечению сохранности заложенного имущества.

Также важно отметить, что в Гражданском кодексе РСФСР 1922 года право залога упоминалось в разделе «Вещное право», а в Гражданском кодексе КиргССР 1964 года – в разделе «Обязательственное право», что говорит об отсутствии у законодателя четко определенной позиции о правовой природе залога.

В действующем гражданском законодательстве Кыргызской Республики в части I регулированию залоговых отношений посвящен параграф 3 главы 19 в разделе «Обязательственное право (Общая часть)». Несмотря на то, что в действующем отечественном гражданском законодательстве законодатель поместил нормы, регламентирующие залоговые отношения, в раздел кодекса, посвященный обязательственному праву, вопрос о правовой природе залога до сих пор остается спорным в цивилистической литературе.

Среди современных цивилистов нет единства мнений по поводу правовой природы залогового правоотношения. Отдельные современные исследователи относят залог к вещным правам. Так, по мнению Е.А. Суханова залог относится к вещным правам, если его объектом является вещь, а не имущественное право [8].

По мнению В.А. Белова, для того чтобы предметно обсуждать природу залогового права необходимо точно описать содержание самого этого права, оно и должно определить его правовую природу. Правомочиями, которые образуют залоговое право (т.е. суть права залогодержателя) являются:

- 1) правомочие владеть и (если таковая возможность прямо предоставлена залогодержателю договором) – пользоваться заложенным имуществом;
- 2) правомочие получить удовлетворение из стоимости заложенного имущества, вырученной от продажи предмета залога с публичных торгов.

Как подчеркивает В.А. Белов, правомочие владения, которое является «ядром» всякого вещного права присутствует далеко не при всяком залоге. Случаи ипотеки, например, в группу залогов, сопровождаемых передачей владения вещью залоговому кредитору, не попадают. Поэтому залоговое право вообще нельзя рассматривать в качестве вещного права; «вещным элементом» в праве залога является правомочие владения заложенной вещью, которое в некоторых случаях принадлежит залогодержателю (при условии, конечно, что это право было выговорено им при заключении договора залога)[9].

Большинство из исследователей, например, В.В. Витрянский и Д.А. Медведев, говорят о двойственном характере залогового правоотношения: вещно-правовом и обязательно-правовом. В подтверждение этого В.В. Витрянский указывает на то, что, будучи акцессорным (дополнительным к основному) обязательством, залог обладает и некоторыми элементами вещного права. Этим, в частности, по его мнению, объясняется предоставление залогодержателю в определенных случаях вещно-правовой защиты путем предъявления виндикационного или негаторного исков[10]. Д.А. Медведев называет залог вещным способом обеспечения обязательства, указывая, что залог порождает два вида отношений – между залогодателем и залогодержателем, и между залогодержателем и вещью[11].

В настоящее время положительной тенденцией развития вопроса о правовой природе залогового правоотношения по сравнению с точками зрения, высказанными русскими цивилистами, является то обстоятельство, что все современные цивилисты так или иначе говорят о вещно-правовом аспекте залога и не упоминают о нем как об исключительно обязательственном праве. В силу залога залогодержатель приобретает одновременно право залога и право на преимущественное удовлетворение своих требований. Таким образом, залоговое правоотношение содержит одновременно два элемента – вещно-правовой и обязательно-правовой. Благодаря обязательно-правовому элементу устанавливается относительная правовая связь с кредитором. Вещно-правовой элемент оформляет ограниченную правовую власть залогодержателя над вещью.

Как некую модификацию основных воззрений на залог В.А. Белов рассматривает взгляды ученых, квалифицирующих залог как абсолютное право, относительное право и как систему абсолютных и относительных прав[12]. Так, к примеру, об абсолютности права залога говорится в трудах Л.А. Кассо[13], В.И. Синайского[14], а относительным право залога названо в работе А.К. Райхера[15]. Сам же В.А. Белов расценивает залог как систему абсолютных и относительных прав. Он указывает, что «залог – это комплекс (система) правоотношений, сердцевинной которого является совокупность абсолютных правоотношений, обеспечивающих посредством установления ограниченного господства залогодержателя над чужим имуществом удовлетворение его требований по обеспеченному обязательству». Для ответа на вопрос является ли залог абсолютным или относительным правом необходимо рассмотреть природу отношений, складывающихся между залогодержателем, залогодателем и третьим лицом, которое владеет вещью в момент обращения на нее взыскания. Абсолютность права предполагает, что каждый является лицом, обязанным по отношению к управомоченному, и каждый может нарушить право. Согласно взгляду В.А. Белова, залоговый кредитор имеет право требовать от третьего лица – владельца предмета залога – выдачи вещи для ее дальнейшей продажи с публичных торгов. Но это лицо не является каждым, потому что таковым может быть только тот, кто владеет заложенной вещью. Наличие подобного ограничения круга «каждых лиц» само по себе как раз и доказывает, что абсолютность вправе требовать продажи заложенной вещи отсутствует и потому залоговое право, состоящее вправе требовать продажи заложенной вещи для получения удовлетворения из вырученной суммы, следует квалифицировать как право относительное – этому праву противостоит определенное, конкретное лицо – собственник вещи. Залоговое право, не является ни вещным ни обязательственным, а особым видом права, относимым к абсолютным правам. Как указывал Л.А. Кассо, дихотомическая система разделения всех прав на вещные или обязательственные серьезно устарела и не отвечает современным потребностям гражданского права, поэтому от нее следует отказаться и рассматривать все права в системе абсолютных и относительных прав [13, с. 173]. Таким образом, существующие конструкции залога можно схематично представить следующим образом; а) залог, состоящий из абсолютного права владения заложенной вещью и относительного права на получение удовлетворения из ее стоимости; б) залог, состоящий лишь из относительного права на получение удовлетворения из стоимости заложенной вещи. В итоге, по мнению автора, следует признать за залоговым правоотношением и правом залога двойственную правовую природу, ибо, опираясь на вышеизложенные позиции ученых, однозначно отнести залог либо к институту вещного, либо к институту обязательственного права невозможно.

Литература:

1. Звоницкий, А.С. О залоге по русскому праву / А.С.Звоницкий.- Киев, 1912. - С. 173;
2. Пазылов, Н.А. Сущность и правовая природа сделки в гражданском законодательстве Кыргызской Республики / Н.А. Пазылов, Г. С. Оморова // Известия Вузов, № 4, 2012. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=36685041>
3. Белов, В.А. Залоговые правоотношения: Содержание и юридическая природа / В.А. Белов // Законодательства. - 2001. - № 11. - С. 45.
4. Шершеневич, Г.Ф. Учебник русского гражданского права. 2-е изд. / Г.Ф. Шершеневич. - М.: Спарк, 1995. - С.394.
5. Брагинский, М.И. К вопросу о соотношении вещных и обязательственных правоотношений. Проблемы. Теория. Практика. Сборник памяти С.А. Хохлова / М.И. Брагинский. - М., 1998. - С. 195;
6. Римское частное право. Учебник / И.Б. Новицкий; под ред. И.Б.Новицкого, И.С. Петерского. - М.: Юриспруденция, 2000. - С. 288-289

7. Иоффе, О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / О.С. Иоффе. - Л., 1949. - С.107-108.
8. Суханов, Е.А. Лекции о праве собственности /Е.А.Суханов. - М.: Юрист, 1999.- С. 159.
9. Белов, В.А. Гражданское право. Особенная часть. Учебник / В.А. Белов. - М.: АО «Центр ЮрИнфо Р», 2004. - С. 351.
10. Витрянский, В.В. Комментарий части первой Гражданского кодекса Российской Федерации для предпринимателей / В.В. Витрянский. - М.: Фонд «Правовая культура», 1995. - С. 299.
11. Медведев, Д.А. Российский закон о залоге /Д.А. Медведев // Правоведение. - 1992. - № 5. - С. 14.
12. Гражданское право: актуальные проблемы теории и практика /под ред. В.А. Белова. - М.: Юрайт, 2007.
13. Кассо, Л.А. Понятие о залоге в современном праве (по изд. 1898 г.) /Л.А. Кассо. - М.: Статут, 1999. – 284 с.
14. Синайский, В.И. Русское гражданское право /В.И.Синайский.- М.: Статут,2002.- С.260.
15. Райхер, В.К. Абсолютные и относительные права /В.К.Райхер //Известия экономического факультета Ленинградского политехнического института. - 1928 - №1.- С.29

* * *

УДК 338.48:330.5**ЭТНОТУРИЗМДИ ӨНҮКТҮРҮҮДӨ УЛУТТУК БААЛУУЛУКТАРДЫН МААНИСИ**

*Султанов Ж.М. – ага окутуучу, ekongeogr@mail.ru
 Низамиев А.Г. – г.и.д., профессор, rashit-eco@mail.ru
 Самиев К.Т. – г.и.к., доцент, k_samiev@mail.ru
 ОшМУ, Ош шаары, Кыргыз Республикасы*

***Аннотация:** Кыргызстанда улуттук баалуулуктарды жайылтууга багытталган этнотуризмди өнүктүрүүгө ыңгайлуу шарттар, Кыргыз элинин улуттук каада-салты, үрп-адаттары, баалуулуктары аймактагы этнотуризмдин өнүгүшү жөнүндөгү маселелер каралган.*

***Ачык сөздөр:** этнотуризм, улуттук баалуулуктар, маданият, салттуу билим, кыргыз эли, улуттук мурастар, жарманке, турист.*

ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В РАЗВИТИИ ЭТНОТУРИЗМА

*Султанов Ж.М. – ст. Преод., ekongeogr@mail.ru
 Низамиев А.Г. – д.г.н., профессор, rashit-eco@mail.ru
 Самиев К.Т. – к.г.н., доцент, k_samiev@mail.ru
 ОшГУ, город Ош, Кыргызская Республикасы*

***Аннотация:** В статье рассматриваются благоприятные условия для развития этнотуризма в Кыргызстане, направленные на продвижение национальных ценностей, традиций и обычаев кыргызского народа и на развитие этнотуризма в регионе.*

***Ключевые слова:** этнотуризм, национальные ценности, культура, традиционное образование, кыргызский народ, национальное наследие, ярмарка, турист.*

THE VALUE NATIONAL VALUES IN THE DEVELOPMENT OF ETHNOTOURISM

*Sultanov Zh.M. – art lecturer, ekongeogr@mail.ru
 Nizamiev A.G. – D.Sc.(Geography), professor
rashit-eco@mail.ru
 Samiev K.T. – PhD in Geography., docent
k_samiev@mail.ru
 OshSU, Osh city, Kyrgyz Republic*

Annotation: This article deals with dissemination directed to national value of ethnotourism, developing of its comfortable conditions in Kyrgyzstan, also traditions and customs of Kyrgyz people, development of ethnotourism in regions.

Key words: ethnotourism, national value, culture, traditional training, Kyrgyz people, national heritage, exhibition, tourism

Учурда туризмди өнүктүрүү үчүн ар бир мамлекеттин өзүнүн тарыхый-маданий баалуулуктарына, жаратылыштык-рекреациялык шарттарына жана географиялык жайгашкан ордуна байланыштуу багыттар негиз боло алат. Кыргызстанда улуттук баалуулуктарды жайылтууга багытталган этнотуризмди өнүктүрүүгө ыңгайлуу шарттар бар. Кыргыз элинин улуттук каада-салт, үрп-адат ж.б. баалуулуктары аймактагы этнотуризмдин өнүгүшү үчүн зор мааниге ээ. Анткени, туризмдин негизинде экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдүн саны өсүүдө. Анын негизинде өлкө салыктык кирешени гана көбөйтпөстөн, калкка жумуш орундарын камсыздоого көмөк көргөзөт (келген бир турист үчүн 4-5 жумушчу орун түзүүгө болот).

Туризм тармагынын экологиялык жактан зыянсыз таза киреше табуу максаты болгондуктан, адам баласы бул тармакка кайдыгер карабоосу шарт. Жаратылышы кооз, абасы таза, экологиялык таза жаратылыш зоналары, тамак-аш продукциясы бар аймакка келип, эс алып кетүү, көпчүлүк туристтердин (ички туристтердин да) негизги максаты болуп саналат. Ар бир аймакка келген (өзгөчө чет элдик) туристтерде ал аймактын улуттук маданиятына, каада-салтына, үрп-адатына кызыгуусу зор. Демек, биз этнотуризм аркылуу дүйнө жүзүнө улуттук баалуулуктарыбызды таанытууга жана жайылтууга мүмкүнчүлүктөрүбүз бар. Алсак, 2017-жылдын 7-ноябрында Лондон шаарында өткөн “Дүйнөлүк саякат жарманкесинде” биздин өлкөнүн 6 туроператор катышып, ал жерде көчмөн элибиздин негизги турак жайы – боз үй тигилип, улуттук музыка, шырдак тигүү ж.б. аркылуу кыргыздын улуттук баалуулуктарын жана маданиятын чет өлкөлүктөргө көргөзүп келишкен [5]. Мындай көргөзмөлөргө катышуу менен Кыргызстандын этнотуризмине болгон кызыгууну күчөтүү, андан тышкары, дүйнөдө болуп жаткан түрдүү жарманкелерге, улуттук көргөзмөлөргө катышып, этнотуризмдин өнүгүүсүнө болгон аракеттер көрүлүүдө.

Бирок, кыргыз элинин улуттук баалуулуктары азыркы жаш муундар арасында унутта калып бара жаткандыгы байкалууда. Аларды үйрөтүп, окутуп жана билдирип келечек муундарга өткөрүп берүү биздин милдетибиз болуп саналат. Кыргызстанда улуттук баалуулуктарды сактап калуу жана этнотуризмди өнүктүрүү үчүн түрдүү иш-чараларды (жарманке, долбоор, көргөзмө ж.б.) уюштурууга мүмкүнчүлүктөр көп. Мисалы, 2018-2019-жылдары “Балдар оюндар кербени” иш-чарасын Кыргызстандын 7 областында уюштуруп, өткөрүлгөн. Бул иш-чара кыргыздардын улуттук оюндарын жайылтуу жана келечек муундарга улуттук баалуулуктарды таанытуу максатында уюштурулган. Натыйжада, иш-чаранын алкагында кыргыздардын улуттук спорттук оюндарынын 25 түрү ойнотулуп, өсүп келе жаткан жаштарга улуттук оюндарды таанып-билүү түшүнүгүн калыптандыруу ишке ашты. Кыргыз элинин улуттук мурастары муундан-муунга өтүп, үзгүлтүксүз өнүгүп-өсүп турган ыкмалардын, усулдардын материалдык жана метериалдык эмес түрү болуп саналат. Аларга улуттук тамак-аш, улуттук кийим-кече, улуттук оюндар, улуттук аңчылык, күлүк таптоо, тайган салуу ж.б. улуттук аспабдар, ыйык жерлер, кол өнөрчүлүк ж.б.у.с. болгон бардык мурастарды киргизүүгө болот.

Көчмөн элибиздин муундан-муунга өтүп келе жаткан маданиятынын салттуу көрүнүштөрү, түрдүү аспаптарда (комуз, темир ооз комуз, жыгач ооз комуз, чоор, сыбызгы, чыңыроон, кыл кыяк, добулбас, сурнай, керней ж.б.) ойной да, ошолордун коштоосунда ырдай, бийлей да билишкен. Элдик кол өнөрчүлүктүн түрлөр күндөлүк жашоо шартыбызда жана көркөмдүктү көздөй турган улуттук кийим-кечектерибиз (улуттук үлгүнүн жалпы аталышы) ж.б. башка улуттардан айырмалап турат [1].

Этнотуризм аркылуу кол өнөрчүлүк менен улуттук баалуулуктарды сактап калуу, келечек муундарга өткөрүп берүү мүмкүнчүлүгү бар. Келген туристтердин кызыгуусун дагы арттыруу үчүн улуттук кол өнөрчүлүктүн көптөгөн түрлөрүн туристтик-рекреациялык аймактарда уюштуруу зарылчылыгы бар. Анткени, келген туристтер мамлекеттин улуттук колоритин чагылдырган буюмдарга өзгөчө көңүл бурат. Ал үчүн биз улуттук кол өнөрчүлүк менен алектенген уста, уз, чебер, зергерлер ж.б. тартып, туризмди уюштурууга мүмкүн болгон айыл жерлериндеги калкка чакан ишканаларды куруп берүү жагын ишке ашырышыбыз зарыл. Кыргызстанда туристтик-рекреациялык зор мүмкүнчүлүктөр бар. Этнотуризмди, өзгөчө улуттук мурастарды жандандыруу үчүн айыл чарба, экологиялык, климаттык, экономикалык ж.б. шарттар толук жооп берет. Рынок шартында бул тармакты өнүктүрүү зарыл. Улуттук мурас катмарына ээ болгон жергиликтүү калк кол өнөрчүлүктөн (жыгач, темир иштетүү ж.б.) жана мал чарбачылыктан (жүн, тери ж.б. өндүрүү) алынган сырьелордон пайда болгон улуттук буюмдарды колдонуп келишкен. Мал чарба тармагындагы иштетүүдөн жасалган кийиз, калпак, чепкен, шөкүлө, сувенирлер ж.б., ал эми жыгачтан жасалган идиш-аяк, комуз, чоор, көөкөр, сувенирлер ж.б. улуттук колоритти чагылдырган буюм-тайымдар келген чет элдик туристтердин кызыгуусун арттырып келүүдө. Этнотуризм тармагы аркылуу улуттук мурастарды өнүктүрүү, дегеле элдик маданият, эң орчундуу жана учурдагы актуалдуу маселелеринин бири болуп саналат. Кыргызстанда этнотуризмди өнүктүрүүдө улуттук мурастарды, анын ичинен кол өнөрчүлүктү (чеберчилик, устачылык) иштетүүдө товарларды өндүрүү үчүн жеке ишканалар бар.

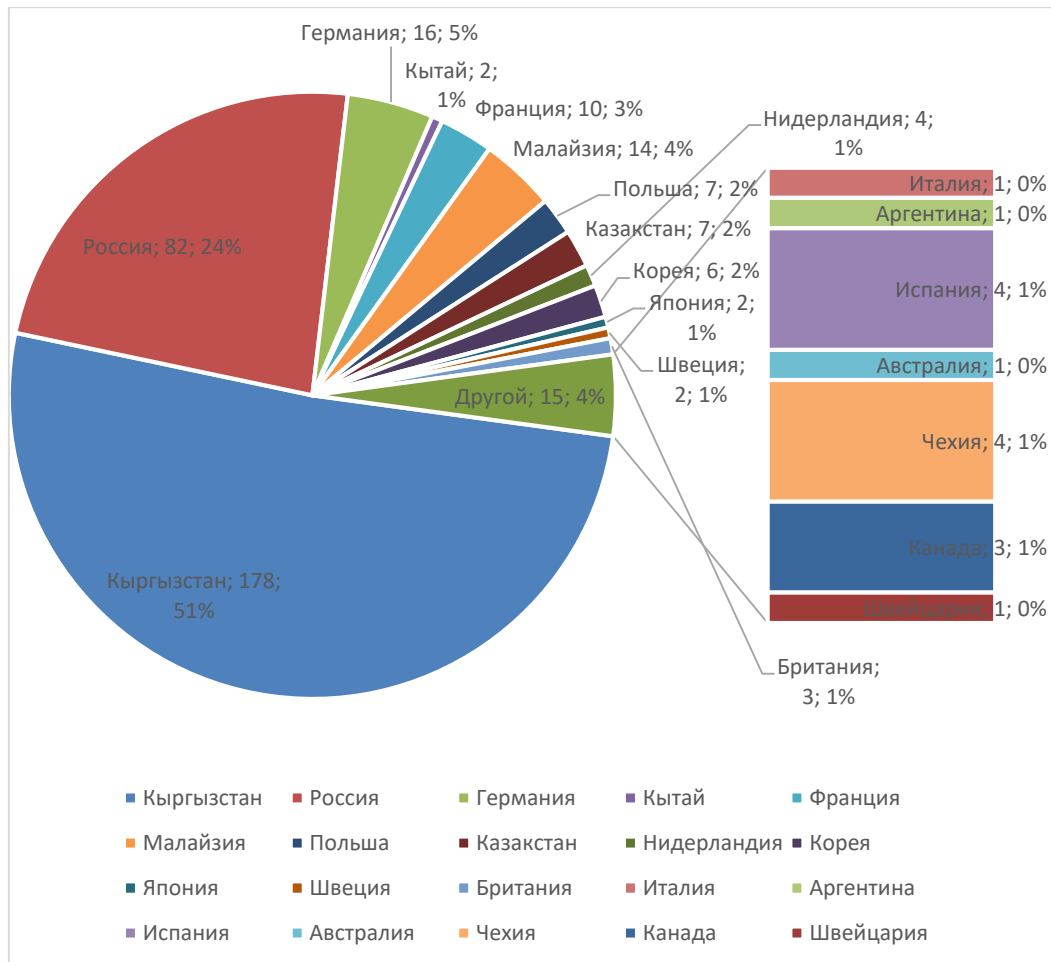
1-таблица

Ош областында туризм үчүн улуттук товарларды өндүрүү					
Буюмдун аталышы (даана)	2012	2013	2014	2015	2016
Эркектердин улуттук костюму	3016	6366	1147	1008	2760
Улуттук көйнөк	2739	2357	4677	4818	1323
Сувенирлер, миң сом	10413	15616,9	10659,1	13630,6	6273,7
Калпак	43211	51428	59817	64408	24075
Улуттук килем	1907	1924	1086	1237	1599
Боз үй	8	6	15	23	40

Маалымат булагы: 2016-жылкы КР Улуттук статистика комитетинин маалыматтары [3].

1-таблицада Ош областында 2012-2016-жылдары улуттук товарларды өндүрүү боюнча маалымат келтирилген. Ал эми акыркы 3 жыл ичинде бул товарларга болгон суроо-талап күчөп, өндүрүлгөн товарлардын саны кескин түрдө көбөйүшү ишкерлердин улуттук баалуулуктарды өнүктүрүүгө болгон кызыгуусун күчөтүп келүүдө.

Кыргыздын оймо чиймелери, ат жабдыктары, боз үйү, колдо токулган таар-килемдери өнүккөн Батыш өлкөлөрүндө жогору баада суроо талапка ээ. Ошону менен катар улуттук тамак-ашты даярдоодогу жасоо өзгөчөлүгү, рецепти да этнотуризмди өнүктүрүүгө түрткү берет. Тактап айтканда, койду союу жана жиликтөө эрежелери, беш бармакты жасоо, боорсок ж.б. ушул сыяктуу тамак-аштарды жасоо менен чет элдик туристтерди кызыктыруу жана этностилдеги ашкананы өнүктүрүү керек. Мисалга Ош шаарындагы “Этно отель”, “Этнокафе” жана “Саймалуу-Таш” көркөм галереясы сыяктуу мекемелер туристтер үчүн кызмат көрсөтүүдө. 1-диаграммада көрсөтүлгөндөй улуттук стилдеги “Этно отель Ош” мейманканага кызыгып келген туристтердин саны жыл сайын өсүүдө. 2019-жылдын май айынан декабрь айына чейинки келген туристтердин саны 363 адамды түзүп, мурунку жылдарга салыштырмалуу 3%га өскөнү байкалды. Мындай көрүнүш, этнотуризмге болгон талаптын күчөшүнө түрткү берет. Ошого байланыштуу этностилдеги кафелер, мейманканалар, эс алуучу парктар ж.б. саны көбөйүүдө (1-диаграмма).



1-диаграмма “Этно отель Ош” мейманканасына келген туристтердин 2019-жылдын май айынан декабрь айына чейинки көрсөткүчү.

Демек, аймакта этнотуризмди өнүктүрүүдө төмөндөгү иш-чараларды ишке ашыруу зарыл:

- улуттук мурастарды коргоо боюнча мамлекеттик долбоорду иштеп чыгуу;
- улуттук мурастарды жайылтуу үчүн дүйнөлүк маалымат каражаттарында маалыматтарды популяризациялоо;
- маалыматтарды санарип аркылуу жүргүзүү жана электрондук база түзүү менен дүйнөлүк интернет желелерине жайгаштыруу ж.б. жумуштарды ишке ашыруу.

Келечекте эс алууга ыңгайлуу үйлөрдү салуу, конкреттүү туризм маршруттарын иштеп чыгуу, инфраструктураны эл аралык талапка төп келгидей жасоо (чет элдик айрым тажрыйбалуу мекемелер менен биргеликте иш алып барууну күчөтүү), чет тилдерди үйрөтүүчү борборлорду көбөйтүү, этнотуризмдин келечегин жеткиликтүү чагылдырган чет тилдеги мазмундуу жарнамаларды даярдоо керек.

Азыркы күндө улуттук мурастардын объектиси аныктап, тактап, практикалык көндүмдөргө, ыктарга ээ болгон билимдүү адистерди даярдоону жакшыртуу зарыл.

Ошондуктан кыргыз элинин салттык маданиятын калыптандыруу мектептен, керек болсо бала бакчадан окутуп-үйрөтүлүүсү зарыл деп эсептейбиз. Маданиятка адамдын иш-аракетинин бардык түрлөрү жана анын натыйжалары кирет. Мисалы, турак-жай, кийим-кече, тамак-аш, курал-жарактары, эмгек куралдары ж.б. Мында өспүрүмдөр боз үйдү тигип же чечүү аркылуу анын түзүлүшү менен таанышуу жай күндөрү шырдак жасоого катышуу, кол өнөрчүлүк менен иш алып барган үй-бүлөөлөр менен байланышып практикалык иштерди өткөрүүгө тартылуусу керек. Мындай учурда мектеп, ата-эне жана окуучулардын ортосунда болгон байланыштар чыңдалат [4].

Ошондой эле этнотуризмди өнүктүрүү үчүн жеткиликтүү мыйзамдарды иштеп чыгуу жана ушул чөйрөдө алектенген ишкерлерге түрдүү багыттагы колдоо көрсөтүү керек. Этнотуризмди өнүктүрүүнүн башкы максаты – улуттук мурастардын комплекстерин түзүп, материалдык жана руханий жактан багыт алган туристтик индустрияны өнүктүрүү болуп эсептелет. Буга байланыштуу туризмдин бул тармагын өнүктүрүү үчүн төмөндөгү сунуштарды эске алуу зарыл:

- этнотуризмди өнүктүрүүдө жеңилдетилген инвестицияларды тартуу;
- этно мейманканалар, этно комплекстер, этнокафелер ж.б. дестинациясын түзүү;
- туризм тармагында иш алып барган ишкерлердин жоопкерчилигин күчөтүү;
- улуттук маанидеги маалыматтардын, көрнөк-жарнактардын базасын түзүү;
- салттык материалдык маданиятты таанып билүү үчүн мектептен баштап окутуу.

Адабияттар

1. А.Акматалиев Кыргыздын кол өнөрчүлүгү Кыргызстан 1996, 328б.,
2. Кыргыз туусу газетасы, 24.04.2012 Билим тарых улуттук философия
3. Улуттук статистика жыйнагы 2016.
4. Ө. Салаев Кыргыз элинин салттык материалдык маданияты, Бишкек, 2018
5. <https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-41902016>

* * *

УДК 368.1

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН КАМСЫЗДАРДЫРУУНУ ӨНҮКТҮРҮҮ.

Тотубекова А.Ы. – окутуучу

Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун

проф.Т.Бекболотов атындагы Аксы колледжи

тел: 996776866558

Аннотация: Кыргыз Республикасында камсыздандыруунун өнүктүрүүнүн негизги максаттары калктын, уюмдардын жана мамлекеттин камсыздандыруу коргоосуна муктаждыктарын канааттандыруу чараларын иштеп чыгуу.

Ачкыч сөздөр: инвестиция, ресурс, резерв, фактор, ссуда, реконструкция, субсидия, потенциалдуу, лицензия, актуарий, полис, ипотека, транши

РАЗВИТИЕ СТРАХОВОЕ ДЕЛО В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Тотубекова А.Ы.

Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун

проф.Т.Бекболотов атындагы Аксы колледжи

тел: 996776866558

Аннотация: Главные цели в развитие страховое дело в КР разработать основные планы и удовлетворить потребность народа, предприятие и защита государственное страхование.

Ключевые слова: инвестиция, ресурс, резерв, фактор, ссуда, реконструкция, субсидия, потенциальный, лицензия, актуарий, полис, ипотека, транши

DEVELOPMENT OF INSURANCE IN KYRGYZ REPUBLIC.

Totubekova A.Y.

ZhAGU named after B. Osmonov Aksy College

named after Professor T. Bekbolotov

tel: 996776866558

Annotation: The main aim of development of insurance in Kyrgyz Republic and to develop the main plans and satisfy needing of people, company and protection of state insurance.

Key words: investment, resource, factor, loan, reconstruction, grant, potential, license, actuary, police, mortgage, tranche.

Кыргыз Республикасында камсыздандыруунун өнүктүрүүнүн негизги максаттары калктын, уюмдардын жана мамлекеттин камсыздандыруу коргоосуна муктаждыктарын канааттандыруу чараларын иштеп чыгуу жана ишке ашыруу болуп саналат, алар ишкердик ишти кеңейтүүнүн жана мамлекеттин экономикасын өнүктүрүү үчүн узак мөөнөттүү инвестициялык ресурстарды топтоонун түрткү берүүчүсү болуп саналат.

Бул максаттарга жетишүү үчүн төмөнкүдөй милдеттерди чечүү керек:

- Кыргыз Республикасындагы камсыздандыруу базарын андан ары өнүктүрүү
- камсыздандыруу ишин мамлекеттик жөнгө салуу жана көзөмөлдөөнү өркүндөтүү
- камсыздандыруунун топтомо түрлөрүнүн механизмдерин пайдалануу менен узак мөөнөттүү инвестицияларга калктын жыйнаган акчаларын которууга түрткү берүү үчүн өбөлгөлөрдү түзүү
- камсыздандыруунун ыктыярдуу жана милдеттүү түрлөрүн өнүктүрүүгө көмөк берүүчү мыйзамдык, ченемдик жана методологиялык базаларды өркүндөтүү
- камсыздандыруу уюмдарынын финансылык туруктуулугун жана капиталдашынын өсүшүн камсыз кылуу
- улуттук камсыздандыруу индустриясынын туруктуулугун жана ишенимдүүлүгүн чыңдоо жана жалпыга маалымдоо каражаттары менен максаттуу иш жүгүзүү аркылуу калктын камсыздандыруу маданиятын жогорулатуу
- кайра камсыздандыруу жана бирге камсыздандыруу механизмдерин өркүндөтүү

Кыргыз бизнесинин кыйла ыкчам өнүгүп келе жаткан чөйрөсүнүн бири камсыздандыруу болуп саналат. Камсыздандыруу кызматы базарындагы операциялар уламдан улам өсүп жатат. Ошого карабастан төмөнкүдөй факторлор камсыздандыруунун өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип жатат.

- жарандардын жана юридикалык жактардын камсыздандыруу кызматтарына болгон акы төлөө жөндөмдүүлүгүнүн жана суроо талаптарынын учурдагы деңгээлинин төмөндөгү камсыздандырууну талаптагыдай өнүктүрүүгө көмөк бербейт.
- камсыздандыруу резервдерин узак мөөнөткө жайгаштыруучу ишенимдүү финансылык куралдардын жетиштүү көлөмүнүн жоктугу жана жергиликтүү компаниялардын баалуу кагаздарынын кирешелүүлүгүнүн төмөндөгү камсыздандыруу компанияларына камсыздандыруу резервдерин кыйла натыйжалуу инвестициялоого мүмкүнчүлүк бербей жатат.
- камсыздандыруу продуктуларын жана кызматтарын алуу маселелери боюнча потенциалдуу керектөөчүлөрдүн камсыздандыруу маданиятынын деңгээлинин жетишсиздиги камсыздандыруучу коргоо механизмдерин пайдаланууну жана өнүктүрүүнү чектөөдө.
- камсыздандыруучулардын милдеттүү камсыздандыруу мыйзамдарын аткарбагандыгы же талаптагыдай эмес аткаргандыгы үчүн таасир тийгизүүчү администрациялык чаралардын жоктугу камсыздандыруу компанияларынын мыйзамдардын аткарылышын камсыз кылуусуна мүмкүндүк бербей жатат.
- лицензиясы бар актуарийлердин жоктугу камсыздандырууну резервдеринин, камсыздандыруу тарифтеринин эсептерин жүргүзүүгө, актуардык иш жаатында консультациялык кызматтарды көрсөтүүгө мүмкүндүк бербей жатат.

Мамлекеттик камсыздандыруу уюму ААКнын төрайымы Жумагүл Эгамбердиева Шариповна, ушул кызматка келер замат республиканын дээрлик бардык облустарын кыдырып, аймактык жетекчилер менен жолугушуп, алардан элге түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө жардам берүүлөрүн өтүнгөндүгүн, буга чейин деле брошюралар чыгарылып, роликтерди тартып, жарандар менен жолугушуу, түшүндүрүү иштери жүргүзүлүп келгендигин айтып, ошого карабай элди камсыздандыруу өнөктүгүнө жапырт тартуу абдан

кыйын болууда деп өз оюн билдирген. Чынында, айрыкча быйылкы Чоң-Алайдагы жер титирөө, Өзгөндөгү жер көчкү элибиз үчүн конгуроо, эскертүү болду. Өкмөттүн 2007-жылдын 8-майындагы №155 «Кыргыз Республикасынын аймагында болгон табигый кырсыктардан жабыркаган адамдардын жеке менчик турак үй куруусуна жана реконструкциялашына мамлекеттик субсидияларды берүү тууралуу» токтомуна өзгөртүүлөр киргизилгендигине байланыштуу жабыр тарткан жарандарга ӨКМ тарабынан бериле турган 200,0 миң сом өлчөмүндөгү ссуда жана 50,0 миң сомдук бир жолку акысыз мамлекеттик субсидия берүү токтотулду. Токтомго байланыштуу жарандар табигый кырсыктардан жана өрттөн жабыр тарткан турак жайын оңдоп түздөөгө каражат алуу үчүн Мамлекеттик камсыздандыруу уюмунан өз турак жайын камсыздандырып коюуга милдеттүү экенин калк арасына жайылтуу негизги маселе. Ал эми элди коопсуз жайларга көчүрүү үчүн жер бөлүп берүү милдети жергиликтүү бийликтерге тагылган. Барган сайын элибиз камсыздандыруунун зарылдыгын аздан болсо да түшүнүп бара жаткандыгы байкалууда. Мисалы, былтыркы жылдын 1-февралынан баштап, 31-декабрына чейин жалпысынан 10 миң 813 жаран турак жай үчүн камсыздандыруу полисин алган. Бул сумма 8 млн. 640 миң 800 сомду түздү.

Баарыбыз жаратылыш кырсыгынын бетин ары кылсын деп тилейбиз. Бирок, кырсык болуп кетсе камсыздандыруу компаниясы аларга 7 млрд. 401 млн. ашык сом төлөп берүүгө туура келет. . Андан тышкары, өлкө аймагындагы өрттөн, шамалдан, селден жабыр тарткан полиси бар жарандар да жардам алышууда. Мына ушундай мисалдардан улам элде камсыздандыруу компаниясына туруктуу ишеним калыптанып бара жатат. Анткени, 2017-жылдын январь айынан баштап, 30-июнга чейинки мөөнөттө 20 миң 275 жаран өз турак жайын камсыздандырышкан. Жогорудагы келтирилген сандарды салыштырсак, үйдү камсыздандыруу эки эсеге көбөйгөнү байкалууда. Азыркы күндө облустук, райондук жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары калкка түшүндүрүү иштерин жүргүзүүгө жардам берип жатышат. Ушундан улам камсыздандыруу уюмдары жаңыча иштөө ыкмасын сунуштап жатат. Айыл элинин жагдайын ошол айыл өкмөтүнүн кызматкерлери жакындан билип, абдан жакшы тааныйт эмеспи. Ушуга байланыштуу айыл өкмөтүндө иштеген жооптуу катчы, социалдык кызматкер же салык адиси болобу, айтор, мына ушул контингент менен келишим түзүлсө. Алар камсыздандыруу уюму менен пландуу, сабаттуу жана туруктуу кызматташып туруусу ишти илгерилетет деген тилек бар.

Үйдү камсыздандыруу үчүн болгону эки гана документ керек. Ал – үй ээсинин паспорту жана турак жайга тиешелүү документтер. Жарандарыбыздын көбүндө мына ушул документтер толук болбогондуктан камсыздандыруу иштерине кедергисин тийгизүүдө. Бир жагынан караганда Мамлекеттик камсыздандыруу компаниясы социалдык долбоордун милдетин аткарып жатат. Мисалы, турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу эрежелеринде жана КР 2016-жылдын 2-февралындагы №49 «Турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу чөйрөсүндөгү актыларды бекитүү жөнүндө» токтомунда бекитилгендей калктын социалдык аярлуу катмарларына, Улуу Ата Мекендик согуштун, Афганистан согушунун ардагерлерин, ден соолугунан мүмкүнчүлүгү чектелген адамдарды (1-2 топтогу майыптарды), Чернобыль АЭСиндеги кыйроонун кесепетинен жабыркаган жарандарды, аз камсыз болгон үй-бүлөлөрдү ж.б. бир нече категориялар боюнча жарандар бекер камсыздандырылып жатат. Элге жеңилдик болсун деп мындай социалдык багыттагы чечимди мамлекет башчысы, Өкмөт жана парламент биригип кабыл алышкан. Ал эми жарандарыбыздын өзүн жана автоунааларын камсыздандыруу иштери өтө жай жүрүүдө. Күн сайын жол кырсыктары катталып жатканына карабай, жүргүнчүлөрдү ташуучу автоунааларды камсыздандырууда көйгөй көп. Буларга тиешелүү мыйзамдарда кайра карап чыгуучу жагдайлар бар. Өз өмүрүн камсыздандырууга мигранттарыбыз да көңүл бурушпайт. Бүгүнкү күндө биз Россия Федерациясынын “Росгосстрах”компаниясы менен

кызматташууну жолго коюлуп жатат. Чет мамлекеттеги мигранттарыбыз дагы ар кандай кырсыктарга туш келген учурда коргоого муктаж. 2016-жылы үйлөрү түрдүү кырсыктардан жабыр тарткан 7 жаранга төлөм жүргүзүлдү. Ошондой эле 2017-жылдын башынан бери камсыздандыруу полиси бар 43 жаран жардам алды. Белорусиянын камсыздандыруу тажрыйбасынан мисал келтирсек, аларда совет мезгилинде системалуу жолго салынып калган камсыздандыруу ишмердүүлүгү ушул күнгө чейин токтобой иштеп келүүдө. Ал эми Кыргызстан эгемендүүлүк алып, союздук байланыштар үзүлгөндө бул иш токтоп калган болчу. Аларда МАИ токтоткондо машине үчүн же жаран ооруканага түшкөндө жарандын өзү үчүн камсыздандыруу полисин дароо сурайт. Үйдүн камсыздандыруу полиси жок болсо сатууга уруксат берилбейт. Үйүн күрөөгө коюп кредит алуучуларга дагы ушундай эле талап коюлат. Айтор, камсыздандыруу полиси милдеттүү документ болуп калыптанып калган.

2007-жылдын 8-майындагы № 155 «Кыргыз Республикасынын аймагында болгон табигый кырсыктардан жабыркаган адамдардын жеке менчик турак үй куруусуна жана реконструкцияланышына мамлекеттик субсидияларды берүү үчүн мамлекеттик ипотекалык сертификаттарды чыгаруунун жана берүүнүн тартиби жөнүндө жобону бекитүү тууралуу» токтомуна өзгөртүүлөр жана толуктоолорду киргизүү тууралуу токтомуна 2016-жылдын 27-декабрында Премьер–министр С. Жээнбеков кол койгон. Бул өзгөртүү киргизилген токтомго ылайык, жаратылыш кырсыктарынан жабыркаган турак жай үчүн жарпандарга ӨКМ (МЧС) тарабынан бериле турган 200,0 миң сом өлчөмүндө ипотекалык ссуда жана 50,0 миң сом өлчөмүндөгү бир жолку акысыз жана кайтарылгыс мамлекеттик субсидия берүү токтотулат. Бул токтомго өзгөртүү киргизүүнүн бирден бир себеби «Турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алуу болуп саналат. 2017-жылдын 1-январынан тартып ӨКМ тарабынан табигый кырсыктан жабыркаган үй-бүлөлөрдүн тизмесин түзүү токтотулат. Токтомго өзгөртүүлөр киргизилгенге чейинки тизмеге кирген жарандарга субсидия транш менен берилет. Турак үй курууга биринчи транш алган жабыркаган адамдар бир жылдын ичинде пайдубал куруу боюнча отчет бербесе, аларга кийинки транштарды алуу мүмкүнчүлүгү берилбейт. Камсыздандыруу каражаты өрт (жалындын, түтүндүн), анын ичинде камсыздандырылган турак жайдан сырткары чыккан өрт кырсыгы болгон учурда, өрттү өчүрүү боюнча мыйзамдуу аракеттерди жасоонун натыйжасында суунун турак жайга киришинен, күчү 6 балл жана андан жогору болгон жер титирөөдөн, таш кумду агызган селден, дарыя ташкынынан, суу сактагычтардын жарылып суунун каптоосунан, жер көчкүдөн турак жай жабыркаган учурда төлөнүп берилет. Ал эми турак жай көрсөтүлгөн багытта колдонулбаса, аскерий аракеттерден, массалык баш аламандыктан, иш таштоолордон, массалык толкундоодон, өзөктүк куралдан жабыркаса, камсыздандыруу мыйзамында белгилегендей, камсыздандырылган турак жайга камсыздандыруу суммасы төлөнүп берилбейт.

Кыргызстан камсыздандыруу боюнча коңшулардан кыйла эле артта калды. Бир эле мисал, автоунаа ээлеринин жүргүнчүлөр алдындагы жоопкерчилигин камсыздандыруу Казакстанда, Өзбекстанда, ал түгүл жарандык согушту баштан өткөргөн Тажикстанда да милдеттүү түрдө эчак эле киргизилген. Жаңырган жылдан тарта бардык мамлекеттик эмес уюмдар өздөрүнүн кызматкерлерин өндүрүштөгү кырсыктардан милдеттүү түрдө камсыздандырууга тийиш. Бирок бюджеттик каражаттын тартыштыгынан улам мамлекеттик уюмдар үчүн бул милдеттүү болуп каралган эмес. Ошол эле учурда милдеттүү түрдө камсыздандыруу мыйзамдарын аткарган үчүн административдик жаза да каралган эмес. Жеке адамдар зарылдыктан улам негизинен медициналык камсыздандырууга гана катышууда. Өлкөдөн сырткары саякатка чыккандар үчүн медициналык камсыздандыруу талап кылынат, ал жок болсо, көп өлкөлөрдүн элчиликтери виза бербей коюшат. Камсыздандыруунун калган түрлөрүнө жарандардын катышуусу бирин-серин гана, кызыгуу дээрлик жок.

Камсыздандыруу маданиятынын жоктугу ар кандай кырсыктан, тобокелдиктен сактануу чараларын көрүүгө түздөн-түз таасир берүүдө. Коркунучтар тобокелдиктер бар учурда камсыздандыруу зарыл маселе. Мындай маданият жок учурда аны жаратуу машакаттуу иш болуп жатат. Камсыздандырууга калктын активдүү катышпай жаткандыгынын дагы бир себебин адистер жакыр турмуштан да көрүшөт. Үйүндө наны жок отурган үй-бүлөлөр үчүн камсыздандырууну ойлоп да коюшпайт. Милдеттүү жана ыктыярдуу катышкандар биринчи кезекте чет элдик компаниялар болууда. Анткени инвесторлор Кыргызстанда иш баштап жатып, ар кандай кырсыктан жана коркунучтан камсыздандырууну биринчи кезекте ойлонушууда. Кыргызстанда камсыздандыруу тармагында бүгүнкү күндө 15 компания иштейт. Бирок алардын ичинен киреше таап өнүгүү жолунда баратканы аз санда. Кыргызстанда эки жолу революция болгондо талоонго учурап, бүлүнүп-чачылган көп дүкөндөр, ишканалардын зыянын эч ким төлөп берген эмес, анткени камсыздандыруу болгон эмес. Бирок, азыр деле революция, массалык тополоң, талап-тоноодон камсыздандырууга бир да компания милдет албайт экен. Анткени, Кыргызстан эл аралык уюмдардын баасы боюнча дагы эле тобокелдик көп тооруган, туруктуу эмес өлкөлөрдүн тизмесинде турат. Республика аймагында турак жайды өрттөн жана табигый кырсыктардан милдеттүү камсыздандыруу ишин жайылтуу максатында Мамлекеттик камсыздандыруу уюму бир нече банк жана ишканалар менен агенттик келишим түзүү жолу менен ийгиликтүү иш алып бара жатат. Ар бир жаран төмөндөгү мекемелерге кайрылып өз турак жайын камсыздандыра алат. Мамлекеттик камсыздандыруу уюмунун өнөктөштөрү: «Айыл банк» ААК, «РСК Банк» ААК, «ДосКредобанк» ААК, «АзияБанк» ААК, «Капитал Банк» ААК, «Банк Компаньон» ЖАК, ААК «Бакай банк», «Кыргыз почтасы» МИ.

Эгерим жергебизде кырсык болбосун, эч кимдин үйү бузулбасын деп, жараткандан тилек кылабыз. Бирок, жаратылыш кырсыктары айттырбай келет экен. Жыл башынан бери республиканын түштүгүндөгү жер көчкүдөн отузга жакын адам шейит кетти. Жер титирөөдөн үйлөр жарактан чыкты. Чатырларда жашап калган жарандарыбыз үчүн жүрөк зыркырап кетет экен. Эгерде Кыргызстандын бардык жарандары үйлөрүн камсыздандырып коюшса, андан түшкөн каражат мына ушундай кыйналган журтташтарыбыз үчүн бери дегенде соопчулук болсо деле жаман эмес. Андыктан, камсыздандырууга кайдыгер карабаганыбыз оң.

Колдонулган адабияттар:

1. Т. Р. Баялиева Экономика Бишкек, 2012
2. Белика Ю.А. Краткий экономический словарь
3. Д.Бектенова Финансы, акча жүгүртүү жана кредит
4. З.. Д. Искакова Экономикс микро жана макроэкономика
5. Руденков И. А. Страхование дело 2014-г
6. М. А.Зайцева, Л.Н. Литвинова, А.В.Урупин, учебное пособие Страхование дело
7. М. В. Мазаева учебное пособие Страхование дело М-2017
8. Скамай Л.Г. Страхование дело М-2017
9. Белика Ю.А. Краткий экономический словарь М-1987
10. М.В. Конгина, Г. Б. Поляк Финансы предприятий М. ЮНИТИ 2003

* * *

УДК 37.091.3

ЖАШТАРДЫН ОЙ ЖҮГҮРТҮҮСҮН ӨНҮКТҮРҮҮ

*Тойчубекова Г.Ж. – Англис тили окутуучусу,
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ Майлуу- Суу
колледжи,
Майлуу- Суу шаары Жалал- Абад облусу
Кыргызстан,
e-mail: tojgulsada08@gmail.com*

Аннотация: Баяндаманын автору жашоонун кырдаалдарына байланыштуу ой жүгүртүп, учурдагы жаштарды, чыныгы Адамдык сапаттарга ээ болуу үчүн, улуу Адамдардын эмгекчилдигине жана жөндөмдөрүнө таянып, жеке артыкчылыктарын баалап, кызыгуусуна жараша жөндөмүнө таянып жашоого чакырат.
Негизги сөздөр: адамдык сапат, эмгек, жөндөм, ой жүгүртүү, техникалык өсүү, улуулардан мурас- байлык, жан дүйнө азыгы, жеке артыкчылык, кызыгуулары,

РАЗВИТИЕ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОЛОДЕЖИ

*Тойчубекова Г. Ж. – преподаватель по
английскому языку,
ЖАГУ имени Б. Осмонова, Майлуу- Сууыйский
колледж,
город Майлуу- Суу Жалал- Абадская область
Кыргызстан,
e-mail: tojgulsada08@gmail.com*

Аннотация: После своего аналитического размышления жизненных ситуаций разных эпох, автор доклада призывает молодёжь иметь человеческие качества на основании способностей и трудов великих людей, при этом оценить свои собственные приоритетные человеческие качества и действовать по интересам опираясь на свои собственные способности.

Ключевые слова: человечность, труд, способность, размышление, развитие техники, наследство духовного богатства, личное преимущество, интересы.

DEVELOPMENT OF YOUTH'S THINKING ACTIVITIES

*Toychubekova G.J. – the English teacher,
JASU after the name of B.Osmonov Mailuu- Suu
college,
Mailuu- Suu town Jalal- Abad region Kyrgyzstan,
e-mail: tojgulsada08@gmail.com*

Annotation: After the analytical reflections of the different epochs' life situations, the author of the article calls the teenagers to have the human valuable qualities on the basis of the outstanding people's biographies and the results of their labor, but to appreciate their own human priorities, then act according to their interests on the base of their own capacities.

Key words: humanism, labour, capacity, thinking activities, technical progres, the great people's inheritance- wealth, personal priority, interests.

Алгы сөз. Адам баласы адам болуп дүйнөгө жаралып, эс тарта баштагандан тартып ааламга болгон көз карашы калыптана берет. Айлана чөйрөдөгү ар кандай таасирдүү кубулуштарды, жагдайларды түшүнө баштайт. Ар бир адамдын ички сезимдери бири- биринен эле эмес, бир эле адамдын өзүнүн аткарган ишинен айырмаланат. Мисалы : бала төрөлгөндөн эле өз ата – энесине жакын болуп, чоңойгон сайын ата-энесине болгон сүйүүсү күчөйт. Кээде тескерисинче, пикирлери келишпесе, иренжүү сезимдери да болот. Бир гана

ата-энеси эмес, анын ата-энесинин туугандары, бир туугандары, достору, жакын адамдары да айланасында болуу менен баланын түрдүү шарттарда бой жетип, ар кандай мүнөздүү инсандардын калыптанышына өбөлгө түзөт. Күндөн күнгө коомдогу мамилелерге аралашып, көптөгөн адамдар менен пикир алмашып, аларга кылган мамилеси, адамдык сапаттары менен ал башка адамдардын да, мүнөздөрүнө көңүл буруп, чамасына жараша кабыл алып, ой жүгүртүп, өзүнүн жан дүйнөсүн жаратат. Кабыл алуусуна жана акылынын деңгээлине жараша талдоолор аркылуу анын жыйынтыгында калыптанган мүнөз күтөт. Убакыттын өтүшү менен жакшы көргөн курбу, дос күтүп, көз карашы кеңейет. Коомчулуктун көңүлүн бурдурган белгилүү адамдарга өзүнүн баасын берип: жактырган ырчы, актер, модельер, жазуучу, акын жана башка өнөр, кесип ээлери, жакшы, жаман мүнөздүү адамдардын кыял- жоруктары аны таасирлентип, жан дүйнөсүнөн орун ала баштайт.

Ар бир наристеге эң жакын чөйрө, таасирлентчү жагдай үй- бүлө жана андагы мамилелер. Ата- эненин үй-бүлөнү түптөө башатынан башталган турмуштук тажрыйбалар. Мисалы, биз 10 бир тууган болгонбуз (менден улуу агам 1,5 жашында кза болуп, тогузубуз барбыз): 5 кыз 5 уул. Мен үчүнчүсүмүн. Атам оор басырыктуу, ички сезимин, ойлорун ортого салып, ачык айтып, үй бүлөлүк маселелерди апам менен кеңешип чечип, апама ишеним көрсөтүп, өзүн мамлекеттик кызматка толук арнап, элине, жерине берилип, таза иштеген Адам болчу: “Мен силерге арам тамак жегизбегем!”, “Эл кандай болсо, силер ошондойсуңар!” – деген сөздөрү эсимде. Апам, чыгармачыл, чечкиндүү, эмгекчил, авазкөй, намазкөй, тартипке жана тарбияга талапкөй, бирок тууганчыл, эки тарапка адилеттүү мамиле жасаган, 4 кайын сиңдисин колу менен турмушка берген, 1 кайнисин үйлөндүргөн, 9 баласын да жайгаштырып, атамдын татыктуу өмүрлүк жолдошу боло алган. Ата- энебиз баарыбызга аяр мамиле менен өмүр таржымалдарын, жеке пикирлерин ортого салып, кыйынчылыктан чыгуу жолдорун айтышып, өстүрүшкөн. Мен эс тартып, үй бүлөлүк каржылоо көйгөйүн түшүнгөн сайын, ата- энемди, чоң эне, тайнемди кубанткым келип, чын дилимден аларга жардам берчүмүн. Апама бөбөктөрүмдү караганга көп жардам берип, кээде алар үчүн жазаланчумун. Бирок мен ага ыраазы элем. Алар биздикинен да оор турмушту баштарынан өткөрүшкөнүн алардан жомок сымал угуп, ичимде талдачумун. Аячумун: Улуу Ата Мекендик согушта 70-80 жаштагылар – бизден улуулар, жаштарды уюштуруп, фронттогуларга тамак- аш, кийим кече менен дем берген негизги бекер эмгек күчтөрүнөн болушкан. Жан дүйнөлөрү менен берилип Мекенди коргоо максатында тылда жардам бергендери да, согушкандары да узак жашагандары көп. Себеби, “Адамды эстүү кылган дагы эмгек, эптүү кылган дагы эмгек”, “Өмүрдүн эми да эмгек, деми да эмгек.” Мисалы, бир жездебиз бул жылы 101 жашка чыккан. Ушул жылы каза болду. Улуу Ата Мекендик согушка катышкан эмес, тылда эмгектенген. Мен азыр 68 жашка келгенче анын кейигенин, наалыганын же бирөөлөр менен чырдашканын көрбөдүм, укпадым. Баарына көңүл буруп, балдарынын бүлөлөрү менен тил табышып жашачу. Бар нерсесин мөмө- жемиштерди, шириндиктерди, небере, чебере, еверелерине өз колу менен бөлүштүрүп бергенден рахаттанчу. Тирүүлүктүн кереметин баалачу. Кыскасы, чоң ата, тайата, тайэнелерибиз акысыз Мекен үчүн иштешкен. Жердин бүтүндүгүн, элдин биримдигин сактап, чамасына карап жашашкан. Ал эми азыр болсо, эмгек бааланат. Билим да бааланат! Келишим менен акча ойнойт!

Замандын талабы. Базар экономикасы элди көп нерсеге үйрөтүп: жалкоо, эмгекчил, калыс, куу, шылуун ж.б. топторго бөлүп, “жемкор” деген жаңы сапатты жаратты. Жемкордук элдин калың катмарына батып, кыйналуудабыз. Акча- күч! Акчага жараша жашайбыз. Ошондуктан, убакытты шартка жараша бөлүштүрүп, заманбап милдеттерди ойлонуштуруп, тактап, кошумча өнөр үйрөнүп, ыңгайлуу жумушту табып, ишкананын жетекчиси менен келишим түзүп, үй бүлөнүн кирешесин көбөйтүп, билим алууга да, балдарыбызга туура тарбия берүүгө да жетишсек болот. Ак эмгектенүү үчүн: *биринчиден,*

эрктуулук сапаты керек! Учурда, өзгөчө биздин жаштарга суудай керек! Өсүү күчтүү, тез болуп жатканына маани берген жаштар, көп нерселерди жаратууга жөндөмдүү! Жаштардын жөндөмдөрүн байкап, келечегин баамдап, жашоонун туура багытына өз учурунда буруу үчүн улуулар заманга жараша өзгөрүүлөрү зарыл! Экинчиден, техникалык прогресстин учурунда акыл менен кара күчтү чыгармачылыкка айкалыштырып иш жасоо: жалданып иштесек да, өзүбүздүн бизнес болсо да өтө маанилүү. Андыктан, максаттуу планыбыз, аны ишке ашыруучу күчтүү ой жүгүртүүнүн негизинде: даярдаган куралдарыбыз менен өзүбүздөгү аткаруучу тубаса жөндөмдөрүбүз керек. Үйрөнүүгө аракет зарыл! Ар бир аракет- өсүүгө жол ачат!

Улуулардан мурас – бизге **байлык**: тынчтык, токчулук, тажрыйба, тарых! Биз аты чыккан, таанымал, белгилүү адамдар менен бирге жашабасак, бирге окубасак же күндө көрүшүп, баарлашпасак, биз алардын эмгектерин кантип баалайбыз? Албетте, китептерден окуйбуз, кинолордон көрөбүз, интернеттеги маалыматтардан жана айлана- чөйрөбүздөн алабыз. Мисалга ырчыны алсак, анын ырдаган ырына, үнүнө, ырдын обонунун уккулуктуулугуна, текстинин маанисине, ырчынын сырткы келбетине, жарашыктуу кийингенине, журум-турум, кыймыл-аракетине, сүйлөгөн сөзүнө жана жалпы маданий деңгээлине жараша баа беребиз. Бирок, белгилүү деңгээлге жеткенге чейин бул ырчы кандай аракеттерди жасап, кыйынчылыктарды жеңип, элге таанымал болгонун ойлойбузбу? Мени угуп жаткан угарманга же баяндамамды окуп жаткан окурманга кайрылып кетким келет. – Эмне үчүн ийгиликтүүлөрдү жана атактууларды сындагандар көп? – Алардын короосуна “таш ыргытпай” туруп, алардын ийгилик жолдорун, атактарынын тарыхын сабырдуулук менен билип, урматтоого татыктуулары менен сыймыктанып, кыргыз элинен чыккан акылмандарды, билермандарды **тирүүсүндө сыйлоого** машыкпайлыбы? – “Улуу сөздө уят жок”, “Эл ичи, өнөр кенчи”- демекчи, турмуштук тажрыйбабызда мыкты сапаттуу адамдардын катарын көбөйтүү максатында, **алдынкы үй бүлөлүк үлгүлөрдү, эмгектин алдынкыларынын иш** жана **жашоо тажрыйбаларын** жаштарга жүзмө- жүз жүрөк менен, мээрим аркылуу жеткирип, “кичинекей мамлекет” аталган үй- бүлөнүн ички сезимге таасир эткен **сапаттуулук касиеттерин** жаштардын келечеги үчүн сактабайлыбы? - “Жакшыны айтканча шаш, жаманды ойлонуп айт!”- демекчи, Кыргыз элинин тубаса, нукура жугумдуу, суктандырган жашоо тажрыйбаларын иргеп, жайылтпайлыбы?- дегим келет.

Мен жактырган жазуучуларымдын бири – Айтматов Ч. Т. Чынгыз Төрөкулович жазуучу эле болбостон зоотехник, дипломат. Анын Советтер Союзу мезгилинде мал чарбачылыгындагы асыл тукумдуу малды өстүрүү боюнча өлкөгө кошкон салымы жана тышкы саясатты жүргүзүүдө элчилик кызматын аркалап, мамлекеттик тышкы маселелерди чечүүдөгү орду чоң экендигин билебиз. Мен аны атамдын өмүр баянына окшош жерлери көптүгүнөн өтө сыйлаймын. Ч. Айтматов бала чагында апасынын таянган жардамчысы жана ар тараптуу тармактарда кызмат кылган инсан экенин баалаймын. Улуу жазуучунун карындашы Роза Айтматованын “Тарыхтын актай барактары” аттуу китебин окугандан кийин, терең маани берип, кызыгып калдым. Улуу жазуучу билимдүү, сабаттуулугунан 14 жашынан иштесе, атам 12 жашынан үй бүлөсүн багып, апасына жардам берген жана 16 жашынан өкмөттө иштеген. Ч. Айтматовдун жазуучу катары жараткан чыгармаларындагы дүйнөгө, адамдарга болгон көз карашын көрсөткөн учкул сөздөрү өтө кымбат. Ал көптөгөн элдин: Мыкты «чындыкты, турмуштун ар жагын көрө алган алп жазуучу» деген баасына татыган повесттерди, романдарды жараткан. Мурда анча маани берчү эмесмин. Айрымдар абалдан чыгуу үчүн жөн эле: “- Сенин сүйгөн кыргыз жазуучуң ким?”- деген суроого: “Чынгыз Айтматов”- деп коюшат. Алп жазуучу орус тилинде да жазган үчүн, көп кыргыздар билгендиктен айтышат” - деп ойлочумун. Азыр китеп окугандар аз. Учурдагы көп мугалимдер деле окушпайт, үй бүлөлүк түйшүгү менен чектелишет. Келечегин ойлогон, изденген жаштарыбыз көп. Аларды колдоону заман талап кылат!



Ч. Айтматовдун чыгармалары эмнеси менен даңктуу жана кызыктуу?



Бул суроого жооп берүү үчүн анын чыгармасын көңүл коюп окуу гана жетиштүү. Себеби, бийик максат менен турмушту түшүнүп, жашоого суктанып, өмүрдү баалап жашаган адам, анын чыгармасын окуп жатканда болуп жаткан окуянын ичинде жүргөндөй сезимдерге батасың. Ар бир сөздү, сүйлөмдү окуган сайын кийинки саптарга шашасың. Анткени ал ар бир учурду, ар бир адамды, айлана -чөйрөнү, окуя болуп жаткан жерди даана, түшүнүктүү жана көркөм баяндай алган. Албетте, анын повесттери көркөм чыгарма деп аталган соң, ал чыгармаларындагы көркөмдөө жана сүрөттөө каражаттарын аябай кылдат, чеберчиликте колдонуп, негизги берилүүчү ойду окурманга так жана таамай жеткирүү ыкмаларын таба алган. Чынгыз Айтматовдун чындыктын ажарын таасын ачкан өзгөчө чеберчилиги- алдын- ала келечекти көрө билген даанышмандыгында! Анын алптыгынын негизи – турмушка туруштук берип, чыдап жашаган бай тажрыйбасында жана оор, жеңил:

ар түрдүү кырдаалдарга маани берип, ой жүгүртүп, аны талдап, иргеп, пайдалуусун колдонуп, өскөнүндө!

Ал жеке өмүр баянын тарыхый көрүнүш деңгээлине көтөрүп, жалпылап иштеп чыгып, окурмандарын ойлонтуп, алардын адамдык жүрөктөрүн ойготуп, Адамча жашоого тарбиялык багыт берүү максатына жеткен. Жазуучу түрдүү кырдаалда берилген окуянын мазмунун күчтүү, көркөм кылып, таасирдүү таамай сөздөр менен бере алган .

Корутунду. Жаштардын өздүк келечегине ой жүгүртүүсүнө Ч. Айтматовдун жеке өмүр баяны эле мисал боло алат. Окурман анын чыгармаларын окуп жана өзүнүн жеке турмушуна салыштырып, талдап, келечеги үчүн чамасына ылайык жашоого максатын аныктай алат. Баяндамаларды Айтматов Чынгыз Төрөкуловичтин “Канткенде Адам баласы Адам болот?” – деген суроосу менен жыйынтыктагым келет.

Кайталангыс сүрөткердин түбөлүктүү, мааниси терең темасы - дүйнө жүзүндөгү адам аттуулардын баарына тиешелүү! Анын максаты өтө бийик, татаал болгондуктан, бир өмүрү аздык кылды: бирок, “Адам үчүн эң кыйыны- күн сайын Адам болуу!”- деген жыйынтыгын чыгарууга Ч. Айтматов жетишти. Алп жазуучунун изи дүйнөлүк масштабда калды! Кыргызстандын атын Жер шарына талыкпас эмгеги м-н таанытты!



Бирок, залкар жазуучунун онтоосу, дүйнө элине кайрылуу экени- биздин элдин терең катмарына жеттиби ? Алп жазуучунун жан дүйнөсүндөгү “согуш” улууларыбыз аркылуу жаштарга жетеби? Карапайым Кыргыз элинин жашоо, турмушун ар жактама талдоо аркылуу жаратылган чыгармаларынын мазмуну, идеясы атайын чакырык сыяктуу элибизди таасирлентип, жүрөгүнүн толтосуна тийип, жан дүйнөсүнө сиңип, Улуу Эл экенибизди өзүбүз толук түшүнүп, биле алдыкпы? – Кеп ушунда!

Адам болуу

Адамдын Адамдыгы эмнеде?
Ар бир пенде сүзөт бирдей кемеде.
Ал кемени “Өмүр”- деп атап койсок,
Адам болот, жеткирүүчү Сереге !
Өмүрдүн Сересине жетеличи.
Өзөктүү бийиктикти жеңеличи.
Өнөр менен, Кыргыз элим, билим алып,
Өрнөктүү жашоону муундарга береличи! (16.03.2021-ж.ТГЖ)

Залкардын тагдары

Бай тарыхтын бир өлчөмүн энчилеген.
“Багыт алып, бул мураска келчи!”- деген.
Басмырлап, жашагандар ким экенин,
“Бала чактан ажыратып, билчи!”- деген.

Байкалбаган оор тагдырды энчилеген.
Балалыктын баёлугун эч билбеген.
Бала кезден апасына жакын болуп,
Баштан өткөн турмушун изилдеген.

Билгендер “Төрөкулдун уулу”- деген.
Билбегенге бир кыргыздын кулуну элеч.
Баралына жеткенче, “Чынгыз”- болуп,
Барктаган эне акылын, жардам берген.

Кыргыздын тарыхын казып келген.
Кыргыздын мүнөзүнө “Шүгүр!”- деген.
Курч акылдуу татар кызы Нагиманын,
Акылынын тереңдигин баалай билген!

Кантсин эне, Төрөкулду баалап, билген,
Калкына ал күйгөнүн жактап жүргөн,
Кадырлап, анын баалуу кеңештерин,
Кең Таластын Шекеринде эмгектенген!

Келечектен үмүтү зор Нагима апа,
Калкалады 5 баланы, болбой капа.
Кайраты акылына жуурулушуп,
Катаал турмуш такаса да саясатка! (ТГЖ, 13.07.2020)

Адабияттар:

1. “Теңир Ата”, УДК82/821, ББК 84, Ки 7-5, И-28, ISBN 9967-23-079-7.
–Б.: “Бийиктик” 2006. Авторлор: Ибраим кызы З., Тажиев М.
2. “Тарыхтын актай барактары”, УДК82/821, ББК 84, Ки 7-4, А-37,
ISBN 978-9967-13-294-8. –Б.: “Бийиктик” 2007. Автор: Айтматова Р.

* * *

УДК 364.692

МҮНӨЗ ЖАНА ДЕН СООЛУК ТАРБИЯСЫ

*Тойчубекова Г.Ж. – Англис тили окутуучусу,
Б. Осмонов атындагы ЖАМУ Майлуу- Суу
колледжи,
Майлуу- Суу шаары Жалал- Абад облусу
Кыргызстан,
e-mail: tojgulsada08@gmail.com*

Аннотация: Баяндаманын автору сабаттуу, туура тамактануунун негизинде ден соолукту сактоочу жана чыңдоочу мүнөздү жаратуунун үстүндө тынымсыз өсүү максатын коюп, узак жашоонун сырларын сунуштайт. Ошондогй эле өзүн сыйлаган ар бир Адамга өзүн өстүрүүнүн жолдорун жана эл аралык мааниси бар, мурунттан эл башкарган жетекчилердин колдонуп келген , азыр да чың ден соолукту сактап жашоо максатында күнүмдүк тамагында колдонушуп жаткан продукцияларын сунуштайт.

Түйүндүү сөздөр: мүнөз, адат, көйгөйлөр, жан дүйнө азыгы, ден соолук, окуу, эмгек, жөндөм, ой жүгүртүү, адамдык мыкты сапат, чай, кофе, техникалык сабаттуулук, тынымсыз өсүү, жеке артыкчылык.

ХАРАКТЕР И ЗДОРОВЫЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ

Тойчубекова Г.Ж. – преподаватель по английскому языку, ЖАГУ имени Б. Осмонова, Майлуу- Сууыйский колледж, город Майлуу- Суу Жалал- Абадская область Кыргызстан, e-mail: tojgulsada08@gmail.com

Аннотация: Автор предлагает пути грамотного, правильного питания и на основании которого постоянного развития над своим характером, чтобы жить лучше и долго. А также предлагает пути саморазвития для каждого себя уважающего человека и качественные продукции международных компаний, которых высокопоставленные руководители употребляли раньше и употребляют по сей день в ежедневном рационе оздоровительных процедур с целью сохранения здоровый образ жизни.

Ключевые слова: характер, привычка, проблемы, духовное питание, здоровье, чтение, труд, способность, размышление, лучшие человеческие качества, чай, кофе, техническая грамотность, постоянное развитие, личное преимущество.

CHARACTOR AND THE HEALTH UPBRINGING

Toychubekova G.J. – the English teacher, JASU after the name of B. Osmonov Mailuu- Suu college, Mailuu- Suu town Jalal- Abad region, e-mail: tojgulsada08@gmail.com

Annotation: The author proposes ways of competent, proper nutrition and on the basis of which the constant development of one's character in order to live better and longer. She also offers ways of self-development for every self-respecting person and high quality products of international companies, which high ranking leaders used before and still use in their daily diet of health procedures in order to maintain a healthy lifestyle.

Key words: character, habit, problems, spiritual nutrition, health, reading, labor, ability, reflection, the best human qualities, tea, coffee, technical literacy, continuous development, personal advantage.

Киришүү. Адам баласы Аалам тартуулаган энергия жана жаратылыш ыроологон азыктар менен дем алып, жарык дүйнөгө келгенден ата - энесинин, үй- бүлө мүчөлөрүнүн, айлана- чөйрөнүн, жаратылыштын таасирлери аркылуу акыл топтоп, мүнөз күтүп, ага жараша ой жүгүртүп, өсүп жетилет. Бир келүүчү өмүрдөгү ой жүгүртүү процесси Адамдын жан дүйнөсүнүн байлыгына жараша болуп, позитивдүү жана негативдүү көз караштарды жаратат. Ар бир өткөн доор менен коомдук түзүлүштөгү чукул учурларды эске алсак, дайыма өзгөчө бурулуш жасаган жаңылыктар сынга алынып, талкууланып, көнүмүш адаттан чыга албаган же чыккысы келбегендерден нааразылыктар жаралып, тарыхта жашоонун рахатын көрүү менен жеке өзүмчүл же үстүрттөн жеңил, кыска ой менен жашаган өкүмдарлардын айынан чыгаан адамдардын өмүрлөрү өлүм менен коштолгон учурлар көп болгон. Жаңылык жараткандарды, өзгөчө же адаттагыдай эмес башкача ой жүгүрткөндөрдү эмне үчүндүр сабыр менен түшүнүүгө аракет жасабай эле сынга алгандар бардык заманда бар. Турмуш “тургузуп муштаса” да учурдагы көйгөйлөрдү чечип, кыйынчылыкка чыдап, туура жолду адам гана табып, түрдүү ыкмалар менен иш жүзүнө ашырууда ийгиликтерди жаратып, алардын жыйынтыгына да адам гана чыга алат!

- Адам менен пенденин айырмасы эмнеде? - Адам ыйманы менен ой жүгүртүп, изденет, аракеттенет, жаңылат, оңдойт, ийгиликтерди жаратат, башкалар менен болушот, башкаларга да жетишкендиктерди каалайт.- Пенде эки жүздүү, сынчыл, өзүмчүл, ээрчиме, жанбакты, кошоматчы, дооматкөй, ушакчы, көйгөйдөн качып, “өзүм өлбөйүн”-деп, жеңил жашоонун ар кандай жолун жасап кете берет. Жыйынтыгына маани бербейт, же маани берсе

да ашыкча түйшүктөн заарканып, эринип өзүн алып качып, шылтоо издейт. Өмүрдү экиге бөлүп карап, эки жагынан тең жакшы, баарына пайдалуу жол тапкандар - *позитивдүүлөр*, ал эми жеке өзүнө ыңгайсыз экенин сезсе, эмгекти талап кылган түйшүктүү жолдон качып, тиешелүү жумушту жактырбай, аткарбай, булар аздык кылгансып, ашыкча терс пикирлерди тараткандар- *негативдүүлөр* экендигин, учурда, өзүмдүн турмуштук тажрыйбамдан ынандым. Ошондуктан Ч.Айтматов “Адамга эң кыйыны- күн сайын Адам болуу!”, “Адамдын абийри күн сайын сыноого түшөт”- деген сөздөрдү айткан тура.

“Башынан өткөн табып”- демекчи, тарыхчы же адабиятчы болбосом да, ой жүгүртүп, талдап, кийин өзүм өкүнбөгөндөй жашаганды туура көргөндүктөн, мен дайыма адилет эмгектенип, ак жашоого чамама жараша аракеттенем. Ата-энемдин наристе бала чактары, оюнга тоё элек өспүрүм курактары, гүлдөй жаштык кездери тарыхый өзгөчө кырдаалдарга туш келип, жаш курактарына туура келбеген түйшүктөрдү баштарынан өткөрүшүп, экөөсү тең ноюбаган позитивтүү жандардан, элдин керегине жараган адамдардан болушкандыктарынан, мен да алардын урматына татыктуу өмүр сүргүм, балдарыма билген акылымды айтып, ыраазычылык менен жашагым келет!

Мүнөздүн калыптануусу үй бүлөдөн башталарына анык көзүм жеткен куракка келдим. Мугалимдердин үй бүлөсүндө жетилгенгеби, бала чагымдан адамдардын мүнөздөрүнө саресеп салып, мамилелерине ой жүгүртүп, өзүм сезбей эле терс сапаттарды “чанып”, пайдалуу аракеттерге зээн салып, колумдан келбесе да, жардам берүү аракетинде эмгектенүүгө машыгып, апам тынымсыз иштегендиктен, аны кубантуу максатында, бир нерселер менен алектене берчүмүн. Азыр ойлосо, таарынчактык, көктүк, кекчилдик, өчөшүп жамандык кылуу сапаттары жаштайымдан эле менде болбоптур. Ошондуктан, апамдан адилетсиз жазалансам же таяк жесем да көз жашым менен жеңилдеп алып, дагы көбүрөөк жумушту, сапаттуурак аткарууга аракеттене берчүмүн. Себеби апам ак эмгекке машыктырган. Атам үй- бүлөгө камкор, мээримдүү болгон. Ата- энем экөөсү тең ата-тегибиздин жана тай- тегибиздин жашоо- турмушунун таржымалдарын гана айтпастан, Экинчи Дүйнөлүк согушка, Улуу Ата Мекендик согушка туш келген курактарындагы аткарган жумуштарын, үлгүлүү эмгектерин жомоктотуп, кызыктырып айтышып, бизди (мүмкүн мен гана таасирленгендирмин, ким билет?) кийинки жашоого шыктандырышкан. Экөөсү тең эң жакшы окушуп, активист пионерлерден, комсомолдордон болушкан экен. Мен жашымдан эле кандай жумуш болсо да, берилип аткарчумун. Кээде кыйналганымды сезсем, апамдын “түндө айдын жарыгында 30 сотых буудай же арпаны оруп койчумун” дегенин, атамдын “күндүзү талаанын жумушу болсо, түндө апама кийим тиккенге жардам берчүмүн” – дегендерин эстеп, ичимден намыстанып: “тынчтык заманда, курсагым ток, кайгым жок, ата-энем, бир туугандарым бар, менде эмненин кемчилиги, өзүмдүн күчүм жеткен аракетти жасай берсем болот да” - дегенсип, бирок ойлонууга деле убактымды коротпой, баштаган ишимди бүтмөйүнчө өжөрлүк менен чыдап акырына чыкчумун. Кийин бул мүнөз мага адат болуп калды. Апам эмгекке кандай машыктырса, ден соолугубузга, тартибибизге да ошондой жоопкерчилик менен карап, өзүнүн жашоосун бизге үлгү кылып өстүргөн. Ушул жашка келгенде өзүмдүн мүнөзүмдү баалап, мени ой жүгүртүп, ак- караны ылгап жана жакшы сапаттарды урматтап, байытып турмуштун оош- кыйыш учурларына да чыдамдуу кылып тарбиялагандарына, ден соолугумдун чыңдыгына ата- энеме ыраазы болуп, аларды жылуу сезимдер менен эскерип, мүнөздүн сапатуулугу - ден соолуктун чың болуусуна өбөлгө түзөрүнө да көзүм жетти.

Учурда окумуштуулардын пикирлерине, изилдөөлөрүнө терең маани бере баштадым. Адеп -ахлак нормалары, принциптери инсандын жүрүм турумун жөнгө салуучу катары анын бүт иш- аракетиине кошулганда гана иштейт. Ар бир адамдын өзүнүн турмуштук тажрыйбасы бар. Ар кандай учурда адамдын ичинде ички конфликт пайда болот. Көп учурда бул ички конфликтти чечүү балдардын турмушунда чоңдордун алардын жасаганын колдогонунан же колдобогонунан, тыюу салганынан же уруксат бергенинен көз

каранды. Адам өзүнүн аракеттерин, жашоого болгон көз карашын баалай алат. Адамдын өзүн өзү баалай билиши, анын коомдо өзүн алып жүрүүсүнө таасирин тийгизет. Өзүн өзү баалоо ар бир адамда ар башка деңгээлде өнүгөт. Адамдын канчалык адеп – ахлактыгы, таалим - тарбиясы жогору болсо, ал ийгиликке оңой жетишет, каршылыктарга туруктуу боло алат. Эгерде адам ахлактык кадам жасап баштаганда өзүн тартипке салуу жаатында кыйналса, ал адатка айланат дагы кийин ар кандай түйшүктүү ишти аткаруу, акылы жетсе, ыйманы менен аракеттен адамга өтө жеңил болуп калат. Ал анын жашоосундагы өзүнө койгон талап болуп, адатка айланып калат. Бул - инсандын моралдык жактан жетилүүсү жана анын туруктуулугу болуп эсептелет. Инсандын туруктуулугу анын өз алдынчалыгынын, жүрүм-турумунун адептүү көз караштарга, ишенимдерге туура келүүсү менен мүнөздөлөт. Бул учурда адам «башкалар мен жөнүндө эмне деп ойлоп атышат» - деп ойлонбойт, ал адатка айланган гана нормалардын, принциптердин негизинде жашайт. Багыттуу же максаттуу Адам өзүнүн кемчиликтери жана жетишкендиктери жөнүндө көп ойлонот. “Эмне үчүн бул иш аракети туура эмес болуп калды?”, “Ага эмне себеп болду?”, “Аны кайсы мотивдин негизинде жасады?” жана “Канткенде ийгиликтүү болуусу мүмкүн?”. Иш - аракеттин мотиви көп учурда жабык болот. Ал башка фактылар менен салыштырып көрүп гана табылат. Ар дайым адамдын жүрүм – туруму көптөгөн мотивдер менен шартталат. Мотивдер бир өмүрдүн ар кандай кырдаалдарында курактык мүнөздөргө, алардын чөйрөлөрүнүн өзгөрүүлөрүнө жараша ар түрдүү: бири жардам берет, экинчиси тоскоол болот.

“Инсан болуп төрөлүшпөйт, инсан болуп тарбияланып, өнүгүп, өсүшөт, жаралышат”- деген А.Н. Леонтьев. Инсандын өнүгүүсү- бул өтө узак процесс, инсан болуп калыптануу үчүн көп убакыт керек. Инсандын коомдогу абалына таасирин тийгизген белгилер объективдүү мүнөздө болуп, адамдын өзүнөн: улутунан, социалдык тегинен көз каранды болбойт. Бирок бүгүнкү күндө инсандын социалдык статусун аныктаган башкы нерсе - бул билим, квалификация жана дагы башка жекече көптөгөн мыкты Адамдык сапаттар.

Големан, Фромм, Франкл жана башка көптөгөн адамдар жаңы агымдардын заманбап коомго алып келген кесепеттерин изилдешкен. Жалпысынан, алардын бардыгы бир эле негизги тыянакка келишти: өзүңдү жакшы билүү маанилүү. Муну акыл-эстүү жана өтө жөнөкөй деп эсептесе да, толугу менен логикалык түшүндүрмөсү бар.

Адамдар негизинен бирдей болгонун унутпаңыз. Тарыхый жана социалдык жагдайлар өзгөрөт. Бирок, физикалык жактан биз ошол эле бойдон калабыз. Ошондуктан эмоционалдык интеллект 2000 жыл же 100 жыл мурун болгон күчүн жоготпойт. Бул сезимдерди туура кабылдап, түшүнүп жана башкара билүүгө үйрөнүү өтө керек. Эмоциялар адамдарга мүнөздүү, жогоруда аталган ойчулдар менен психологдордун бардыгы сезимдерди адамга мүнөздүү нерсе деп эсептешет. Алар акыл жаатында бири – бирине таасир этип интеграцияланган, ошондуктан жеке жана социалдык деңгээлде пайдалуу болушу мүмкүн. Ошентип, сезимдер акылдын душманы эмес, тескерисинче, ар бир адам ден-соолугу чың, жашоо шарттары шайкеш болуп, толук кандуу жашоо үчүн, мыкты адамдык сапаттагы сезимдер ар бир адамдын потенциалына керектүү, идеалдуу шаймандар.

Акылдуу сезим менен кеңири эмоционалдык спектрдин айкалышы келип чыккан ар кандай кыйынчылыктарга туруштук бере алат. Көйгөйлөрдү кантип чечүү керектигин билүү ийгиликтин ачкычы эмеспи? “Акылдуу адам ар нерсени ыңгайлуу жайгаштыра алат. Акылдуу адам энергиясын туура бөлүштүрүп аракеттенет.”- деген Джен Нокс.

Эмоционалдык акылдуулук – тың жашоонун ачкычы. Эмоционалдык интеллект дүйнөдөгү, айлана- чөйрөдөгү түрдүү кырдаалдарда акылдуу мамилелерди айкалыштырат. Ар дайым өзүн өркүндөтүүгө умтулган инсандык позитивдүү көз карашы менен Адам бактылуу болот. Ушул себептен Оджеда да, изилдөөсүнө таянган психологдор да татаал мүнөздүү сезилген

техникалык адистин заманбап умтулуусун көйгөй катары кабыл албай, аларды түшүнө билүүнү сунуш кылышат. Биз туура, даяр калыптарга салынбай, калыптарды адамга ылайыкташтырышыбыз керек.

Эмоциялар адамдардын психикалык ишмердүүлүгүн жана түрдүү жүрүм-турумун башкаруусунун ички механизми болуп кызмат кылат. Пайдалуу таасир көрсөтүү менен жаралуучу оң эмоцияларды субъект сактап калууга аракеттенет.

Терс эмоциялар болсо зыяндуу таасир көрсөтүүлөргө багытталган активдүүлүктү жаратат. Пайда болгон кырдаалдарга субъекттин алы жетпей калган экстремалдык учурларда аффектилер деп аталган кыска мөөнөттөгү эпкиндрүү эмоциялар туулат.

Адам эмоциясынын түптөлүшү- анын инсан катары калыптанышынын негизги шарты.

Сезимдер адам эмоциясынын өнүгүшүндөгү эң жогорку натыйжа болуп саналат.

Эмоция - фр. emotion – толкундануу, лат. emoveo – толкундантам- деп которулат.

Эмоция — адамдын организминин сырткы жана ички дүүлүктүргүчтөргө карата реакциясы; дүүлүктүргүчтүн таасири менен адам башынан өткөргөн өзгөчө абал. Эмоция оң (кубануу, канааттануу, суктануу) жана терс (кейүү, кайгыруу) болушу мүмкүн. Ал кыска мөөнөткө же узакка созулат. Айрым эмоция көңүлдү көтөрөт, адамды сергитип, күч-кубат берет, башкасы, тескерисинче, алсыратат, туталантат.

Адамдын эмоциясы татаал жана көп кырдуу, ал аркылуу физиологиялык мааниде алганда өз абалын сезүү гана байкалбастан (мисалы, курсагы тойгондо канааттануу же дени сактыктан улам пайда болгон жакшы сезимдер), ошондой эле адамдын коомдук байланыштары, анын дүйнөнү таанып-билүүсү, көз карашы, башка адамдардын пикирине, аракетине мамилеси, коомдук турмуштагы окуяларга, бүтүндөй социалдык түзүлүшкө көз карашы дайыма эмоцияны пайда кылат. Эмгек процессинин өзү жана анын натыйжалары кубанычты, канааттанууну же өкүнүчтү пайда кылат. Өзүнүн ички сезимдерин адам сөз менен гана билдирбестен, жаңсоо кыймыл-аракет аркылуу да билдирет. Мындан тышкары эмоция организмде анын эркине баш ийбеген өзгөрүүлөр менен коштолот. Адамдын көңүлү көтөрүлүп, кубанганда же уялганда, корккондо, кыжырланганда жана башка учурларда кан тамырдын кагышы тездеп, дем алуу өзгөрүлө тургандыгы белгилүү. Адамдын ден соолугу анын көңүл маанайына шарт түзөт, ошондой эле көпкө көңүлү чөгүп, маанайы пас болуу ден соолукту бузат. Бир нерсеге күйүп - бышуу демейдеги көрүнүшкө айланып, тез-тез кайталана берсе, ден соолук үчүн зыян, андан нерв жана жүрөк-кан тамыр системасынын иштөөсү бузулат.

Адистердин айтымында күчтүү эмоция ички органдардын иштөө тартибин бузуп, ооруу алып келгенге жөндөмдүү, эрте картайтып өлүмгө чейин жеткирет. Адамдын эмоциясы жана сезими ички органдар менен байланышта. Мисалы, жүрөк кубаныч менен үндөш.

– Өтө катуу кубанганда жүрөктүн булчуңдары ашыкча чыңалып, жүрөккө зыян келтирет жана анын нормалдуу иштөөсүн бузат.

– Кокусунан болгон чочуу же коркунуч бөйрөктүн иштөөсүн начарлатат.

– Кайгы-капа көк боорду жабыркатып, кандын формуласын алмаштырып жиберет.

– Убайым өпкөнүн иштешине зыян келтирет.

- Катуу ачуулануу, терс ойлор боорго таасир этет, иммунитетти алсыздандырып, маанайды түшүрүп, интеллектуалдык жөндөмдүн аракетин начарлатат.

Бул жабыркаган органдар башка органды жабыркатып кете берет.

Мисалы, боордун иштөөсү бузулса, кандын курамына да зыян келип анемияга учурайт. Жыйынтыгында организмдеги гормондордун иштөөсү бузулат. Андан улам уйку жоголуп, адам ачуулуу жана капалуу болуп калат. Андан соң, адам депрессияга түшөт, эс тутумун, чечим кабыл алганга шыгын жоготот. Ошондуктан адам сезимдерин, эмоциясын башкара билүүсү керек. Таза абада сейилдеп, жагымдуу музыка угуу, оң эмоцияда жүрүшүбүзгө жардам берет. Оң эмоция иммунитетти көтөрүп, организмдин иштөөсүн жакшыртат, акылды өстүрөт, чыгармачылык потенциалды жогорулатып, биологиялык жаш

курагыбызды да жашартат. Жакшы маанайда жүрүү ден соолукка пайдалуу болуп, эгер кандайдыр бир оорууга чалдыккан болсо, мүнөзүнүн же туура эмес тамактануудан же бир кырсыктан жаралган ооруудан батырак айыгууга жардам берет.

Демек, Адам баласынын айрым оорууларга чалдыкканына мүнөз себепкер болсо, кээ бир оорууларды туура эмес тамактануу жаратат. Тамактын организмге жагымдуулугун эске албай, даамдуулугуна гана маани берип тамактангандар көп. Ой жүгүртсөк, туура тамактана билүүнүн өзү да мүнөзгө байланыштуу. Билимдүү, акылдуу, эрки күчтүү гана адамдар жашоосуна зээн салып, туура тамактанууга эрки жетип, адатка айлант алышат. **“Тамактанганыңа карап, сенин ким экениңди билсе болот.”**- деген Гиппократтын учкул сөзүндө эле канча маани жатат! Адамдын организми дээрлик бардык керектүү нерселерди тамактан жана суудан алат. Чың ден соолукта болууга, дене булчуңдарын чыңдоого, эмгекке жөндөмдүүлүккө, эмоционалдык абалга – баарын жыйынтыктаганда: өмүр сүрүүнүн узактыгына тамак- аштын курамындагы касиеттердин таасири чоң. Көп окумуштуулардын айтуусу боюнча, адамдын ден соолугунун чындыгынын 50% ы анын жашоо жолу менен тамактануусунан көз каранды. Ал эми урук куугандан жана айлана чөйрөдөн 20% , медициналык камкордуктан 10% көз каранды. Тамак-аш жиптей болгон ткандар менен клеткалардын өсүүсүнө, алардын жаңылануусуна, адамдын энергия алуусуна түздөн- түз таасир этет. Туура эмес тамактануу: ашыкча тамактанабы, жетишсиз жейби адамдын ар кандай курагында организмге терс таасирин тийгизет.

Организмдин талабына ылайык колдонсок, БАДдар пайдалуу. Негизи, Японияда 95% адам БАДдарды көп колдонгондугу үчүн узак өмүр сүрүшөт, алардын адамдары 90-100 жашка чейин жашап, ооруудан өлбөй өз ажалынан каза болушат экен. Учурдагы статистика боюнча Японияда 1,5 миллиондон ашык 100 жаштан ашкан карылары бар. Европанын 20% адамдары БАД колдонгондору үчүн - орто жашы 70- 80. Россияда 5 % гана адамдар БАД колдонушат, орточо жашы 65 - 70. Кыргызстанда 1% адамдар гана БАД колдонгон үчүн орто жашыбыз 55- 60 экен.

Учурда илимий изилдөөлөрдүн негизинде 65 % адамдар ар кандай ооруулардан, 25 % адамдар химикаттан жабыркап өлүшсө, 10 % адам өз ажалы менен каза болушат экен.

Эми ой жүгүртүп көрөлү: өзүңүздү өстүрбөй, туура тамактанбай 18-20 жаш куракта жаштыктын күчү менен тазасыз, анан 25-40 жашка барганда сизде ооруулар башталат, анан ооруу күчөй баштайт, 40-50гө барганда ооруу курчуйт, 50-60 жашта ооруу тез-тез кайталанмага айланат, 60-65 жашка барганда онкологияга такалып, ажалыбыздан эмес, ооруудан өлөбүз. Кыргыз өлөйүн дегенде жаны кыйналганда ден соолукту тилейт!

Дары чөптөрдү туура ичсек, онкология болсо да, кайталанма болсо да козгоп, курч абалга көтөрүп, артка кайтып олтуруп, ден соолукту мурдагы калыбына алып келет. Анын жыйынтыктары көп. Элдик медицинадагы табигый, сейрек кездешүүчү касиети күчтүү, терини жашартуучу, организмди тазалап, чыңдоочу, таза чөптөрдөн жасалган **“Smart and Rich”** компаниясынын чайларын, кофелерин жана косметикалык заттарын сунуштайбыз. Кыргызстанда негизделген бул компаниянын витаминдерге, микро- макро элементтерге бай чай, кофе, капсулаларын ичип отуруп; сывротка, самын, кремдин колдонуп жүрүп; окуп, билим алып жатып, биз кеңири түшүнүп калдык. Болгону биз эл аралык аренага чыккан, 7 сертификаты бар, келечекте 125 өлкөгө жеткирүүнү, адамдын жан - дүйнөсүн өстүрүүнү, ден соолугун чыңдоону жана аны финансылык эркиндикке чыгарууну максат кылып койгон компаниянын продукцияларын колдонуп, иммунитетибизди гана көтөрүшүбүз керек экен. Иммунитетти көтөрүү үчүн – табигый витаминдерге бай тамак-аш менен тамактансак, сабаттуу тамактанууга эркибизди, мүнөзүбүздү баш ийдирсек, биз оорубайт экенбиз. Медициналык тез жардам зарыл болгондо (кырсык болуп, хирургиялык аракеттер талап кылынса, өтүшүп кеткен оорууларды сакайтууда) жана профилактикалык агитацияларды жүргүзүүдө керек!

Ошондуктан, жан- дүйнөнү тазалоо менен туура тамактанууга чакырып кетет элем!

Адабияттар жана маалымат булактары:

1. Возрастная психология и педагогика. Учебник и практикум для СПО. Авторы: Шапошникова Е.Е., Шапошников В.А., Корчуганов В.А. ООО «Издательство Юрайт», г. Москва, ул. Плеханова. Дом 4а.
2. <https://www.kp.ru/guide/zdorovoe-pitanie.html>
3. <https://diesel.elcat.kg/index.pxp?showtopic=292650764>
4. <https://www.instagram.com/smartrich.bishkek?hl=ru>
5. <https://azmim.com/smart-rich/>
6. <https://stablereviews.com/review/smart-rich/>

* * *

УДК:316.346.32-053.6 (575.2) (043.3)

КЕСИП ТАНДООДОГУ ГЕНДЕРДИК СТЕРЕОТИПТЕР*(Кыргызстандын мисалында)*

Эдилова М.М. – филол.и.д., профессор Эл аралык Ала-Тоо университети Бишкек, Кыргызстан 0700096170, mariam_ed@mail.ru
Усенов А.А. – Б.Осмонов атындагы ЖАМУнун окутуучусу Жалал-Абад, Кыргызстан 0779 28 21 96, ausenov@mail.ru

Аннотация: Гендердик теңчиликке жетишүүнүн негизги факторлорунун бири билим берүү системасы болуп эсептелет. Макалада билим берүү чөйрөсүндөгү гендердик стереотиптер анализделет. Кыргызстандагы бир нече жождордун студенттеринин арасында жүргүзүлгөн социологиялык изилдөөнүн маалыматы изилдөөнүн эмпирикалык негизин түздү.

Ачык сөздөр: гендер, гендердик саясат, гендердик стереотиптер, гендердик социализация, маскулинди, феминдик.

ГЕНДЕРНЫЕ СТЕРЕОТИПЫ В ВЫБОРЕ ПРОФЕССИИ*(на примере Кыргызстана)*

Эдилова М.М. – д.ф.н., профессор Международного университета Ала-Тоо, Кыргызстан МУА, г.Бишкек, 0700096170, mariam_ed@mail.ru
Усенов А.А. – преподаватель ЖАГУ имени Б.Осмонова Жалал-Абад, Кыргызстан 0779 28 21 96, ausenov@mail.ru

Аннотация: Одним из основных факторов достижения гендерного равенства является система образования. Статья посвящена анализу гендерных стереотипов, имеющих в сфере образования. Данные социологического опроса среди студентов ряда вузов Кыргызстана послужили эмпирической основой данного исследования.

Ключевые слова: гендер, гендерная политика, гендерные стереотипы, гендерная социализация, маскулинность, феминность.

GENDER STEREOTYPES IN CHOOSING A PROFESSION*(on the example of Kyrgyzstan)*

Edilova M.M. – doctor of philosophical science, professor, Ala-Too International University, Kyrgyzstan MUA, Bishkek, 0700096170, mariam_ed@mail.ru

Usenov A.A. – teacher of JASU named after
B. Osmonov. Jalal-Abad, Kyrgyzstan
0779 28 21 96, ausenov@mail.ru

Annotation: One of the main factors for achieving gender equality is the education system. The article is devoted to the analysis of gender stereotypes available in the field of education. The data of a sociological survey among students of several universities in Kyrgyzstan served as the empirical basis for this study.

Key words: gender, gender policy, gender stereotypes, gender socialization, masculinity, femininity.

Гендер приоритеттүү проблема катары дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүнүн көңүлүнүн борборунда, гендердик теңчиликке жетишүү Миң Жылдыктын Өнүгүүсүнүн максаттарынын бири болуп саналат. [1,4]. Кыргыз Республикасында демократиялаштыруу процесси башталгандан бери гендердик саясат да ишке ашырылууда.

Аял менен эркектин тең укуктуулугу, баарынан мурда, билим берүү тармагында орнотулушу керек. Анткени билим берүү системасынын негизги милдети маданиятты, баалуулуктарды, жүрүм-турум нормаларын муундан муунга өткөрүп берүү болуп саналат. Статистикалык маалыматтар тастыктагандай, Кыргыз Республикасынын билим берүү системасында, негизинен, традициялык гендердик ролдор улам кайрадан жаратылып жатат. Ошол эле учурда билим берүү системасы аркылуу ушул муун аралык цикли бузса болот. Ошондуктан билим берүү чөйрөсүн гендердик теңчиликке жетүүнүн негизги фактору катары кароо зарыл. Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрилигинин Илимий-техникалык долбоорлор алкагында өткөн «Билим берүү - гендердик теңчиликке жетүүнүн негизги фактору катары (Кыргызстандын мисалында)» аттуу долбоор боюнча өткөрүлгөн социологиялык изилдөөнүн жыйынтыгы бул маселенин актуалдуулугун дагы бир ирет аныктады десек болот [2].

Изилдөөнүн эмпирикалык негизин Кыргыз Республикасындагы 4 ЖОЖдун (Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, Эл аралык Алатоо университети, Н. Исанов атындагы Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университети, Ош мамлекеттик университети) 1-жана 5-курстагы студенттер менен (баардыгы 527 респондент) жана гендер проблемасы боюнча эксперттер (баардыгы 10 адис) менен жүргүзүлгөн социологиялык сурамжылоодон алынган материалдар, мектептин окуу куралдарына гендердик өңүткөн контент-анализ жасоодон жана статистикадан алынган материалдар түздү.

Өзүбүз күбө болуп жаткандай, СССР жоюлуп, Кыргызстан өз суверенитетине жетишкенден бери (1991) коомдук турмуштун баардык чөйрөлөрүндө кардиналдуу өзгөрүүлөр болууда. Кыргызстандын баш мыйзамы болгон Конституцияда көрсөтүлгөндөй, мамлекеттин стратегиялык максаты [3,4] граждандык коомду жана укуктук мамлекетти куруу болуп эсептелет. Мисалга алсак, пландуу экономикадан рынок экономикасына өтүү, социалдык-саясий чөйрөдө демократиялык реформалар жүзөгө ашырылып жатат.

Демек, гендердик саясат- коомдук турмуштун баардык чөйрөсүндө эркектер менен аялдардын теңчилигин орнотууга багытталган мамлекеттин ишмердиги [4, 49]. Гендердик теңчиликке жетишүү жана аялдардын укуктарын коргоо боюнча көрүлүп жаткан иш чаралар жетишерлик тажрыйба топтогонго негиз болду. Биздин республикада гендердик саясатты жана аялдардын укуктарын жүзөгө ашыруу үчүн олуттуу мыйзам негизи бар (Кыргыз Республикасынын Конституциясы; Граждандык кодекс; Кылмыш кодекси; Эмгек кодекси; Репродуктивдик укуктар жөнүндө мыйзам (2000); Үй-бүлөдө зордук-зомбулуктан жапа чеккендерди социалдык-укуктук коргоо жөнүндө мыйзам (2003); Гендердик теңчиликти камсыздоо боюнча мамлекеттик гарантиялар жөнүндө мыйзам (2003) ж.б.

Социологиялык изилдөөлөр тастыктагандай, аялдардын эркектер менен тең укукка жетишүүсүнө тоскоол болгон факторлордун эң негизгиси гендердик стереотиптер болуп саналат [5]. Гендердик стереотиптер-социалдык стереотиптердин бир түрү, ал маскулиндик жана феминдик тууралуу коомдо калыптанып калган түшүнүктөргө негизделет. Көбүнчө стереотиптин синоними болуп жаман, тескери ойго ынануу, жок нерсеге ишенүү же клише (калыпка салынган, сенек болгон) деген түшүнүктөр эсептелет.

Азыркы учурда социомаданий стереотиптер, анын ичинде гендердик стереотиптер, социолог, психолог, политолог ж.б. окумуштуулардын көңүл борборунда десек болот [6, 25-38]. Окумуштуулардын пикири боюнча стереотиптер регуляциялык, түшүндүрүүчүлүк, трансляциялык сыяктуу функцияларды аткарышат.

Гендердик стереотиптерди улам-улам кайрадан жаратууда билим берүү системасы өзгөчө орунда турат. Маскулиндик менен феминдик жөнүндө көз караштарга жана алардын иерархиясына негизделген гендердик стереотиптерде аялдарга карата сексизмдин бар экени байкалат. Сексизм — эркек менен аялдын абалы жана укуктары бирдей эмес деген идеология. Билим берүүдөгү гендердик стереотиптерге ылайык, адистер же кесиптер аялдардыкы же эркектердики деп бөлүнүп келет. Ошондуктан, биз кесиптердин эркектики, аялдыкы деп бөлүнүшү, кесип тандоо, кесип тандоонун себептери ж.б. суроолорго жаштардын, атап айтканда жождордун 1-жана 5-курсундагы студенттеринин пикирин билүү үчүн анкета менен кайрылдык.

Сурамжылоо тобун аныктаганда биз төмөнкүлөрдү эске алдык: биринчиден, кыз-келиндер, негизинен, мугалимдик кесипке ылайык деген стереотип боюнча Ж. Баласагын атындагы КУУ нун филология факультетинин 1-курсунун жана Ош мамлекеттик университетинин педагогикалык факультетинин 1-курсунун студенттерин алдык; экинчиден, эркек балдарга транспорт, курулуш, инженерияга байланыштуу кесиптер туура келет деген стереотипти эске алуу менен Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин эки институтунун (Курулуш, экономика жана менеджмент институту, Транспорт жана коммуникация институту) студенттерин жана Ош мамлекеттик университетинин тарых-юридика факультетинин 1-курсунун студенттерин тандадык; үчүнчүдөн, кийинки кезде Кыргызстан эгемендүүлүккө жетишип, бир катар мамлекеттер менен алака түзүп, рынок экономикасына өтө баштагандан бери жаштар арасында өтө кызыгууну туудуруп, актуалдуу боло баштаган, кыздар да, эркек балдар да бирдей куштар болуп келаткан кесиптерди тандап, Эл аралык Алатоо университетинин Экономика жана башкаруу факультетинин Менеджмент жана Эл аралык мамилелер бөлүмдөрүнүн 1- жана 5-курсундагы студенттерди алдык. Бул кесипти кандайча тандадың? деген суроого респонденттер 2-3 вариант жоопторду көрсөтө алышты. Жооптордун анализи көрсөткөндөй, сурамжыланган жаштардын теңиндейи, негизинен, кесипти өзү каалап тандаган. Ошол эле учурда алар кесип тандаганда өз жөндөмүн, ата-энесинин кеңешин эске алышкан, тандаган кесипке байланыштуу сабактар мектепте жакшы окутулганын да белгилешкен.

Ошол эле учурда инженер, бажыканачы, МАИ, юрист ж.б кесиптерде окуп жаткан эркек балдардын ар бир үчүнчүсү «Ушул кесип мен үчүн туура келет, анткени мен эркек баламын да», «ушул кесип мага абдан жагат», «жагат»- деп жооп беришкен. Бул жагдай улуу жана орто муундун гана өкүлдөрү эмес жаштардын арасында да кесипти эркектики жана аялдардыкы деп бөлүү сакталып келетканынан кабар берет.

Ошондой болсо да Кыргыз мамлекеттик курулуш, транспорт жана архитектура университетинин Курулуш, экономика жана менеджмент институтунда кыздар жалпы студенттердин үчтөн бирине жакынын түзөт. Акыркы 3 окуу жылында кыздар менен эркек студенттердин катышы 30:70 ти түзгөн. Бул университеттин Транспорт жана коммуникация институтунда, болжол менен ушундай эле катыш: 2009/2010-окуу жылында кыздар 30%ды, 2010/2011-окуу жылында 15 %ды, 2011/2012-окуу жылында 30%ды түзгөн.

Эркек респонденттердин теңинен көбү «Сенин оюңча, кесиптер аялдыкы жана эркектики деп бөлүнөбү?» деген суроого «ооба» деп жооп бергени менен, аялдар эркектердин кесибинде иштей алат же эркектер аялдардын кесибин аркалай алат –деп эсептешет. «Ушул тандаган кесипке баш-отуң менен берилип, турмуштан өз ордунду таба алаарыңа ишенесиңби»-деген суроого теңинен көбү «ооба» деп жооп берген, теңинен азы «билбейм» дешкен. Себебин алар - азыр жумуш табуу кыйын, адистер көп, иш орундары жетишсиз дешкен.

Гуманитардык жаатында окуп, келечекте филолог мугалим болчу студенттердин (80- 100 пайызга чейин кыз бала окуйт) «ушул педагог кесибин кандай тандадың» деген суроого берген жоопторун мындай катарда санасак болот: өзүм ушул кесипти каалап-тандадым; ушул кесип мен үчүн туура болот, анткени мен кызмын; ата-энемдин айтуусу боюнча тандадым; материалдык абалыма карап, ушул окуу жайын тандадым; өз жөндөмүмдү эске алдым. Дагы кандай себеп менен деген ачык суроого республикалык жалпы тестирилөөдөн алган балым төмөн болгондуктан ушул педагогдук кесипти тандоого туура келди дешкен.

Баарыбызга маалым болгондой, Кыргызстандагы жогорку окуу жайларында мугалимдик кесипте окуган студенттер башка кесиптегилерге караганда контрактты салыштырмалуу азыраак төлөшөт. «Ушул кесип мен үчүн туура болот, анткени мен кызмын»- деген жооп аял, эркектин коомдогу орду, ролу тууралуу гендердик стереотиптер, сиңип калган көз караштар, кыздардын кесип тандоосуна да таасир этип жатканынан кабар берүүдө десек болот. Бирок минтип жооп берген кыздар бул кесиптин позитивдүү жагын, азыркы заманда керек кесип экенин, а түгүл сыймыктануу, канагаттануу менен белгилешкен.

«Сен тандаган кесип сага канчалык жагат?» - деген суроого филолог болчу респонденттердин теңи жагат, ар бир төртүнчүсү абдан жагат, теңинен көбү «Ушул тандаган кесипке баш-отум менен берилип, турмуштан өз ордунду таба алаарыма ишенем» деп белгилешкен. Ал эми 5-курстун респондент студенттеринин 60 % га жакыны «Кесибинди өзгөртөм, башка кесип алыш керек деген оюң барбы?»-деген суроого суралгандардын «Ооба, бар»-деп жооп беришкен, себептердин эң негизгиси - мугалимдердин айлык акысынын аздыгы.

Эл аралык Алатоо университетинин «эл аралык мамилелер» жана «менеджмент» бөлүмдүрүндө окуган студенттердин теңинен көбү кесипти өзү жөндөмүнө карата тандаганын, келечектеги кесипи жагарын, ал аркылуу турмуштан өз ордун табаарын белгилешкен. Ошол эле убакта алардын ар бир үчүнчүсү «ушул кесип аркылуу турмуштан ордунду табаарыма күмөнмүн, анткени азыркы учурда кесип боюнча жумуш табуу өтө кыйын» деп ойлошот.

Чындыгында эле Кыргызстанда (башка өлкөлөрдө окуп жаткандарды эске албаган күндө да) көптөгөн жождордон жаштар эл аралык мамилелер жана менеджмент адистигин алып чыгууда, ал эми бул багытта биздин мамлекетте иш орундары саналуу гана. Ошондуктан эл аралык Алатоо университетинин тажрыйбасы көрсөткөндөй, нукура адистиги боюнча иш табуу кыйын, бирок бул университеттин карьера борборунун билдирүүсү боюнча бүтүрүүчүлөрдүн 90-95% ы 2-3 чет тилдерди мыкты билгенинен улам, адистиги боюнча болбосо да, иш таап кете алышат.

«Сенин оюңча, кесиптер аялдыкы жана эркектики деп бөлүнөбү?» деген суроого респонденттердин теңине жакыны «жок, бөлүнбөйт», төрттөн бири «ооба, бөлүнөт» –деп жооп беришкен. Эгер бөлүнсө, сенин пикириң боюнча, кайсы кесиптер аялдардыкы, кайсы кесиптер эркектердики? деген суроого төмөндөгүдөй жооп алдык. Аялдардын кесиптери: педагог, врач, тарбиячы, котормочу, стюардесса, уз, чебер ж.б. Эркектердин кесиптери: аскер кызматкери, курулушчу, учкуч, депутат, милиционер, дипломат, инженер, аграрном, шахтер ж.б.

Респоденттердин жоопторуна караганда гендердик стереотиптер үй-бүлөдө калыптана баштайт, анткени үй-бүлө жаштарды гендердик социализациялоонун негизги жана алгачкы фактору болуп эсептелет.

«Аял менен эркектин жүрүм-турум стереотиптери бирдей эмес. Мисалы, эркектердин түшүнүгү боюнча, аял биринчи кезекте аларга ыйгарылган традициялык «үйдүн кожейкеси» ролун ийгиликтүү аткарышы керек. Эркектер болсо бийик социалдык статусту камсыз кылган жана үй бүлө турмушунун деңгээли менен сапатын камсыз кылууга мүмкүнчүлүк берген кесиби боюнча эмгек, саясат менен алектениш керек» [7, 88–94]. Ушундай эле тенденция жогорку окуу жайларынын студенттеринин арасында да байкалат. Билим берүү багытындагы кесипке окугандардын 84,4%ын, тейлөө чөйрөсүндө окугандардын 65,6% ын кыздар түзгөн. Ошол эле учурда транспорт багытындагы адистиктерге окугандардын 92,2 %ы уландар болуп саналат.

Демек, билим берүүдөгү стереотиптердин сакталышы аялдар менен эркектердин коомдогу ролдорунун ажырымын гана пайда кылбастан, алардын социалдык жана экономикалык абалына түздөн түз таасирин тийгизет. Гендердик теңчиликтин принциптерине ылайык ар бир эркек жана аял өз каалоосуна жана жөндөмүнө ылайык өзүн инсан катары реализациялай алат жана бул мүмкүнчүлүктү билим берүү аркылуу гана жүзөгө ашырса болот. Ошондуктан бүгүнкү күндөгү билим берүүнүн милдети баалуулуктарды өзгөрткөнгө, тактап айтканда, көз караштардын патриархалдык системасынан гендердик теңчиликти колдогон системасына өткөнгө көмөктөшүү болуп эсептелет.

Колдонулган адабияттар:

1. Гендер и цели развития тысячелетия: гендерный обзор данных по Кыргызской Республике. Бишкек. 2005.
2. Билим берүү-гендердик теңчилик негизи. Бишкек. 2015.
3. Конституция Кыргызской Республики. Бишкек. 2003.
4. Внедрение гендерных подходов: социальные и экономические издержки и выгоды. Социологическое исследование. ПРООН. Бишкек. 2003.
5. Гендерные стереотипы об участии мужчин и женщин в выборах. Бишкек. 2005.
6. Котлова Т.Б., Рябова Т.Б. Библиографический обзор исследований по проблемам гендерных стереотипов // Женщина в российском обществе. Г.Иваново.2001. № ¾.
7. Бендас Т. В. Гендерные исследования лидерства // Вопросы психологии. – 2000. – № 1.

* * *

УДК 622.221

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ МЕТОДОВ РАСЧЕТА ЗАПАСА УСТОЙЧИВОСТИ
БОРТОВ НАГОРНЫХ КАРЬЕРОВ

*Усенов К.Ж. – д.т.н., проф., ректор ЖАГУ им.
Б.Осмонова,
Алибаев А.П. – д.т.н., проф., проректор по
учебной части ЖАГУ им. Б.Осмонова,
Иманкулов М.А. - аспирант,
Куваков С.Ж. – к.т.н. и.о. доц., проректор
научной работе и инновациям ЖАГУ им.
Б.Осмонова*

Аннотация. Рассмотрены методы оценки запаса устойчивости бортов карьера. Проведен сравнительный анализ методов Шахунянца и Ямбу- Бишоп на основе одной задачи с соответствующими вводными параметрами.

Ключевые слова: устойчивость, нагорный карьер, метод Ямбу-Бишоп и Шахунянца.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE METHODS FOR CALCULATION OF THE
STABILITY OF BOARDS OF UPGRADE QUARRY

*Usenov K.Zh. – doctor of technical science,
professor, rector of JASU named after
B.Osmonov,
Alibaev A.P. – doctor of technical science,
professor, vice-rector for academic affairs of
JASU named after B.Osmonov,
Imankulov M.A. - researcher,
Kuvakov S.Zh. – candidate of technical science,
vice-rector vice-rector for research and innovation
of JASU named after B.Osmonov*

Annotation. Methods for estimating the stability margin of open pit walls are considered. A comparative analysis of the Shakhunyants and Yambu-Bishop methods was carried out on the basis of one problem with the corresponding input parameters.

Key words: sustainability, upland quarry, Yambu-Bishop and Shakhunyants method.

ТОО КАРЬЕРИНИН БОРТТОРУНУН ТУРУКТУУЛУГУН ЭСЕПТӨӨДӨ МЕТОДДОРДУ
САЛЫШТЫРУУ ТАЛДООСУ

*Усенов К.Ж. – т.и.д., проф., Б.Осмонов
атындагы ЖАМУнун ректору,
Алибаев А.П. – т.и.д., проф., Б.Осмонов
атындагы ЖАМУнун окуу итери боюнча
проректору,
Иманкулов М.А. - аспирант,
Куваков С.Ж. – т.и.к., Б.Осмонов
атындагы ЖАМУнун илимий иштери
жана инновациялар боюнча проректору*

Аннотация. Карьердин бортторунун туруктуулук чегин баалоо ыкмалары каралган. Тиешелүү киргизүү параметрлери менен бир маселенин негизинде Шахунянц жана Ямбу-Бишоп методдорунун салыштырма анализи жүргүзүлгөн.

Негизги сөздөр: туруктуулук, тоодогу карьер, Ямбу-Бишоп жана Шахунянц методдору.

Задачи, определяемые устойчивостью бортов нагорных карьеров, является одним из основных проблем, как при предотвращении геотехнических катастроф, так и проектировки рудных месторождений. Устойчивость бортов карьеров зависит не только от техногенных параметров карьера, но и геомеханической устойчивости склона. Поэтому, при разработке полезных ископаемых открытым способом на первый план поставлена проблема оценки и прогноза геомеханических условий на нагорных карьерах.

Для оценки запаса устойчивости бортов карьеров и откосов существует ряд методов: метод круглоцилиндрической поверхности скольжения или Ямбу-Бишопа/1, 4/, метод Ю.И. Соловьева/3/, метод Р.Р. Чугаева или методом плоских поверхностей сдвига/2/, Метод F_p (приближенный метод горизонтальных сил Н.Н. Маслова), метод касательных сил (метод Г.М. Шахунянца, метод алгебраического суммирования, метод плоских поверхностей сдвига, метод алгебраического сложения сил), аналитический метод Г.М. Шахунянца, метод блока и призм Б.К. Хоу, метод давление от призмы обрушения по Кулону E_a/E_n и т.д.

При изучении этих методов можно выявить, что каждый из перечисленных методов с вводимыми разными параметрами практичны для разного условия бортов нагорных карьеров месторождения открытым способом. Проведем анализ результатов двух инженерных методов, основанные на равновесии сил [10] – метод круглоцилиндрической поверхности скольжения и метод Г.М. Шахунянца по оценке устойчивости бортов нагорных карьеров открытым способом на примере тестовых задач. А для достижения поставленной цели необходимо решить следующие задачи: 1 - ознакомиться с сравниваемыми инженерными методами, которые по классификации имеют общую принципиальную схему/10/; 2- решить задачу двумя выбранными методами; 3- провести сравнительный анализ полученных данных.

Параметры борта карьера: $H = 11\text{м}$ - высота борта карьера, сложенная суглинками, $\gamma = 20\text{кН/м}^3$ – плотность горной породы, $\varphi = 22^\circ$ – угол внутреннего трения, $C = 55\text{кПа}$ – сцепления и угол борта карьера $\beta = 42^\circ$. Требуется определить коэффициент запаса устойчивости откоса.

Произведем расчет по методу круглоцилиндрической поверхности скольжения. При использовании данного метода необходимо использовать график Ямбу/6/, что позволяет найти центр вращения.

Для определения коэффициента запаса устойчивости бортов карьеров, призма обрушения разбивается на ряд блоков на основании следующих правил:

- поверхность скольжения в пределах одного блока должна находиться в грунте одного типа и состояния;
- вертикальные границы между смежными блоками должны проходить через точки перелома очертания откосной линии (если поверхность откоса имеет сложное очертание);
- целесообразно при разбивке призмы обрушения на расчетные блоки ширину блоков принимать одинаковой.

Определяются нижеперечисленные параметры для дальнейшего расчета: А) Вес каждого блока определяется: $P_i = \gamma S_i b$, где P – вес блока, S – площадь поперечного сечения, $b=1\text{м}$ – толщина i -го блока; Б) Составляющие веса: $N_i = P_i \cos \alpha_i$ и $Q_i = P_i \sin \alpha_i$ где N – нормальная составляющая веса блока, Q – касательная составляющая, P – вес блока, α – угол между направлением нормали к поверхности скольжения i -го блока и линией действия силы тяжести (веса) i -го блока)

В) Сила сопротивления сдвигу, которая состоит из двух частей, обусловленная внутренним трением

$$T_{1i} = N_i \operatorname{tg} \varphi = P_i \cos \alpha_i \operatorname{tg} \varphi$$

и сцеплением

$$T_{2i} = C_i L_i b,$$

где L – длина дуги (сегмента) поверхности скольжения в пределах расчетного блока.

Для более достоверного нахождения длин дуги воспользовался не по хорде i -го блока, а формулой, что и позволяет снизить погрешность:

$$L_i = \frac{\pi \cdot R \cdot \psi_i}{180} \quad (3)$$

где ψ – угол сектора, R – радиус окружности.

Коэффициент запаса устойчивости определяется отношением суммы удерживающих сил на сумму сдвигающих сил [5], т.е.:

$$K_{\text{зап}} = \frac{\sum F_{\text{уд}}}{\sum F_{\text{сд}}} = \frac{\sum P_i \cos \alpha_i \operatorname{tg} \varphi + \sum C_i L_i b}{\sum P_i \sin \alpha_i} \quad (4)$$

Исходя из геометрических данных, составим профиль откоса с помощью инженерной программы AutoCAD 2010 [7] и имеем следующее (рис.1.):

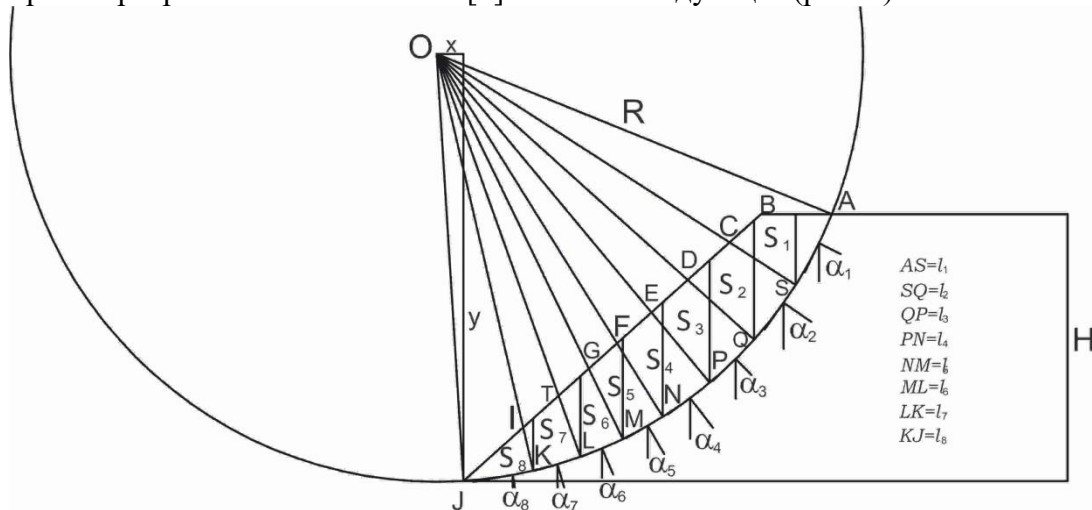


Рис.1 – Расчетная схема оценки запаса устойчивости борта карьера методом Ямбу-Бишопа.

Расчетные данные по оценке коэффициента запаса устойчивости показаны в табл.1.

Таблица 1. - Расчет устойчивости по методу Ямбу-Бишопа

№ блоков	ψ_i , (в градусах)	L_i , (в метрах)	α_i , (в градусах)	S_i , (м ²)	P_i , (кН)	N_i , (кН)	Q_i , (кН)	$F_{\text{уд}i}$, (кН)	$F_{\text{сдв}i}$, (кН)
1	11	3,38	63	7,18	143,6	65,19	127,95	212,18	127,95
2	9	2,76	56	8,98	179,6	100,43	148,9	192,63	148,9
3	8	2,46	44	8,55	171	123,01	118,79	184,86	118,79
4	8	2,46	38	7,94	158,8	125,14	97,77	182,85	92,23
5	6	1,84	30	5,82	116,4	100,81	58,2	142,1	58,2
6	6	1,84	23	5,16	103,2	95	40,32	139,75	40,32
7	7	2,15	16	3,34	66,8	64,21	18,41	144,21	18,41
8	10	3,07	10	2,79	55,8	54,95	9,69	191,15	9,69

$$K = \frac{\sum_{i=1}^8 F_{\text{уд}i}}{\sum_{i=1}^8 F_{\text{сдв}i}} \Rightarrow K = 2,26 \approx 2$$

Теперь для сравнения решим эту же задачу методом Г.М. Шахунянца. Для этого воспользуемся формулой (5) и чертим как минимум три поверхности скольжения (рис. 2), после чего произведем расчет по этим поверхностям скольжения.

Примечание: по методу Шахунянца, L_i – не является дугой i -ого блока, а прямой плоской поверхности скольжения см. рис.2.

$$K_{\text{зап}} = \frac{\sum F_{\text{уд}}}{\sum F_{\text{сд}}} = \frac{\sum (P_i \cos \alpha_i \operatorname{tg} \varphi + C_i L_i b) \frac{\cos \varphi}{\cos(\alpha_i - \varphi)}}{\sum P_i \sin \alpha_i \frac{\cos \varphi}{\cos(\alpha_i - \varphi)}} \quad (5)$$

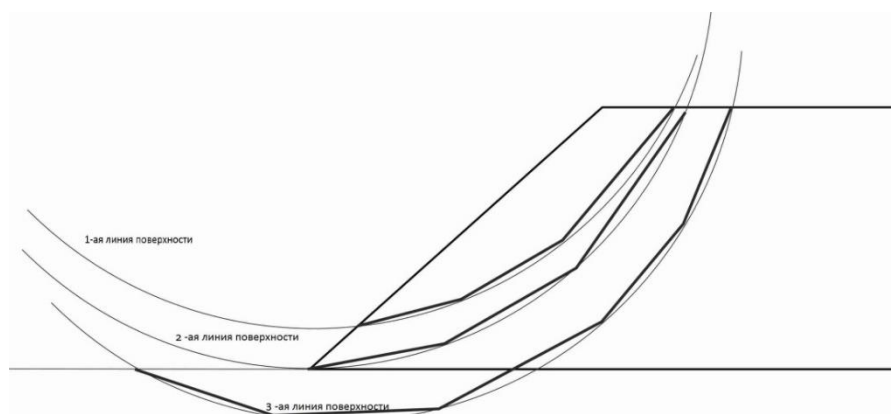


Рисунок 2 – Расчетная схема по оценке запаса устойчивости методом Шахунянца

Расчетные данные по трем линиям плоской поверхности скольжения показаны в таблицах 2, 3 и 4 соответственно.

Таблица 2 – Расчет устойчивости по 1-й линии поверхности скольжения

Кол-во блоков	L_i , (в метрах)	α_i , (в градусах)	S_i , (m^2)	P_i , (кН)	N_i , (кН)	Q_i , (кН)	$F_{уді}$, (кН)	$F_{сдві}$, (кН)
1	3,38	58	5,65	113	59,88	95,83	210,04	95,83
2	3,07	47	6,49	129,8	88,52	94,93	204,71	94,93
3	3,07	39	6,15	123	95,59	77,41	207,57	77,41
4	2,76	29	4,18	83,6	73,12	40,53	181,59	40,53
5	2,46	20	1,58	31,6	29,69	10,81	147,16	10,81
Коэффициент запаса устойчивости							2,98 \approx 3	

Таблица 3 – Расчет устойчивости по 2-й линии поверхности скольжения

Кол-во блоков	L_i , (в метрах)	α_i , (в градусах)	S_i , (m^2)	P_i , (кН)	N_i , (кН)	Q_i , (кН)	$F_{уді}$, (кН)	$F_{сдві}$, (кН)
1	3,38	63	7,18	143,6	65,19	127,95	260,67	157,19
2	2,76	56	8,98	179,6	100,43	148,9	215,43	166,52
3	2,46	44	8,55	171	123,01	118,79	184,86	118,79
4	2,46	38	7,94	158,8	125,14	97,77	176,37	88,96
5	1,84	30	5,82	116,4	100,81	58,2	133,04	54,49
6	1,84	23	5,16	103,2	95	40,32	129,59	37,39
7	2,15	16	3,34	66,8	64,21	18,41	134,44	17,17
8	3,07	10	2,79	55,8	54,95	9,69	181,19	9,18
Коэффициент запаса устойчивости							2,18 \approx 2	

Таблица 4 – Расчет устойчивости по 3-й линии поверхности скольжения

Кол-во блоков	L_i , (в метрах)	α_i , (в градусах)	S_i , (m^2)	P_i , (кН)	N_i , (кН)	Q_i , (кН)	$F_{уді}$, (кН)	$F_{сдві}$, (кН)
1	2,46	70	6,30	126	43,09	118,4	236,95	164,06
2	2,46	62	12,28	245,6	115,3	216,85	242,28	262,47
3	2,76	53	13,07	261,4	157,31	208,76	255,65	225,82
4	3,07	43	15,84	316,8	231,69	216,06	283,64	214,58
5	3,07	34	14,49	289,8	240,26	162,05	274	153,61
6	2,46	25	11,20	224	203,01	94,67	218,76	87,89
7	3,07	15	11,87	237,4	229,31	61,44	265,89	57,4
8	3,38	5	7,51	150,2	149,63	13,09	263,37	12,69

9	3,38	7	2,84	56,8	56,38	6,92	224,58	6,64
10	2,46	17	0,86	17,2	16,45	5,03	149,13	4,68
Коэффициент запаса устойчивости							2,03 \approx 2	

Как видно из вычисленных коэффициентов запасов устойчивости по методу Шахунянца, минимальное значение принимает $K = 2,03 \approx 2$, а по круглоцилиндрической поверхности скольжения (Бишопа-Ямбу) – $K = 2,26 \approx 2$. Анализируя, полученный результат мы можем делать вывод о том, что данный уступ устойчив.

При достижении поставленной задачи выявлено дополнительный важный фактор в решения инженерных задачах – фактор погрешности: 1-если сравнить измерительную часть основания рассматриваемого блока, то погрешность длины прямой и кривой линией варьируется в интервале 0.1–0.3; 2-если в литературах площадь i -ого блока вычисляют путем нахождения площади трапеции или же треугольника, то в данном случае погрешность колеблется в интервале 0.2–0.4;

Для достижения наименьшей погрешности при решении поставленной задачи углы секторов, длины дуги, углы между вектором веса блока и нормальной составляющей, площади блоков, применил передовую инженерную программу AutoCAD 2010. Что касается остальных параметров, то они были рассчитаны путем составления алгоритма и автоматического вывода данных в программном пакете Mathcad 14.

Исходя из проведенных расчетов, можно сделать вывод о том, что при изучении двух методов выявлено, что метод Бишопа-Ямбу не учитывает реакции между блоками и исходит из того, что призма возможного обрушения смещается как единое целое, хотя не соответствует практике. А метод Шахунянца учитывает контакты. Как показала практика, что результаты двух методов достаточно приблизились. Но, если показатели коэффициента запаса устойчивости бортов нагорных карьеров по выше названным методам варьируются в интервале 1 – 1,5, то каждая 0,1-ая часть играет большую роль.

Литературы:

1. Маслов Н.Н. Механика грунтов в практике строительства. (Оползни и борьба с ними). - М.: Стройиздат, 1977
2. Чугаев Р.Р. Земляные гидротехнические сооружения (теоретические основы расчета). - Л.: Энергия, 1967.
3. Гольдштейн М.Н. Вариационный метод решения задач об устойчивости грунтов. //Вопросы геотехники: Тр./ДИИТ. -Киев,1969, № 16.
4. Гинзбург Л.К. Методы определения оползневого давления. –Промышленное строительство и инженерные сооружения,1980, № 3
5. Г.Л. Фисенко Устойчивость бортов карьеров и отвалов, Изд. «Недра», Москва 1965г.
6. Предложения по расчету устойчивости откосов высоких насыпей и глубоких выемок. Минтрансстрой СССР, Гос. всесоюзный дорожный научно-исследовательский институт Москва 1966.
7. Фоменко И.К. Общая классификационная схема методов расчета устойчивости склонов.
8. Scientific researches their practical application. Modern state and ways of development 2012.

* * *

УДК 622.221

К ВЫБОРУ И ОБОСНОВАНИЮ МЕТОДА РАСЧЕТА УСТОЙЧИВОСТИ УСТУПОВ И БОРТОВ КАРЬЕРОВ

*Иманкулов М.А. – аспирант,
Такеева А.Р. – аспирант*

Аннотация. В работе отражены основные результаты ретроспективного анализа по методам оценки устойчивости бортов карьеров. Если для решения задач на плоскости рассмотрены формулировка Иофина и метод Бишопа, то на трехмерном пространстве предлагается решение с использованием азимутных меридиональных сеток.

Ключевые слова: устойчивость, борт карьера, удерживающие и сдвигающие силы.

TO THE CHOICE AND JUSTIFICATION OF THE METHOD FOR CALCULATING THE STABILITY OF LEDGES AND SIDES OF QUARRIES

**Imankulov M.A. – researcher,
Takeeva A.R. – researcher**

Annotation. The paper reflects the main results of a retrospective analysis on the methods for assessing the stability of the sides of a quarry. If the Iofin formulation and Bishop's method are considered for solving problems on a plane, then a solution is proposed on a three-dimensional space using azimuth meridional grids.

Key words: stability, quarry edge, holding and shearing forces.

КАРЬЕРЛЕРДИН КАПТАЛ ДУБАЛДАРЫНЫН ЖАНА КЫРЛАРЫНЫН ТУРУКТУУЛУГУН ЭСЕПТӨӨ ЫКМАСЫН ТАНДООГО ЖАНА НЕГИЗДӨӨ

**Иманкулов М.А. – аспирант,
Такеева А.Р. – аспирант**

Аннотация. Иште карьердин каптал дубалдарынын туруктуулугун баалоо методдору боюнча ретроспективдүү анализдин негизги жыйынтыктары чагылдырылган. Тегиздикте маселелерди чечүү үчүн Иофиндин формуласы жана Бишоптун ыкмасы каралса, анда азимуттук меридионалдык торлорду колдонуу менен үч өлчөмдүү мейкиндикте чечим сунушталат.

Негизги сөздөр: туруктуулук, карьердин чети, кармап турган жана жылдыруучу күчтөр.

Одной из основных задач при разработке месторождения открытым способом является обеспечение устойчивости бортов карьеров. Устойчивость бортов карьеров зависит не только от технологических параметров карьера, но и геомеханического состояния склона. Поэтому при разработке полезных ископаемых открытым способом на первый план поставлена проблема оценки и прогноза геомеханических условий на карьерах. А теория предельного равновесия «сыпучей среды», которая включает и предельное равновесие связной среды с трением является механико-математической основой для методов расчета устойчивости откосов[1]. В теории предельного равновесия сыпучей среды рассматривается два случая, которая имеют отличия в методах решения этих задач:

- 1) удовлетворяется условие предельного напряженного состояния в каждой точке некоторой области массива;
- 2) удовлетворяется условие предельного напряженного состояния не во всех точках некоторой области массива, а лишь по ее внутренней границе;

Метод решения задач, в которых условие предельного равновесия удовлетворяется в каждой точке некоторой области прибортового массива для расчета параметров равно устойчивых откосов вогнутого профиля и нагруженных откосов плоского профиля в условиях однородных пород разработан В.В. Соколовским[4] и С.С. Голушкевичем[2]. При

дальнейшем развитии метода предельного напряженного состояния Г.Л. Фисенко и В.Т Сапожников[5] установили, что этим методом могут быть рассчитаны не только плоские нагруженные откосы, но также и откосы выпуклого профиля при определенных контурных условиях. Для практического использования в расчетах устойчивости откосов применяются методы, основанные на предельное равновесие в откосе, которое удовлетворяется не во всех точках некоторой области массива, а лишь по ее внутренней границе.

Направление сил, действующих на i -расчетный блок и соответствующий ему фрагмент многоугольника сил приведены на рис.1.

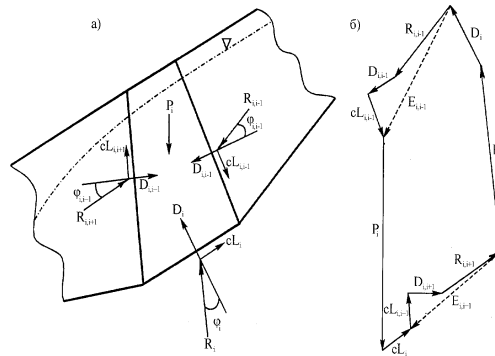


Рисунок 1. Схема к расчету условия предельного равновесия:

- а) - i -го блока в прибортовом массиве и распределение сил;
- б) - соответствующий фрагмент многоугольника сил;

Надо учитывать, что нижние границы блоков является поверхность скольжения, которая в зависимости от структурного строения прибортового массива горных пород частично или полностью может проходить по естественным поверхностям ослабления, по которым сопротивление сдвигу значительно меньше, чем по другим направлениям. Границы между блоками принимаются подобно тому, как располагается второе семейство поверхностей скольжения при расчетах методом предельного напряженного состояния.

Условие равновесия расчетного блока в проекции на его основание имеет следующий вид[3]:

$$\Delta T_i = P_i \cdot \sin(\gamma_i - \varphi_i) - \tilde{N}_i l_i \cdot \cos \varphi_i + \tilde{N}_{i,i-1} l_{i,i-1} \cdot \cos(\gamma_{i,i-1} - \gamma_i + \varphi_i) - \tilde{N}_{i,i+1} l_{i,i+1} \cdot \cos(\gamma_{i,i+1} - \gamma_i + \varphi_i) + 0D_i \cdot \sin \varphi_i + D_{i,i-1} \cdot \sin(\gamma_{i,i-1} - \gamma_i + \varphi_i) - D_{i,i+1} \cdot \sin(\gamma_{i,i+1} - \gamma_i + \varphi_i), \quad (1)$$

где: ΔT_i – разность сдвигающих и удерживающих сил,

$\gamma_i, \gamma_{i,i-1}, \gamma_{i,i+1}$ – углы наклона соответствующих граней блока,

$\varphi_i, \varphi_{i,i-1}, \varphi_{i,i+1}$ – углы трения пород по соответствующим граням.

Уравнение равновесия (1) позволяет получить уравнение предельного равновесия прибортового массива, которая разделено на конечное число блоков:

$$\Delta T = \Delta T_n + f_{n,n-1} \cdot \Delta T_{n-1} + \dots + \prod_{i=1}^{n-1} f_i \cdot \Delta T_i, \quad (2)$$

$$\text{где: } f_i = \frac{\sin(\gamma_{i,i+1} - \gamma_i + \varphi_i + \varphi_{i,i+1})}{\sin(\gamma_{i,i-1} - \gamma_i + \varphi_i + \varphi_{i,i-1})}$$

Параметр f_i имеет значение проекционного коэффициента разности сдвигающих и удерживающих сил i -го блока на основание $i+1$ -го блока.

Рассмотрим метод решения плоской задачи устойчивости бортов карьера. При расчете устойчивости бортов нагорных карьеров помимо геомеханических факторов, необходимо учитывать влияние формы верхней части склона, на котором формируется борт карьера и как следствие параметры потенциальной призмы обрушения. При крутых углах

падения естественной поверхности ослабления, если этот угол много больше угла внутреннего трения, коэффициент устойчивости определяется по известной формуле, предложенной Иофиним С.Л.[6]:

$$K_y = \frac{P \cos \alpha \operatorname{tg} \varphi' + C' S}{P \sin \alpha} \quad (3)$$

где P – масса всей призмы возможного обрушения; S – площадь потенциальной поверхности обрушения; C' , и φ' – расчетное сцепление и расчетный угол внутреннего трения по потенциальной поверхности скольжения; α – угол наклона поверхности ослабления, по которой возможно обрушение.

Расчетные значения сцепления C' и угла внутреннего φ' трения определяются по данным определяемых на образцах в пересчете на массив и с введением в последние минимального значения коэффициента запаса устойчивости $K_y = 1,2$.

Расчетное сцепление пород определяется по формуле:

$$C' = \frac{C_o}{k_y}, \quad (4)$$

Расчетный угол внутреннего трения определяется по формуле:

$$\varphi'_p = \frac{\operatorname{arctg} \varphi}{k_y} \quad (5)$$

здесь k_y – расчетное значение коэффициенты устойчивости; C_o – сцепление пород; φ – угол внутреннего трения пород, определенные на образцах соответственно.

Влияние на устойчивость бортов карьеров оказывают: рельеф склона; наличие структурных нарушений в виде разломов; трещины и их ориентация относительно борта карьера; местоположение карьера относительно склона; мощность зоны выветривания. При повышении влажности этих пород сцепление грунтах резко снижается на порядок и в этом случае для расчета значений коэффициенты устойчивости принимают следующее выражение:

$$\operatorname{ctg} \alpha \operatorname{tg} \varphi' = 1 \quad (6)$$

Из (6) следует, что устойчивость бортов карьеров на оползневых склонах и склонах определяется только углом падения наносов или трещин напластования и расчетным значением угла внутреннего трения.

В сильно трещиноватых породах склонов, при условии, что параметры уступов превышают расстояние между трещинами, что позволяет рассматривать прибортовой массив как изотропный, поверхность скольжения рассчитывается как криволинейная. В этом случае расчет устойчивости производится в пределах потенциальной призмы сползания методом алгебраического сложения сил[7], или метод Бишоп[8], при этом потенциальная поверхность скольжения призмы сползания разбивается на блоки длиной не менее одного метр. Коэффициент устойчивости рассчитывается по формуле

$$K_y = \frac{\sum N_i \operatorname{tg} \phi + \sum C'_i l_i}{\sum T_i} \quad (7)$$

где N_i, T_i – нормальная и касательная составляющие массы i -го блока призмы сползания; l_i – длина основания i -го блока призмы сползания.

В однородной среде предельный угол откоса можно рассчитать исходя из знания сцепления пород, плотности пород, а также условной и расчетной глубина карьера.

$$\beta_{\text{ид}} = \operatorname{arctg} \frac{\operatorname{tg} \varphi}{1 - \frac{H_c}{H}} \quad (8)$$

где $H_c = \frac{6,14C}{\rho} \operatorname{ctg}(45^\circ - \frac{\varphi}{2})$ - условная глубина связности пород; H – фактическая глубина карьера C , и φ соответственно удельное сцепление и угол внутреннего трения; ρ – интегральная плотность пород.

Обрушения бортов нагорных карьеров происходят по тектоническим нарушениям, системам трещин или слоистости. При подрезке такого борта поверхность скольжения будет не плоской, а состоять по крайней мере из двух сопрягающихся плоскостей (рис.2). Величина угла сопряжения (δ) таких поверхностей обуславливается азимутами их простирания и углами падения. Максимальное значение этого угла, при котором возможен сдвиг пород по этим плоскостям должно быть не менее $\delta = 90^\circ - \varphi$. Такой метод называется - **метод решения объемной задачи устойчивости бортов карьера**

Для определения параметров поверхности скольжения, которая образовалась тектоническими нарушениями или системами трещин предлагается использовать азимутальные меридиональные сетки, у которых плоскость проекции совпадает с одним из меридианов [9]. Величину двугранного угла (δ) определяют в следующей последовательности [9]:

1. находят положение полюсов поверхностей, для чего линии простирания каждой из них совмещают с вертикальным диаметром сетки В.В.Каврайского и на горизонтальном диаметре откладывают от нее на расстоянии 90° точки P_1 и P_2 ;
2. совмещают с горизонтальным диаметром точку a_1 (след линии пересечения поверхностей 1 и 2) и также откладывают от неё расстояние 90° (точка K);
3. вращают кальку, с нанесенными на ней линиями поверхностей ослабления и откоса, до совмещения точек P_1 , P_2 и K и одним из меридианом, копируют его и отсчитывают угловое расстояние δ между поверхностями ослабления 1 и 2 по этому меридиану. Величину угла ω находят по дуге круга, отсчитывая по часовой стрелке.

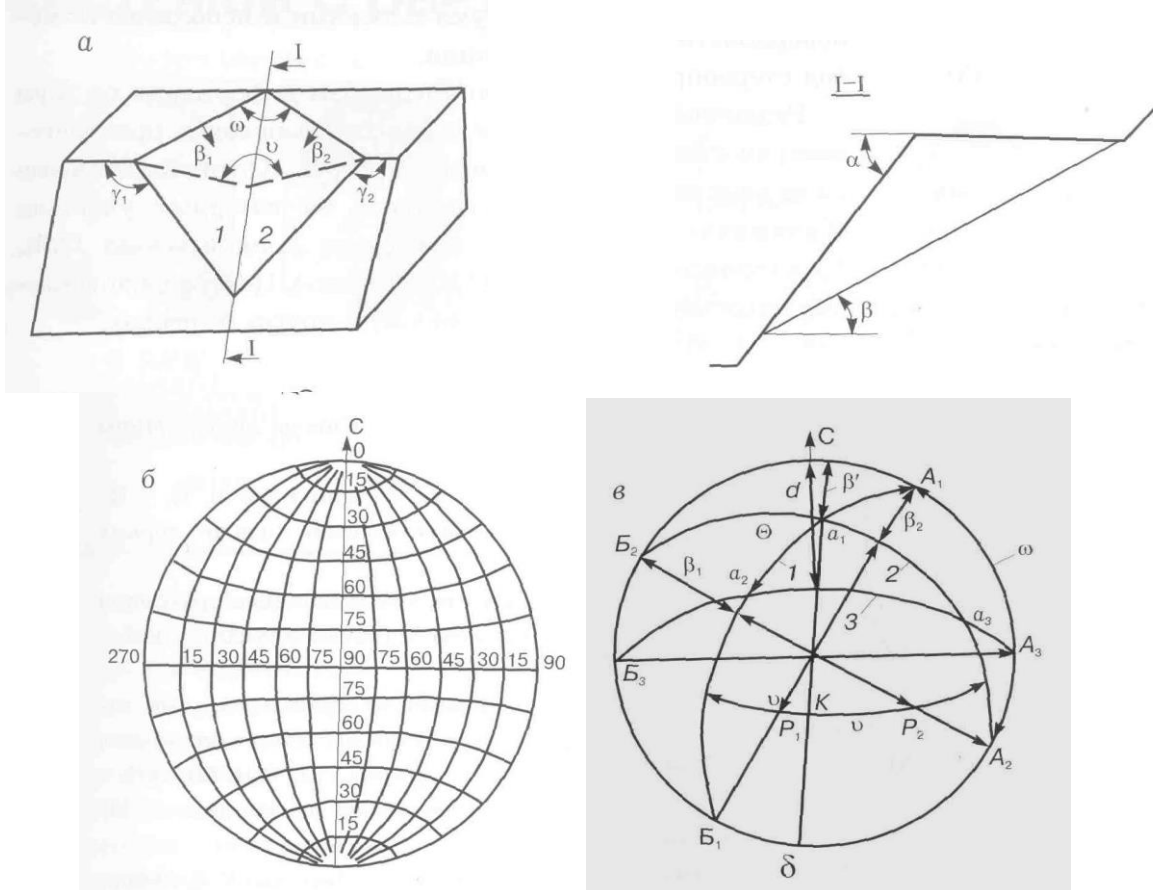


Рисунок 2. Схема для решения объемной задачи устойчивости откоса, ослабленного двумя сопряженными трещинами: а – модель откоса; и расчетный профиль; б – азимутальная сетка; в – определение параметров объемной поверхности скольжения;

На основании полученных значений элементов залегания потенциальной поверхности скольжения строится план и профиль участка уступа, и определяется коэффициент его устойчивости по формуле:

$$K_y = \frac{ctg\beta_1 tg\varphi'_1}{\sin\Theta} + \frac{ctg\Theta(tg\varphi'_2 \pm \sin\varepsilon tg\varphi')}{\cos\varepsilon} + \frac{C'_1 S_1 + C'_2 S_2}{P \sin\beta_1 \sin\Theta}, \quad (9)$$

где S_1 и S_2 - площади поверхностей ослабления 1 и 2.; P - масса потенциальной призмы разрушения; знак «+» соответствует значению $\varepsilon = \delta + 90^\circ$, знак «-» - значению $\varepsilon = \delta - 90^\circ$
Выводы:

По методу решения плоской задачи выявлено, что оценка напряженного состояния прибортового массива определялась методом алгебраического сложения сил. Метод этот не учитывает реакции между блоками и исходит из того, что призма возможного обрушения смещается как единое целое, хотя не соответствует практике. Это приводит к увеличению погрешности определяемого коэффициента запаса устойчивости[2]. Для метода плоской задачи, наиболее надежным и универсальным методом расчета устойчивости откосов является метод многоугольника сил (метод векторного сложения сил), учитывающий все силы, действующие по границам выделенных блоков, как внутренние, так и внешние (в том числе и силы гидростатического давления).

При расчете устойчивости бортов нагорных карьеров методом решения плоской задачи, помимо геомеханических факторов, необходимо учитывать влияние формы верхней части склона, на котором формируется борт карьера и как следствие параметры потенциальной призмы обрушения. Уменьшением угла сопряжения нарушений δ в прибортовом массиве δ увеличивается объемный эффект и возрастают силы распора породного клина[10]. При значениях $\delta = 90^\circ$, породный клин свободно смещается по поверхностям скольжения, при этом основными силами являются трение и сцепление. С увеличением угла δ в прибортовом массиве уменьшается объемный эффект и как следствия снижается устойчивость этого клина. Предельной значение этот угол имеет при совпадении азимутов простирания и углов падения поверхностей 1 и 2 (рис. 2).

Литературы:

1. Г.Л. Фисенко Устойчивость бортов карьеров и отвалов, Изд. «Недра», Москва 1965г.
2. Голушкевич С.С. Плоская задачи теории предельного равновесия сыпучей среды. М.: Гостехиздат, 1948
3. А.А. Григорьев, Е.В. Горбунова, А.Н. Девяткина. «Оценка устойчивости бортов карьеров (разрезов отвалов)», Метод. указания, Изд-во ДВГТУ, Владивосток 2009г.
4. Соколовский В.В. Статика сыпучей среды. – М.: Физматгиз, 1960
5. Фисенко Г.Л., Сапожников В.Т. обеспечение безопасного ведения горных работ в условиях деформирующихся бортов карьеров /Сдвигание земной поверхности и устойчивость откосов. – Л.; ВНИМИ, 1988, С.88-95
6. Иофин С.Л. Устойчивости бортов карьеров. Металлургиздат М.: 1953. 91с.
7. Методические указания по определению углов наклона бортов, уступов и отвалов строящихся и эксплуатируемых карьеров. –Л.:ВНИМИ, 1972.
8. Vichor F.W. The use of the circle in the stability analysis of slopes //Geotechnigur, Mars, 1999
9. Газиев Э.Г. Устойчивость скальных массивов и методы их закрепления. М.:Стройиздат, 1977
10. Галустьян Э.Л. Геомеханика открытых горных работ. - М., Недра, 1992,-272с.